

ՎԼԵԴԻՄԻՐ ԲԱՐԵՆՈՒԴԱՐՅԱՆ

ՄՈՍԿՎԱՅԻ ԵՎ ՊԵՏԵՐԲՈՒՐԳԻ
ԸԱՅԿԱԿԱՆ ԳԱՂՈՒԹՆԵՐԻ
ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

(XVIII դարի կես - XX դարի սկիզբ)

9(47.925)

Դ-58

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ

Կ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՎԱԴԻՄԻՐ ԲԱՐԽՈՒԴԱՐՅԱՆ

6726

ՄՈՍԿՎԱՅԻ ԵՎ ՊԵՏԵՐԲՈՒՐԳԻ
ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԳԱՂՈՒԹՆԵՐԻ
ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

(XVIII դարի կես - XX դարի սկիզբ)

ԵՐԵՎԱՆ

ՀՀ ԳԱԱ «ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ» ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ

2010

ՀՏԴ 941(479.25)

ԳՄԴ 63.3(2Հ)

Բ 358

Գիրքը տպագրվում է պետական պատվերով

Հրատարակվում է

ՀՀ ԳԱԱ գիտահրատարակչական խորհրդի և

ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի

գիտական խորհրդի որոշմամբ

Բարխուդարյան Վ.Բ.

Բ 358

Մոսկվայի և Պետերբուրգի հայկական գաղութների պատմություն (XVIII դ. կես – XX դ. սկիզբ). – Եր.: ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատարակչություն, 2010. – 420 էջ:

Աշխատության մեջ լուսաբանվում են Ռուսաստանի մայրաքաղաքների հայկական համայնքների պատմությունը, նրանց կապերը մայր հայրենիքի հետ, նրանց որոշակի ներդրումը հայոց կրթության, գիտության ու արվեստի պահպանման և զարգացման ասպարեզում, հայ-ռուսական մշակութային կապերում XVIII դ. կեսից մինչև XX դ. սկիզբն ընկած ժամանակահատվածում:

Մենագրությունը հասցեագրված է գիտության ու կրթության ոլորտի աշխատողներին և ընթերցող լայն հասարակայնությանը:

ՀՏԴ 941(479.25)

ԳՄԴ 63.3(2Հ)

ISBN 978-5-8080-0809-0

© ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատարակչություն, 2010 թ.

ԵՐԿՈՒ ԽՈՍՔ

Արդեն ընդհանուր ճանաչում գտած ճշմարտություն է դարձել այն հանգամանքը, որ արտագաղթի հետևանքով աշխարհի տարբեր անկյուններում գաղութներ ստեղծելը հայ ժողովրդի պատմական ճակատագրի բնորոշ առանձնահատկությունն է դարձել և նրան ուղեկցել իր անցած պատմական ուղու գրեթե ամբողջ ընթացքում:

Այլևայլ աշխարհամասերում ապաստան գտած հայ զանգվածները հայտնվել են տարբեր իրավիճակներում, անցել տարբեր ուղի՝ պայմանավորված տվյալ երկրի ու պատմական ժամանակաշրջանի ընձեռած հնարավորություններով: Այդուհանդերձ հայկական բոլոր գաղութներին հատուկ է եղել երկու այնպիսի բնորոշ առանձնահատկություն, որոնք օրինաչափության բնույթ են ստացել:

Օտար երկրներում հայտնված հայ զանգվածները, որպես կանոն, իրենց ունակությունները գործադրել են, որ ամենից առաջ սեփական գոյատևումն ապահովեն: Եվ հենց դրանով իսկ նրանք ծառայել են տվյալ երկրի ու ժողովրդի շահերին: Այսպես, օրինակ, Նոր Զուղայի, Տրանսիլվանիայի, Լեհաստանի, Ռուսաստանի և այլ երկրների գաղութահայերը առևտրատնտեսական աշխույժ ու արդյունավետ գործունեությամբ նպաստել են իրենց ապաստանած երկրների տնտեսության զարգացմանը, նրանց Հզորացմանը: Իրենց նոր հայրենիքին գաղթավայրերի հայության ծառայությունը միայն տնտեսական գործունեությամբ չի սահմանափակվել: Նրանք պատրաստակամ են եղել իրենց

ներդրումը կատարելու երկրի հասարակական-քաղաքական կյանքի զարգացման գործում:

Օսմանյան թուրքիան XVI–XVII դդ. նվաճողական հզոր արշավանքներով նկատելի տարածքներ էր գրավել արևմուտքում, և շարունակվում էր հաղթարշավը դեպի Եվրոպայի խորքերը: Արևելյան Եվրոպայի երկրներն աստիճանաբար եկան այն համոզման, որ թուրքերի դեմ առանձին-առանձին պայքարը չի կարող հաջող ելք ունենալ: Առաջացավ սուլթանական բանակների ներխուժումների դեմ ուժերը համախմբելու, միասնական ճակատ կազմելու անհրաժեշտություն: Արևելյան և Կենտրոնական Եվրոպայի հայկական գաղութների շատ հայ գործիչներ եռանդուն մասնակցություն ունեցան հակաթուրքական դաշնությունների ստեղծմանը: Մոլդովայի, Վալաքիայի, Լեհաստանի, Հունգարիայի շատ հայեր անձնվիրաբար լծվեցին այդ գործին¹:

Գաղթավայրերի հայ բնակչությունը չի բավարարվել իր ծառայությունները սոսկ դիվանագիտության և քաղաքականության ոլորտում մատուցելով: Նա երկրին սպառնացող վտանգների ժամանակ զենքը ձեռքին կանգնել է իրեն ապաստան տված ժողովրդի կողքին և նրա հետ ուս ուսի տված՝ պայքարել թշնամիների դեմ: 1683 թ. Վիեննայի վճռական ճակատամարտում, որն ավարտվեց թուրքերի պարտությունով, Յան Սոբեսկու լեհական բանակի շարքերում կռվում էին նաև հազարավոր հայեր: Նույն ձևով հնդիկ ժողովրդի ազատագրական պայքարում 1760-ական թթ. հնդկահայերը Բենգալիայում զենքը ձեռքներին մարտնչում էին անգլիական գաղութարարների դեմ:

¹ Տե՛ս XVI–XVIII դարերի հայ ազատագրական շարժումները և հայ գաղթավայրերը (հոդվածների ժողովածու), Երևան, 1989, Մ.Քոլյանցյան, Հայերի մասնակցությունը հակաթուրքական լիգայի ստեղծման և Հունգարիայի ազատագրման գործում (XVII դար). – Հայ-հունգարական պատմական և մշակութային կապերի պատմությունից (հոդվածների ժողովածու), Երևան, 1983, էջ 105–128:

Հյուրընկալ երկրի մի փոքրիկ մասնիկը լինելու և ըստ ամենայնի նրա շահերին ծառայելու հետ մեկտեղ հայկական գաղութները բազմաթիվ թելերով կապված են եղել նաև Մայր Հայրենիքի հետ: Նրանք նախանձախնդիր են եղել հարազատ ժողովրդի պատմական ճակատագրի հարցում, մշտապես ձգտել են բարոյական և նյութական օգնություն ցույց տալ Հայրենիքին: Գաղթավայրերի հայ զանգվածներն ապրում ու գործում էին ուրիշ երկրներում, բայց միաժամանակ իրենց մեջ կրում էին Հայրենիքի գաղափարը, պահպանում ու զարգացնում մայր ժողովրդի ավանդներն ու մշակույթը: Այդ երկվությունը մշտապես հատուկ է եղել գաղթավայրերի բնակչությանը: Բոլոր գաղութների համար ընդհանուր է եղել այն, որ նրանք լծորդել են Մայր Հայրենիքը իրենց ապաստան տված երկրի, նոր Հայրենիքի հետ:

Այսպիսով, հայկական գաղութները, իրարից ընդգծված տարբերություններ ունենալով հանդերձ, առանցքային նշանակության խնդիրներում միևնույն իրավիճակում էին. նրանք կիսում էին նույն ճակատագիրը:

Դա է գաղթավայրերի պատմության բնորոշ կողմը, գլխավոր առանձնահատկությունը:

Գաղթավայրերում հայ զանգվածները շփվել, հարաբերվել են հյուրընկալող ժողովուրդների հետ, կրել նրանց ազդեցությունը: Կատարվել են սովորույթների, վարքերարքի ու մշակույթների փոխազդեցություն և փոխհարստացում: Հետևաբար, գաղութների գոյությունը սոսկ հայկական առանձին զանգվածների պատմություն չէ: Այն միաժամանակ հայ ժողովրդի՝ օտար ժողովուրդների հետ շփումների, պատմական կապերի պատմություն է:

Այլևայլ ժողովուրդների միջավայրում հանգրվան գտնելով և ժամանակաշրջանի պահանջներին համապատասխան տվյալ երկրի ընձեռած հնարավորություններն օգտագործելով՝ հայկական գաղութների վերելքը, բնականաբար,

տեղի է ունեցել պատմական տարբեր փուլերում: Տարբեր հանգամանքներում ու ժամանակներում ձևավորված Լեհաստանի, Նոր Զուղայի, Հնդկաստանի և որոշ այլ գաղութներ օգտվում էին առանձնաշնորհումներից և առևտրատնտեսական ու մշակութային վերելք ապրեցին նույն ժամանակաշրջանում՝ միջնադարից դեպի բուրժուական հարաբերությունների անցնելու դարաշրջանում՝ XVII–XVIII դդ.: Հետագայում, զրկվելով արտոնություններից, այդ բարեշեն գաղութները թուլացան և մարման ուղի բռնեցին:

Միանգամայն այլ էր Ռուսաստանի տարածքում ձևավորված Հայկական գաղութների վիճակը: Այդ գաղութներն առաջացան միևնույն դարաշրջանում, նույն հանգամանքների բերումով, սակայն արտոնություններից զրկվելուց հետո ևս շարունակեցին գոյատևել: Ռուսահայ գաղութների առաջացումը կապվում է հզորացող Հյուսիսային Հարևանի ռազմաքաղաքական ծրագրերի իրականացման ընթացքում թուրք-պարսկական ծանր լուծը թոթափելու՝ Հայ ժողովրդի ազատագրական ոգորումների հետ:

Ռուսական պետությունը հատկապես Պետրոս Մեծի և Եկատերինա II-ի վարած ակտիվ քաղաքականության ժամանակաշրջանում՝ XVIII դ., պայքարում էր ծով դուրս գալու և կայսրության հարավային սահմաններն ընդարձակելու համար: Ռուսաստանի հզոր տիրակալները բավականաչափ լայն արտոնություններ էին տալիս երկրի հարավային երկրամասերում բնակություն հաստատող օտարերկրացիներին, մասնավորապես իրենց ծրագրերին համակիր Հայերին և վրացիներին:

Օգտվելով ընձեռված հնարավորություններից՝ Հայկական զանգվածները հաստատվեցին և իրենց համայնքները ստեղծեցին Աստրախանում, Մոսկվայում, Ղզլարում, Մոզդոկում, Հյուսիսային Կովկասի մյուս բնակավայրերում, Պետերբուրգում: Հիմնադրվեցին Նոր Նախիջևանի և

Գրիգորիոպոլի գաղութները: 1783 թ. Ղրիմի թերակղզին իր Հայկական համայնքներով միացվեց Ռուսաստանին:

Ռուսահայ գաղութներն էական դեր կատարեցին ռուս և հայ ժողովուրդների փոխճանաչման, հայերի ռուսական կողմնորոշման ամրապնդման գործում: Այդտեղ սկզբնավորվեց Հայաստանից սնվող ու արգասավորվող մի գործընթաց, որը վերընթաց զարգացումով, ի վերջո, հանգեցրեց Արևելյան Հայաստանը Ռուսաստանին միացնելու պատմական իրադարձությանը:

Դրանից բացի՝ այդ գաղութներից յուրաքանչյուրն իր հնարավորությունների սահմաններում ներդրում ունեցավ ազգային ավանդների պահպանման, երկու ժողովուրդների մշակութային կապերի ձևավորման ու հարստացման գործում:

Միջնադարյան կյանքի դանդաղ ընթացքը, նրա պահպանողական բնույթը գաղթօջախների համապարփակ վիճակն անփոփոխ պահպանելու պայմաններ էին ստեղծում: Նոր շրջանում, սակայն, հաղորդակցության միջոցների զարգացումը, տնտեսության մեջ կատարվող հեղաբեկումները ուժեղացնում էին համայնքների մեկուսի կյանքը խաթարող բնակչության երթևեկը: Տեխնիկայի, արդյունաբերության ու գյուղատնտեսության զարգացումն իր հերթին համահարթում էր կյանքի պայմանները և մեծապես հարվածում համայնքների ներփակ կյանքին:

Ընդհանուր այդ պայմանները չկարողացան խաթարել ռուսահայ գաղութների կենսունակությունը: Զորեղ մի գործոն մեծապես նպաստում էր այդ կենսունակության պահպանմանը: Նրանք աշխարհագրորեն մոտ էին Հայաստանին, որը և հնարավորություն էր տալիս Մայր Հայրենիքի հետ պահպանելու աշխույժ կապերն ու շփումները: Այդ հանգամանքը ռուսահայ գաղութների գոյատևման հիմնական գրավականն էր, քանի որ նրանց կյանքը մեծապես լիցքավորվել է հայրենիքից եկող ազդակներով:

Արևելյան Հայաստանը Ռուսաստանին միացնելուց հետո գոյութիւն ունեցող կապերը դարձան ավելի աշխույժ ու ծավալուն: Այդ և այլ հանգամանքների շնորհիվ նոր շրջանում՝ XVIII դ. վերջերից մինչև XX դ. սկզբները, ռուսահայ գաղութները ոչ միայն չեն մարել, այլև զարգացել են և էական նշանակութիւն ձեռք բերել ինչպես ռուս և հայ ժողովուրդների հարաբերութիւնների, այնպես էլ հայկական մշակույթի պահպանման ու զարգացման գործում:

Հայ ժողովրդի մշակույթի և հասարակական-քաղաքական կյանքի ոլորտում ունեցած նշանակալի դերով և սկզբնաղբյուրների մատչելիութամբ է պայմանավորված այն հանգամանքը, որ համեմատաբար լավ է ուսումնասիրվել ռուսահայ գաղութների պատմութիւնը: Հրապարակի վրա են Ղրիմի (Վ.Միքայելյան), Նոր Նախիջևանի (Վ.Բարխուդարյան), Գրիգորիոպոլի (Ժ.Անանյան) հայ գաղութների մասին մենագրութիւնները, բազում հոդվածներով և դոկտորական ատենախոսութիւնների մակարդակով հետազոտվել է Աստրախանի և Հյուսիսային Կովկասի (Վ.Խաչատրյան, Լ.Պողոսյան) հայկական գաղութների պատմութիւնը:

Սակայն Մոսկվայի և Պետերբուրգի հայկական համայնքների մասին հրապարակի վրա չկան նման ուսումնասիրութիւններ: Մասնագետները դրանց անդրադարձել են անուղղակի՝ հայոց պատմութիւնի առանձին հիմնահարցերի հետազոտման ժամանակ: Մասնագետներին հետաքրքրել են մասնավորապես XVIII դ. երկրորդ կեսին Ռուսաստանի միջոցով Հայաստանի ազատագրման ծրագրերի և դեպի Պարսկաստան արշավանք կազմակերպելու հարցերը, իսկ հետագա դարաշրջանի պատմութիւնը, բացի Լազարյան ճեմարանի հետ կապված գիտակրթական որոշ անդրադարձներից, ամբողջովին դուրս է մնացել ուսումնասիրութիւնի ոլորտից:

Եվ դա այն պարագայում, երբ ռուսական արքունիքի հետ անմիջական հարաբերութիւնների ոլորտում են մշակ-

վել և կյանքի կոչվել Հայաստանի ու հայ իրականութիւնի հետ կապված հասարակական-տնտեսական ու մշակութային բազում հիմնահարցեր: Մոսկվայի և Պետերբուրգի հայ համայնքները, նրանց շատ նշանավոր գործիչներ ակտիվ մասնակցութիւն են ունեցել այդ գործընթացին: Մայրաքաղաքների հայ համայնքների բնակչութիւնը թեպետև ստվար չի եղել, բայց նրանք իրենց համայնքային կազմակերպութիւններով զբաղվել են ոչ այնքան ներհամայնքային հարցերով, որքան հայ հասարակայնութիւնը մտահոգող, նրան հուզող հիմնախնդիրներով: Նրանք հայրենիքին ծառայելու համահայկական գործունեութիւնի շառավիղ են ունեցել:

Պատմագիտութիւնի մեջ նկատվող բացը լրացնելու, Մոսկվայի և Պետերբուրգի հայկական գաղութների ամբողջական պատմութիւնը շարադրելու համեստ մի փորձ է ընթերցողների դատին ներկայացվող սույն աշխատութիւնը:

Գլուխ առաջին

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԳԱՂՈՒԹՆԵՐԻ ԱՌԱՋԱՑՈՒՄԸ ՄՈՍԿՎԱՅԻՆ ՄԵՎ ՊԵՏԵՐԲՈՒՐԳՈՒՄ

1. Հայերի կապերը Մոսկվայի հետ

Պատմական փաստերը վկայում են, որ հայերը ծանոթ են եղել և բնակվել են Ռուսիայում տակավին թաթարմոնղոլական արշավանքներից առաջ: Անառարկելի փաստական տվյալներ են պահպանվել XI–XII դդ. հայերի բնակության մասին: Կիևում կար փոքրաքանակ հայ համայնք: Պատահական չէր այդտեղ ռուսական կարևոր մի հուշարձանի՝ «Բորիսի և Գլեբի վարքի» հայերեն թարգմանությունը: Վլադիմիր Մոնոմախ թագավորի օրոք (1113–1125) տեղի ունեցած երկրի վերելքը խթանեց հայ գաղթականների հոսքը և Կիևի համայնքի ձևավորումը: Ակադեմիկոս Մ.Տիխոմիրովը գտնում է, որ դրա համար հիմք է տալիս նաև «Կիև-Պեչորյան հարանց վարքը», որը «վառ կերպով պատմում է հայերի, սիրիացիների, հրեաների և լատինացիների հետ պեչորյան վանականների (կաթոլիկների) ունեցած վեճերի մասին: Ազապիտի մասին ասքը խոսում է հայ բժշկի... և նրա հավատակիցների, ուրեմն մի ամբողջ հայկական գաղութի մասին»¹:

Այդ նույն ժամանակներում հայերը հաստատվել են Ղրիմի թերակղզում: Այդ մասին են վկայում Գրիգոր Լուսավորչին, Հռիփսիմե կույսին նվիրված որմնանկարները և

¹ М.Н.Тихомиров, Древнерусские города, Москва, 1956, էջ 293:

այլ փաստեր²: Ն.Կարամզինը նշում է, որ հուլյաները, հայերը, հրեաները, գերմանները, մորավներն ու վենետիկցիները ապրում էին Կիևում և առևտուր էին անում՝ օգտվելով քրիստոնյաների նկատմամբ ռուսների հյուրընկալությունից: Ապա հավելում է, թե Բուլգար քաղաքի ավերակներում, որը 90 կմ հեռավորություն վրա է Կազանից և 9 կմ՝ Վոլգայից, գտնվել է XII դ. հայկական արձանագրություն: Նա դա համարում է հավանական վկայություն այն մասին, որ առևտրի մեջ հռչակված հայերը այդտեղ պարսկական ապրանքները փոխում էին ռուսական մորթու և կաշվի հետ³: Վոլգայան Մեծ Բուլգար քաղաքի հնագիտական պեղումների ժամանակ հայտնաբերվել են XI–XII դդ. այդտեղ հայերի բնակվելու հանգամանքը փաստող բազմաթիվ այլ նյութեր⁴:

Մոսկվայի հետ անմիջական կապերը սկսվել են մի փոքր ավելի ուշ: Հայերի՝ Մոսկվայում գտնվելու մասին առաջին հիշատակությունները վերաբերում են XIV դ. երկրորդ կեսին: Ռուսական տարեգրությունը հաղորդում է (1366 թ.), որ Նիժնի Նովգորոդի առաջին տոնավաճառին եկել էին հայ և այլազգի վաճառականներ, որոնք թալանվել

² Տե՛ս Խ.Փոքրեյան, Ե՞րբ է կատարվել հայերի մուտքը Ղրիմ. – Պատմա-բանասիրական հանդես (ՊԲՀ), 1962, 2, Վ.Միքայելյան, Ղրիմահայոց պատմություն, Երևան, 1989, էջ 5–47:

³ Տե՛ս Н.М.Карамзин, История государства Российского, т. 1–3, Тула, 1990, էջ 477:

⁴ Տե՛ս А.Смирнов, Волжские болгары, Москва, 1951, էջ 185–195, Հ.Մ.Ջանփոլադյան, Բուլգար քաղաքի հայկական հնությունները. – ՊԲՀ, 1971, 2, էջ 191–200: Այդ շրջանի ռուս-հայկական հարաբերությունների մասին տե՛ս նաև Л.Меликсет-Бек, Из истории русско-армянских отношений. – ՀԳԱ Տեղեկագիր (հասարակական գիտություններ), 1954, 4, էջ 19–29:

էին դեպի Մոսկվա և Նիժնի Նովգորոդ տանող ճանապարհին⁵:

Ինչպես նշում է Ն.Կարամզինը, Մամայ խանը Մոսկվայի վրա արշավելու ժամանակ «տեսնելով, որ ռուսները վեհանձնորեն վճռել են ուժին ուժով դիմակայել», որոշ ժամանակ հապաղում ու ավելացնում է իր զորքի քանակը թաթարներից, պոլովցիներից, թուրքերից, չերկեսներից, Կովկասի հրեաներից, հայերից և Ղրիմի ջենովացիներից, որոնցից ոմանք «նրան ծառայում էին որպես հպատակներ, իսկ մյուսները՝ որպես վարձկաններ»⁶: Հայեր եղել են ոչ միայն Մամայի զորքի մեջ, այլև նրա դեմ դուրս եկած ռուսական բանակում: Ինչպես հայտնի է, այդ արշավանքն ավարտվեց 1380 թ. Կուլիկովյան դաշտում Դմիտրի Դոնսկոյի գլխավորած ռուսական զորքի հաղթանակով:

Թաթար-մոնղոլական լծի թոթափումն էական նշանակություն ունեցավ Ռուսիայի համար: Մոսկվայի մեծ իշխանությունը իր ձեռքն առավ ռուսական հողերը միավորելու գործը և բռնեց տնտեսական ու քաղաքական զարգացման ուղի: Այդ ժամանակաշրջանից սկսած՝ հայերը սկսեցին հաստատվել Մոսկվայում և աստիճանաբար ավելի ու ավելի նկատելի դեր կատարել հզորացող այդ իշխանության առևտրատնտեսական կյանքում:

Ռուսական տարեգրությունը հաղորդում է, որ 1390 թ. հունիսի 22-ին Մոսկվայում բռնկված հրդեհը սկսում է տարածվել հայազգի Աբրահամի տնից: Նրա տունը գտնվում էր Կրեմլի շուրջը առաջացած առևտրաարհեստավորական թաղամասում՝ պոսադում⁷:

⁵ Տե՛ս Վ.Ոսկանյան, Հայերը Մոսկվայում 15–17-րդ դարերում. – ՊԲՀ, 1971, 1, էջ 25:

⁶ Տե՛ս Н.М.Карамзин, История государства Российского, т. 4–6, Тула, 1990, էջ 217:

⁷ Տե՛ս И.Забелин, История города Москвы, т. 1, Москва, 1990, էջ 97:

XIV–XV դդ. սահմանագլխին Մոսկվայում Հայերի բնակությունը մասին Մ.Տիխոմիրովը խոսում է ավելի որոշակի՝ հենվելով ռուսական եկեղեցու պատմության դրվագներից մեկում պահպանված մի վկայության վրա: Կիպրիան միտրոպոլիտը, «Հայկական աղանդի» կատաղի Հակառակորդ լինելով, դժգոհ է եղել ռուսների և Հայերի միջև բարեկամական և ամուսնական կապեր հաստատելու փաստից: Նա հրահանգել էր արգելել Հայերին աղոթել ռուսական եկեղեցիներում, ամուսնանալ ռուսների հետ, քանի որ նրանք ժամանակին հրաժարվել են ուղղափառությունը ընդունելուց: Այդուհանդերձ, ռուսները, նկատում է Մ.Տիխոմիրովը, հաշվի չէին առնում միտրոպոլիտի հրահանգները: «Շարքային ռուս մարդիկ, – գրում է նա, – արդարացիորեն մեծ տարբերություն չէին զգում ուղղափառ և Հայկական դավանանքի միջև, հաճույքով շփվում, խնջույք սարքում, բարեկամություն անում ու ամուսնանում էին Հայերի հետ, նրանց թույլատրում հաճախել իրենց եկեղեցիները»⁸:

Հիրավի, թեպետ հետագայում ևս շարունակվում էր խոչընդոտների հարուցումը, այնուամենայնիվ միևնույն դավանանքին պատկանելը, քրիստոնյա լինելու հանգամանքը նրանց մերձեցնում էին:

Միջնադարյան Մոսկվայի բնակչության ազգային կազմը բնութագրելիս շատ էական է դառնում քաղաքի առևտրատնտեսական կյանքում մի քանի դար շարունակ նշանակալի դեր կատարած «սուերոժցի Հյուրերի» ազգային պատկանելիության հարցի պարզաբանումը: Այդ խնդրին հիմնավորապես անդրադարձել է ակադեմիկոս Լ.Նաչիկյանը⁹:

⁸ М.Н.Тихомиров, Средневековая Москва в XIV–XV веках, Москва, 1957, էջ 216:

⁹ Տե՛ս Լ.Ս.Նաչիկյան, Հայերը Մոսկվայում և Մոսկվա տանող ճանապարհների վրա. – Նույնի՝ Աշխատություններ, հ. Բ, Երևան, 1999, էջ 200–220:

Մոսկվան կապված էր Զենովա և Վենետիկ քաղաք-պետությունների հետ: Առևտրատնտեսական այդ կապերը հանդուցավորվում էին Ղրիմում: Թերակղզու ծովափնյա գլխավոր քաղաքներից էին Սուրոժը և Կաֆան: Երկու քաղաքներում էլ Հայ Հոծ բնակչություն կար: Մոսկվայում արևելյան ապրանքների (մետաքսե գործվածքներ, համեմունք, թանկարժեք քարեր և այլն) առևտուրը «սուերոժցի Հյուր» կամ ուղղակի «սուերոժցի» անվանվող վաճառականների ձեռքում էր: Ռուսական տարեգրության մեջ XVI դ. կեսերին է առաջին անգամ նշվում «սուերոժցի Հյուրերի»՝ Մոսկվա ժամանելու մասին: Նրանք օգտվում էին մեծ իրավունքներից, սակայն չէին համարվում Մոսկվայի հիմնական բնակիչ, այլ դիտվում էին որպես դրսից ժամանած վաճառական և այդ պատճառով անվանվում էին «Հյուր»: Հետագայում նրանք աստիճանաբար դարձան քաղաքի մշտական բնակիչներ:

Պատմագիտության մեջ տարբեր կարծիքներ են հայտնվել «սուերոժցի Հյուրերի» ազգային պատկանելիության մասին: Նրանք դիտվել են որպես ռուս (Մ.Տիխոմիրով), իտալացի (Ի.Զաբելին), հույն (Վ.Միրոյեչկովսկի) կամ ռուս, իտալացի, հույն և հայ (Վ.Միքայելյան) վաճառականներ:

Լ.Նաչիկյանը հանգամանորեն վերլուծել է սկզբնաղբյուրների վկայությունները՝ դրանք համադրելով ռուսական տարեգրությունների և այլ աղբյուրների տվյալների, ինչպես նաև պատմաբանների համար կուլան դարձած հիմնական փաստաթղթերի հետ: Նա ցույց է տվել, որ Կաֆա քաղաքը, բարգավաճելով և բռնելով Սուրոժի տեղը, ինչ-որ ժամանակ սեփականել է նաև նրա անունը: Մոսկվայում հորջորջվող «սուերոժցի Հյուր» հասկացությունը վերաբերել է նաև Ղրիմի տարբեր բնակավայրերից, բայց առաջին հերթին և գլխավորապես Կաֆայից եկած վաճառականներին: Նկատի է առել այն հանգամանքը, որ Կաֆայի

Հայերը կազմում էին բնակչության մեծամասնությունը, որոնց ձեռքում էր կենտրոնացված արևելյան առևտրի գերակշիռ մասը: Այս և այլ անուղղակի վկայությունների հիման վրա Լ.Նաչիկյանը հանգում է այն հիմնավոր եզրակացությունը, որ Մոսկվայում արևելյան ապրանքների առևտրով հայտնի դարձած «սուրճիները» հիմնականում եղել են Ղրիմից, մասամբ նաև այլ վայրերից ժամանած Հայ վաճառականները¹⁰:

Նման հիմնավոր եզրակացությունը հիմք է տալիս նշելու, թե ճշմարտության դեմ մեղանշած չենք լինի, եթե հավաստենք, որ ռուսական մայրաքաղաքում XV դ. Հայ վաճառականներն ակտիվ գործունեություն էին ծավալել: Մանավանդ որ Ռուսաստանի պատմության խոշոր մասնագետներ ակադեմիկոսներ Մ.Տիխոմիրովը և Բ.Գրեկովը գտնում են, որ XV դ. Մոսկվայի առևտրական գործարքներին աշխուժորեն մասնակցում էին Հայ վաճառականները: Նրանք գալիս էին դրսից և հաճախ բնակություն հաստատում այդտեղ¹¹: Ոսկե Հորդայի ներկայացուցիչների հետ Մոսկվա էին գալիս հարյուրավոր վաճառականներ, որոնց թվում նաև Հայեր:

XV դ. երկրորդ կեսից սկսվեց ռուսական ազգային պետության ստեղծման վերընթաց զարգացման ժամանակաշրջանը: Մոսկովյան մեծ իշխանությունը, վերելք ապրելով, դարձավ ազգային պետության կազմավորման հիմքը: Մոսկվայի շուրջը սկսեցին համախմբվել մյուս իշխանությունները, ռուս ժողովրդի մասնատված զանգվածները: Ռուսաստանի ապագա մայրաքաղաքն աստիճանաբար դառ-

նում էր համառուսական տնտեսական ու քաղաքական կենտրոն:

Մոսկվայի մեծ իշխան Իվան III-ը (1462–1505) վարում էր ներքին և արտաքին հեռատես ու խելամիտ քաղաքականություն և հզորացնում կենտրոնական իշխանությունը: Նա հաջողությամբ միավորեց կենտրոնական Ռուսաստանի իշխանությունները և, իրավամբ, իրեն հայտարարեց «Համայն Ռուսիայի մեծ իշխան»: Նա բարելավեց հարաբերությունները եվրոպական երկրների, Վատիկանի հետ, ամուսնացավ Բյուզանդիայի կայսերական տան վերջին ներկայացուցիչ Ջոյա Սոֆյա Պալեոլոգի հետ՝ դրանով կարծես թե դառնալով կայսերական գահի օրինական ժառանգորդը:

Ռուսաստանի միավորումն ու հզորացումը զուգակցվում էին թաթարական լուծը թոթափելու պայքարի հետ: Մեծ Հորդայի Ահմադ խանը 1480 թ. իր զորքով մոտեցավ Մոսկվայի մատույցներին և Ուզբա գետի ափին կանգնեց ռուսական զորքերի դեմ հանդիման: Մինչ այդ Իվան III-ը կարողացել էր դաշնակիցներ գտնել և կանխել Ղրիմի և ուրիշ իսանությունների օգնությունը Ահմադին: Վերջինս համարձակություն չունեցավ կռվի մեջ մտնելու ռուսական զորքերի հետ և նահանջեց՝ դրանով, փաստորեն, ճանաչելով Մոսկովյան իշխանության անկախությունը: Թաթարական տիրապետությունից ազատագրվելը մեծ տպավորություն գործեց եվրոպայի վրա և մեծապես նպաստեց Ռուսաստանի հզորացմանը: «Զարմացած եվրոպան, — գրում է Կ.Մարքսը, — որ Իվան III-ի իշխանության սկզբում նույնիսկ հազիվ էր նկատում Լիտվայի ու թաթարների միջև սեղմված Մոսկվայի գոյությունը, շճել էր իր արևելյան

¹⁰ Ст'ю Гюйи տեղում, էջ 214–219:

¹¹ Ст'ю М.Тихомиров, Древняя Москва, XII–XV вв., Средневековая Россия на международных путях, XIV–XV вв., Москва, 1992, էջ 117–118, Б.Греков, Крестьяне на Руси, Москва, 1947, էջ 98–99:

6426

սահմանների վրա հսկայական պետութայան հանդես գալուց»¹²:

Մոսկվան XV դ. վերջերին և XVI դ. սկզբներին դարձել էր աշխարհի շատ երկրների հետ հարաբերվող խոշոր առևտրաարդյունագործական կենտրոն: Մոսկվայի հետ հայերի շփումներն արդեն եզակի չէին: Կոստանդնուպոլսի անկումից հետո արևելաեվրոպական քրիստոնյա ժողովուրդները, նրանց շարքում առաջին հերթին հայերը, իրենց հայացքն ուղղում էին դեպի հզորացող Մոսկովյան պետութայան կողմը:

Վաստակաշատ բանասեր Ա.Մնացականյանը գիտական շրջանառության մեջ դրեց հայկական մի պոեմ, որում հայ մատենագրության մեջ առաջին անգամ հիշատակվում է Մոսկվան¹³: Պոեմի առանցքն են կազմում Մոսկվայի համեմատությունը աշխարհի նշանավոր քաղաքների հետ և նրա գովերգումն ու մեծարումը: Պոեմը ստեղծվել է XIV-XV դդ. սահմանագլխին և հետագայում մշակվել տարբեր հեղինակների կողմից: Այն, փաստորեն, ժողովրդական ստեղծագործություն է: Կարծում ենք՝ միջնադարյան Հայաստանում պոեմի երևան գալը ճիշտ է մեկնաբանել Ա.Մնացականյանը՝ այն առնչելով Մոսկովյան պետութայան հզորանալու և թաթարական լուծը թոթափելու արձագանքների հետ: Հայաստանում ևս բաղձում էին օտարի ծանր տիրապետությունից ազատագրվել և դրա իրականացումը ակնկալում կամ երազում էին տեսնել թաթարներին հաղթող հզոր Մոսկվայի միջոցով:

Թաթարական լուծը թոթափելուց հետո ուժեղացան Մոսկվայի առևտրական կապերը Ղրիմի, մասնավորապես

Կաֆա քաղաքի, ինչպես և թերակղզու առևտրական մյուս կենտրոնների հետ: Մոսկվայի հետ կապերի ստեղծմանը նպաստում էին Ռուսաստանի և ուրիշ հայ համայնքների վաճառականների արդեն աշխույժ ուղևորությունները: Այդ կապերին մեծապես նպաստում էին նաև տարբեր երկրներից Մոսկվա և այդտեղից այլևայլ երկրներ մեկնող հայազգի դիվանագետների այցելությունները: Իվան III-ի առևտրական գործակալն ու դիվանագետն էր հայազգի Կակոսը (Կիրակոսը): Նրա միջոցով կապեր էին հաստատվել Կաֆայի վաճառականների հետ, և բանակցություններ էին վարվում Ղրիմի խան Մենգլի Գիրեյի հետ¹⁴:

1482 թ. Մոսկվայում էր լեհական դեսպան հայազգի Բոգդանը: Նա եղել էր Թամանի իշխանի, ապա՝ Ղրիմի խանի մոտ: Վերջինս Մոսկվայի հետ դաշինքի մեջ էր և խոստացել էր Իվան III-ի «թշնամիներին թշնամի լինել, բարեկամներին՝ բարեկամ»¹⁵:

Մոսկվայի դերը հայերի կյանքում ավելի նշանակալի դարձավ Իվան IV-ի օրոք (1547-1584), հատկապես Կազանի և Աստրախանի խանությունները գրավելուց հետո: Կազանում XVI դ. կային ոչ քիչ թվով հայ վաճառականներ: 1552 թ. Իվան Ահեղի կողմից քաղաքի պաշարման ժամանակ թաթարները ցանկանում էին նրանց օգտագործել քաղաքի պաշտպանության համար: Տարեգրությունը հաղորդում է, որ հայերը հրաժարվում էին ուսուների դեմ կռվելուց: Այդ պատճառով հայերին կապում էին հրանոթներին, իսկ իրենց զինվորները մերկացրած սրերով կանգնում էին նրանց հետևում և հարկադրում կրակել: Սակայն, ինչպես նշվում է տարեգրության մեջ, այդ դեպքում ևս թաթարները հաջողություն չեն ունենում: Հայերը կրակում էին այնպես, որ

¹² К.Маркс, Секретная дипломатия XVIII века (հղվում է ըստ՝ История дипломатии, т.1, Москва, 1959, էջ 261):

¹³ Տե՛ս Ա.Մնացականյան, Մոսկվան միջնադարյան հայկական մի պոեմում. - ՀԳԱ Տեղեկագիր (հասարակական գիտություններ), 1948, 3, էջ 49-64:

¹⁴ Տե՛ս Լ.Ս.Խաչիկյան, նշվ. աշխ., էջ 216-217:

¹⁵ Տե՛ս Վ.Ոսկանյան, նշվ. աշխ., էջ 28:

նրանց կրակոցը կամ ռուսներին չէր հասնում, կամ վերջիններին գլխի վրայով անցնում էր մյուս կողմը¹⁶:

Հաղթանակով վերադարձող Իվան IV-ին դիմավորում են նաև հայերը: Կայսեր հրամանով նրանցից շատերը բնակություն են հաստատում Մոսկվայում: Ի նշանավորումն թաթարների դեմ տարած հաղթանակի և Կազանի խանությունը Ռուսաստանին միացնելու՝ Մոսկվայում 1552-1556 թթ. կառուցվեց «Պոկրովսկի», հետագայում Վասիլի Երանելի անվանված տաճարը: Դրա 9 գմբեթներից մեկը կոչվեց «Գրիգոր Հայի» (Գրիգոր Լուսավորչի) անունով:

Նման վերաբերմունքը, անշուշտ, հայերի ծառայությունները գնահատելու և նրանց սիրաշահելու նպատակով կատարված քայլ էր:

Ն. Կարամզինը, անդրադառնալով Իվան IV-ի օրոք ծավալված առևտրին, նշում է, որ թեպետև կար թուրքական սուլթանի որոշակի թշնամանքը, բայց ռուսները շարունակում էին առևտուր անել Կաֆայում և Ազովում, իսկ թուրքերը և հայերը՝ Մոսկվայում¹⁷:

XVI դ. երկրորդ կեսին ավելի է աշխուժանում հայ վաճառականության գործունեությունը Ռուսաստանի տարբեր կենտրոններում և Մոսկվայում: Աստրախանի խանությունը 1556 թ. Ռուսաստանին միացնելուց հետո ռուսներն ամրացան Կասպից ծովի Հյուսիսային ափերին, ինչի շնորհիվ դյուրին դարձան կապերը Անդրկովկասի և Պարսկաստանի հետ: Կասպ-վոլգյան հին մայրուղին շատ ավելի մեծ նշանակություն ստացավ:

1584 թ. Հյուսիսում՝ Դվինայի գետաբերանին՝ Սպիտակ ծովի ափին, հիմնադրվում է Արխանգելսկ նավահանգստային քաղաքը: Այդ ձեռնարկումը Ռուսաստանին հնարավորություն էր ընձեռում ծովային ճանապարհով կապվելու Եվրոպայի հետ: Կասպից ծովով ու Վոլգայով դեպի Մոսկվա և ապա Եվրոպա ձգվող առևտրատնտեսական ուղին դարձավ ավելի կենսունակ: Մոսկվայի դերն ավելի մեծացավ հայ վաճառականների և այլ զբաղմունքի տեր մարդկանց համար: Հետին պլան մղվեց Ղրիմ-Մոսկվա առևտրական ուղին:

Ռուսական պետությունը շահագրգռված էր պարսկական մետաքսի ներմուծմամբ, ինչպես և եվրոպական երկրների հետ դրա առևտրով, որից մաքսային որոշակի եկամուտներ էին ակնկալվում: Այդ պատճառով հայ վաճառականներին, որոնց ձեռքում էր հիմնականում պարսկական մետաքսի ներմուծումը, տալիս էր մեծ իրավունքներ, այդ թվում նաև մաքսային արտոնություններ: Հայ վաճառականները վոլգյան ուղիով աշխույժ առևտուր էին անում, կապվում Մոսկվայի, իսկ մեծածախ առևտրով՝ Եվրոպայի հետ¹⁸:

Բնականաբար ստվարանում էր Մոսկվայի հայ բնակչությունը: Լյուբլանյան հրապարակի մերձակայքում՝ Կիտայ-գորոդում, կար «Հայկական քարվանսարա»: Այդ նույն հրապարակի մոտակայքում՝ Սպիտակ (Белый) քաղաքում, հիշատակություն կա (XVI դ. վերջերին) հայ վաճառականների հատուկ թաղամասի գոյություն մասին¹⁹:

Հայ առևտրական կապիտալն ընդարձակում է իր գործունեությունը շրջանակները: Հայերը շարունակում էին զբաղվել գերազանցապես արևելյան ապրանքների առև-

¹⁶ Ст'ю К.Н. Григорьян, Из истории русско-армянских литературных и культурных отношений (X – начало XX вв.), Ереван, 1974, էջ 39, История о Казанском царстве. – Казанский летописец, Санкт-Петербург, 1903, էջ 130:

¹⁷ Ст'ю Н.М. Карамзин, История государства Российского, т. 4-6, Тула, 1990, էջ 386:

¹⁸ Ст'ю История москвы, т. 1, Период феодализма, XII-XVII вв., Москва, 1952, էջ 574-575:

¹⁹ Ст'ю նույն տեղում, էջ 160, 170:

տրով: Առևտրի ծավալի ընդարձակման մասին է խոսում այն փաստը, որ այդ ժամանակ Մոսկվայում՝ կրեմլի մոտ, արդեն կար առանձնացած Հայկական առևտրական տուն՝ քարվանսարա²⁰: Իվան IV-ի ընտանեկան կենցաղի 1582 թ. ցուցակում նշվում են մի շարք Հայերի անուններ (Ռոմոզանով, Մարտինով, Մուրատով, Սիմոնով, Ամիրև, Լեոնով և ուրիշներ), որոնք արքունիքին վաճառել են ձիեր, թամբեր և այլ ձիասարքեր²¹: Անգլիայի դեսպան Դ.Ֆլետչերը 1588 թ. գրում է, որ արևելյան երկրների տարբեր ազգերի ներկայացուցիչներ, որոնց թվում և Հայերը, Ռուսաստանից արտահանում են մեծաքանակ՝ մինչև 400–500 Հազար ռուբլու մորթեղեն: Նրանք Մոսկվա են ներմուծում մետաքսյա գործվածքեղեն, թանկագին քարեր և այլ ապրանքներ²²:

Հայերն առևտրական լայն գործունեություն էին ծավալել նաև Արևելյան Եվրոպայի երկրներում: Լեհաստանում Հայ վաճառականները, օգտվելով ստացած առանձնաշնորհումներից, այն աստիճան էին ամրապնդել իրենց դիրքերը, որ մրցակցության մեջ նեղում էին տեղի առևտրականներին: Սիգիզմունդ թագավորին Լվով քաղաքից ուղղած բողոքագրում նրանք գրում են. «Հայք այժմ իրենց վաճառականությունն ամբողջ թագաւորութեան մէջ, Բրուսիոյ, Լիթուանիոյ եւ Մոսկուայի մեջ տարածուած են, ուր

²⁰ Տե՛ս Վ.Բ.Բարխուդարյան, Վ.Կ.Ոսկանյան, Հայ-ռուսական պատմական կապերը և Արևելյան Հայաստանի միացումը Ռուսաստանին, Երևան, 1978, էջ 34:

²¹ Տե՛ս Ի.Յաբելին, Домашний быт русских царей в XVI и XVII ст., ч. II, Москва, 1915, էջ 846–869:

²² Տե՛ս Դ.Ֆլետչեր, О государстве Русском, Санкт-Петербург, 1906, էջ 11–12, 51:

իրենց նախնիք միայն Արևելքի վաճառականութեամբ գոհ կ'ըլլային»²³:

Հայերի հոսքը դեպի Մոսկվա նկատելիորեն ուժեղանում է XVII դ. առաջին կեսին: Ռուսական մայրաքաղաք էին գալիս ոչ միայն Հայաստանից ու Անդրկովկասի Հայաբնակ վայրերից, այլև Ղրիմից, Աստրախանից և այլ բնակավայրերից: Տարբեր շարժառիթներով գալիս էին ոչ միայն վաճառականներ, այլ նաև տարաբնույթ մասնագիտությունների տեր մարդիկ: Նրանց մի զգալի մասը բնակություն էր հաստատում Մոսկվայում: Այսպես, օրինակ, 1612 թ. Սարգիս Օգանեզովն իր ռուս կնոջ հետ Թուրքիայից գալիս է Մոսկվա և խնդրում մշտական բնակություն իրավունք: Նա հայտնում է, որ փախել է ազգային ու կրոնական ճնշումների պատճառով և լսել է, որ Ռուսաստանում Հայերին լավ են ընդունում²⁴:

Հայազգի կաթոլիկ կրոնավոր Ավգուստինոս Բաշեցին 1607–1609 թթ. Մոսկվայում էր և Հակաթուրքական պայքարին նպաստելու առաքելություն ուներ: Հռոմի պապի նվիրակի հետ Մոսկվայից մեկնում է Եվրոպա²⁵: 1626 թ. մարտի 26-ին մի քանի Հայ (Ղազար Կալյուստով, Իվանիս Գրիգորև և ուրիշներ) և այլազգի վաճառականներ վիթխարի արժողության արևելյան ապրանքներ են տանում մայրաքաղաք²⁶: 1641 թ. դեսպանատան ատյանի Հյուրատանը իջևանած Հայ (Մուրադը, Սաֆարը, Լուկանոսը) և այլազգի

²³ [Ֆ.]Պիշնֆ, Լեհահայոց հին իրաւունքը. – Ուսումնասիրութիւնք լեհահայոց դատաստանագրոյն, քարգմանեց Հ. Գրիգորիս վ. Գալւմբեարեան, Վիեննա, 1890, էջ 36–37:

²⁴ Տե՛ս Армяно-русские отношения в XVII веке (сборник документов), под ред. В.Парсамяна, т. 1, Ереван, 1953, док. 2, էջ 4–8:

²⁵ Տե՛ս Աւգուստինոսի Բաշեցոյ ճանապարհորդութիւն յԵւրոպայ. – Նշխարք մատենագրութեան հայոց, ի լոյս էաժ Բ.Պ., Ս.Պետերբուրգ, 1884, էջ 5–26:

²⁶ Տե՛ս Армяно-русские отношения в XVII веке, т. 1, док. 1, էջ 3–4:

վաճառականները Հայտնում են, որ իրենք եկվորներ են և ուզում են առևտուր անել Մոսկվայում²⁷:

1647 թ. մարտի 14-ի մի խնդրագրից Հայտնի է դառնում, որ Ջուղայի նշանավոր վաճառականական գերդաստանից Իվան Թավաքալովը Մոսկվա է բերել շատ մեծ գումարի ապրանքներ, և դրանց Համար նրանից ավելի մեծ գումարի Հարկ է վերցվել: Նկատի չի առնվել այն Հանգամանքը, որ նա ուսաստակ է, մասնակցել է Ռուսաստանի պաշտպանությանը, և որ նրա որդիները Մոսկվայում դիվանագիտական ծառայության մեջ են: Դիմումը Հարգվում է, և նրանից Հարկ է գանձվում այնքան և այնպես, ինչպես ուսանելիքից²⁸:

Այսպիսով, ուսական պետության հզորացմանը զուգընթաց ուժեղանում են Հետաքրքրությունն ու երթևեկը դեպի այդ երկիրն ու նրա մայրաքաղաքը: Ռուս և այլազգի բնակիչների թվում Մոսկվայի Հետ ակտիվ կապեր են Հաստատում և սկսում այդտեղ բնակվել նաև Հայերը: Բավարար Հիմքեր են ստեղծվում այդտեղ Հայկական Համայնքի ձևավորման համար:

²⁷ Տե՛ս Վ.Բ.Բարխուդարյան, Վ.Կ.Ոսկանյան, Գշվ. աշխ., էջ 35:

²⁸ Տե՛ս Армяно-русские отношения в XVII веке, т. 1, док. 3, էջ 8-10:

2. Մոսկվայի հայկական համայնքի ձևավորումը

Հայ-ուսական Հարաբերություններում և Մոսկվայի Հետ Հայերի ունեցած կապերում նոր որակ ստեղծվեց XVII դ. երկրորդ կեսին: Ռուսական պետությունը, 1654 թ. իրեն միացնելով Ուկրաինան, տնտեսապես և ռազմաքաղաքական առումով զորեղացավ, սկսեց ավելի ակտիվորեն արևելյան քաղաքականություն վարել: Ռուսաստանի Հետ Հայերի՝ նախկինում սկսած առևտուրը 1660-ական թթ. նկատելի չափերի է Հասնում, նոր որակ ստանում և, որ կարևոր է, իր կենտրոնն է դարձնում Հատկապես Մոսկվան:

Հայ վաճառականությունը դեպի Ռուսաստան ուղղություն վերցնելու և իր գործունեությունն այդտեղ ակտիվացնելու բավականաչափ ձեռնտու պայմաններ էր տեսնում: Ռուսաստանում կային առևտրի լայն Հնարավորություններ ու նպաստավոր պայմաններ: Երկիրն ուներ Հարուստ ու մեծ շուկա, Եվրոպայի ու Ասիայի Հետ կապվելու լավագույն ուղիներ: Այդտեղ չկային այդ դարաշրջանի Թուրքիային ու Պարսկաստանին Հատուկ կրոնական ու ազգային ճնշման բիրտ ձևեր: Գոյություն ունեին պետական կարգ ու կանոն, առևտրականի անձի ու նրա սեփականության ապահովություն: Դրա համար մեծապես նպաստավոր էր նաև միջազգային ասպարեզում ստեղծված իրավիճակը: Արևելքի ու Արևմուտքի միջև առևտուրը, որին աշխույժ մասնակցություն ունեին Հայերը, XVI դ. և XVII դ. սկզբներին կատարվում էր Թուրքիայի տարածքով: Հյուսիսային կայսրության շահերը պահանջում էին, որ միջազգային առևտուրը կատարվի ոչ թե Թուրքիայի, այլ

Ռուսաստանի միջոցով: Այդ նպատակով ռուսական արքունիքն ամեն կերպ նպաստում և հովանավորում էր Հայ վաճառականներին:

Սակայն Մոսկվան միայն առևտրով զբաղվողներին չէ, որ դեպի իրեն էր ձգում: Ռուսաստանի մայրաքաղաք էին մեկնում, վաճառականներից ու նրանց գործակատարներից բացի, արհեստավորներ, թարգմանիչներ, դիվանագետներ և մտավոր ասպարեզի այլ աշխատողներ, որոնց մի մասը Մոսկվա էր տեղափոխվում Ռուսաստանի Հայաշատ կենտրոններից, մյուս մասը՝ Անդրկովկասից ու արտասահմանյան երկրներից: Նրանք ծառայություն էին անցնում Հատկապես որպես թարգմանիչներ և դիվանագիտական աշխատողներ:

Հին Ռուսիայում արտաքին հարաբերություններով զբաղվում էր բոյարական դոման: Պետություն կապերի ընդլայնման հետևանքով տակավին XVI դ. առաջին կեսին հիմնվեց այդ խնդրով զբաղվող հատուկ մարմին՝ «Պոսոլսկի պրիկազը»: Դրա վարչակազմում ընդգրկված էին տարբեր ազգերի ներկայացուցիչներ, այդ թվում և Հայեր՝ որպես տոլմաչներ (թարգմանիչներ), դիվանագիտական ծառայողներ: 1660 թ. Մոսկվա են գնում նոր Զուղայի նշանավոր վաճառական Զաքար Սահրադյան Շահրիմանյանն ու նրա ընկերները: Նրանք Ալեքսեյ Միխայլովիչ կայսեր (1645–1676) համար տանում են պերճանքի բազմաթիվ առարկաներ, այդ թվում նաև նշանավոր «Ադամանդակուռ գահը», որն այսօր էլ զարդարում է Կրեմլի Զինապալատը: Գահը, որ Հայ վարպետները գաղտնի պատրաստել էին խոջա Զաքարի արհեստանոցում և գաղտնի էլ տարել Մոսկվա, դիմացկուն փայտից էր՝ շքեղացված ոսկով, արծաթով ու հազարավոր թանկագին քարերով²⁹: Գահի վրա լատիներեն

²⁹ Տե՛ս Армяно-русские отношения в XVII веке, т. 1, док. 5, էջ 21–34: Գահը զարդարված էր 897 աղամանով, 1298 հակիմով, 18300 փի-

գրված էր. «Հգորագույն ու անպարտելի Մոսկովյան կայսր Ալեքսեյին՝ երկրի վրա բախտավորությամբ թագավորողին, մեծագույն արվեստով ու եռանդով պատրաստված այս գահը թող լինի նախանշան բախտավոր գալիքի»³⁰: Գահը նվեր

Աղամանդակուռ գահը

տալը և հիշյալ խորհրդավոր մակագրությունը խոսում էին Ռուսաստանի նկատմամբ ունեցած իրական ակնկալիքների, մասնավորապես առևտրական գործունեություն ծավալելու հեռանկարի մասին:

Խոջա Զաքարը Մոսկվայի դեսպանական ատյանում նշում է այն հանգամանքը, որ իր հորը պարսից շահն արտոնություններ ու պարգևներ է տալիս, շահի հրամանով իր Հայրն առանց մաքսավճարի է առևտուր անում,

բայց «շահական մեծությունը դավանանքով մահմեդական է, իսկ ինքը և նրանք (ռուսները – Վ.Բ.)՝ քրիստոնյա, դրա համար էլ իրենք ուրախ են... աշխատել ու ծառայել մեծ կայսեր համար»³¹:

Խոջա Զաքարի մյուս նվերը պղնձյա թիթեղի վրա պատկերված «Խորհրդավոր ընթրիք» հորինվածքն էր, որը շատ է դուր գալիս կայսրին: Նա Զաքարին առաջարկում է

րուզով, շուրջ 12 կգ ոսկով և 3,2 կգ արծաթով: Գահի արժեքը վճարվում է նվիրաբերողներին:

³⁰ Տե՛ս Վ.Բաքիխոյարյան, Վ.Ոսկանյան, նշվ. աշխ., էջ 40–41:

³¹ Տե՛ս Армяно-русские отношения в XVII веке, т. 1, док. 5, էջ 26:

դրա նկարչին ուղարկել Մոսկվա: Ալեքսեյ Միխայլովիչը պահանջում է արքունիքում ծառայելու համար ուղարկել նաև այլ վարպետներ, ինչպես և պերճանքի առարկաներ, «թանկագին քարեր..., թռչուններ..., որ խոսում են հնդկերեն»³²: Խոսքը Հնդկաստանից բերվող թուխակների մասին է:

Խոջա Ջաքարին արքունիքում ընդունում են Հանդիսավորությամբ, հանդիպում կազմակերպում կայսր Ալեքսեյ Միխայլովիչի հետ: Նրան և նրա գործընկերներին տրվում են մեծ քանակությամբ թանկագին սամույրի մորթիներ, որոնք պետական մենաշնորհի ապրանքներ էին: Նրան հանդիսավոր ընդունելը դառնում է ավանդույթ:

³² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 25:

Շատ ուշագրավ է Նոր Ջուղայի Շահրիմանյան տոհմի պատմությունը: Շահրիմանյան գերդաստանի մի մեծ ճյուղը բնակություն հաստատեց Վենետիկում: XVII–XVIII դդ. լայն գործունեություն ծավալեց և ամենուր լայն ճանաչման արժանացավ: Այդ դարաշրջանի իտալական նշանավոր այդ կենտրոնի ինչպես առևտրատնտեսական, այնպես էլ գիտամշակութային և պետական կյանքը հնարավոր չէ ներկայացնել առանց Շահրիմանյան տոհմի ներկայացուցիչների գործունեությանն անդրադառնալու:

Պակաս ուշագրավ չէ նաև պատմական այն իրողությունը, որ այդ գերդաստանի նշանավոր վաճառականներից մեկը՝ Ջ.Շահրիմանյանը, չզնայ իր ազգակիցների կողմից բացած դեպի Եվրոպա տանող շահավետ ուղիով: Նա բռնեց միանգամայն նոր և անձանոթ, դեպի հյուսիսային երկիրը տանող ուղին: Եվ այն էլ ռուսաց կայսրին հանդիպելու համար մտախղացված այնպիսի անսովոր ու մեծաթափ ձեռնարկով, ինչպիսին թանկարժեք գահի մվիրումն էր: Ինչո՞վ էր պայմանավորված դեպի հյուսիս շրջադարձ կատարելը: Կասպ-վոլգյան առևտրական ուղու տնտեսական նշանակությունը խորապես հասկանալով, թե՞ առհասարակ հայոց կյանքում հյուսիսային հզորացող պետության դերն ու նշանակությունը կանխագուշակելու հանգամանքով: Դժվար է ասել: Բոլոր պարագաներում Շահրիմանյան գերդաստանի՝ Ռուսաստանի հետ սերտ հարաբերություններ հաստատելու այդ ձգտումը էական նշանակություն ունեցող և մանրախույզ քննարկման ու լուսաբանման կարոտ հարց է:

Դրանից հետո նշանավոր վաճառականները, հոգևորականները, դիվանագետները, որոնք հանձնարարություններով Մոսկվա էին ժամանում, հանդիսավոր ընդունելության էին արժանանում:

Օգտվելով կողմերի փոխադարձ շահագրգռվածությունից՝ Հայ վաճառականները սկսում են ձեռնարկել ավելի խոշոր առևտրական գործարքներ: Հայկական առևտրական ընկերության ներկայացուցիչներ Ստեփան Ռամադամսկին և Գրիգոր Լուսիկովը, որոնք Մոսկվայում էին 1656–1660 թթ., մեծ չափերի առևտրական գործարքներ են կատարում Հնդկաստանի և Մոսկվայի միջև: 1662–1663 թթ. Հայ վաճառականներ Միկիտա Պետրովը, Գրիգոր Սավելևը և Ստեփան Չեխատունովը Հնդկաստանից Մոսկվա են բերում ադամանդյա ոսկյա թաս, ակնակուռ ու ոսկյա գավազան և բազմաթիվ այլ ապրանքներ³³:

Ռուսական արքունիքի կողմից հրաման էր արձակվել Մոսկվայից արտաքսել իրենց առևտրական գործերն ավարտած արևելյան վաճառականներին, որոնք չեն շտապում թողնել քաղաքը: Բացառություն է արվում Հայ վաճառականներ Գ.Լուսիկովի, Ա.Ֆանասի Իվանովի, Մատվեյ Գրիգորևի և Աբրահամ Կասպարովի համար³⁴: Այդ և համանման փաստերը վկայում են, որ Ռուսաստանի կառավարությունը նպաստում ու քաջալերում էր հայերի առևտուրը Մոսկվայի, ինչպես նաև երկրի մյուս առևտրական կենտրոնների հետ:

1666 թ. Գ.Լուսիկովի և Ս.Ռամադամսկու հետ Մոսկվա են գնում Թիֆլիսի, Ջուղայի, Երևանի, Շամախի, Ագուլիսի Հայ 40 վաճառականներ: Նրանք՝ որպես Հայկական առևտրական ընկերության ներկայացուցիչներ, Յուրի Դոլգորուկովի և ապա Ա.Օրդին-Նաչչոկինի հետ դեսպա-

³³ Տե՛ս Վ.Բարխուդարյան, Վ.Ոսկանյան, նշվ. աշխ., էջ 42:

³⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 43:

նական ատյանում բանակցություններ են սկսում: Բանակցություններն ավարտվում են Հաջորդ տարում՝ ռուսական արքունիքի և Նոր Զուղայի Հայկական առևտրական ընկերության միջև առևտրական պայմանագրի կնքումով:

Հայերը 1667 թ. մայիսի 31-ին ստանում են ցարական շնորհագիրը, և Հաստատվում է պայմանագիրը³⁵ (վերահաստատվում է 1673 թ. փետրվարի 7-ին³⁶): Նոր Զուղայի Հայկական առևտրական ընկերությունը և, փաստորեն, բոլոր Հայ վաճառականներն իրավունք են ստանում վոլգյան մայրուղով տարանցիկ առևտուր անելու Ասիայի ու Եվրոպայի երկրների հետ՝ վճարելով փոքր մաքս՝ ապրանքի արժեքի 5 տոկոսի չափով: Օտարերկրյա վաճառականներից, որոնց տարանցիկ առևտրի իրավունք չէր տրվում, գանձվում էր 10 տոկոս³⁷: Հարկ է նշել, որ տարանցիկ առևտրի իրավունք XVII դ. չէին ստացել աշխարհի և ոչ մի երկրի վաճառականներ, չնայած Անգլիան, Հոլանդիան, Ֆրանսիան ջանքեր էին գործադրել այդ ուղղությամբ և ձեռնտու առաջարկներ արել: Հատկանշական է, որ այդ արտոնությունները, որոնք շահութաբեր էին նաև Հենց Ռուսաստանի համար, ուժի մեջ մնացին բավական երկար ժամանակ:

Մոսկվա մեկնած Հայերը, առևտրից բացի, շփվում էին տեղի Հայերի հետ, զբաղվում Ռուսաստանի հետ քաղաքական կապերի Հաստատման և, որ գլխավորն է, Հայաստանի ազատագրման Հարցերով:

³⁵ Ст'ю Полное собрание законов Российской империи (ПСЗ), т. 1, с 1649 по 1675, Санкт-Петербург, 1830, էջ 692, В.Восканян, Ново-торговый устав и договор с армянской торговой компанией в 1667 г. – ՀԳԱ Տեղեկագիր (հասարակական գիտություններ), 1947, 6, էջ 29–43, Армяно-русские отношения в XVII веке, т. 1, док. 10, էջ 44–64:

³⁶ Ст'ю Армяно-русские отношения в XVII веке, т. 1, док. 29, էջ 110–113:

³⁷ Ст'ю ПСЗ, т. 1, док. 409, 514, 539:

Հետաքրքիր և ուշագրավ է, որ ռուսական արքունիքի հետ Հարաբերվող Հայերը սոսկ իրենց առևտրական գործերով չէին մտահոգվում: Նրանք հոգ էին տանում և փորձում ինչ-որ ձևով կողմնորոշել և ուղղություն տալ ուրիշ երկրներում ծվարած Հայությանը: Մոսկվայում գտնվող Հայ առևտրական ընկերության ներկայացուցիչները քառասուն Հայերի ստորագրությամբ նամակ են ուղարկում Կ.Պոլսի Հայերին, որում Հաղորդում էին ռուսաց կայսեր շնորհած արտոնությունների մասին և խորհուրդ տալիս եկեղեցիներում պատարագ անել: Նրանք հորդորում են Հայրենակիցներին ամեն կերպ օգնել Կ.Պոլիս մեկնող ռուսական դեսպանությանը, որը գլխավորում էր դեսպանական ատյանի ղեկավար, Հայերի բարեկամ և Հակաթուրքական լիգայի կողմնակից Ա.Օրդին-Նաչչոկինը: Նամակի Հեղինակները շեշտում են վերջինիս դերը Հայերին տրված արտոնությունների գործում: Նրանք նշում են, որ Ռուսաստանի կառավարության և Ա.Օրդին-Նաչչոկինի բարյացակամության մասին բանավոր կՀայտնի դեսպանության կազմում գտնվող Հայագրի Վասիլի Դաուդովը³⁸:

Մոսկվա մեկնած Հայերը պայմանագիրը կնքելուց հետո դիմում են արքունիք և խնդրում բարելավել ճանապարհները, ապահովել դրանց անվտանգությունը, կառուցել քարվանսարաններ, շենքեր ու եկեղեցիներ կամ թուլյատրել օգտվել ռուսական եկեղեցիներից³⁹: Դրանք անհրաժեշտ էին մայրաքաղաքում Հայերի Հաստատվելը դյուրացնելու համար, որպեսզի Հնարավորություն ունենան աղոթելու, մկրտելու նորածիններին, հուղարկվորելու մահացածներին և այլն:

Հայ վաճառականները և Հատկապես նրանցից առաջատարները՝ Գ.Լուսիկովը և Ս.Ռամադամսկին, նկատելի

³⁸ Ст'ю Վ.Լուսկանյան, նշվ. աշխ., էջ 35:

³⁹ Ст'ю Армяно-русские отношения в XVII веке, т. 1, док. 9, էջ 43:

դեր կատարեցին Մոսկվայում բնակութունն հաստատած և Մոսկվայի հետ կապված հայերի կյանքում: Բանակցութունների ժամանակ Գ.Լուսիկովն արքունիքի ներկայացուցիչներին համոզում էր վոլգյան ուղու վրա կառուցել ամրոցներ, իջևանատներ, հարկադրել լեռնային իշխաններին բարյացակամորեն վարվել հայ ուղևորների հետ: Ինչպես նաև թույլատրել, որ ցանկացած հայ կարողանա գալ և բնակվել ռուսական քաղաքներում⁴⁰:

Գ.Լուսիկովը 1671 թ. Ալեքսեյ Միխայլովիչ կայսրին հայտնում է, որ Պարսկաստանում կա 8 հազար հակ, այսինքն՝ 48 հազար փութ մետաքս, որն ամբողջությամբ կարող են առաքել Ռուսաստան⁴¹: Մի քանի տարի անց՝ 1673 թ. փետրվարի 7-ին, նա, Ավետարանի վրա երդվելով, հայկական առևտրական ընկերության անունից ռուսական արքունիքին հավաստում է, որ Պարսկաստան եկած օտարերկրացիներին իրենք մետաքս չեն վաճառի, այլ Մոսկվայի միջոցով կարտահանեն Ռուսաստան⁴²:

Հետագայում՝ 1710 թ., Պետրոս I-ը պարսիկների և Նոր Զուղայի հայկական առևտրական ընկերության հետ համաձայնութուն է կնքում, որով հայ առևտրականները պարտավորութուն են ստանձնում պարսկական մետաքսը վաճառքի հանելու միայն Ռուսաստանում: Նա թեթևացնում է սահմանված մաքսը և տալիս ազատ երթևեկելու իրավունք⁴³: Մետաքսի առևտուրը կարգավորելու համար ռուսաց կայսրը Պարսկաստան է ուղարկում փոխգնդապետ Ա.Վոլինսկու պատվիրակությանը: Նրան տված հանձնարարականում Պետրոս I-ը նշում է, որ նա չահին համոզի, որպեսզի վերջինս իր հպատակ ջուղայացի հայերին կարգա-

դրի մետաքսի առևտուրը կատարել Ռուսաստանում, որից նրանք մեծապես կօգտվեն ճանապարհի մոտիկության և անվտանգության շնորհիվ⁴⁴:

Պետրոս I-ը Ռուսաստանի հետ է կապում նաև Զմյուռնիայի հայ առևտրականներին: Նրանցից Պետրոս Աբրոյին և նրա երկու եղբայրներին, որոնք առևտրական կապեր ունեին Հնդկաստանի, Թուրքիայի և եվրոպական երկրների հետ, հենց Ամստերդամում եղած ժամանակ արտոնում է վոլգյան ուղիով մետաքս և այլ ապրանքներ արտահանել Մոսկվա, Պետերբուրգ և պատվիրում, որ մաքսերից բացի՝ նրանց առաջ այլ պահանջներ չդնեն⁴⁵:

Այսպիսով, հայ վաճառականները գերակշիռ դեր ունեին Պարսկաստանից վոլգյան ուղիով Ռուսաստան և առաջին հերթին Մոսկվա մետաքս և արևելյան այլ ապրանքներ արտահանելու գործում: Նրանցից շատերը զբաղվում էին տարանցիկ առևտրով, Մոսկվայից անցնում էին Լեհաստան, Շվեյցարիա, Հոլանդիա և եվրոպական այլ երկրներ և այդ երկրներից մոսկովյան ուղիով տարբեր ապրանքներ ներմուծում Ռուսաստան: Նրանց մեծ մասը Ռուսաստանի քաղաքացի չէր: Սակայն քիչ չէին նաև ռուսաստանաբնակ հայ վաճառականները, որոնց մի մասն աստիճանաբար խարիսխ էր գցում և բնակութուն հաստատում առևտրական գործունեության համար հանգույց դարձած Մոսկվայում:

Ռուսական պետութունը շահագրգռված էր ոչ միայն մետաքսի ներմուծումով, այլ նաև տեղում շերամապահութունն արմատավորելով՝ սեփական մետաքսագործու-

⁴⁰ Տե՛ս Վ.Ոսկանյան, նշվ. աշխ., էջ 37:

⁴¹ Տե՛ս Армяно-русские отношения в XVII веке, т. 1, док. 16, էջ 71:

⁴² Տե՛ս նույն տեղում, վավ. 30, էջ 113-114:

⁴³ Տե՛ս П.Г.Бутков, Материалы для новой истории Кавказа с 1722 по 1803 год, ч. I, Санкт-Петербург, 1869, էջ 4:

⁴⁴ Տե՛ս Армяно-русские отношения в первой трети XVIII века, сборник документов, т. 2, ч. I, Ереван, 1964, էջ 33:

⁴⁵ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 105-107, Ա. Պետրոսյան, Հայերի դերը Ռուսաստանում մետաքսի առևտրի և շերամապահության զարգացման գործում XVII-XVIII դդ. - Բանքեր Երևանի համալսարանի, 1974, 2, էջ 260:

թյունը զարգացնելով: Այդ նպատակով խրախուսում, արտոնություններ էր տալիս արտադրութայն այդ ճյուղով զբաղվողներին: Այդ ասպարեզում ևս Հայերը առաջնային դիրքերում էին, քանի որ նրանք Պարսկաստանում լավ ծանոթ էին շերամապահութայնը: Այդ գործով զբաղվելու համար Պարսկաստանից, Թուրքիայից սկսեցին Ռուսաստան գալ շատ Հայ մասնագետներ:

«Պոսոլսկի պրիկազում» թարգմանիչ աշխատող Դառուղովի որդի Վասիլի Դառուղովը խնդրում է Ալեքսեյ Միխայլովիչից, որ թույլատրի իր երկու եղբայրներին Պարսկաստանից գալ Աստրախան և այնտեղից ցամաքային կամ ջրային ուղիով Հասնել Մոսկվա և զբաղվել գորգագործութայնը ու մետաքսագործութայնը: Ալեքսեյ Միխայլովիչը 1668 թ. Հանձնարարում է ընդառաջել այդ խնդրանքին և նպաստել, որ նրանք գան և Հաստատվեն Մոսկվայում⁴⁶:

Մետաքսագործութայն առաջին փորձերը եղել էին Աստրախանում, բայց այն մեծ ծավալներ չընդունեց և չէր կարող սպասվող պահանջները թեկուզ ինչ-որ չափով բավարարել: 1665 թ. Մոսկվայում այդ գործը ձեռնարկեցին մետաքսի մշակման մասնագետ Լարիոն Լգովը և ուրիշներ, բայց Մոսկվայի կլիման հարմար չէր թթենիներ աճեցնելու համար⁴⁷: Հետագայում՝ ամբողջ XVIII դ., Ռուսաստանի կառավարութայնն ավելի ուժեղացրեց շերամապահութայնն ու մետաքսի մշակմանը հետևելը և այդ գործով զբաղվողներին խրախուսելը:

Իրավացի են Մոսկվա քաղաքի պատմութայն Հեղինակները, երբ հավաստում են, թե Հայերի ձեռքում էր ոչ միայն Պարսկաստանից մետաքս ներմուծելը, այլ նաև Ռուսաստանում մետաքսագործութայնն արմատավորելու գոր-

ծը: Համոզվելով, որ երկրի Հյուսիսային շրջաններում կլիման աննպաստ է շերամապահութայն համար, Հայերը սկսեցին Հարավային Ռուսաստանում զբաղվել մետաքսի արտադրութայնը և որոշակի հաջողութայնների հասան: Հյուսիսային Կովկասի, Նոր Նախիջևանի Հայկական գաղութներն այդ ասպարեզում աչքի էին ընկնում իրենց արդյունավետ գործունեութայնը: Բավական է նշել, որ 1730-ական թթ. Ղզլար քաղաքն իր շրջակայքով տարեկան տալիս էր 400 փութ մետաքս: Մեկ հարյուրամյակ անց արտադրութայն քանակը ոչ միայն չպակասեց, այլև աճեց՝ 1835 թ. հասնելով 500 փթի⁴⁸: Այդ նույն ժամանակ՝ 1830 թ., Նոր Նախիջևանի Հայկական գաղութն ուներ վիթխարի ծավալի՝ ավելի քան 70 դեսյատինի հասնող թթենու այգի⁴⁹:

Ռուսաստանը և առաջին հերթին աստիճանաբար առևտրի, արտադրութայն և մշակույթի կենտրոն դարձող Մոսկվան դեպի իրենց էին ձգում նաև արտադրութայն մյուս ճյուղերի մասնագետներին: Երբ Ջ.Շահրիմանյանը 1660 թ. Ալեքսեյ Միխայլովիչին մատուցեց նշանավոր գազը, կայսրը, ինչպես արդեն նշվել է, ցանկութայն հայտնեց, որ հայազգի արվեստագետներ, վարպետներ ուղարկեն Մոսկվա՝ արքունիքում աշխատելու համար: Զաքարը իր և իր հոր՝ Սահրադ Շահրիմանյանի անունից խոստացավ կատարել այդ խնդրանքը: Մի քանի տարի անց Մոսկվա մեկնեցին և քաղաքի բնակիչ դարձան մի խումբ հայեր՝ սեկագործ վարպետ Հայրապետ Մարտինովը, նկարիչ Բոգդան Սալթանովը և շատ ուրիշներ⁵⁰:

Վարպետ Հ.Մարտինովը 1666 թ. հիմնում է սեկի արտադրութայն: Այն ձեռքի աշխատանքի վրա հիմնված

⁴⁶ Ст'ю Армяно-русские отношения в XVII веке, т. 1, док. 14, էջ 66-69, Ա.Պետրոսյան, նշվ. աշխ., էջ 261:

⁴⁷ Ст'ю История Москвы, т. 1, էջ 575:

⁴⁸ Ст'ю Ա.Պետրոսյան, նշվ. աշխ., էջ 264:

⁴⁹ Ст'ю Վ.Բարխուդարյան, Նոր Նախիջևանի հայկական գաղութի պատմութայն (1779-1861), Երևան, 1967, էջ 147:

⁵⁰ Ст'ю Армяно-русские отношения в XVII веке, т. 1, док. 9, էջ 42-44,

պարզունակ արհեստանոց էր, որն արքունիքի սեփականութիւնն էր համարվում և սպասարկում էր նրան: Սեկի արտադրութիւնը տևում է ընդամենը 6 տարի և փակվում, քանի որ արտադրանքի որակը ցածր էր, ինքնարժեքը՝ բարձր, պահանջարկը՝ սակավ⁵¹:

Բ.Սալթանովը եկել էր Նոր Զուղայից արդեն որպես ձևավորված նկարիչ և գրագետ անձնավորութիւն: Նա 1660 թ. Զ.Շահրիմանյանի կողմից կայսերը նվիրված պղնձյա թիթեղի վրա պատկերված «Խորհրդավոր ընթրիք» հորինվածքի հեղինակն էր, որին կայսրը հրավիրել էր Մոսկվա⁵²: Ալեքսեյ Միխայլովիչը գեղանկարչութիւն սիրահար էր, ուստի և հովանավորում էր նկարիչներին: Արքունիքում կային գերմանացի, լեհ, հույն, պարսիկ և այլ ազգութիւն մի քանի տասնյակի հասնող նկարիչներ, կիրառական արվեստի մասնագետներ: Այդտեղ էլ աշխատանքի է ընդունվում Բ.Սալթանովը: Կայսեր 1667 թ. հունիսի 15-ի հրամանով նա աշխատանքի է անցնում Զինապալատում⁵³: Վերջինս ստեղծվել էր մինչ այդ գոյութիւն ունեցող «Օրոճեյնի պրիկազի» հիմքի վրա, որի խնդիրը արքունիքի գեներալի պահպանումն էր: Արքունիքին առընթեր Զինապալատում պահպանվում էին արդեն ոչ միայն գեներալներ, այլ նաև նկարներ, զարդեր և թանկարժեք այլ իրեր: Այդտեղ մասնագետների աշխատանքի համար կային սենյակներ, արհեստանոցներ և անհրաժեշտ այլ հարմարութիւններ:

Բ.Սալթանովը շուտով դարձավ Զինապալատի գլխավոր նկարիչը: Արտասովոր ընդունակութիւնների, բացառիկ աշխատասիրութիւն և ստեղծված նպաստավոր պայ-

⁵¹ Ст'ю История Москвы, т. 1, էջ 574-575:

⁵² Ст'ю Армяно-русские отношения в XVII веке, т. 1, док. 7, 8, էջ 41, 42:

⁵³ Ст'ю Голцун տեղում, վավ. 11, էջ 64-65: Նկարչի մասին տես՝ Կ.Ն.Գրիգորյան, նշվ. աշխ., էջ 71, Կ.Մոլեւա, Иван Салтанов и его школа. - Լրաբեր հասարակական գիտությունների (ԼՀԳ), 1977, 10, էջ 73-89:

մանների շնորհիվ նա համընդհանուր ճանաչման արժանացավ և դարձավ իր ժամանակի ուսական գեղանկարչութիւն ամենանշանավոր դեմքերից մեկը⁵⁴: Նա վիթխարի ծառայութիւն մատուցեց ուսական արվեստին, բերեց նոր ութարմ երանգ: Շատ երկար՝ ավելի քան երեք ու կես տասնամյակ աշխատեց Զինապալատում և պատրաստեց բազմաթիվ ուսական գեղանկարիչներ: Ակադեմիկոս Ա.Ուսպենսկին Բ.Սալթանովի մասին գրել է. «Մենք գովելի անվամբ, խորին շնորհակալութիւնով ու հարգանքով ենք հիշում նկարչին, որը թողեց հայրենական տունը՝ Ռուսաստանում ուսական նկարչութիւն վերածննդի ու արմատավորման համար: Նա առաջինը ուսական արվեստը դուրս բերեց սրբանկարչութիւն կանոններով կադապրված նեղ շրջանակից դեպի աշխարհիկ արվեստի ասպարեզ՝ նրա մեջ ներարկելով թարմ ու կենսաբեր շիթ, հսկայական օգուտ բերելով ուսական արվեստին»⁵⁵: Նրա ստեղծագործական հարուստ կյանքը XVII դ. երկրորդ կեսի ուսական մշակութային կապերի ուղադրվել էլ չբերեց է: Բ.Սալթանովը միաժամանակ դարձավ Հայկական Համայնքի նշանավոր դեմքերից մեկը:

Միջազգային դրութիւնը մեծ փոփոխութիւններ կրեց XVII դ. երկրորդ կեսին, մասնավորապես դարի վերջին երեսնամյակում: Արևելյան Եվրոպայի երկրներն արդեն հաղթանակ էին տանում և ազատագրվում թուրքական գերիշխանութիւնից: Այդ հանգամանքը, Ռուսաստանի զորեղացումը և Անդրկովկասում խարխիս գցելու նրա ձգտումները բարերար ազդեցութիւն էին ունենում երկրամասի ժողովուրդների քաղաքական կողմնորոշման հարցում: Վրացիներն ու Հայերը ազատագրական իրենց հայացքն ուղղում և հույսեր էին կապում Ռուսաստանի հետ:

⁵⁴ Ст'ю История Москвы, т. 1, էջ 576-577:

⁵⁵ А.И.Успенский, Царские иконописцы и живописцы XVII в., т. 2, Москва, 1910, էջ 245:

էջմիածնի կաթողիկոս Հակոբ Զուղայեցին և Գանձասարի կաթողիկոս Պետրոսը դիմումներ էին ուղղում ռուսաց կայսրին: Հ. Զուղայեցու գլխավորութեամբ 1678 թ. էջմիածնի Հայ ավագանու գաղտնի ժողովը հատուկ բանագնացներ է ուղարկում ռուսաց կայսեր մոտ⁵⁶:

Քաղաքական կողմնորոշումը, ինչպես նաև պետութեան ընձեռած հնարավորությունները նպաստավոր դաշտ էին ստեղծում և առավել աշխուժացնում Ռուսաստանի և առաջին հերթին Մոսկվայի հետ ունեցած առևտրատնտեսական կապերը: Պատկերացում կազմելու համար հիշատակենք միայն 1670–1680-ական թթ. Մոսկվայում Հայերի առևտրական գործունեություն մասին որոշ տվյալներ: Զ. Շահրիմանյանը 1673 թ. ռուսաց կայսրին է ուղարկում ավելի քան 3 հազար շարան մարգարիտ, բազմաթիվ զարդեր, գորգեր և այլ թանկարժեք իրեր⁵⁷: 1675 թ. Մոսկվա են գնում մի խումբ Հայ վաճառականներ, որոնց տարած ապրանքների արժեքը կազմում էր 50 հազար ռուբլի: Այդ գումարը հավասար էր Սմոլենսկ քաղաքի մեկ տարվա առևտրական շրջանառությանը: Նույն տարում Հակոբ Պողոսովը և նրա ընկերները Մոսկվա են տանում մեծ քանակությամբ մետաքս և այլ ապրանքներ⁵⁸: 1684 թ. Յաղուբ Գրիգորը Մոսկվայից Պարսկաստան է տանում մեծ քանակությամբ գործվածքեղեն, մորթեղեն, 60 հազար ասեղ և այլ իրեր⁵⁹: 1685 թ. Հուլիսին Դավիդ Բագրամովը և Պիրյա Դավիդովը Մոսկվայից Պարսկաստան են ուղարկում 5143 արջին մահուդ, դեղորայք, մուշտակներ և բազմատեսակ այլ ապրանքներ⁶⁰: 1688 թ. Անուշ Վարդանովը և Սաֆար Վա-

⁵⁶ Տե՛ս Գ.Эзов, Сношения Петра Великого с армянским народом, Санкт-Петербург, 1898, док. 6, էջ 17:

⁵⁷ Տե՛ս Армяно-русские отношения в XVII веке, т. 1, док. 28, էջ 99–100:

⁵⁸ Տե՛ս նույն տեղում, վավ. 32, էջ 117–124:

⁵⁹ Տե՛ս նույն տեղում, վավ. 55, էջ 171:

⁶⁰ Տե՛ս նույն տեղում, վավ. 60, էջ 178–179:

սիլեր Շվեդիայից Մոսկվա են տանում 9 հազար արջին մահուդ, 40 հազար ասեղ, բազմապիսի մեծաքանակ այլ ապրանքներ⁶¹:

Մոսկվայի հետ Հայերի առևտրատնտեսական գործունեությունը աշխուժորեն ծավալվում էր նաև XVII դ. վերջին տասնամյակում⁶²:

Այս և այլ կապերի շնորհիվ, բնականաբար, Մոսկվայում բնակություն հաստատող Հայերի թվաքանակն աստիճանաբար աճում էր:

Պետրոս Մեծի ժամանակաշրջանում (1689–1725) ռուս-հայկական հարաբերությունները, հատկապես քաղաքական բնույթ կրող շփումները աշխուժացան: Դրան մեծապես նպաստեցին XVIII դ. արշալույսին Հայ ազատագրական շարժման նշանավոր գործիչ Իսրայել Օրու՝ Մոսկվա այցելելը և բանակցությունները Պետրոս I-ի ու ռուսական պետության բարձրաստիճան գործիչների հետ: 1711 թ. հրապարակվեց սենատի հրամանագիրը Հայերի նկատմամբ ուշադիր լինելու և Ռուսաստանում նրանց բնակություն հաստատելը դյուրացնելու վերաբերյալ: 1723 թ. Հունիսի 3-ին Պետրոս Մեծը հատուկ ցուցում էր արել քրիստոնյաներին Ռուսաստան հրավիրելու և Հայերին իր հովանավորության տակ վերցնելու մասին⁶³: Պետականորեն նման հնարավորություններ ընձեռելու հետևանքն այն եղավ, որ Հայ բնակչությունը սկսեց ստվարանալ Ռուսաստանում, այդ թվում նաև Մոսկվայում: Դրան նպաստեց նաև Պետրոս I-ի կողմից Նևայի ափին նոր քաղաք հիմնելու հանգամանքը:

Սովորաբար գաղուլթ, գաղթօջախ կամ համայնք հասկացությունն օգտագործվում է որևէ օտար երկրում, ուրիշ

⁶¹ Տե՛ս նույն տեղում, վավ. 72, էջ 196–197:

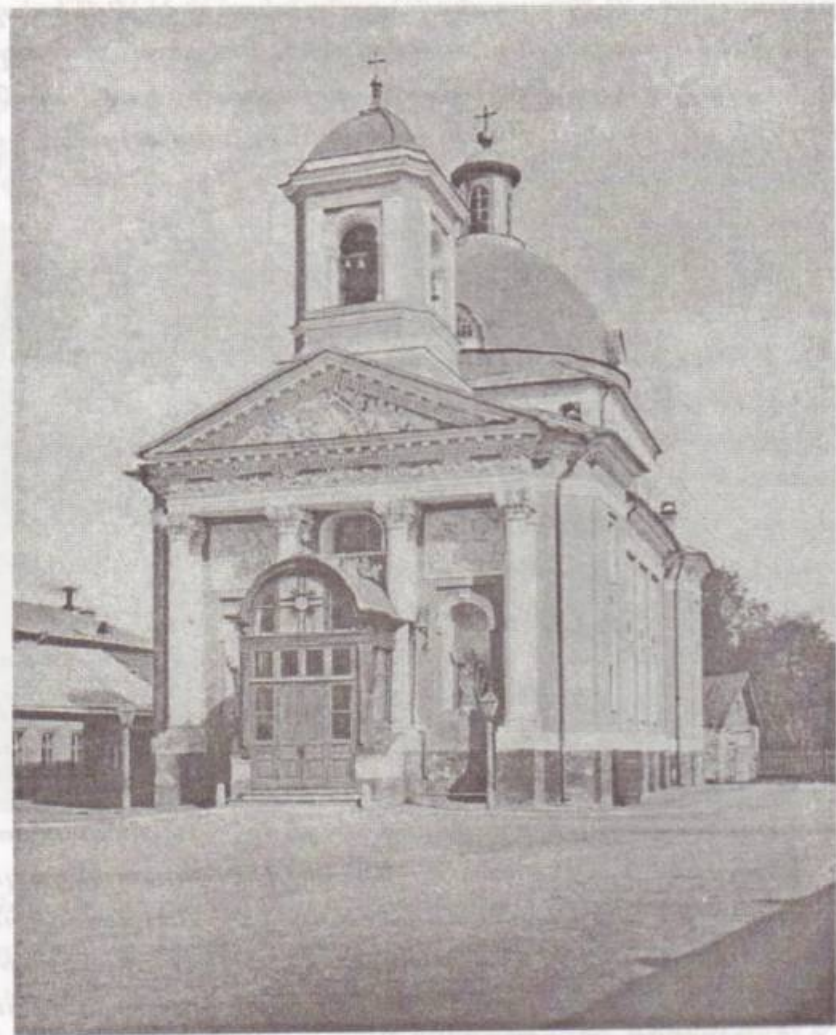
⁶² Տե՛ս նույն տեղում, վավ. 77–96, էջ 201–246:

⁶³ Տե՛ս Գ.Эзов, նշվ. աշխ., վավ. 229, էջ 354–356:

ժողովրդի միջավայրում այլ ժողովրդի մի խումբ կամ զանգված բնակվելու պարագայում: Հաճախ նկատի չի առնվում այն հանգամանքը, որ նրանք օտար միջավայրում կարող են մեկուսի կյանքով ապրել և վարքով ու բարքով, ազգային սովորություններով իրար հետ կապված չլինել: Նման պարագաներում, որպես կանոն, նրանք կորցնում են սեփական լեզուն, ազգային մյուս հատկանիշները և նոր բնակավայրում ձուլվում հյուրընկալ ժողովրդին: Համանման դեպքերում հիմքեր չկան օտար երկրում բնակություն հաստատած թեկուզև ատվար զանգվածի վերաբերյալ օգտագործելու «գաղութ» կամ «համայնք» հասկացությունը, որով պատմագիտության մեջ ըմբռնվում է օտար երկրներում հաստատված որևէ ժողովրդի այն զանգվածը, որը նոր միջավայրում ապրում է համախումբ, համայնքային կյանքով և պահպանում մայրենի լեզուն, դավանանքը, ազգային սովորությունները կամ այդ հատկանիշների մի մասը: Ուրիշ խոսքով, երբ այդ զանգվածը օտար միջավայրում պահպանում է ազգային նկարագիրը և իր հատկանիշներով ու համապարփակ կյանքով առանձնանում իրեն ընդունող, հյուրընկալ ժողովրդից:

Սակայն ի՞նչ գործոններ են անհրաժեշտ, որ կարողանանք հավաստել այս կամ այն համայնքի ձևավորման, նրա գոյության փաստը: Դա առաջին հերթին Մայր հայրենիքի հետ լեզվի և դավանանքի ընդհանրություն պահպանումն է: Այսինքն՝ եթե օտար երկրում բնակություն հաստատած զանգվածն այն աստիճան համախմբված և ազգային ոգով է ապրում, որ պահանջ է զգում և իր դավանանքն ու ավանդությունները պահպանելու համար կառուցում է եկեղեցի, բացում է մայրենի լեզվով դպրոց, վստահորեն կարելի է խոսել համայնքի գոյավորման մասին: Հետևաբար, մայրենի լեզվի ու դավանանքի պահպանումն է առաջին հերթին մարմնավորում ազգային կեցությունը, ինքնությունը, համայնքի առկայությունը:

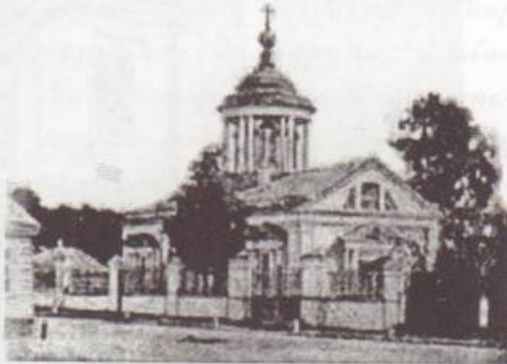
Ինչպես արդեն նշվեց, Մոսկվայի հայ բնակիչները սովորանում և առևտրատնտեսական կյանքով իրար հետ

Մոսկվայի Ս.Խաչ հայկական եկեղեցին (1883 թ. լուսանկար)

կապված էին, սեփական դավանանքն ու ազգային սովորությունները պահպանելու համար պահանջ էին զգում եկեղեցի ունենալու: Լազարյանների հովանավորությամբ 1770-ական թթ. Ստոլոպովի նրբանցքի տարածքում նշանա-

վոր ճարտարապետ Յուրի Ֆելտենի⁶⁴ նախագծով կառուցվեց Ս.Խաչ եկեղեցին, որը վերակառուցվեց 1820-ական թթ. (ճարտարապետ՝ Ի.Պրոստակով, քանդակագործ՝ Ի.Վիտալի) և 1858 թ. (ճարտարապետ՝ Դ.Կորիցկի): Եկեղեցու գործելու ժամանակվանից այդ թաղամասը, փաստորեն, դարձավ Հայ Համայնքի կենտրոնը: Քանի որ տարիներ անց այդտեղ կառուցվեց Լազարյան ճեմարանը, թաղամասը հետագայում ևս պահպանեց Հայկական կենտրոնի իր բնույթը: Ստույգորեն նրբանցքն այդ ժամանակվանից կոչվեց Արմյանսկի (Հայկական) նրբանցք: Ս.Խաչ եկեղեցին խորհրդային իշխանությունների կողմից քանդվեց 1930-ական թթ.:

Մոսկվայի Ս.Աստվածածին հայկ. եկեղեցին

Լազարյանները կարողացան վերցնել Վազանկոյան գերեզմանատան մի մասը և այդտեղ XVIII դ. վերջին կառուցեցին Ս.Հարություն եկեղեցին, որը Մոսկվայում ցարդ պահպանված միակ Հայկական եկեղեցին է:

Հայ Համայնքը միավորող հոգևոր այդ Հաստատությունները քանի որ կյանքի էին կոչվել գերազանցապես Լազարյանների կողմից, նրանք էլ հոգ էին տանում դրանց պահպանման և իրենց նպատակին ծառայեցնելու մասին: Ռուսահայ թեմի նոր առաջնորդ արքեպիսկոպոս Եփրեմի հրամանով 1800 թ. Մոսկվայի Հայկական Համայնքում

⁶⁴ Յու.Մ.Ֆելտենը (1730–1801) ուսումնասիրել է ճարտարապետությունը, ուսուցանել է ճարտարապետական արվեստը Վոստրեյի և Չմեռային պալատի կառուցման գործում դասնում նրա հիմնական օգնականներից մեկը: Հեղինակ է Ամառային այգու նշանավոր պարսպի և այլ գործերի: 1789–1794 թթ. ղեկավարել է Պետերբուրգի գեղարվեստի ակադեմիան:

հիմնվում է հոգևոր կառավարչություն, և Մինաս Լազարյանը կարգվում է քաղաքի Հայկական եկեղեցիների հոգաբարձու⁶⁵: Վերջինս, համոզվելով, որ եկեղեցիներում կարգու կանոնը պատշաճ ձևով չի պահպանվում, 13 կետից բաղկացած Հատուկ կարգադրություն սահմանում է հոգևորա-

Մոսկվայի Ս.Հարություն հայկական եկեղեցին

կանների պարտականությունները, ճշգրտում տնտեսական հարցերի և գործավարչության ստույգ կարգը⁶⁶: Հետագայում՝ Մինաս և Հովակիմ Լազարյանների մահից հետո, նույն հետևողականությամբ եկեղեցիների գործունեությամբ հետևում էին այդ նույն գերազանցության հաջորդ սերունդների ներկայացուցիչները:

⁶⁵ Ст'у Центральный исторический архив Москвы (ЦИАМ), ф. 2050, оп. 1, д. 45, л. 1–2:

⁶⁶ Ст'у նույն տեղում, գ. 51, ք. 4–5:

3. Պետերբուրգի հայկական համայնքի ձևավորումը

Հայտնի է, որ Սանկտ Պետերբուրգի տարածքը աշխարհագրական հարմար դիրք ունենալու շնորհիվ դեռևս միջին դարերից եղել է պայքարի վայր։ Սկզբնապես՝ IX-X դդ., պատկանում էր նովգորոդցիներին։ Հետագայում՝ XIII-XVII դդ., այդ երկրամասը եղել է շվեդների և գերմանացիների պայքարի առարկան։ Ի վերջո, շվեդներին հաջողվել է գրավել այդ տարածքների մի զգալի մասը և ամրանալ այդտեղ։

Ռուս-շվեդական քսանամյա կամ Հյուսիսային պատերազմի սկզբնական փուլում՝ 1703 թ., ռուսներին հաջողվեց գրավել Նևայի գետաբերանը և ամուր հաստատվել Բալթիկ ծովի ափին։ Գետաբերանի կղզիներից մեկում Պետրոս Մեծը հիմնեց Պետրոպավլովյան ամրոցը։ Նույն՝ 1703 թ. սկսվեց քաղաքի կառուցումը։ Առաջին կառույցներից էին Կրոնշտադ և Ադմիրալտեյսկայա ամրոցները։ Սկզբնական տարիների շինությունները երևան են գալիս Պետրոգրադյան և Վասիլևյան կղզիներում։

Պետերբուրգի հիմնադրումով ավարտվում է Բալթիկ ծով դուրս գալու Ռուսաստանի դարավոր պայքարը։ Պետրոս Մեծը ճիշտ էր բնորոշել ապագա քաղաքի հեռանկարները։ Ֆիննական ծոցից Բալթիկ ծովով ճանապարհ էր բացվում դեպի Եվրոպա, իսկ Նևայով՝ դեպի Ռուսաստանի կենտրոնները, մանավանդ, երբ հատուկ ջրանցքով կապվեց Վոլգայի հետ։

Պետերբուրգը 1712 թ. դարձավ Ռուսաստանի մայրաքաղաքը։ Այդ հանգամանքը վճռական նշանակություն

ունեցավ քաղաքի կառուցապատման ու բարգավաճման համար։ Կայսեր հրամանով 1714 թ. արգելվում է մյուս քաղաքներում քարե շենքեր կառուցելը, և քարադործ վարպետները տեղափոխվում են նոր մայրաքաղաքի շինարարական հրապարակները։ Միաժամանակ քաղաքում բնակություն են հաստատում տարբեր մասնագիտությունների 300 վարպետ, 350 ազնվական և 300 վաճառական։ 1717 թ. Պետերբուրգում արդեն բնակվում էր 4200-4500 ընտանիք⁶⁷։ Քաղաքը կառուցապատվում էր հատուկ նախագծով։

XVIII դ. առաջին քառորդում արդեն քաղաքում գործում էին գիտական, ուսումնական հաստատություններ, հրատարակվում գրքեր, թերթեր, ամսագրեր։ 1719 թ. կազմակերպվում է ծովային ակադեմիան, 1721 թ.՝ հրետանային դպրոցը, իսկ 1725 թ.՝ գիտությունների ակադեմիան։ Սկսում են կառուցվել Հյուրանոցներ, վաճառատներ, փոստ, կառավարական շենք, արտադրական ձեռնարկություններ և այլն։

Պետրոս I-ի տված արտոնությունների շնորհիվ արագ թափով կառուցվող ու բարեկարգվող քաղաքը տարբեր վայրերից դեպի իրեն էր ձգում նորանոր բնակիչների։ Հայ-ռուսական հարաբերությունները հետազոտող պատմաբան Ս.Գլինկան իրավամբ նշում է, որ հայերը, ունկնդրելով Պետրոս կայսրի՝ Ռուսաստան հրավիրելու կոչերին, որոնք շատ համահունչ էին իրենց սրտերին, գալիս հաստատվում էին մայրաքաղաքում և Ռուսաստանի այլ վայրերում։ Պետերբուրգ մեկնող, այնտեղ հաստատվող և գործունեություն ծավալող բնակիչների առաջին շարքերում էին հայ վաճառականները։ Որոշ տվյալների համաձայն՝ քաղաքի հիմնադրման առաջին տարիներին հայ վաճառականները հետաքրքրվում էին Պետերբուրգով և բնա-

⁶⁷ St'u Л.Н.Семенова, Быт и население Санкт-Петербурга (XVIII в.), Санкт-Петербург, 1998, т.2 5:

կուլթյունն հաստատում այդտեղ: Զուղայի հայկական առևտրական ընկերության ճանաչված գործիչ Սաֆար Վասիլևը, որը Վասիլևներ-Մակարովներ-Խաստատովներ տոհմի հիմնադիրն էր, 1707 թ. դիմում է ուղղում Պետրոս I-ին՝ խնդրելով հատկացնել արտասահմանի հետ կապվելու շահավետ ուղի, քանի որ Արխանգելսկով անցնող ուղին երկար է և թանկ է նստում: Կայսրը Հայ վաճառականին թույլատրում է Մոսկվայից անցնել Նարվա, ապա Սանկտ Պետերբուրգ և ծովով մեկնել արտասահման⁶⁸: 1710 թ. Հայ վաճառականները բնակություն են հաստատում այդտեղ և բացում իրենց առևտրական գրասենյակները⁶⁹: Այդ նույն ժամանակ արտաքին կապերի առյանում (Պոսոլսկի պրիկազ) թարգմանիչ էր աշխատում Հայ Աֆանասի Պանկրատովը⁷⁰:

Պետերբուրգի հիմնադրման առաջին տասնամյակներում այդտեղ Հայերի բնակությունն հաստատելու մասին է վկայում նաև այն փաստը, որ Իսրայել Օրու զինակից Մինաս վարդապետը 1714 թ. նոյեմբերի 20-ին դիմել էր բարձրագույն առյաններին՝ խնդրելով թույլտվություն Պետերբուրգում կառուցելու հայկական եկեղեցի⁷¹: Մինաս

⁶⁸ St'u Армяно-русские отношения в первой трети XVIII века, сборник документов, т. 2, ч. I, под ред. А.Иоаннисяна, Ереван, 1964, док. 16-17, էջ 28-30:

⁶⁹ St'u Российский государственный исторический архив (РГИА), ф. 880, оп. 5, д. 108, л. 12:

⁷⁰ St'u Собрание актов, относящихся к обозрению истории армянского народа, ч. I, Москва, 1833, էջ 355, 357:

⁷¹ St'u Армяно-русские отношения в первой трети XVIII века, сборник документов, т. 2, ч. I, док. 146, էջ 355-357: Մինաս վարդապետը կամ Մինաս Տիգրանակերտցին (1658-1740) եղել է Անգեղակոթի 1699 թ. գաղտնի խորհրդակցության մասնակիցներից: Նա Իսրայել Օրուն ընկերակցել է Եվրոպա և Ռուսաստան կատարած ուղևորության ժամանակ: XVIII դ. սկզբում հաստատվել է Ռուսաստանում և Իսրայել Օրու մահվանից հետո (1711 թ.) շարունակել նրա սկսած գործը: Երկար տարիներ մնալով ռուսական մայրաքաղաքներում՝ խորացրել է

վարդապետը մշտապես նպաստում էր Հայերի՝ Ռուսաստան տեղափոխվելու և այնտեղ բնակությունն հաստատելու գործընթացին: Նա 1722 թ. դիմեց արտաքին գործերի կոլեգիա և Պետրոս I-ին, որպեսզի Թուրքիայից, Պարսկաստանից, ինչպես նաև Լեհաստանից Հայերին հրավիրեն Ռուսաստան: Նա իր խնդրանքը կոնկրետ ու գործնական էր դարձնում և առաջարկում Սանկտ Պետերբուրգում տարածք հատկացնել հայկական եկեղեցի կառուցելու, գերեզմանոց ունենալու և 50 ընտանիք, իսկ Մոսկվայում՝ 100 ընտանիք բնակեցնելու համար⁷²:

Առևտրաարդյունաբերական և մշակույթի ճանաչված կենտրոն դարձող ռուսական պետության մայրաքաղաքները դեպի իրենց էին ձգում ոչ միայն Հայաստանի, այլ նաև ուրիշ երկրների հայերին: Պետրոս I-ի՝ Ամստերդամում եղած ժամանակ, ինչպես արդեն նշվել է, նրա հետ շփվել ու կապեր են հաստատել XVII դ. և XVIII դ. սկզբներին Ամստերդամի աշխույժ կյանքով ապրող հայկական գաղութի բնակիչները: Պետրոս Մեծը նրանց համար Ռուսաստան տեղափոխվելու նպաստավոր պայմաններ է ստեղծում, որից մեծապես օգտվում էին Հայ վաճառականները:

1707 թ. կոմս Յա.Շրեյդերը մի խումբ Հայ վաճառականների հետ և նրանց օգնությամբ Հոլանդիայից գալիս է Ռուսաստան:

իր ծանոթություններն ու կապերը ռուսական միջավայրի, ռուս գործիչների և արքունիքի հետ: 1716 թվից նա ռուսահայերի հոգևոր առաջնորդի պարտավորություններն է կատարել: Նկատի առնելով Մինաս վարդապետի ծառայությունները՝ Ռուսաստանի կառավարությունը 1735 թ. նրան հատուկ թոշակ է նշանակել: Նա, 40 տարի իրեն նվիրելով ռուս-հայկական հարաբերություններին, փաստորեն դարձել էր Հայաստանի ու հայերի ճանաչված ներկայացուցիչը Ռուսաստանում:

Կայսրը 1712 թ. թույլատրում է հայ վաճառական Մերկուլ Աղազարովին ընտանիքով Հոլանդիայից տեղափոխվել Մոսկվա և զբաղվել առևտրով: Զմյուռնիայի նշանավոր վաճառական Պետրոս Աբրոն Հոլանդիայում ուսուցակայսրին է դիմում և իր պատրաստակամությունը հայտնում Աբրամ և Ստեփան եղբայրների հետ Պարսկաստան գնալու և վոլգյան ջրային ուղիով պարսկական ապրանքները Մոսկվա և Պետերբուրգ տեղափոխելու: Պետրոս Մեծն ընդառաջում է նրան, և նաև Զմյուռնիայի առևտրականների վրա է տարածում մինչ այդ Նոր Զուղայի հայկական առևտրական ընկերությունը տրված արտոնությունները⁷³:

Պետերբուրգում հաստատվող առաջին հայերից էին Լուկա Շիրվանովը (Ղուկաս Շիրվանյան) և նրա եղբայր Կարապետը կամ, ինչպես նրան անվանում են, Իվան Կարապետը: Վերջինս Պարսկաստան ուղարկված դիվանագիտական աշխատող էր և որպես Պետրոս Մեծի ներկայացուցիչ՝ գործում էր Ղարաբաղում ու զբաղվում սղնախներում գինական ուժեղ կազմակերպելով: Նա իր մահկանացուն կնքել է 1730-ական թթ. վերջերին՝ իր ուշագրավ անձնական հայերեն գրագրությունները թողնելով եղբորը՝ Լ. Շիրվանովին:

Լ. Շիրվանովը ծնվել է Պարսկաստանի Սպահան քաղաքում: Մի քանի տարի ապրել է Երուսաղեմում, Հռոմում, ապա մեկնել Հոլանդիա՝ Ամստերդամ: Ամստերդամից հայ վաճառականների օրինակով առևտրական նավով ժամանել է Սանկտ Պետերբուրգ⁷⁴: Նա մայրաքաղաքի առաջին հայ բնակիչներից էր: Մինաս վարդապետի՝ արտաքին գործերի կոլեգիայում կամ այլ կազմակերպություններում

հարցեր կարգավորելու վերաբերյալ նրան ուղղած նամակներից երևում է, որ Լ. Շիրվանովը ճանաչված անձնավորություն էր և կապերի մեջ էր տեղի հայերի ու պետական գործիչների հետ: Նա 1710 թ. էր բնակություն հաստատել Պետերբուրգում: Վասիլևյան կղզում ուներ սեփական քարե տուն, որտեղ իջևանում էին նշանավոր հայերը: Նա երեք զավակների հայր էր: Նրա մոտ որպես գործավորներ աշխատում էին տարբեր ազգությունների կայացուցիչներ ու ճորտեր: Նա էր թարգմանում արքունիք կամ պետական առանձին պաշտոնյաներին հասցեագրված հայերեն կարևոր գրությունները:

Լ. Շիրվանովը Մինաս վարդապետի հետ եղավ XVIII դ. առաջին կեսի ուսուցական մայրաքաղաքների հայ համայնքների և ուսուցչայ կյանքի նշանավոր գործիչներից: Նա հետևողականորեն հետամուտ եղավ մի կողմից՝ արտադրություն ձեռնարկելու, մյուս կողմից՝ ազգային դավանանքը պահպանելու խնդիրներին և նկատելի հաջողությունների հասավ:

Մոսկվայում և Պետերբուրգում հաստատված հայերը, չնայած փոքր թվաքանակին, այնուամենայնիվ անմիջապես ձեռնամուխ են եղել եկեղեցիներ հիմնելու, հայ առաքելական հավատքը, դավանանքը պահպանելու գործին և մեծ ջանքեր գործադրել այդ ուղղությամբ: Մեծաքանակ ու խայտաբղետ բնակչություն ունեցող հզոր մայրաքաղաքներում ազգային ինքնությունը, նկարագիրը պահպանելու, ամենակուլ հոծ զանգվածին չձուլվելու, չանհետանալու հիմնական լծակը եկեղեցին էր: Անտարակույս, դրանով էր պայմանավորված հայերի՝ հայկական եկեղեցիներ հիմնադրելու հետևողական պայքարը: Երկու հայկական համայնքների կյանքում էլ եկեղեցու դերը շատ մեծ է եղել թե՛ այդ գաղութների ձևավորման և թե՛ հետագա ամբողջ պատմության ընթացքում:

⁷² Տե՛ս նույն տեղում, վավ. 163, էջ 385-387, վավ. 164, էջ 387-388:

⁷³ Տե՛ս նույն տեղում, վավ. 33, էջ 77, վավ. 42, էջ 105-107:

⁷⁴ Տե՛ս РГИА, ф. 796, оп. 6, д. 299, л. 12-13:

Ազգային նկարագիրը պահպանելու համար խիստ կարևոր էին նաև մատաղ սերնդին ազգային ավանդներով դաստիարակելը, ազգային դիրք ու գրականությունը ուսուցանելը, որոնք կարելի էր կյանքի կոչել ոչ թե անմիջապես, այլ ավելի ուշ՝ երկրորդ հերթին:

Հայ վաճառականների հետ Ռուսաստանի նոր մայրաքաղաքում բնակություն էին հաստատում թարգմանիչներ, զինվորականներ, արհեստավորներ, հոգևորականներ և այլ զբաղմունքի տեր մարդիկ: Հայկական համայնքն այնքան էր աճել, որ պատահական հրավիրված եկեղեցականն արդեն չէր բավարարում, և պահանջ կար մշտական հոգևոր սպասավորների: 1730 թ. Մոսկվայից մշտական ծառայություն նպատակով ի վան Երիստանովը հրավիրվում է Պետերբուրգ: Այդ ժամանակ քաղաքում արդեն կար «Հայկական փողոց»⁷⁵:

1722 թ. Գրիգոր Դավիդովը դիմում է հղում բարձրագույն ատյաններ՝ խնդրելով փոքր եկեղեցի կամ աղոթարան հիմնելու թույլտվություն, սակայն որևէ արդյունքի չի հասնում:

1725 թ. Մինաս վարդապետը մի խումբ վաճառականների հետ հարց է բարձրացնում հայկական եկեղեցի կառուցելու արտոնություն ստանալու վերաբերյալ, բայց նույնպես ապարդյուն: Երեք տարի անց Լ.Շիրվանովը հիշեցնում է Պետերբուրգում եկեղեցի կառուցելու վերաբերյալ Մինաս վարդապետի դիմումի մասին: Հավանաբար ինքը նույնպես եղել էր այդ հարցը նրա հետ բարձրացնող վաճառականների կազմում: Այդ հիշեցումը ևս որևէ դրական հետևանք չի ունենում⁷⁶:

⁷⁵ Стів Гюйгн տեղում, ф. 880, г. 5, қ. 108, р. 12, К.Н.Григорьян, 62վ. աշխ., էջ 85–86:

⁷⁶ Стів РГИА, ф. 796, оп. 6, л. 299, л. 3, 7–8:

Որոշ ժամանակ անց՝ 1739 թ., Լ.Շիրվանովն ինքն է անձամբ դիմում Աննա Իվանովնային եկեղեցի կառուցելու թույլտվություն ստանալու խնդրանքով: Նա հինգ հիմնական գործոն է նշում իր խնդրանքը հիմնավորված լինելու մեջ կայսրուհուն համոզելու համար:

1. Ռուսաց կայսրերի հրամաններով Պարսկաստանից առևտրական Հայեր են եկել Աստրախան և կառուցել սեփական դավանանքի եկեղեցիներ, որոնք գործում են: Դրանից բացի՝ եվրոպական մյուս քրիստոնյա ժողովուրդներն իրենց դավանանքի եկեղեցիներ ունեն ինչպես Մոսկվայում և Սանկտ Պետերբուրգում, այնպես էլ Աստրախանում:

2. Հավատարիմ ծառայություն համար կայսրուհու հրամանով իրեն 1738 թ. տրվել է մշտական հպատակության ու Սանկտ Պետերբուրգի քաղաքացիության իրավունք և թույլատրվել առևտուր անել կայսրության ամբողջ տարածքում՝ վճարելով միայն սովորական մաքս: Ի տարբերություն մյուս վաճառականների՝ իրեն ամեն ինչում ազատություն է տրվել:

3. Աստծուն ծառայելու համար եվրոպական քրիստոնյա մյուս ժողովուրդներն այդտեղ՝ Սանկտ Պետերբուրգում, եկեղեցիներ ունեն, իսկ Հայերը՝ ոչ: Եվ դա այն պարագայում, երբ շատ Հայ վաճառականներ են գալիս ու հաստատվում կայսրությունում:

4. Վասիլևյան կղզու 3-րդ գծում ինքն ունի հողամաս, որտեղ սեփական միջոցներով կառուցել է ոչ փոքր տուն: Տան բակում կա ընդարձակ տարածություն եկեղեցի կառուցելու համար:

5. Եթե Եվրոպայի քրիստոնյա ժողովուրդների օրինակով թույլատրվի սեփական միջոցներով տան բակում կառուցել հայկական դավանանքի քարե փոքր եկեղեցի, ապա այդ վիճաննությունը տեսնելով՝ շատ Հայեր կգան ու կհաստատվեն Պետերբուրգում: Դրանից կշահեն և՛

կայսրությունը, և՛ գանձարանը, քանի որ մաքսային վճարները կրազմապատկվեն:

Աննա Իվանովնայի հրամանով 1740 թ. խնդրանքը բավարարվում է⁷⁷:

Այսպիսով, Մոսկվայում և Պետերբուրգում թեպետև Հայ բնակչությունը փոքրաքանակ էր, բայց և այնպես իր հոգևոր պահանջները բավարարելու համար ունեւր եկեղեցիներ: Սակայն ոուս հոգևորականության սրտովը չէր, որ Հայերի վարդապետությունն իրենց հետ չէր նույնանում, ընդհակառակը, շեղվում էր հունաուուսական ուղղափառ եկեղեցու դավանանքից: Նրանք Հայ առաքելական եկեղեցին դիտում էին որպես աղանդ և երկյուղ կրելով նրա տարածվելուց՝ փորձում էին խոչընդոտել: Նովգորոդի, Պսկովի, Սուզդալի և երեք այլ հոգևոր կենտրոնների եպիսկոպոսներ հատուկ զրուխյամբ դիմում են սինոդին, որ արգելի Հայկական եկեղեցիների կաուուցումը: Սինոդն իր հերթին խնդրում է կայսրուհուն հրաման արձակել Մոսկվայի, Սանկտ Պետերբուրգի, Աստրախանի Հայկական եկեղեցիները վերացնելու վերաբերյալ՝ բացի Աստրախանի քարե մեկ եկեղեցուց⁷⁸: 1742 թ. հրապարակվում է Ելիզավետա Պետրովնայի հրամանը Հայկական բոլոր եկեղեցիները, բացի Աստրախանի քարե մեկ եկեղեցուց, Աստրախանում, Մոսկվայում և Պետերբուրգում վերացնելու մասին⁷⁹:

⁷⁷ Տե՛ս նույն տեղում, ց. 1, գ. 60, ք. 2-4:

⁷⁸ Տե՛ս նույն տեղում, ց. 22, գ. 697, ք. 1-4:

⁷⁹ Տե՛ս ПСЗ, т. 16, Санкт-Петербург, 1830, էջ 280: Աստրախանում գոյություն ուներ փայտյա եկեղեցի: Հայազգի Բոգդան Գուրովի խնդրանքով Պետրոս Մեծը 1706 թ. թույլատրում է փայտյա եկեղեցու տեղը կաուուցել քարե եկեղեցի: Այդպես էլ արվում է: Բացառություը արվում է հենց այդ եկեղեցու նկատմամբ (տե՛ս նույն տեղում, էջ 277, Մատենադարան, Պատկանյանների արխիվ, թղթ. 145, վավ. 358, էջ 2):

Հայկական եկեղեցիները վերացնելու նպատակով սինոդի կողմից կայսրին դիմում հղելն իսկ հավաստում է, որ նշված քաղաքներում կային Հայկական գործող եկեղեցիներ: Դրանք աուանց հատուկ թույլտվության կաուուցված փոքր, մեծ մասամբ փայտյա եկեղեցիներ կամ աղոթատներ էին: Կայսերական հրամանից հետո դադարեցվում է եկեղեցիների կաուուցումը: Ճարտարապետ Պ.Տրեգինի միջոցով Լ.Շիրվանովը հասցրել էր կիսով չափ կաուուցել իր տան բակի եկեղեցին, որը ծաուայում էր որպես աղոթատեղի⁸⁰:

Հայերը չէին հաշտվում ստեղծված իրավիճակի հետ և Մոսկվայից ու Պետերբուրգից հիմնավորված դիմումներ էին հղում իշխանություններին: 1751 թ. Մոսկվայի քաղաքացի Վասիլի Մակարովը և ջուղայական ընկերության վաճառական Արտեմ Նազարովը քաղաքի կիտայ թաղամասում կամ Պրեսնայի Հայկական գերեզմանոցում եկեղեցի կաուուցելու թույլտվություն են խնդրում: Նրանք հիշեցնում էին Պետրոս I-ի՝ Հայերի նկատմամբ ուշադիր լինելու և արտոնյալ պայմաններով Ռուսաստան հրավիրելու քաղաքականությունը: Ապա ուշադրություն էին հրավիրում այն հանգամանքի վրա, որ Հայ վաճառականների մաքսային մուծումների շնորհիվ պետությունը զգալի եկամուտներ է ստանում: Այդ եկամուտները կարող են մեծապես աճել, եթե Հայերի նոր ներհոսք կատարվի, որը տեղի կուեննա դավանանքի հարցում ազատություն տալու պարագայում: Վերջում նշվում է ստեղծված ոչ իրավահավասար վիճակը: Մյուս բոլոր ժողովուրդները, այդ թվում և մահմեդականները, ազատ են դավանանքի հարցում, իսկ Հայերին չի տրվում այդ ազատությունը⁸¹: Հավանաբար այդ դիմումը հղվել էր Լ.Շիրվանովի իմացությամբ, քանի

⁸⁰ Տե՛ս РГИА, ф. 796, оп. 41, д. 145, л. 48:

⁸¹ Տե՛ս նույն տեղում, ք. 45-47:

որ կրկնվում էին տարիներ առաջ նրա նշած Հարցադրումները, և բացի դրանից՝ դիմումի տակ Ա. Նազարովի փոխարեն ստորագրել էր Լ. Շիրվանովը:

1760 թ. արդեն խոր ծերության մեջ, այս Հարցում իր նախկին ձեռնարկումները վերապատմելով, Լ. Շիրվանովը կրկին դիմում է հղում իշխանություններին, սակայն ապարդյուն, քանի որ 1742 թ. պետական արգելքը դեռևս մնում էր ուժի մեջ⁸²:

Հայկական եկեղեցիները վերացնելու կայսերական գործող հրամանագրի պայմաններում անգամ պետական ատյաններում ուշադրության էին արժանանում Հայերի դիմումներում բերված կռիվները: Արտաքին գործերի կոլեգիան 1760 թ. սինոդին հանձնարարում է Հայկական եկեղեցիներ հիմնելու հարցերի քննարկման ժամանակ նկատի առնել Հետևյալ պահանջները: Ժամանակին Պետրոս Մեծը Ռուսաստան տեղափոխվող Հայերին տվել է արտոնություններ, պետական գանձարանը Հայ վաճառականների մուծումների շնորհիվ շահել է, և եթե դավանանքի Հարցում սահմանափակումներ չլինեն, շատ Հայ վաճառականներ Պարսկաստանից կտեղափոխվեն Ռուսաստան, և ավելի կմեծանան պետության եկամուտները⁸³:

Օտարերկրացիների նկատմամբ տարվող քաղաքականությունը դրականորեն փոփոխվեց, երբ գահ բարձրացավ Եկատերինա II-ը (1762–1796): Նա հենց 1762 թ. դեկտեմբերին հատուկ մանիֆեստով թուլատրեց օտարերկրացիներին գալ և բնակություն հաստատել կայսրությունում: Եվ քանի որ ներգաղթողներին վերապահվում էր ազատորեն Հետևել իրենց դավանանքին, իսկ սահմանափակումը կատարվում էր միայն Հայերի նկատմամբ, կառա-

վարական սենատը 1763 թ. հունիսի 9-ին հատուկ հրամանով Հայերին թուլատրեց կառուցել եկեղեցիներ⁸⁴: Դրանով ուժը կորցնում էր 1742 թ. եկեղեցիների կառուցումն արգելող որոշումը:

Եկատերինա II կայսրուհին որդեգրեց Պետրոս Մեծի ակտիվ արտաքին քաղաքականությունը և մեծ եռանդով ձեռնամուխ եղավ այն իրականացնելուն: Դեպի արևելյան շուկաները դուրս գալու համար անհրաժեշտ էր գրեթե անմարդաբնակ Հարավային Ռուսաստանի տարածքները կամ Նովորոսիան բնակեցնել, տնտեսապես յուրացնել և Հետագա առաջընթացի հենարան ստեղծել: Այդ նպատակով նա ոչ միայն 1762 թ., այլև հաջորդ տարիներին մի շարք հրովարտակներով առանձնաշնորհումներ տվեց կայսրության սահմաններում, մասնավորապես Նովորոսիայում բնակություն հաստատող օտարերկրացիներին: Նման քաղաքականության արդյունքով հիմնվեցին նաև Նոր Նախիջևանի, Հյուսիսային Կովկասի, Գրիգորիոպոլի գաղութները: Ստվարացան նաև մյուս, այդ թվում Մոսկվայի և Պետերբուրգի հայկական համայնքները:

Հայ-ռուսական հարաբերությունների ոլորտում ստեղծված նպաստավոր մթնոլորտում կատարվեց այնպիսի իրադարձություն, որն ավելի խթանեց դրական այդ տեղաշարժերը: 1763 թ. էջմիածնում կաթողիկոսական գահ բարձրացավ ժամանակի կրթված ու գործունյա հոգևորականներից մեկը՝ Սիմեոն Երևանցին: Նա ջանք ու եռանդ չէր խնայում Մայր աթոռի Հեղինակությունը բարձրացնելու հարցում: Այդ ուղղությամբ նրա ձեռնարկած կարևոր քայլերից էր ռուսահայ թեմը էջմիածնի Մայր աթոռի գերակայությանը ենթարկելը:

⁸² Ст'у Гюи́н տեղում, р. 48–50:

⁸³ Ст'у Армяно-русские отношения во втором тридцатилетии XVIII века (сборник документов), т. 3, Ереван, 1978, док. 227, էջ 329–333:

⁸⁴ Ст'у ПСЗ, т. 16, էջ 287–289, Армяно-русские отношения в XVIII веке, 1760–1800 гг. (сборник документов), т. 4, Ереван, 1990, док. 22, էջ 56–57:

Ինչպես Հայտնի է, այդ թեմը ձևավորվել էր տակավին 1718 թ. Գանձասարի կաթողիկոս Եսայի Հասան Զալայանի կողմից: Թեմի առաջին առաջնորդն էր դարձել Մինաս վարդապետը: Նորընտիր կաթողիկոսը մտադիր էր ռուսահայ թեմը հանել Գանձասարի աթոռի իրավասությունից և ենթարկել Մայր աթոռին: Այդ նպատակով 1766 թ. նա Ռուսաստան ուղարկեց իր պատվիրակ Դավիթ վարդապետին: Վերջինս իր հետ տանում է Սիմեոն Երևանցու դիմումը՝ ուղղված Եկատերինա II կայսրուհուն⁸⁵:

Անձամբ իր ձեռքով գրած նամակում վեհափառը ռուսաց կայսրուհուն ծանոթացնում է գոյություն ունեցող իրավիճակին: Նա հայտնում է, որ թեպետև Հայաստանը գտնվում է Թուրքիայի և Պարսկաստանի տիրապետության ներքո, սակայն երկու երկրներում ապրող Հայերը հոգևոր առումով ենթարկվում են Մայր աթոռ Ս. Էջմիածնին: Հետևաբար նպատակահարմար է գտնում և խնդրում նման դրություն մեջ դնել նաև Ռուսաստանում ապրող Հայերին, քանի որ, ինչպես նշվում է նամակում, «ազգն մեր, որք ընդ իշխանութեան նոցին են (Թուրքիայի և Պարսկաստանի – Վ.Բ.), ընդ հնազանդութեամբ մերով մնայցեն ի հաւատս և ի յօրէնս մեր: Արդ, ի յօրհնեալ յերկիրդ և յիշխանութիւնս աստուածապահի թագաւորութեանդ ձերոյ ևս գտանին ոչ սակաւ քաղաքս Հայոց, որք մեծաւ շնորհակալութեամբ կեան զխնամոց ձերոց և լաւապէս կենցաղավարին ըստ մարմնոյ, որք են ի Զուղայու, ի Նախիջևանու, ի յԱրարատեան երկրէս, ի Թիֆլիզու, ի Շամախու և յայլոց տեղեաց, որք ի մարմնաւոր կողմանէն, որպէս ամենայնիւ պարտին ձեզ հնազանդել և հաւատարմապէս ծառայել, որովհետև ի խնամս ձեր են: Նոյնպէս ի հոգևոր կողմանէ, որովհետև են հայկաժինք և լուսաւորչակրօնք, մեզ էին յառաջ քան զայս ի բնէ անտի հնա-

զանդք ըստ ամենայնի, որ եմք պատրիարք ամենայն Հայոց և փոխանորդ սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչին»⁸⁶: Այնուհետև ավելացնում է, որ ռուսահայերի հոգևոր իշխանությունը կիրականացնի իր կողմից նշանակված եպիսկոպոսը: «Զի ի քրիստոսազարդ տէրութենէ ձերմէ հրաման հանիցեք օրհնեալ երկիրդ ձեր, զի որքան հայկաժինք և լուսաւորչակրօնք ժողովուրդք գոն ընդ իշխանութեամբ ձերով ի հնազանդութեան սրբոյ Աթոռոյս էջմիածնի և Լուսաւորչի փոխանորդացս մնայցեն ամենայնիւ, ըստ հաւատոյն, ըստ կրօնից և ըստ աւանդութեանց եկեղեցւոյս Հայաստանեայց, և եպիսկոպոսն դոցա ի մենջ և հրամանաւ մերով նստիցի ի հովուել զդոցա...»⁸⁷:

Այդ կոնդակի հետ մեկտեղ կային նամակներ Աստրախանի Հայ Հասարակայնությանը, Մոսկվայի և Պետերբուրգի նշանավոր Հայերին՝ Աղազար Լազարյանին, նրա որդիներին, Մանուչարյան եղբայրներին, որպեսզի օժանդակեն կաթողիկոսի մտայնության իրականացմանը: Մայրաքաղաքի Հայ աղաների և առաջին հերթին Հովհաննես Լազարյանի աջակցությամբ Դավիթ վարդապետին ըմբռնումով ընդունեցին Պետերբուրգում և հաջող ընթացք տվեցին նրա առաքելությանը, մանավանդ որ այն համընկնում էր Ռուսաստանի վարած քաղաքականությանը:

Եկատերինա II-ը սիրահոժար համաձայնություն տվեց և կաթողիկոսին ուղղած պատասխան գրություն-հրովարտակում նրան և ողջ Հայ ժողովրդին հավաստում էր իր կայսերական «ողորմածությունը և բարեհաճությունը»⁸⁸:

⁸⁶ Նույն տեղում, էջ 70:

⁸⁷ Նույն տեղում, էջ 71:

⁸⁸ Տե՛ս նույն տեղում, վավ. 38, էջ 76–77:

⁸⁵ Ст'ю Армяно-русские отношения в XVIII веке, т. 4, док. 33, էջ 68–72:

Քանի որ Հայաստանը գտնվում էր Թուրքիայի և Պարսկաստանի տիրապետության ներքո, հոգևոր առումով ռուսահայերին էջմիածնին ենթակա դարձնելը նշանակում էր հայ ժողովրդին ու Հայաստանին Ռուսաստանի հետ կապող գլխավոր լծակը դարձնել ռուսահայ թեմը: Եվ հասկանալի է, թե ինչու առանձնահատուկ նշանակություն էր տրվում թեմի առաջնորդի ընտրությանը: Դրանում նախանձախնդիր էին նաև Պետերբուրգի հայերը, հատկապես ակտիվ ու նշանավոր գործիչները: Հովհաննես Լազարյանը 1768 թ. սեպտեմբերին հատուկ նամակով կաթողիկոսին տեղյակ է պահում նրա մեծ ձեռնարկումը հաջողեցնելու մասին և խորհուրդներ տալիս ռուսահայերի հոգևոր առաջնորդի թեկնածուների հարցում: Նա գտնում էր, որ Ռուսաստանի թեմի առաջնորդը պետք է լինի գիտուն, լայնախոհ, քաղաքավարի, ոչ փառասեր, անհրաժեշտ դիվանագիտական ճկունություն ունեցող անձնավորություն: «...Ձի յայսմ հետէ, — գրում է նա, — ըստ խնդրոյ ազգիս մերոյ զառաքեցեալն ի սրբութենէդ ձերմէ եպիսկոպոս կամ այլ կարգաւոր ի Հաշտարիսան լինիցի գիտուն և իմաստուն և տեղեակ Հին և Նոր կտակարանաց, որպէս և վայել է սուրբ հաւատոյս մերոյ, սրբոյ Աթոռոյդ և ձեզ: Մանաւանդ լինիցի աշխարհատես և քաղաքավար ըստ ամենայնի: Մի՛ չափազանց խստապարանոց ի յօրէնս, մի՛ ազահ, մի՛ ընդ վայր բարկացող, մի՛ փառասէր, մի՛ ինքնահաւան և ամբարտաւան, որպէսզի մի լինիցի վերջին փոշմանութիւնն յաւիտենական և զաշխատութիւնս անօգուտս ձեզ և մեզ յայսպիսի օտարազնեայ յաշխարհւոջ»⁸⁹: Նամակի վերջում խորհուրդ է տալիս շնորհակալական գրություններ հղել կայսրուհուն և արքունիքի ծանրակշիռ գործիչներին:

⁸⁹ Նույն տեղում, վավ. 40, էջ 78:

Անշուշտ, առանց դրսից եկող հորդորների էլ Սիմեոն Երևանցին ըստ ամենայնի հասկանում էր այդ ամենը: Եվ կաթողիկոսը փնտրտուքի մեջ էր: Ի վերջո, նրա ընտրությունը կանգ առավ երիտասարդ, խելացի ու եռանդուն եպիսկոպոս Հովսեփ Արղունի վրա: 1773 թ. նորընտիր թեմակալը ժամանեց ռուսահայ թեմի առաջնորդական կենտրոն՝ Աստրախան:

Ամենայն հայոց հայրապետի և Ռուսաստանի բարձրագույն իշխանությունների հոգացողությունամբ կյանքի կոչված ռուսահայ թեմով դեպի ապագան միտված նոր ու արգասավոր հարաբերությունների հիմքեր էին դրվում երկու ժողովուրդների միջև: Բնականաբար այդ հարաբերությունների կենտրոն են դառնում Ռուսաստանի մայրաքաղաքները և այդտեղ գտնվող հայկական համայնքները:

Ահա հայ-ռուսական հարաբերություններում լայն դաշտ ու պարարտ հող ստեղծված ընդհանուր այդ մթնոլորտում ծավալվեց Լազարյանների ազգային-մշակութային և առևտրատնտեսական գործունեությունը:

Նշանավոր այդ տոհմը, ինչպես Շահրիմանյանները, ծնունդ են XVII–XVIII դդ. առևտրատնտեսական, ինչպես և մշակույթի ասպարեզում մեծ հաջողությունների հասած, բարգավաճ կյանքով ապրող Նոր Զուղա հայաքաղաքի: Ռուսաստանում այդ գերդաստանի հիմնադիրն էր Աղազար Նազարեթի Լազարյանը: Նա իր եղբայրների (Հարություն, Մանուկ) հետ Պարսկաստանում 1741 թ. ստեղծել էր ընկերություն և Ռուսաստանի հետ առևտուր էր անում: Նադիր շահի սպանությունից հետո ծայր առած խռովությունների, ստեղծված անապահով ու վտանգավոր դրության պատճառով նա Պարսկաստանից տեղափոխվում է Աստրախան, իսկ մի քանի տարի անց՝ Մոսկվա: Այդտեղ ծավալվում է Լազարյանների առևտրաարդյունաբերական եռանդուն գործունեությունը: Կարճ ժամանակամիջոցում նրանք

դառնում են Ռուսաստանի տնտեսական կյանքի և ռուսահայության նշանավոր դեմքերից⁹⁰:

«Լազարյանների համար խիստ բնորոշ է այն առանձնահատկությունը, — իրավամբ գրում է Վ. Դիլոյանը, — որ Ռուսաստանում հասնելով բավական բարձր աստիճանների, կուտակելով մեծ հարստություն և դառնալով ժամանակի ամենահարուստ արդյունաբերողներից և կալվածատերերից մեկը, չմոռացան իրենց լեզուն, իրենց ծնող ժողովրդին, իրենց կրոնական դավանանքը և մինչև վերջ բավական նշանակալից ծառայություններ մատուցեցին իրենց հայրենիքին»⁹¹:

Նոր Զուղայում ծնված Աղազարի երեք զավակները՝ Հովհաննես, Մինաս և Հովակիմ Լազարյանները, ակնառու գործունեություն ծավալեցին ինչպես Մոսկվայի և Պետերբուրգի հայ համայնքների, այնպես էլ ամբողջ ռուսահայ կյանքում: Ազգային շահերին ծառայելու Լազարյան տոհմի նվիրվածությունը հետևողականորեն շարունակվեց նաև նրանց ժառանգների կողմից:

1775 թ. Լազարյանները ստացան ռուսական ազնվականություն⁹²:

⁹⁰ Լազարյանների XVIII դ. երկրորդ կեսի գործունեության համակողմանի լուսաբանությունը տես Վ. Դիլոյան, Լազարյանների հասարակական-քաղաքական գործունեության պատմությունից (XVIII դ. երկրորդ կես), Երևան, 1966:

⁹¹ Նույն տեղում, էջ 137:

⁹² Ազնվականությունը արտոնություններ ունեցող ոչ մեծաքանակ դաս էր Ռուսաստանում: 1785 թ. կայսերական հրովարտակով ավելի ամրապնդվեցին ազնվականության իրավունքները, գերակայությունը: Ազնվական ուներ արտոնություններ: Նա կարող էր ունենալ հողային տարածքներ, տնօրինել դրանց ընդերքն ու անտառները, գնել ու վաճառել գյուղեր: Կային ազնվականի արժանապատվության մշակված կանոններ, որոնք անցնում էին ժառանգաբար: Նրա անձն անձեռնմխելի էր: Նա ուներ իր արխիվը, կնիքը, գանձարանը: Ազնվական իրավասու էր կրելու իր նախնիների շքանշանները, պատվոգրերը: Առավելություններ էին տրվում ազնվականական ժողովների

Լազարյանների ընտանիքի ամենանշանավոր ներկայացուցիչը ավագ եղբայր Հովհաննես Լազարյանն էր (1735–1801): Նա Մոսկվայում երկար չմնաց, 1758 թ. գրասենյակ բացեց Պետերբուրգում և ապա տեղափոխվելով իր գործունեությունը ծավալեց երկրի նոր մայրաքաղաքում: Մեծ ունակությունների տեր անձնավորություն լինելով՝ նա խելամտորեն օգտագործում էր պալատական ոսկերիչ լինելու հանգամանքը և մտերմական կապեր հաստատում պետությունից հեռավոր թարձրաստիճան պաշտոնյաների հետ:

Հովհաննես Լազարյան

Որոշ ժամանակ անց նա իր մի քանի կուսակիցներով դիմում է կառավարությունը՝ խնդրելով Մոսկվայում և Պետերբուրգում եկեղեցիներ կառուցելու թույլտվություն: Բարձրագույն հրամանով տրվում է թույլտվությունը և հանձնարարվում ոստիկանությանը եկեղեցիների համար հատկացնել հարմարավետ տեղ: Եկեղեցու և հարակից շինությունների համար 1770 թ. Պետերբուրգում հողամաս է հատկացվում Նևսկի պողոտայում⁹³: Նշանավոր ճարտարապետ Յուրի Ֆելտենի նախագծով քաղաքի կենտրոնում

և այլն (տես Российское законодательство X–XX веков. Законодательство периода расцвета абсолютизма, т. 5, Москва, 1987, էջ 22–45):

⁹³ Տես ПСЗ, т. 19, Санкт-Петербург, 1830, էջ 59 (13457, 13464, 13525):

կառուցվում է օտար դավանանքի պարզ ու գրավիչ չորս եկեղեցի:

Մանկտ Պետերբուրգի Ս.Կատարինե հայկական եկեղեցին

Առաջինը կառուցվում է Ս.Կատարինե Հայկական եկեղեցին Նևսկի պողոտայի կենտրոնական մասում՝ «Գոստինի դվոր»-ի (քարվանսարա) դիմաց: Նրա թեթև գմբեթը բարձրանում է չորս սյուների վրա: Ճակատի մասը և սյուների դասավորությունը հիշեցնում են բարոկկոյի ժամանակները՝ թեկուզև կլասիցիզմի ազդեցությամբ: Եկեղեցու ներսի մասը հատուկ ծածկով բաժանվում է երկու հարկի: 1906 թ. վերականգնման ժամանակ ճարտարապետ Ա.Թամանյանի կողմից բացվել են ներքին հարդար

րանքի մասերը՝ մարմարով երեսապատված սյուները, քիվերը⁹⁴: 1791 թ. Հայկական գերեզմանատանը նույնպես Հովհաննես Լազարյանի միջոցներով կառուցվում է Ս.Հարություն եկեղեցին:

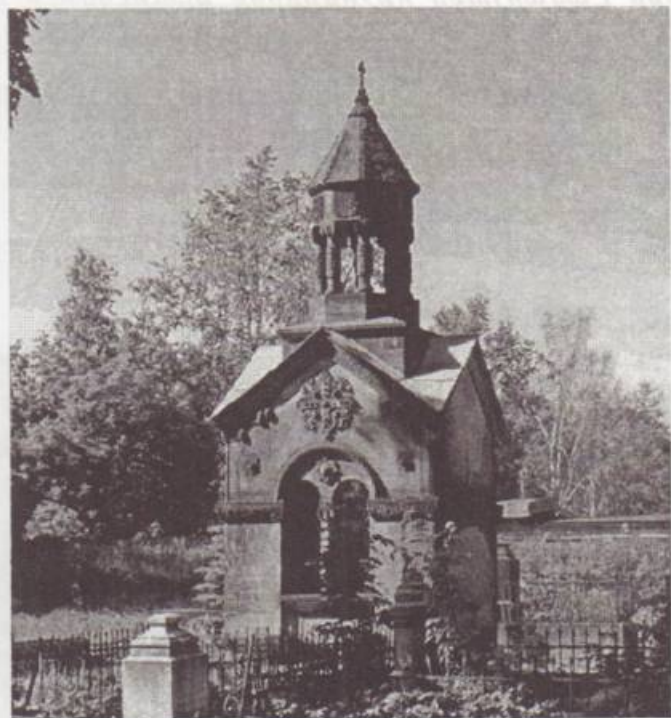
Մանկտ Պետերբուրգի հայկական գերեզմանատան Ս.Հարություն եկեղեցին

Ինչպես Մոսկվայի, այնպես էլ Պետերբուրգի հոգևոր կյանքին հետևում, եկեղեցիների կենսունակությունը ապահովում և նրանց գործունեությունը, հիմնադրումից սկսած, տնօրինում էին Լազարյանները:

Այսպիսով, XVIII դ. արշալույսին Ռուսաստանի նոր մայրաքաղաքում հայերը սկսեցին հաստատվել քաղաքի հիմնադրման հենց առաջին տասնամյակներին և իրենց դավանանքն ու ազգային ինքնությունը պաշտպանելու

⁹⁴ Տե՛ս Ա.Պ.Պավլով, Храмы Санкт-Петербурга, Санкт-Петербург, 1995, էջ 101–102: Եկեղեցին, որը մինչ այդ պահեստի դեր է կատարել, 1993 թ. վերադարձվել է տեղի հայ համայնքին և դարձել գործող եկեղեցի:

Համար հիմնել եկեղեցիներ: Հետագայում ավելի ուժեղացավ հայերի հոսքը:

Մատուռ Սանկտ Պետերբուրգի հայկական գերեզմանատանը

XVIII դ. կեսերին՝ հատկապես 60-70-ական թթ., այդտեղ բնակություն են հաստատում առևտրականներ, արհեստավորներ, գործարար շրջանների ներկայացուցիչներ, պետական չինովնիկներ, տարբեր ծառայություններ կատարող հայեր: Այդտեղ, Լազարյաններից բացի, հանդիպում ենք վաճառական Հովհաննես Իզմայիլովին, Արտեմի Շերիմանին, Լուկա Շիրվանովին, մետաքսագործական ձեռնարկատերեր Արտեմի Մանուիլովին, Բոգդան Հախվերդովին, Պետրոս Շիրվանովին, Իսախանով եղբայրներին և ուրիշներին: Հենց այդ ժամանակ էլ վերջնականապես ձևավորվում է Պետերբուրգի փոքրաքանակ, բայց կազմակերպված ու կենսունակ հայկական համայնքը:

Գլուխ երկրորդ

ՄԱՅՐԱՔԱՂԱՔՆԵՐԻ ՀԱՄԱՅՆՔՆԵՐԻ ՆԵՐՔԻՆ ԿՅԱՆՔԸ

1. Եկեղեցական խորհուրդը

Միջնադարից դեպի նոր շրջան անցումը կյանքի բոլոր ոլորտներում հատկանշվեց ազատամտական գաղափարների տարածումով: Համընդհանուր զարթոնքի մթնոլորտում XVII-XVIII դդ. հայկական գաղութները նույնպես իրենց վրա կրեցին այդ հեղաբեկումների բարերար ազդեցությունը: Արևելյան Եվրոպայի երկրներում հայկական գաղութները կառավարությունների կողմից ստացան բավականաչափ լայն արտոնություններ, ինքնավարություն:

Նույնը կատարվեց նաև Ռուսաստանում: Այդտեղ հայկական գաղութների առաջացումը համընկավ նաև XVIII դ. երկրորդ կեսին հայ-ռուսական հարաբերությունների աշխուժացման հետ: Հայ համայնքները ստացան ազգային լեզուն ու դավանանքը պահպանելու և ազատ տնտեսական գործունեություն ծավալելու ինքնավարություն: Նրանց ինքնավարությունը մարմնավորող կազմակերպություններն անվանվում էին ռաթհաուզ (Ղրիմ, Աստրախան, Հյուսիսային Կովկաս) կամ մագիստրատ (Նոր Նախիջևան, Գրիգորիոպոլ): Ռաթհաուզներն ու մագիստրատներն ունեին դատական, ոստիկանական և գործադիր իշխանություն որոշակի իրավասություններ:

Մոսկվայում և Պետերբուրգում հայերի թվաքանակն այնքան փոքր ու չնչին էր, որ նրանք որևէ տեսակարար կշիռ չունեին այդ խոշոր քաղաքների բնակչության ընդհանուր կազմում: Այդ պատճառով առանձին ուշադրության չարժանացան և հատուկ հրամանագրերով առանձնաչնորհումներ չստացան: Մայրաքաղաքների հայերի վրա թեպետև պաշտոնապես չտարածվեց մյուս համայնքներին տրված ինքնավարություն ունենալու իրավասությունը, սակայն առևտրատնտեսական կյանքում, լեզվի, դավանանքի և մյուս հարցերում նրանք օգտվում էին միևնույն իրավունքներից:

Այդուհանդերձ, թեկուզ շատ փոքրաքանակ հայերին ազգային ոգով համախմբելու համար անհրաժեշտ էր ունենալ համայնքային ինչ-որ մարմին: Եկեղեցին էր մնում տեղի հայությանը միավորող և հայրենիքի հետ կապող միակ կազմակերպությունը: Ինչպես նշվեց, Ռուսաստանի հայկական գաղութները հոգևոր առումով միավորված էին Աստրախանի թեմի մեջ և ենթարկվում էին էջմիածնի Մայր աթոռին: Հայ առաքելական եկեղեցու տեղական ներկայացուցչությունը աշխարհիկ թևի ակտիվ ու ղեկավար մասնակցությամբ աստիճանաբար իր վրա վերցրեց մայրաքաղաքների հայ համայնքների տնօրինումը:

Հովսեփ Արղունթյանի գործունյա սաներից Գրիգոր արքեպիսկոպոսը՝ որպես հոգևոր հովիվ, 1809 թ. հրավիրվում է Բեսարաբիա, որտեղ կար գործող հայկական Հինգ եկեղեցի: Նա ակտիվ գործունեություն է ծավալում, որը բարձր գնահատականի է արժանանում իշխանությունների կողմից: Ռուս-թուրքական պատերազմի ավարտից հետո շարունակում է մնալ Բեսարաբիայում: Նա առաջարկում էր նոր Նախիջևանի, Ղրիմի, Խերսոնի հայությանը միավորել Բեսարաբիայի հոգևոր իշխանության ներքո: Հայոց կաթողիկոսը, նկատի առնելով, որ դրանով Աստրախանի թեմը կթուլանա, կպակասեն նրա եկամուտները, ընդդիմանում է

այդ առաջարկին¹: 1826 թ. նորից բարձրացվում է նոր թեմ կազմավորելու հարցը, որը դարձյալ լուծում էի ստանում: Նախարարների կոմիտեն նպատակահարմար չէր գտնում երկրում ունենալ երկու հայկական թեմ²:

Սակայն ընդամենը մի քանի տարի անց՝ 1830 թ., Նիկոլայ I-ի հրամանով անսպասելի ստեղծվում է նոր Նախիջևանի և Բեսարաբիայի նոր թեմ, և վիրահայոց առաջնորդ Ռուսաստանի շահերի պաշտպան Ներսես Աշտարակեցին նշանակվում է թեմակալ³: Հավաստի պետք է համարել պատմագիտություն մեջ ընդունված այն տեսակետը, ըստ որի՝ Ներսես Աշտարակեցուն Հայաստանից հեռացնելը պայմանավորվում է գեներալ Ի. Պասկևիչի հետ ունեցած նրա հակամարտություններով: Տարածում գտած այդ տեսակետն առավել ստույգ է դառնում, երբ ծանոթանում ենք Ի. Պասկևիչին Նիկոլայ I-ի հղած անձնական նամակներին: Այդ նամակներից պարզ է դառնում, որ գեներալը ոչ թե պաշտոնի բերումով, այլ տակավին պատանեկան տարիներից շատ մտերմիկ հարաբերությունների մեջ է եղել ուսաց կայսեր հետ: Նրա համար դժվար չէր վերջինիս համոզել ազգային ինքնավարության ջատագով Ներսես արքեպիսկոպոսին Հայաստանից հեռացնել և նրան այլ պաշտոն տալու նպատակով Ռուսաստանում ստեղծել նոր թեմ:

Մոսկվայի և Պետերբուրգի համայնքները, որոնք սկզբնապես ենթարկվում էին Աստրախանի թեմին, 1830 թ. ընդգրկվում են նորաստեղծ թեմի կազմում: Այդ քաղաքների փոքրաքանակ հայ համայնքները համախմբվում են տեղի եկեղեցիների շուրջը: Հենց սկզբից հոգ էր տարվում և առանձնահատուկ ուշադրություն դարձվում եկեղեցիներ-

¹ Տե՛ս ԼՊԱՄ, փ. 2050, օր. 1, ձ. 55, լ. 5:

² Տե՛ս Գույն տեղում, ք. 6:

³ Տե՛ս Գույն տեղում:

րը բարվոք վիճակում պահելու և արժանավոր հոգևոր ծառայողներ ունենալու խնդրին:

Քանի որ Լազարյաններն էին կառուցել եկեղեցիները, նրանք էլ մտահոգ հետևում էին դրանց պահպանմանն ու գործունեությունը: Հովհ. Լազարյանը 1788 թ. հատուկ նամակով դիմում է ռուսահայերի հոգևոր առաջնորդ Հ.Արղուժյանին Սանկտ Պետերբուրգում իր միջոցներով կառուցած երկու եկեղեցիները, նրանց անտեսությունը բարվոք վիճակում պահպանելու հարցով⁴: Թեմակալ առաջնորդը պատասխան նամակով հայտնում է եկեղեցիներում հոգևոր սպասավորներ կարգելու և այն մասին, որ կարգադրություն է արել Ս.Կատարինե և Ս.Հարություն եկեղեցիների բոլոր հոգևորականներին, որ մշտապես կատարեն նրա՝ եկեղեցիների հիմնադրի առաջարկներն ու ցանկությունները: Ապա Հ.Արղուժյանը դրվատում է Լազարյանների մեծ ծառայությունները տակավին իր՝ որպես թեմական առաջնորդ, Ռուսաստան գալուց առաջ⁵:

Հովհ. Լազարյանը Ս.Կատարինե եկեղեցու երկու կողմերի դատարկ տարածություններում 1784 և 1789 թթ. կառուցում է երկու չորսհարկանի քարե շենք⁶: Նա 1800 թ. դիմում է արդեն Ամենայն հայոց կաթողիկոս ընտրված Հովսեփ Արղուժյանին և հայտնում, որ եկեղեցուն կից իր կառուցած երկու շենքերը նվիրում է Ս.Պետերբուրգի եկեղեցիներին: Նա միաժամանակ սահմանում է շենքերը տնօրինելու հետևյալ կարգը: Մինչև իր և իր տիկնոջ՝ Եկատերինա Հովհաննեսովնայի մահը այդ շենքերը և դրանցից

ստացվող եկամուտները տնօրինելու են իրենք: Իրենց մահից հետո.

1. Եկեղեցու ձախ կողմի շենքի, առընթեր կրպակների և Ս.Հարություն եկեղեցու հարակից տարածքի տնօրինումն անցնում էր եկեղեցական հոգաբարձությունը: Հոգաբարձությունը կազմված էր լինելու 4 հոգուց՝ մեկը իրենց ժառանգներից, 2 հոգի պատվավոր քաղաքացիներից և մեկ հոգի հոգևորականներից: Շենքերից ստացված եկամուտը պետք է բաժանվեր 3 մասի: Մի մասը պետք է հատկացվեր եկեղեցուն առընթեր փոքր դպրոցին, եկեղեցու ծառայողներին և շինությունների պահպանմանը: Երկրորդ մասը դրվելու էր բանկում կամ գրավատանը, և ստացված տոկոսներով պետք է վերանորոգչական աշխատանքներ կատարվեին, պարսպապատվեին եկեղեցիները: Երրորդ մասը հոգաբարձուները պետք է օգտագործեին հօգուտ աղքատների և բարեգործական այլ նպատակներով:

2. Եկեղեցու աջ կողմի շենքը՝ հարակից շինություններով, իրենց մահից հետո բնակվելու համար տրվելու էր Լազարյանների արական սեռի ավագին՝ մինչև երկրորդ սերունդը: Դրա դիմաց նա տարեկան 2 հազար ռուբլի էր մուծելու եկեղեցուն: Երեք սերունդ հետո տնօրինությունը անցնելու էր հոգաբարձությանը⁷:

Իր հարազատները հետևելու էին դրանց բարեկարգմանը և իրավունք պետք է ունենային թաղվելու Ս.Հարություն եկեղեցում և մյուս գերեզմանոցներում: Կնոջն էր թողնում և հանձնարարում մինչև կյանքի վերջը տեր լինել իր կառուցած երկու շենքերին և ազատորեն օգտվել դրանցից: Ժառանգ չունենալու պատճառով նա իր ամբողջ

⁴ Տե՛ս Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 206, վավ. 1905, Դիւան հայոց պատմութեան, գիրք Թ, Թիֆլիս, 1911, էջ 331:

⁵ Տե՛ս Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 10, վավ. 23:

⁶ Տե՛ս **И.И.Пушкарев**, Николаевский Петербург, Санкт-Петербург, 2000, էջ 228: Հետագայում՝ 1835–1837 թթ., քառահարկ այդ շինություններին ավելացվում է մեկ հարկ ևս, և դառնում են հինգհարկանի քարե կառույցներ (տե՛ս Արաքս, գիրք Ա, 1887, էջ 151–153):

⁷ Տե՛ս Մատենադարան, Պատկանյանների արխիվ, թղթ. 145, վավ. 358, թ. 5–6, նաև նույն տեղում, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 227, վավ. 85:

ուներցվածքը կտակում է եղբորը՝ Հովակիմին ու նրա տղաներին⁸:

Հովհ. Լազարյանի մահից հետո (1801 թ.) կինը և եղբայրը համաձայնութեան են գալիս և հօգուտ եկեղեցու հրաժարվում հանգուցյալի կտակով իրենց վերապահված բոլոր իրավունքներից: Նրանք խնդրում են բարձրագույն իշխանութեանը հաստատել գործարքը:

Այդ խնդրագրին ընդառաջելով՝ 1804 թ. հուլիսի 19-ին կայսրը Պետերբուրգի ռազմական նահանգապետին հրահանգում է հետևյալը: Նկատի առնելով, որ եկեղեցիների հիմնադրի և նրա հաջորդների կողմից այդ ամենը արվում է ի շահ եկեղեցու, Լազարյանների ժառանգները մինչև երկրորդ սերունդը պարտավոր են հոգատար լինել Հայկական եկեղեցու նկատմամբ և հիմնադրի նման կատարել բոլոր պարտավորությունները: Հայկական եկեղեցիների կառավարումը և հոգաբարձուների ընտրությունը վերապահվում են Լազարյանների ժառանգներին: Եկեղեցուն կից երկու շենքերը դառնում են եկեղեցու լիիրավ սեփականությունը: Եկեղեցիներն ազատվում են բոլոր պարհակներից այնպես, ինչպես ազատ են դրանցից մյուս քրիստոնյա դավանանքի եկեղեցիները⁹:

Սույն հրամանագրից հետո եկեղեցիների ամբողջ կառավարումն իրականացնում էին Հայ հասարակության կողմից ընտրված հոգաբարձուները:

Եկեղեցիների կարգավիճակը նույն ձևով համակարգվում է նաև Մոսկվայում: Ռուսահայերի հոգևոր նոր առաջնորդ Եփրեմ արքեպիսկոպոսի դեռևս 1800 թ. հրամանով Մոսկվայում բացվում է հոգևոր կառավարչություն:

⁸ Տե՛ս նույն տեղում, Պատկանյանների արխիվ, քղթ. 145, վավ. 358, ք. 6:

⁹ Տե՛ս նույն տեղում, ք. 7-8:

Հովհ. Լազարյանի եղբայրը՝ Մինաս Լազարյանը, կարգվում է քաղաքի հայկական եկեղեցիների հոգաբարձու¹⁰:

Մ.Լազարյանը հատուկ կարգադրությամբ սահմանում է Մոսկվայի Ս.Խաչ և Ս.Աստվածածին եկեղեցիների սպասարկումը: Հոգևոր կառավարչությունը պարտավոր էր հատուկ մատչանում խնամքով գրանցել ծննդի, պսակի և մահվան բոլոր դեպքերը, պատարագ մատուցել, քահանաներից մեկը պետք է մշտապես լիներ իր խցում: Ապա սահմանում է գրադրություններ վարելու կարգը և մյուս հարցերը¹¹:

Մայրաքաղաքների հոգևոր իշխանությունները թեպետև գործում էին ինքնուրույն, սակայն պայմանների բերումով հաճախ շփումների և գործարար հարաբերությունների մեջ էին:

Օտարերկրյա դավանանքի հոգևոր գործերի գլխավոր վարչության պետ Ա.Գոլիցինը Աստրախանի թեմից 1813 թ. պահանջում է մանրամասն տեղեկատվություն Հայկական եկեղեցիների, դրանց եկամուտների, ծախսերի, ծխականների, ծիսակատարության, այլ խոսքով՝ ամբողջ գործունեության մասին: Թեմակալ Հովհաննես արքեպիսկոպոսի հարցերին չեն կարողանում գոհացուցիչ պատասխաններ տալ, քանի որ չկար հստակ ու կանոնակարգված գործավա-

¹⁰ Տե՛ս ԱՊԱՄ, փ. 2050, օր. 1, ք. 45, և. 1-2:

¹¹ Տե՛ս նույն տեղում, ք. 51, ք. 4-5: Հոգաբարձուն երկու եկեղեցիների համար պատշաճ էր համարում պահել 7 հոգևորականի՝ 3 քահանա, 2 սարկավազ և 2 տիրացու: Քահանաներից Հովհաննես Վարդանյանին դարձնում է հոգևոր կառավարչության նախագահ, իսկ Հակոբ Ավագյանին և Մինաս Հովհաննիսյանին՝ անդամ: Կառավարչությանը մեկ սենյակ էր հատկացվում Ս.Խաչ եկեղեցում: Կառավարչությունն ուներ կայսերական կնիք, որը մինչ այդ պահվում էր Աստրախանի առաջնորդի մոտ: Տե՛ր Մինասը մշտապես մնալու էր տեղում: Նրան էր հանձնվում եկեղեցիների ամբողջ գույքը: Տե՛ր Հովհաննեսը, մեկ սարկավազ և մեկ տիրացու բնակվելու էին Ս.Աստվածածին եկեղեցում և կիրակի օրերը կատարելու էին ժամերգություն:

րություն: Իրավիճակը բարելավելու նպատակով ռուսահայերի հոգևոր առաջնորդը որոշ ձեռնարկումներ է կատարում: 1819 թ. հատուկ գրությամբ հայտնում է Հովակիմ Լազարյանին, որ նրան նշանակում է Մոսկվայի և Պետերբուրգի եկեղեցիների հոգաբարձու և գլխավոր կառավարիչ: Նա էր տնօրինելու եկեղեցիների և հոգևորականության հետ առնչվող բոլոր գործերը¹²: Դրանով մայրաքաղաքների եկեղեցիների կառավարչությունը միավորվում է մեկ հոգաբարձության մեջ:

1826 թ. մահացավ Հովակիմ Լազարյանը: Երկու քաղաքների եկեղեցիների, ինչպես նաև ճեմարանի հոգաբարձությունն անցավ նրա որդիներին՝ Հովհաննես և Խաչատուր կամ Քրիստափոր Լազարյաններին:

1836 թ. մարտի 11-ի «Պոլոժենիեով», որը սահմանում էր հայ եկեղեցու իրավասությունները, Պետերբուրգի և Մոսկվայի եկեղեցիներին որևէ բացառություն կամ վերապահում չէին արվում: Նրանք ենթակա էին այդ կանոնադրությամբ ամրագրված ընդհանուր կանոններին:

Մեկ տարի անց՝ 1837 թ., Խ.Լազարյանը, հենվելով «Պոլոժենիեի» ընձեռած հնարավորությունների վրա, դիմում է ներքին գործերի նախարար Դ.Բլուդովին (այդ նախարարության կազմում էր օտարերկրյա դավանանքի հոգևոր գործերի վարչությունը), Լազարյան ճեմարանի գլխավոր պետ Ա.Բենկենդորֆին ու Ամենայն հայոց կաթողիկոս Հովհաննես Կարբեցուն և ներկայացնում հետևյալ նախագիծը: Պետերբուրգի և Մոսկվայի հինգ եկեղեցիների կայուն և անփոփոխ գոյություն համար նա առաջարկում է դրանք միավորել այնպես, որ կազմեն անբաժան մի ամբողջություն: Միավորել այնպիսի եղանակով, որ եկեղեցիները հնարավորություն ունենան սեփական միջոցներով բարեկեցիկ դրության մեջ լինելու, և որ հնարավոր լինի մեկի

¹² Տե՛ս Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, քրթ. 34, վավ. 132 I:

միջոցների պակասը լրացնել մյուսի հաշվին: Այա դրանց միացնել նաև Լազարյան ճեմարանը: Բոլորի համատեղ կառավարումը թողնել հոգաբարձուի վրա, որը ենթակա կլինի թեմական առաջնորդին: Լազարյան ճեմարանում բացել հոգևորականներ պատրաստող հատուկ բաժին, որի ծախսերի հոգսը դնել մայրաքաղաքների հայկական եկեղեցիների վրա: Հոգաբարձուի պաշտոնը ժառանգաբար զբաղեցնելու իրավասությունը վերապահել Լազարյաններին: Մայրաքաղաքներից յուրաքանչյուրը կունենա ընտրովի մեկ ավագ, որը կհաստատվի հոգաբարձուի կողմից: Եկեղեցական ավագը որևէ ուրիշ աշխատանք կամ զբաղմունք չպետք է ունենա: Եկեղեցիները և Լազարյան ճեմարանը ազատ պետք է լինեն պետական ու քաղաքային բոլոր հարկերից¹³:

1841 թ. հրապարակվեց բարձրագույն հրաման Լազարյան ճեմարանում հոգևոր բաժին բացելու մասին: Երկու քաղաքների եկեղեցիների ամբողջ ունեցվածքը միացվում էր ճեմարանի միջոցներին՝ ենթարկելով հոգաբարձության տնօրինմանը: Լազարյանները ցմահ ճանաչվում էին ճեմարանի և հայկական եկեղեցիների հոգաբարձուներ:

Հովհաննես և Խաչատուր Լազարյան եղբայրները եկեղեցիների և ճեմարանի կառավարման մեջ վերափոխումներ կատարելու հետ մեկտեղ զորեղացնում էին հայկական եկեղեցիները, մեծացնում նրանց կարողությունները: Նրանք իրենց պատկանող բավականաչափ ծավալուն հողամասը և 12 հազար ռուբլի գումար են տալիս ռուսական Ա.Նիկոլայ եկեղեցուն և նրանից նույն չափի տարածք վերցնում ու հանձնում հայկական եկեղեցուն: Այդ գործարքը հաջողվում է կատարել շնորհիվ աշխարհիկ և հոգևոր իշխանությունների միջամտություն: Լազարյան

¹³ Տե՛ս նույն տեղում, Լազարյանների արխիվ, քրթ. 118, վավ. 16, նույն տեղում, Ալեքսանդր Երիցյանի արխիվ, քրթ. 152, վավ. 3:

ճեմարանի գլխավոր պետ Ա.Բենկենդորֆը տարածքների փոխանակումը համաձայնեցնում է Մոսկվայի միտրոպոլիտի, գեներալ-նահանգապետի և սինոդի դատախազի հետ: Հարցն իրավական լուծում է ստանում, քանի որ հաստատվում է պետական խորհրդի տնտեսական դեպարտամենտի կողմից¹⁴: Այդ ամենն արվում էր ճեմարանի ֆինանսական հոգսերը թեթևացնելու և նորաստեղծ հոգևոր բաժինը պահպանելու համար:

Խ.Լազարյանը նախանձախնդիր կերպով զբաղվում էր ինչպես մայրաքաղաքների եկեղեցիների կառավարման և նրանց տնտեսական հնարավորությունները հայ համայնքի շահերին ծառայեցնելու, այնպես էլ եկեղեցու ներքին կյանքի հարցերով: Նա նախանձախնդիր էր մասնավորապես եկեղեցիներում ընդունված կարգն ու հոգևոր ծառայությունը ժամանակին ու պատշաճ ձևով կատարելու խնդիրներում: Քանիցս հանձնարարականներով նա պահանջում է Մոսկվայի և Պետերբուրգի հոգևոր վարչություններից պատարագը, ժամերգությունը, կնուները, ծննդի ու թաղման ծեսերը կատարել ժամանակին ու սահմանված կարգով և վերացնել եղած թերացումները¹⁵: Ավելին, նա՝ որպես մայրաքաղաքների եկեղեցիների և Լազարյան ճեմարանի հոգաբարձու, 1860 թ. դիմում է Մոսկվայի հոգևոր վարչությանը և ազգային այլ հաստատությունների՝ եկեղեցիների եկամուտները հայ հարուստների միջոցով ավելացնելու առաջարկով: Կարևորը, սակայն, այն է, որ եկեղեցիների միջոցները նա անհրաժեշտ էր համարում ծառայեցնել գլխավորապես ժողովրդի լուսավորությանը: «Ամենուրեք, բոլոր երկրներում, — գրում է նա, — միլիոնատերները և հարուստները բարեխղճորեն կատարում են իրենց քրիստոնեական պարտականություններն ու զգացումները: Նրանք շուրջ

քայլեր ու նվիրաբերություններ են կատարում՝ ի հիշատակ իրենց հանգուցյալների և հատկապես ուսումնարաններ, աղքատանոցներ հիմնելու կամ այլ անհրաժեշտ եկեղեցական և ազգային հասարակական շահեր հետապնդող նպատակներով: Այդտեղ հարուստների կողմից խնայողություն կատարելը անտեղի, անվայելուչ, անգամ դատապարտելի է»: Եվ ապա կրկին նշելով, որ հարստություն ունեցողն իր միջոցներն առաջին հերթին պետք է ուղղի հասարակական շահերին, ավելացնում է՝ «հոգևու եկեղեցու և հայ ժողովրդի, որը պահանջ ունի և ծարավի է կրթության ու գիտության»¹⁶:

1871 թ. վախճանվում է Լազարյան տոհմի արական սեռի վերջին ժառանգը՝ Խ.Լազարյանը¹⁷:

Լազարյան ճեմարանը, որը հիմնվել և պահպանվում էր Լազարյանների միջոցներով, գիմնադրայի կարգավիճակով անցնում է ժողովրդական լուսավորության տնօրինության ներքո: Բարձրագույն իշխանությունների կողմից

¹⁶ Տե՛ս նույն տեղում, ք. 7, 9:

¹⁷ Հովհ. Լազարյանի եղբայր Մինասը գերազանցապես քարեգործությամբ է զբաղվել: Նա 1809 թ. իր ամբողջ ունեցվածքն ու լիազորությունները կտակեց կրտսեր եղբորը՝ Հովակիմին, իսկ մի քանի տարի անց կնքեց իր մահկանացուն: Մյուս եղբայրը՝ Հովակիմը, իր 4 զավակներով շարունակեց Լազարյանների գործունեությունը: Նրա երկու որդիները զինվորական էին: Նրանցից մեկը սպանվեց 1813 թ. Լայպցիգի ճակատամարտում, մյուսը՝ Լազար Լազարյանը, մասնակցեց ռուս-պարսկական 1826-1828 թթ. պատերազմին: Նա պարսկահայերի 1828-1829 թթ. ներգաղթի գլխավոր կազմակերպիչներից էր: Հովհաննեսն ու Խաչատուրը հոր մահից հետո Մոսկվայում և Պետերբուրգում հետևում էին Լազարյանների գործերին: Հովհաննեսը մահացավ 1858 թ.: Խաչատուրի ուսերին մնաց Լազարյան գերդաստանի թողած ամբողջ ժառանգության տնօրինումը: Նրա միակ արու զավակը՝ Հովհաննեսը, վախճանվեց մանուկ հասակում: Այդ կորստով Խ.Լազարյանի մահից հետո ընդհատվեց Լազարյանների տոհմի շարունակությունը (տե՛ս Մատենադարան, Լազարյանների արխիվ, թղթ. 112, վավ. 102):

¹⁴ Տե՛ս նույն տեղում, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 102, վավ. 27:

¹⁵ Տե՛ս ԸՊԱՄ, ֆ. 2050, օպ. 1, ձ. 159, լ. 10-17:

Հաստատված 1872 թ. դեկտեմբերի 16-ի կանոնադրության համաձայն՝ ճեմարանում վերացվում է հոգևոր բաժինը¹⁸: Լազարյան տոհմի ընդհատումով և Լազարյան ինստիտուտում հոգևոր բաժինը վերացնելով՝ անիմաստ էր դառնում մայրաքաղաքների եկեղեցական ունեցվածքը տնօրինելու գոյություն ունեցող կարգի պահպանումը: Դրա հետ մեկտեղ նկատի էր առնվում նաև այն հանգամանքը, որ նման կարգ գոյություն չունեին ո՛չ հայ եկեղեցու և ո՛չ էլ ուրիշ քրիստոնեական եկեղեցիների մեջ, երբ եկեղեցու գործերը, ունեցվածքը տնօրինվում էին միանձնյա: Բոլոր պարագաներում անհրաժեշտ էր այն փոխարինել կոլեգիալ ղեկավարությունը¹⁹:

Լազարյան գերդաստանի վերջին նշանավոր ժառանգորդը՝ Խաչատուրը, ուներ երկու դուստր, որոնք ամուսնացած էին նշանավոր անձնավորությունների հետ²⁰: Նրանցից Սիմեոն Աբամելիքը դարձավ Լազարյանների ժառանգորդը: Նա միացրեց երկու իշխանական գերդաստանները, որն այդուհետ անվանվեց Աբամելիք-Լազարյան: Իշխան Աբամելիքը նշանակվեց Լազարյան ճեմարանի պատվավոր հոգաբարձու, այնպես, ինչպես արվում էր նախարարության մյուս ուսումնական հաստատություններում: Մայրաքաղաքների եկեղեցիների հոգաբարձությունը Խ.Լազարյանի մահից հետո, փաստորեն, դադարել էր գոյություն ունենալուց:

¹⁸ Տե՛ս Մատենադարան, Պատկանյանների արխիվ, թղթ. 145, վավ. 358:

¹⁹ Տե՛ս նույն տեղում:

²⁰ Եփրեմ վարդապետ Ալթունյանը 1852 թ. հայտնում է Նոր Նախիջևանի և Բեսարաբիայի թեմի առաջնորդ Մատթեոս արքեպիսկոպոսին, որ Խ.Լազարյանի դուստրերի երկու պսակադրություն է եղել: Սիմեոն Աբամելիք իշխանն ամուսնացել է Եղիսաբեթի, իսկ պետական պաշտոնյա Հովհաննես Դավթի Դեյանովը՝ Աննա Լազարյանի հետ (տե՛ս նույն տեղում, Ալեքսանդր Երիցյանի արխիվ, թղթ. 152, վավ. 64):

* * *

Կատարվող տեղաշարժերը երկյուղ էին առաջացնում հայկական համայնքներում, մասնավորապես դրանց առաջադեմ գործիչների շրջանում: Նրանք մտորում էին, որ աստիճանաբար կարող են կորցնել ճեմարանը, ինչպես նաև եկեղեցիները, մանավանդ վերջիններիս տնտեսական կարողություններն ազգային նպատակներով օգտագործելու իրավասությունները: Դրանք, ենթարկվելով պետական ընդհանուր կառույցներին, աստիճանաբար կկորցնեին ազգային պատկանելիությունը:

Մոսկվայի և Պետերբուրգի Հայ Հասարակայնությունների կայացուցիչները՝ Մ.Էմինը, Ի.Անանովը, Գ.Քանանյանը (Քանանով), Հ.Դելյանովը, Ն.Ներսիսյանը, Զ.Մսերյանցը, 1875 թ. հատուկ գրություններ գրում են իշխան Ս.Աբամելիք-Լազարյանին: Հիշեցնելով հայկական եկեղեցիների հիմնադիր Հովհաննես Լազարյանի հիշատակի նկատմամբ իրենց խոր հարգանքը՝ հորդորում էին նրան՝ որպես ժառանգորդի, ստանձնել հոգաբարձուի պաշտոնը և տնօրինել եկեղեցու գործերը: «Եկեղեցիները թանկարժեք հասարակական հաստատություններ են, — գրում են նրանք, — Դուք, Լազարյանների սուրբ անունը կրելով, այդ պատվավոր պարտականությունը ևս պետք է կատարեք»: Եվ հավելում են. «Սակայն հայ հասարակությունը եկեղեցիներից լրիվ հեռու պահելը արդարությունը, օրենքի և հասարակական շահերին հակասող երևույթ կլինի: Դա կհակասի նաև եկեղեցիների հիմնադրի (Հովհաննես Լազարյանի — Վ.Բ.) գաղափարներին»²¹:

Հաջորդ տարում հայ հասարակության ավելի բազմամանդամ ներկայացուցիչներ գրում են Գևորգ Դ կաթողիկոսին և հիշեցնում, որ ժամանակին Հովհ. Լազարյանը սահմանել էր եկեղեցիների կառավարումն իրականացնող 4

²¹ Նույն տեղում, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 227, վավ. 87:

Հոգուց բաղկացած Հոգաբարձություն: Խնդրում էին գոյություն ունեցած նախկին կարգը վերականգնել և Ս.Աբամելիք-Լազարյանին համոզել, որ ստանձնի այդ պարտականությունը, քանի որ նրա ստանձնած պաշտոնը պատվարժան է, բայց ոչ գործնական: Պատվավոր Հոգաբարձուն իրավունքներ չունի, տեղյակ ու պատասխանատու չէ ամենակարևորի՝ ֆինանսների համար²²:

Ս.Աբամելիք-Լազարյանը ներքին գործերի նախարարին ներկայացնում է մայրաքաղաքների եկեղեցիների հիմնադրման ու կառավարման պատմությունը և խնդրում իրեն ճանաչել սոսկ որպես Հոգաբարձուներից մեկը²³:

Ներքին գործերի նախարարութեան Հոգևոր գործերի դեպարտամենտից 1877 թ. դիմում են Ամենայն Հայոց կաթողիկոսին: Նրան հատուկ գրութեամբ տեղեկացնում են, որ Պետերբուրգի և Մոսկվայի Հայ հասարակությունը եկեղեցական Հոգաբարձությունը վերականգնելու և Ս.Աբամելիք-Լազարյանին (որը հրաժարվում է) Հոգաբարձու նշանակելու հարց են բարձրացրել և Հայցում են նրա կարծիքն այդ խնդրում²⁴:

Մայրաքաղաքների եկեղեցիների, մասնավորապես դրանց շարժական ու անշարժ ունեցվածքի միանձնյա տնօրինումն անբավականություն և տարակարծություններ առաջացնող հարց էր: Մայրաքաղաքների Հայ ծխականներն իրենց հերթին ներքին գործերի նախարարի ուղադրութեանն են ներկայացնում եկեղեցիների կալվածքների միանձնյա կառավարման ձևը փոխելու անհրաժեշտությունը: Նրանք նպատակահարմար էին գտնում նախկին ձևով կառավարումն իրականացնել 4 Հոգուց բաղկացած Հոգաբարձութեան միջոցով. Հոգաբարձուներից մեկը՝ Հոգևորա-

²² Տե՛ս նույն տեղում, վավ. 94:

²³ Տե՛ս նույն տեղում, վավ. 98:

²⁴ Տե՛ս նույն տեղում, վավ. 96:

կան, երկուսը՝ աշխարհիկ: Առաջարկվում էր Հոգաբարձու նշանակել Ս.Աբամելիք-Լազարյանին, և այդ պաշտոնը դարձնել ժառանգական²⁵:

Ի վերջո, կառավարությունը 1880-ական թթ. սկզբներին անդրադարձավ և հիմնավոր լուծում տվեց այդ խնդրին:

Նախարարների կոմիտեն 1883 թ. նոյեմբերի 18-ին Ս.Պետերբուրգի և Մոսկվայի Հայկական եկեղեցիների ունեցվածքը և գործերի վարումը կարգավորող հետևյալ որոշումն ընդունեց.

ա. Երկու քաղաքներում ստեղծվում են 6 Հոգուց բաղկացած եկեղեցական խորհուրդներ, որոնց անդամներին իրենց միջից ընտրում են ծխականները 3 տարի ժամկետով:

բ. Եկեղեցական երկու խորհուրդների նախագահ է դառնում մայրաքաղաքների Հայկական եկեղեցիների Հոգաբարձու իշխան Ս.Աբամելիք-Լազարյանը՝ ժառանգաբար:

գ. Յուրաքանչյուր խորհրդի գծով ընտրվում են 2 թեկնածուներ՝ խորհրդի անդամների բացակայութեան պարագայում նրանց փոխարինելու համար:

դ. Ընտրությունները կատարվում են ծխականների ընդհանուր ժողովներում ձայների պարզ մեծամասնութեամբ: Չայնի իրավունքից օգտվում են արական սեռի 25-ից բարձր տարիք ունեցող բոլոր ծխականները:

ե. Ընտրված անդամները 3 տարին լրանալուց հետո խորհրդի կազմից դուրս են գալիս հերթականութեամբ՝ տարին մեկ հոգի: Նրանց իրավունք է վերապահվում կրկին ընտրվելու:

զ. Խորհրդի նիստերն օրինական են համարվում, եթե մասնակցում է անդամների կեսը: Որոշումներն ընդունվում են ձայների պարզ մեծամասնութեամբ:

²⁵ Տե՛ս Արձագանք, 1883, 44:

է. Խորհուրդներին ենթակա են եկեղեցիների ավագները, որոնց ամեն մի եկեղեցու համար 3 տարի ժամկետով ընտրում են ծխականները:

ը. Անհրաժեշտության դեպքում հոգաբարձուն՝ որպես եկեղեցական խորհրդի նախագահ, հարաբերությունների մեջ է մտնում պետական իշխանությունների հետ: Վերջիններս օրենքի սահմաններում ընթացք են տալիս նրա բարձրացրած հարցերին:

թ. Հանձնարարվում է հոգաբարձուին և թեմական առաջնորդին սուլյն որոշման հիման վրա կազմել խորհուրդների ու եկեղեցիների հետ կապված բոլոր գործառույթյունների կանոնակարգը²⁶:

Եկեղեցական խորհուրդների նախագահ Ս.Աբամելիք-Լազարյանը և Նոր Նախիջևանի ու Բեսարաբիայի թեմի առաջնորդ արքեպիսկոպոս Գրիգորը 1883 թ. վերոհիշյալ կանոնադրության որոշ կետերի վերաբերյալ մեկնաբանություններ են ստանում ներքին գործերի նախարարության այլադավանների դեպարտամենտից: Հստակեցվում է ծխականի կարգավիճակը: Ծխական է համարվում այն հայը, ով գրանցված է համայնքի համապատասխան ցուցակում և 2 տարուց ոչ պակաս ժամանակ բնակվում է մայրաքաղաքներից որևէ մեկում: Չայնի իրավունք չունեցող անձանց արգելվում է ներկա լինել ընտրություններին: Եկեղեցական խորհուրդը հեռու պետք է մնար սեփական իրավասություններն ընդլայնելու և իրեն չվերաբերող գործերը քննարկելու փորձերից և այլն²⁷:

Հարցերը հստակեցնելուց հետո նրանք կազմում են եկեղեցական խորհուրդների, ծխականների ընդհանուր ժողովների, հաշվետվությունների և այլ խնդիրների հանգամանալի հրահանգ-կանոնադրություն: Դրա համաձայն՝

եկեղեցական խորհուրդների պարտականությունն էր համարվում եկեղեցիների ունեցվածքի, ֆինանսների տնօրինումը, շարժական և անշարժ գույքի ստույգ գրանցումը: Նրանք պարտավոր էին ֆինանսներն ավելացնելու եղանակներ գտնել, օգնել չքավոր ուսանողներին, բարեգործական և ուսումնական հաստատություններին, աղքատներին:

Ամենամյա հաշվետվություններում համապատասխան փաստաթղթային հիմնավորումներով հանգամանորեն տրվելու էին եկամուտների ու ծախսերի և մյուս գործերի հաշվետվությունները, որոնք ներկայացվելու էին թեմի առաջնորդարան: Եկեղեցական խորհրդի անդամը չէր կարող միաժամանակ լինել նաև եկեղեցու ավագ, եկեղեցապատկան տների կամ այլ ունեցվածքի կառավարիչ, քանի որ դրանց գործունեությունն անմիջականորեն վերահսկում է խորհուրդը: Խորհրդի նիստերը հրավիրվելու էին ոչ ուշ, քան ամիսը մեկ անգամ: Ծխականների ընդհանուր ժողովը (հոգաբարձուի նախագահությամբ) հրավիրվելու էր տարին մեկ անգամ: Ժողովի կայացման տեղի և ժամանակի մասին հոգաբարձությունը տեղյակ էր պահելու քաղաքապետին և ոստիկանության բաժանմունքին²⁸:

Եկեղեցու ավագը երաշխավորվում և ընտրվում էր եկեղեցական խորհրդի կողմից: Նա տնօրինում և պատասխանատու էր տվյալ եկեղեցու ամբողջ ունեցվածքի համար: Նրա պարտավորությունների մեջ էր մտնում Մայր աթոռի, էջմիածնի ճեմարանի և Նոր Նախիջևանի ու Բեսարաբիայի

²⁶ Տե՛ս РГИА, ф. 821, оп. 7, д. 181, л. 197–1 98:

²⁷ Տե՛ս նույն տեղում, ք. 199:

²⁸ Տե՛ս նույն տեղում, ք. 200–203: Կանոնադրություն-հրահանգում ստույգ սահմանվում էր նաև բազմաթիվ այլ հարցերի կարգը: Ինչպես, ասենք, եկեղեցական գումարները պետք է պահվեին միայն պետական բանկում, այն փոխառությամբ չի տրվելու, եթե անգամ շահութաբեր է: Նշվում էին եկեղեցական տները վարձով տալու պայմանները, գործավարության ողջ համակարգը և այլն:

թեմի այրիների ու որբերի համար դրամական միջոցների հավաքումը²⁹:

Այսպիսով, նախարարների կոմիտեի որոշման հիման վրա մշակվեց մայրաքաղաքների եկեղեցական երկու խորհուրդների, դրանք միավորող մեկ միասնական խորհրդի և հոգևոր կյանքի հետ կապված բոլոր հարցերի հստակ կանոնակարգը:

Թեպետև Պետերբուրգի և Մոսկվայի եկեղեցիներն ինքնուրույն խորհուրդներ ունեին, սակայն դրանք եկեղեցական մի ընդհանուր խորհրդի մեջ միավորելը ճիշտ մտահղացում էր և գործնականում իրեն լիովին արդարացրեց: Միմյանց սերտորեն առնչվող երկու քաղաքների հոգևոր իշխանությունների միավորումը ստեղծում էր հզոր կազմակերպություն, որն ի գործ էր լուծելու մեծ ու ծավալուն խնդիրներ: Դրանից բացի՝ նրանք փոխադարձաբար աջակցում և լրացնում էին մեկը մյուսին: Հաճախ Մոսկվայի հայկական եկեղեցիների եկամուտները չէին բավականացնում մարելու կատարված ծախսերը: Դժվարին կացությունից դուրս գալու, ճեղքվածքը ծածկելու գործում օգնություն ձեռք էր մեկնում Պետերբուրգի համազոր հաստատությունը: Բազում փաստերից հիշատակենք միայն մեկը:

Մոսկվայի հայկական եկեղեցիների խորհուրդը 1898 թ. մարտի 24-ի նիստում (նախագահ՝ Լ.Սարգսյան, անդամներ՝ Գ.Սուլթանյան, Է.Պոպով, Ս.Վարդազարյանց, Ի.Տերյան) քննարկում է ստեղծված իրավիճակը և ծախսերի պակասը լրացնելու նախնական մի տարբերակ ներկայացնելով՝ դիմում է եկեղեցիների միացյալ խորհրդի նախագահ Ս.Աբամելիք-Լազարյանին: Վերջինս հավանություն է տալիս Մոսկվայի հայկական նրբանցքի ազատ տարածքում չորսհարկանի քարե շենք կառուցելու ներկայացված նախա-

²⁹ Տե՛ս Հայաստանի ազգային արխիվ (ՀԱԱ), ֆ. 399, ց. 1, գ. 1227, ք. 13-14:

գծին: Մանրակրկիտ հաշվարկները հավաստում են, որ 150 հազար գումարով կարող է կառուցվել նախատեսվող շենքը: Այն շահագործման հանձնելով՝ կարելի է տարեկան 9 հազար մաքուր եկամուտ ստանալ:

Միմեոն Ս. Աբամելիք-Լազարյան

Ս.Աբամելիք-Լազարյանը դիմում է Ս.Պետերբուրգի խորհրդին և առաջարկում եկամուտների ավելացած մասից նշված գումարը հատկացնել: Ի հարգանս մայրաքաղաքների եկեղեցիների հիմնադիր Հովհ. Լազարյանի՝ հիշատակի՝ նրա մահվան 100-ամյակի առիթով Պետերբուրգի եկեղեցիների խորհուրդը 150 հազար ռուբլի փոխառություն թյամբ տալիս է Մոսկվայի եկեղեցական խորհրդին³⁰: Դրանով վերանում էր պետական բանկի կողմից Մոսկվայի հայ-

կական եկեղեցիների ունեցվածքը հարկադրաբար վաճառքի հանելու վտանգը:

Մայրաքաղաքների խորհուրդները և միացյալ խորհուրդը թեպետև հոգևոր կազմակերպություններ էին և ունեին զուտ կրոնական անվանում, սակայն, ըստ էության, աշխարհիկ հաստատություններ էին: Ավելի ճիշտ, ինչպես տեղին նշվել է մասնագիտական գրականության մեջ,

³⁰ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 991, ք. 4-16:

դրանք միավորում էին հոգևորն ու աշխարհիկը՝ վերջինիս որոշակի գերակշռությամբ³¹:

Խորհուրդների կառուցվածքը հենց այդ էր թելադրում: Դրանք գլխավորում էին աշխարհիկ անձնավորություններ: Միացյալ խորհուրդը ղեկավարում էին Աբամելիք-Լազարյանները, իսկ կազմում ընդգրկված էին մեծ մասամբ աշխարհիկ գործիչներ: Նրանց գործունեությունն այնքան բազմաբնույթ դարձավ և այնպիսի մեծ ծավալներ ընդունեց, որ խորհուրդներում ընտրվում էին հատկապես նշանավոր մտավորականներ:

Եկեղեցական խորհուրդները հավաքվում էին պարբերաբար, տարեկան ունենում 20-25 նիստ: Դրանք հոգևոր գործերի կողքին և դրա հետ գերազանցապես զբաղվում էին աշխարհիկ կյանքի հարցերով: Գիտակրթական և սոցիալական համահայկական մեծածավալ աշխատանքներից բացի՝ զբաղվում էին համայնքի մեծ ու փոքր ամենատարբեր խնդիրներով, ինչպես, ասենք, բնակելի տարածքները (պահեստ, խանութ, գրասենյակ և այլն) տարբեր նպատակներով վարձով տալը, մինչև անգամ շենքերի պատերին ցուցատախտակներ փակցնելու թույլտվություն վերապահելը և այլն: Եկեղեցական խորհուրդների հետ գործակցել կամ նրանց հետ հարաբերվել են գիտամշակութային ոլորտի այնպիսի դեմքեր, ինչպիսիք են Նիկողայոս Մառը, Գարեգին Հովսեփյանը, Երվանդ Լալայանցը, Գալուստ Տեր-Մկրտչյանը, Ստեփան Մալխասյանցը և ճանաչված բազմաթիվ այլ մտավոր գործիչներ:

Մայրաքաղաքների եկեղեցիները և դրանք միավորող խորհուրդները գործում էին Հայ առաքելական եկեղեցու նվիրապետական կարգի և պետության կողմից ընդունված կանոնադրության շրջանակներում: Ասել է թե ինչպես

Ռուսաստանի հայկական մյուս եկեղեցիները, այնպես էլ մայրաքաղաքների եկեղեցիները ենթակա էին թեմական առաջնորդարաններին: Մոսկվայի և Պետերբուրգի հայկական եկեղեցիները, ինչպես նշեցինք, գտնվում էին Նոր Նախիջևանի և Բեսարաբիայի թեմի կազմում և հաշվետու էին նրան: Չնայած այդ հանգամանքին՝ նրանց գործունեության շառավիղը շատ ավելի ընդարձակ էր և, փաստորեն, տարածվում էր համայն հայություն վրա: Արևելյան և Արևմտյան Հայաստանի, ռուսահայության կրթական գործին, մշակույթի այլևայլ բնագավառներին, գրահրատարակությունը, բարեգործական հաստատություններին, որբանոցներին աջակցելու խնդրում մայրաքաղաքների հոգևոր խորհուրդներն իրենց վիթխարի նպաստն են բերել: Այդ ամենի մասին խոսք կլինի աշխատության վերջին բաժիններում:

Այսպիսով, ի տարբերություն Ռուսաստանի տարածքում ձևավորված մյուս հայկական գաղութների, որոնց ինքնավարությունը մարմնավորում էին ռաթհառուկները կամ մագիստրատները, Մոսկվայի և Պետերբուրգի պարագայում այդ դերը կատարում էր Հայերին միավորող միակ ազգային կազմակերպությունը՝ Հայոց եկեղեցին: Սկզբնապես այդ միավորումը դրսևորվում էր հոգաբարձության, իսկ XIX դ. 80-ական թթ. սկսած՝ եկեղեցական խորհրդի միջոցով: Վերջինս դարձավ հզոր և գործունեության համահայկական ընդգրկում ունեցող կազմակերպություն:

Ահա թե ինչու հայկական այդ համայնքներում մշտապես առանձնահատուկ նշանակություն է տրվել եկեղեցական խորհրդի գործունեությանը, նրա անդամների և առհասարակ հոգևոր գործիչների ընտրության խնդիրներին: Դրանք եղել են ծխականների ժողովի, ասել է թե հասարակության ուշադրության կենտրոնում: Երբեմն եկեղեցական խորհրդում ընտրվելն այնպիսի սուր բնույթ է կրել,

³¹ Տե՛ս Գ.Անանյան, Ռուսահայերի հասարակական զարգացումը (1870-1900), հ. 2, Էջմիածին, 1922, էջ 120:

որ արձագանք է գտել համազգային ընդգրկում ունեցող մամուլի էջերում³²:

Խորհրդի անդամ ընտրելուն այնքան մեծ նշանակություն էր տրվում, որ դրան միջամտում էր անգամ Ամենայն հայոց կաթողիկոսը: Մակար կաթողիկոսը Սանկտ Պետերբուրգի եկեղեցական խորհրդի անդամ ընտրելու համար առաջարկում է Խորեն վարդապետ Ստեփաննի թեկնածությունը, ով իր ունակություններով և լեզվի իմացությամբ հարմար էր այդ պատասխանատու աշխատանքի համար: Միացյալ խորհրդի նախագահ Ս.Աբամելիք-Լազարյանը տեղեկացնում է կաթողիկոսին, որ նրա մատնանշած թեկնածուն հավանություն է արժանացել³³:

Մայրաքաղաքների հայ համայնքները հաճախ են արժանավոր հոգևորականների կարիք զգացել: Հենց այդ նույն ժամանակ Մ.Բարխուդարյանն ահազանգում էր այն մասին, որ մինչև 1884 թ. Մոսկվայում կար մի հոգևորական՝ Հակոբ Սուրենյանցը, ով աչքի էր ընկնում հասարակական աշխույժ գործունեությամբ, բանիմաց ու խելացի քարոզներով: Նրա մահից հետո նման նկարագիր ունեցող հոգևորականի պահանջը շատ է զգացվում: Համանման վիճակ էր նաև մայրաքաղաք Պետերբուրգում: Ահա այդ ընդհանուր մթնոլորտում հասունացավ Խ.Ստեփաննի թեկնածությունը: Վատառողջության պատճառով նա հրաժարվում է, սակայն, ի վերջո, համաձայնություն է տալիս և մեկնում Պետերբուրգ:

³² Մոսկվայի հայ ծխականների միջև 1888 թ. եկեղեցական խորհրդի երկու անդամների ընտրության ժամանակ այնպիսի վիճաբանություն է սկսվում, որ միստը փակվում է (տե՛ս Արձագանք, 1888, 27): Տարիներ անց ժողովը նույնպես անավարտ փակվում է եկեղեցական խորհրդի անդամ ընտրելիս թեկնածուների հարցում համաձայնության չգալու պատճառով (տե՛ս Մշակ, 1895, 61) և այլն:

³³ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 399, ց. 1, գ. 1219, ք. 2:

Կարճ ժամանակամիջոցում նա իր հոգևոր ծառայություններ, հասարակական, մանկավարժական գործունեություններ նվաճում է մայրաքաղաքների հայությունների սերն ու հարգանքը: Գործունեություն մեկ տարին չլրացած՝ «Մշակ» թերթի թղթակիցը Մոսկվայից հաղորդում է, որ վերջին 20–30 տարում Գ.Այվազյանից, Խ.Նարայեյից, Վ.Բաստամյանից հետո Մոսկվայի հայ հասարակայնությունն առաջին անգամ է ընդունում նման ուսյալ և զարգացած հոգևորականի: Վեհափառ Հայրապետը նրան նշանակել է Պետերբուրգի և Մոսկվայի եկեղեցիների և հոգևոր կյանքի վրա, որպեսզի մայրաքաղաքների հայությունն ավելի մերձեցնի Մայր աթոռ Ս.Էջմիածնին³⁴: Ս.Պետերբուրգից գրում են, որ ինն ամիս գործելով մայրաքաղաքում՝ Խ.Ստեփաննի բոլորին գերեց իր հաստատած կարգ ու կանոնով, Հայրենասիրական քարոզներով: Գաղութի հոգևոր սպասարկումն անմխիթար վիճակում էր, նրա գալով ամեն ինչ բարեփոխվեց: Սակայն սինոդը էջմիածին վերադառնալու հրաման է արձակել: Եկեղեցական խորհուրդը և ծխականները վեհափառ կաթողիկոսին խնդրում էին Խ.Ստեփաննին կրկին վերադարձնել Պետերբուրգ, իսկ եթե դա հնարավոր չէ, ապա Պետերբուրգում նշանակել կրթված ու բանիմաց մի հոգևորականի³⁵:

Նշանավոր հասարակական գործիչ Կ.Կուսիկյանը, կարևորելով հոգևոր առաջնորդի դերը, գրում է, որ Մոսկվայի հայ համայնքը Ռուսաստանում Հայի Հայելին է: Նրա թույլ կողմերով ու պակասություններով պիտի դատեն Հայի մասին, նրա արժանավորություններով պիտի գովաբանեն Հային: Նրա լավը Հայի լավն է, նրա վատը Հայի վատն է: Ուրեմն Մոսկվայի հայ հասարակայնությունն է մարմնացած ազգը Ռուսաստանում, և կասկած չկա, որ նրա

³⁴ Տե՛ս Մշակ, 1887, 78:

³⁵ Տե՛ս նույն տեղում, 1887, 119, 1888, 141:

Հոգևոր առաջնորդը պիտի լինի Հմուտ, գործունյա և խելացի, լուսավորված և ղեկավարի ընդունակութուն ունեցող մարդ³⁶:

Անգամ ուսանողութունը նախանձախնդիր ու տարբերակող վերաբերմունք ունեւ Հոգևորականների նկատմամբ: Մոսկվայի թղթակիցն անհրաժեշտ էր գտնում մամուլի միջոցով ընթերցողներին հասցնել այն իրողութունը, որ մայրաքաղաքների ուսանողութունը մեծ համակրանքով է վերաբերվում Երեմիա և Արիստակես եպիսկոպոսներին, որոնք դրան արժանի են: Նրանք շատ մեծ չափերով տարբերվում են «լծացած ու ոչ գիտուն» Հոգևորականներից: Ապա, կարևորելով այդ վերաբերմունքը, նշում է, որ ուսանողութունը՝ որպես ազնիվ և մաքուր խիղճ ունեցող հասարակական շերտ, միշտ արդարամիտ է³⁷:

Հոգևորականներին գնահատելը, նրանց նկատմամբ ուշադիր վերաբերմունքը դրսևորվում էին նաև նրանց վաստակը արժևորելով, հոբելյաններ կազմակերպելով և այլ եղանակներով մեծարելով: Պետերբուրգում հանդիսավոր տոնախմբությամբ նշվում է Հայր Գրիգորի քահանայության 25-ամյակը: Հանդիսությանը մասնակցում էին Հայ հասարակայնության շատ ներկայացուցիչներ: Ընթերցվում են կաթողիկոսի կոնդակը, Նոր Նախիջևանի ու Բեսարաբիայի թեմի առաջնորդի օրհնության խոսքը: Եկեղեցական խորհրդի ուղերձը հրատարակում է պրոֆ. Վ.Վարդանյանը, Հայ Համայնքի ուղերձը՝ Գ.Սուլթանշահը, մատուցվում են նվերներ³⁸: Հայաստանում կամ Հայկական մյուս գաղթօջախներում հազիվ թե նվիրապետական ցածր աստիճանում գտնվող Հոգևորականին նման պատիվների արժանացնեն:

Եկեղեցական խորհուրդները, Հայ Համայնքների ինքնավարութունը մարմնավորող հաստատութուն լինելով, որն, ինչպես նշվեց, ճանաչվում էին պետության կողմից, միաժամանակ տեղի հայության ազգային ինքնութունը պաշտպանող մարմիններ էին: Այդ պարագան առաջին հերթին արտահայտվում էր ազգային դիմագիծը պահպանելու գլխավոր միջոցի՝ հայոց լեզվի հարցում: Պարբերաբար բարձրացվում էր Հայկական Համայնքների ինքնավարութունում գործավարութունը միմիայն հայոց լեզվով կատարելու վերաբերյալ հարցը:

Տեղի մտավորականության ներկայացուցիչները լայն տարածում ունեցող պարբերականների էջերում հասարակության ուշադրութունն էին հրավիրում այդ հանգամանքին: Նրանք, հիշատակելով, որ հատկապես Մոսկվայի եկեղեցական խորհրդի արձանագրութունները հաճախ կազմվում են ոչ հայերենով, նշում են, որ խորհրդի քարտուղարը օտարերկրացի է, և արդարացի ու տեղին կլինեն, եթե նրան փոխարինեն նյութական միջոցների կարոտութուն ունեցող մի Հայ ուսանող³⁹: Այդ հարցը բարձրացվում էր նաև խորհրդի նիստերում:

Երկու Համայնքների միացյալ եկեղեցական խորհուրդը, որը, որպես Հոգաբարձու, երկար ժամանակ գլխավորում էր Ս.Աբամելիք-Լազարյանը, որպես կանոն, գործունեութուն էր ծավալում ոչ այնքան մայրաքաղաքների հայության, որքան Համահայկական շրջանակներում: Պետերբուրգի եկեղեցական խորհրդի եկամուտները մեծ էին, ուստի խորհուրդն ի գորու էր ազգօգուտ ավելի բազմազան ու ծավալուն գործեր կատարելու: Պատկերացում կազմելու համար հիշատակենք 1890 թ. նրա 20 նիստերում քննարկված հարցերը: Խորհուրդը քննարկել է կառուցվող շենքերի նախագծերը և կառուցման գործընթացը, եկեղեցական

³⁶ Տե՛ս Արձագանք, 1887, 1:

³⁷ Տե՛ս Մշակ, 1896, 58:

³⁸ Տե՛ս Առյճ տեղում, 1913, 77:

³⁹ Տե՛ս Արձագանք, 1888, 37, 1889, 3:

գույքի տնօրինման, բնակարաններ տրամադրելու, միջոցներ չունեցողներին նյութական օգնություն հատկացնելու, բնական աղետներից տուժածներին օգնություն կազմակերպելու, հայկական գերեզմանոցը կարգավորելու, եկեղեցու տները, բանջարանոցը վարձով տալու, ուսման վարձ վճարելու, շրջանավարտ ուսանողների ճանապարհածախսը հատկացնելու և համանման բազում այլ խնդիրներ: Նիստերը հաճախ վարել է Ս.Աբամելիք-Լազարյանը, երբեմն՝ Գ.Յաղուբյանը⁴⁰:

Տարբեր ժամանակներում Պետերբուրգի եկեղեցական խորհրդի կազմում աշխատել են Մ.Սանասարյանը, Կ.Եզյանը, Ք.Պատկանյանը, Ս.Հարությունյանը, Գ.Յաղուբյանը, Վ.Վարդանյանը, Գ.Տիգրանովը, Ն.Ադոնցը, Ս.Բուդազովը, Ի.Բագրամովը, Գ.Սուլթանշահը, Լ.Մալխասյանը, Ն.Կարա-

⁴⁰ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 399, ց. 1, գ. 7: Եկեղեցական խորհուրդները զբաղվում էին նաև փոքրածավալ բազմաբնույթ խնդիրներով: Մոսկվայի եկեղեցական խորհրդի 1895 թ. առաջին ամիսների նիստերի արձանագրություններին ծանոթանալը հնարավորություն է տալիս պատկերացում կազմելու նրա աշխատանքների բնույթի մասին: Հունվարի 28-ի նիստին մասնակցում էին խորհրդի փոխնախագահ Ս.Հովհաննիսյանը, անդամներ Գ.Խալաթյանը, Մ.Բարխուդարյանը, Մ.Մուրադյանը, Մ.Քանանյանը և Ս.Ջարգարյանը: Տնտեսական բնույթի որոշ հարցերի շարքում որոշվում է եկեղեցու երգեցիկ խմբին զգեստով ասպառելու համար անհրաժեշտ 300 ռ. գումարը ձեռք բերել մասնավոր նվիրատուներին դիմելու միջոցով: Փետրվարի 17-ի նիստը կայանում է խորհրդի նույն կազմով: Գ.Խալաթյանը հաղորդում է, որ տիկին Վարվառա Քանանյանը 40 վերնաշապիկ է նվիրել երգեցիկ խմբի համար: Խորհուրդը շնորհակալություն է հայտնում նվիրաբերողին: Մ.Մուրադյանը հայտնում է, որ տիկին Դյուրենյին 702 ռուբլի է նվիրել եկեղեցական խորհրդին՝ չքավորներին տրամադրելու նպատակով: Խորհուրդը վճռում է այդ գումարը տնօրինել այլ կերպ. այն հատկացնել բանտում վատ վիճակում գտնվող կալանավորներին: Փետրվարի 28-ի նիստում խորհուրդը հարգում է դպիր Ասրյանի աշխատավարձը բարձրացնելու վերաբերյալ հոգաբարձու Ս.Աբամելիք-Լազարյանի առաջարկը և այլն (տե՛ս ԱՊԱՄ, ֆ. 2050, օր. 1, ժ. 18, յ. 5-7):

կաշը, Ս.Գյուլամիրյանը, Հ.Բաղրամյանը և շատ ուրիշներ: Դժվար չէ նկատել, որ ընդգրկված են եղել ճանաչված ու հեղինակավոր անձնավորություններ, մեծ մասամբ մտավորականներ: Նույն ձևով է ընտրվել նաև Մոսկվայի եկեղեցական խորհրդի կազմը: Նրանում աշխատել են Ս.Մամիկոնյանը, Ս.Հովհաննիսյանը, Գ.Խալաթյանը, Մ.Բարխուդարյանը, Մ.Քանանյանը, Մ.Մուրադյանը, Ջ.Մսերյանցը, Ս.Ջարգարյանը, Մ.Պոպովյանը, Ա.Տեր-Մկրտչյանը և ուրիշներ:

Այժմ անդրադառնանք այն հիմնախնդրին, թե նման մեծածավալ գործունեության համար ինչ ֆինանսական միջոցներ կային, ինչպես էին գոյանում և ինչ ձևով ծախսվում:

2. Եկամուտներն ու ծախսերը

Մոսկվայի ու Պետերբուրգի Հայկական Համայնքների կյանքը, ինչպես տեսանք, կազմակերպվում էր Հոգևոր իշխանությունից միջոցով ու նրա շուրջը: Բնականաբար, առանձնահատուկ ուշադրություն էր արժանանալու եկեղեցին: Նախանձախնդիր այդ վերաբերմունքը դրսևորվում էր պատշաճ մակարդակի ու պարտաճանաչ Հոգևորականներ ծառայության կոչելու, եկեղեցիները բարվոք վիճակում պահելու, կրոնական արարողություններն անշեղ կատարելու և Հատկապես եկամուտներին ու ծախսերին հետևելու միջոցով: Ստեղծվել էր եկամուտների ու ծախսերի շատ ստույգ գործավարություն: Ամեն տարի, իսկ Հաճախ ամիս առ ամիս մանրամասն գրավոր Հաշվետվություն էր ներկայացվում: Այդ Հաշվետվությունները տպագրվում էին առանձին գրքուկով, ինչը Հասարակայնությունը Հնարավորություն էր տալիս հետևելու և վերահսկելու եկամուտների ու ծախսերի գործընթացը:

Եկամուտները գոյանում էին վարձով տրվող շենքերից, բնակարաններից, առանձին անհատների նվիրատվություններից, բանկում պահվող գումարների՝ վարկերի, փոխառությունների և այլ Հաշիվներից ստացվող տոկոսներից: Հասույթ էր գոյանում նաև Հյուրանոցների, խանութների վարձից, եկեղեցիների գանձանակից, ծեսերից (ծնունդ, օծում, պսակ, թաղում), գերեզմանոցում տեղ

Հատկացնելուց, մոմի վաճառքից և բազմաթիվ այլ աղբյուրներից⁴¹:

Տարբեր եղանակներով գոյացած Հասույթը ծախսվում էր Հոգևորականների և սպասարկող անձնակազմի աշխատավարձի, բազմաբնույթ օգնությունների կամ նվիրատվությունների, եկեղեցիները, բնակելի տները և դրանց գույքը վերանորոգելու, եկեղեցական երգչախմբի ու թեմական դպրոցի պահպանման, վառելիքի (փայտ, ածուխ), պարենի, փոխադրամիջոցի, փոստի, ձեթ, խունկ, մոմ ձեռք բերելու և բազմաթիվ մեծ ու փոքր երբեմն չնախատեսված, բայց անհրաժեշտ Հատկացումների վրա:

Եկամուտների և ծախսերի, դրանց հետևողական աճի ու տատանումների և երկու քաղաքների Հայ Համայնքների Հասույթների որոշ առանձնահատկությունների մասին պատկերացում կազմելու համար ծանոթանանք ներքոբերյալ աղյուսակների տվյալներին⁴²:

⁴¹ Նվիրատվությունը չնախատեսված եկամուտների լավագույն աղբյուրներից էր, որը մայրաքաղաքների, հատկապես Պետերբուրգի բնակիչների շրջանում կատարվում էր հաճախակի և բավականաչափ պատկանելի գումարներով: Դա փաստեց մի քանի օրինակներով: Պետերբուրգում Հովսեփ Իզմիրյանը իր մահից հետո եկեղեցուն կտակով թողել էր 25 հազար ռուբլի, իսկ Աննա Դեյանովը՝ 40 հազար ռուբլի՝ ամուրի կանանց պատուպարելու համար: Մոսկվայում մահանում է Հովհաննես Հովհաննիսյանը, ով հովանավորում էր հայ մշակույթը՝ նույն նպատակի համար թողնելով 5 հազար ռուբլի (տե՛ս Մշակ, 1884, 26, ՀԱԱ, ֆ. 399, ց. 1, գ. 1499, Արձագանք, 1888, 18):

⁴² Աղյուսակ 1-ը կազմվել է (ըստ տարեթվերի հաջորդականության) հետևյալ աղբյուրների հիման վրա՝ ՀԱԱ, ֆ. 400, ց. 1, գ. 11, ք. 17, գ. 8, ք. 239-240, ֆ. 399, ց. 1, գ. 1291, ք. 449, գ. 1294, ք. 11-14, Հաշի Սանկտպետերբուրգի հայոց եկեղեցական ստացուածքների կառավարության ընդ տնօրինությանը խորհրդի 1892 տարի, Ս. Պետերբուրգ, 1893, էջ 3, РГИА, ֆ. 821, օր. 7, Ժ. 244, Լ. 32, իսկ աղյուսակ 2-ը (ըստ տարեթվերի հաջորդականության)՝ հետևյալ աղբյուրների հիման վրա՝ ЦИАМ, ֆ. 2050, օր. 1, Ժ. 291, Լ. 4-5, 34-35, ՀԱԱ, ֆ. 400, ց. 1, գ. 8, ք. 288-289, ЦИАМ, ֆ. 2050, օր. 1, Ժ. 291, Լ. 72-73, 42-44, ՀԱԱ, ֆ. 399, ց. 1, գ. 291, ք. 17-18:

Աղյուսակ 1. Պետերբուրգի եկեղեցիների եկամուտները և ծախսերը

	1815	1840	1850	1860	1892	1909
Եկամուտները ռուբլիներով	40355	54404	35753	44288	66264	191648
Ծախսերը ռուբլիներով	-	15587	25950	19386	54400	177792

Աղյուսակ 2. Մոսկվայի եկեղեցիների եկամուտները և ծախսերը

	1815	1831	1842	1860	1893	1900
Եկամուտները ռուբլիներով	6035	11446	10436	65033	14543	18428
Ծախսերը ռուբլիներով	4574	11446	6055	31821	14553	23010

Աղյուսակներում բերված տվյալներից ակնառու է դառնում, որ Պետերբուրգի եկեղեցիների Հասույթներն անհամեմատ ավելի մեծ են եղել: Այսպես, օրինակ, 1815 թ. եթե Մոսկվայի եկեղեցիների եկամուտները կլորացված թվերով կազմել էին 6 Հազար ռուբլի, ապա մայրաքաղաքում Հասույթը էին 40 Հազար ռուբլու: 1893 թ. Մոսկվայում Հասույթը 14,5 Հազար ռուբլի էր, իսկ Պետերբուրգում այդ նույն ժամանակ՝ 1992 թ.՝ 66 Հազար ռուբլի:

Նույն Համամասնությունը էլ կատարվում էին ծախսերը: Սակայն այդտեղ նկատվում է մի առանձնահատկություն: Մայրաքաղաքի եկեղեցիների Հասույթների մի զգալի մասը չէր ծախսվում, ավելանում և փոխանցվում էր Հաջորդ տարի: Մոսկվայի Համայնքում տնտեսումը փոքր էր, Հաճախ եկամուտների քանակով էլ կատարվում էին ծախսումները, իսկ երբեմն էլ ճեղքվածք էր առաջանում. ծախսերը գերազանցում էին եկամուտները: 1900 թ. 18428 ռուբլի եկամտի պայմաններում ծախսերը եղել են 23 Հազար ռուբլի: Ինչպես արդեն նշվել է, նման պարագայում օգնություն էր Հասնում մայրաքաղաքի Հայ Համայնքը:

Ժամանակի ընթացքում եկամուտների աստիճանական Հետևողական աճի պայմաններում երբեմն անսպասելի

և առաջին Հայացքից անհասկանալի կերպով ուժգին վերելք էր տեղի ունենում: Պետերբուրգի Հայ Համայնքի Հասույթները 1840 թ. բարձր էին, Հասնում էին 54 Հազար ռուբլու, իսկ Հետագա երկու տասնամյակներում աճելու փոխարեն անկում են ապրում, 1850 և 1860 թթ. կազմում էին Համապատասխանաբար 35 և 44 Հազար ռուբլի: Այդ երևույթն ավելի ցայտունորեն դրսևորվում է մյուս Համայնքի պարագայում: 1860 թ. Մոսկվայի եկեղեցիների Հասույթը Հասնում էր 65 Հազար ռուբլու: Նման բարձր եկամուտներ նա երբեք չունեցավ ո՛չ նախորդ տասնամյակներում և ո՛չ էլ Հետագայում:

Անտարակույս, Հասույթների նման անբնական աճի պատճառները չպետք է որոնել եկամտի մշտական աղբյուրների ոլորտում կատարված էական փոփոխությունների մեջ, այլ Հարկ է առնչել գերազանցապես բարեպատեհ պատահականություններին: Երկու քաղաքների Համայնքների կյանքում նվիրատվություններն էական նշանակություն ունեին: Առևտրատնտեսական ոլորտի մեծահարուստները, բարձրաստիճան Հայ չինովնիկները, առհասարակ Հայ ազնվականության ներկայացուցիչները բնակվում էին մայրաքաղաքներում: Նրանք տարբեր առիթներով Հայ առաքելական եկեղեցուն բերում էին իրենց նպաստը: Այդ նվիրատվությունները եկամտի մշտական աղբյուրներ չէին, կատարվում էին տարբեր առիթներով, դեպքից դեպք, ինչն էլ տեղիք էր տալիս մեծ տատանումների այս կամ այն տարվա եկամուտների մեջ: Մեծ նվիրատվությունների Հետ մեկտեղ կատարվում էին ոչ շատ մեծ գումարի, սակայն առավել պարբերական բնույթ կրող նվիրատվություններ:

Բազմաթիվ փաստերից Հիշատակենք մեզ արդեն ծանոթ նշանավոր անձնավորությունների Հետ կապված մի դեպք: Եկեղեցական խորհուրդների նախագահ Ս.Աբամելիք-Լազարյանը Հայտնում է մայրաքաղաքի եկեղեցական խորհրդին, որ 1895 թ. Պետերբուրգում մահացել է կոմսու-

Հի Աննա Դելյանովը և իր ծնողների, քույրերի և փոքրահասակ եղբոր հոգեհանգստի պատարագի համար թողել 10 հազար ռուբլի: Անհրաժեշտ է տնօրինել այդ գումարը⁴³: Երկու տարի անց նա հայտնում է նաև նրա ամուսնու կոմս Հովհաննես Դելյանովի մահվան մասին, որը Ս.Կատարինե եկեղեցու անունով թողել է 500 ռուբլի գումար⁴⁴:

Ներկայացված աղյուսակների հիման վրա արվող հետևությունները հաստատելու և, որ գլխավորն է, պարզելու համար, թե կոնկրետ ինչպիսի աղբյուրներից էին գոյանում հիմնական հասույթները և ինչ նպատակներով ծախսվում, ծանոթանանք մի քանի տարվա ցուցանիշներին:

Աղյուսակ 3. Պետերբուրգի հայկական եկեղեցիներ⁴⁵

	1896 թ.	1897 թ.	1898 թ.
Եկամուտները			
Քաղաքի բնակարանների վարձից	83250	84817	95119
Գերեզմանոցի եկեղեցում մոմի վաճառքից, գումար հավաքելուց	2168	2270	2945
Կապիտալի տոկոսներից	3917	5443	8308
	89336	92531	106374
Ծախսերը			
Քաղաքի եկեղեցու հոգևորականների և ծառայողների աշխատավարձ	7370	7250	7280
Եկեղեցու երգչախմբի աշխատավարձ	3107	3266	3896
Եկեղեցիների պահպանման համար	1441	742	2899
Տարբեր ծախսեր	1501	1374	1415
Գերեզմանոցի եկեղեցու և տան պահպանման և այլ ծախսեր	1793	2262	2746
Ծառայողների աշխատավարձ և տան պահպանման և այլ ծախսեր	22044	22552	24456
Գողերի վարչության համար	67	65	11
Լազարյան ինստիտուտի, Էջմիածնի ճեմարանի ուսանողների թոշակ	25229	30407	31031
Այլ հողվածներով	3132	1830	1034
	65688	69750	74970
Եկամուտներից ավելացած գումարը	23647	22781	31403

⁴³ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ.399, ց. 1, գ. 1491, ք. 1:

⁴⁴ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 1492, ք. 1:

⁴⁵ Տե՛ս РГИА, ф. 821, оп. 7, д. 181, л. 263:

Աղյուսակ 4. Մոսկվայի հայկական եկեղեցիներ⁴⁶

	1896 թ.	1897 թ.	1898 թ.
Եկամուտները			
Քաղաքի բնակարանների վարձից	11902	12923	13267
Գերեզմանոցի եկեղեցում մոմի վաճառքից, գումար հավաքելուց	2394	3702	2408
Կապիտալի տոկոսներից	1383	1341	1278
Ժամանակավոր մվիրատվություններ և պատահական եկամուտներ	309	310	233
Նվիրատվություն ուսանողների համար	—	—	883
	15988	18277	18071
			515
			18586
Ծախսերը			
Ս.Խաչ եկեղեցու հոգևորականների և ծառայողների աշխատավարձը	3404	3893	4055
Եկեղեցու երգչախմբի աշխատավարձը	600	600	600
Եկեղեցու պահպանման համար	1967	1637	2442
Ս.Աստվածածին եկեղեցու պահպանման և վերանորոգման համար	1257	270	331
Քրիստոսի Դարության եկեղեցու ծառայողների աշխատավարձը	248	813	785
Ս.Խաչ եկեղեցու տան ծառայողների աշխատավարձը և այլ ծախսեր	7118	7008	8656
Գողերի վարչության համար	23	19	20
Տարբեր թոշակներ	548	387	1217
Այլ հողվածներով	418	306	475
	15587	14935	18586
Եկամուտներից ավելացած գումարը	401	3342	—

Աղյուսակներում բերված 3 տարվա ցուցանիշներն ակնառու են դարձնում այն հանգամանքը, որ եկամուտների առյուծի բաժինը գոյանում էր բնակարանների վարձից: Բավական է նշել, որ 1896 թ. մայրաքաղաքի եկեղեցիների 89 հազար ռուբլի հասույթի 83 հազարը, իսկ 1898 թ. 106 հազար ռուբլի հասույթի 95 հազարը ստացվել էին բնակարանների վարձից: Այդ գումարը գոյանում էր հատկապես Ս.Կատարինե եկեղեցու երկու կողմում կառուցած հինգհարկանի շենքերը վարձակալութան տալուց: Իրողությունը նույնն էր նաև մյուս համայնքում, միայն այն տարբերությամբ, որ այնտեղ ստացվող եկամուտն

⁴⁶ Տե՛ս նույն տեղում, ք. 264:

անհամեմատ փոքր էր, քանի որ սահմանափակ էր վարձով տրվող բնակարանների քանակը: 1896 թ. Մոսկվայի եկեղեցիների շուրջ 16 հազար ուղբլի եկամտի 12 հազարը, 1898 թ. 18 հազար ուղբլի հասույթի 13 հազարը մուտքագրվում էին միայն բնակարանների վարձից: Բնակարանների վարձը տարեցտարի բարձրանում էր, համապատասխանաբար ավելանում էին նաև եկամուտները: Երկու տարվա ընթացքում բնակարանների վարձը Պետերբուրգում աճել էր շուրջ 2 հազար ուղբլով, իսկ Մոսկվայում՝ 1,5 հազար ուղբլով:

Եկեղեցիների հասույթի երկրորդ գլխավոր աղբյուրը, ինչպես երևում է աղյուսակներից, բանկերում պահվող կապիտալի տոկոսներն էին: Այդ օրինաչափությունը ևս հատուկ էր երկու համայնքներին:

Եկամուտների և ծախսերի հարաբերության հարցում բերված ցուցանիշները (աղյուսակ 3, 4) գալիս են հաստատելու վերոբերյալ աղյուսակների (1, 2) հիման վրա արված եզրակացությունը: Պետերբուրգի պարագայում եթե եկամուտները 20–30 հազար ուղբլի գումարով գերազանցում էին ծախսերը, և տարբերությունը փոխանցվում էր հաջորդ տարի, ապա Մոսկվայում կամ շատ փոքր գումար էր փոխանցվում, կամ էլ եկամուտներն ու ծախսերը հավասարակշռում, ծածկում էին իրար:

Ծախսերի հանդեպ եկամուտների պատկառելի գումար ավել լինելու հանգամանքը հնարավորություն էր ընձեռում մայրաքաղաքների եկեղեցական միացյալ խորհրդին օգնության հասնելու Հայաստանի ու Հայաբնակ վայրերի կրթական-լուսավորական ոլորտին: Միջոցներ ունենալով՝ ազգային-մշակութային կարիքավոր կենտրոններին առաջին հերթին օգնության ձեռք էր մեկնում Պետերբուրգի խորհուրդը:

Նոր Նախիջևանի և Բեսարաբիայի թեմի կազմում գտնվող 38 եկեղեցիներն ու վանքերը համապատասխան մոծումներ էին անում Նոր Նախիջևանի թեմական դպրո-

ցի պահպանման համար: XX դ. սկզբին այդ գումարը կազմում էր 4130 ուղբլի: Դրանից 1000 ուղբլին բաժին էր ընկնում Մոսկվային և Պետերբուրգին⁴⁷: Թեմական դպրոցը այդ և այլ աղբյուրներից ստացված հասույթներով չէր կարողանում հոգալ անհրաժեշտ ծախսերը, ուստի Պետերբուրգի եկեղեցական խորհուրդը տարեկան 3 հազար ուղբլի մշտական նպաստ էր նշանակել: Այդ օգնությունը բավարար չլինելով՝ դպրոցի տնօրինությունը կրկին դիմում է հոգևոր խորհրդին. «Հոգաբարձությունս կարծում է, թե միակ հաստատությունը, – գրում է հոգաբարձության փոխնախագահ Խաչատուր Ջարիֆյանցը, – որ ձեռնհաս էր հանել Հոգաբարձությանս դրամական այս անձուկ վիճակից, դա Ս. Պետերբուրգի Հայոց եկեղեցեաց խորհուրդն է, որ առատօրեն սփռում է իւր բարիքները ազգային լուսաւորութեան անդաստանում: Ահա այս բոլոր հանգամանքներն աչքի առաջ ունենալով, Հոգաբարձությունս վստահանում է ի նորո դիմել եւ խոնարհաբար խնդրել, որ Ս. Պետերբուրգի եկեղեցական խորհուրդը բարեհաճի իւր սրտին մօտիկ առնելու Դպրոցանոցիս արդի նեղ վիճակը, ուր ուսանում են մինչեւ 350 Հայ մանուկներ և որոնց մեծագոյն մասը չբաւոր ընտանիքի զաւակներ են: Եվ բացի մի անգամ սահմանած երեք հազար ուղբլի գումարի մշտական նպաստից՝ ներկայ 1904–1905 ուսումնական տարուայ ընթացքում դպրոցանոցիս կառավարութեան եւ պահպանութեան համար յատկացնել այլեւս երեք հազար ուղբլի իրրեւ միանուագ և ժամանակաւոր նպաստ»⁴⁸:

Պետերբուրգի Հայ համայնքի հասույթների ծանրակշիռ լինելու մասին հստակ պատկերացում կազմելու համար համեմատենք Ռուսաստանի ամենամեծ գաղութի՝ Նոր Նախիջևանի հետ: Եկատերինա II կայսրուհու 1779 թ. նո-

⁴⁷ Տն՝ ՀԱԱ, ֆ. 399, ց. 1, գ. 931, ք. 94:

⁴⁸ Նույն տեղում, ք. 112:

յեմբերի 14-ի հրովարտակով, ինչպես հայտնի է, Նոր Նախիջևանը վիթխարի տարածք և առևտրատնտեսական արտոնուղթյուններ ստացավ: Քաղաքի գանձարանը հարստանում էր վարելահողերից, խոտհարքներից, արոտավայրերից, բազմաթիվ ձեռնարկուղթյուններից, կրպակներից, Դոն գետի կամրջից օգտվելու համար ստացվող վարձերից, 6 եկեղեցիների ու վանքի հասույթներից և այլ աղբյուրներից: Այդ ամենից գոյացած եկամուտը 1870 թ. կազմում էր ընդամենը 34047 ռուբլի⁴⁹, այն պարագայում, երբ Պետերբուրգում այդ նույն տարում եկամուտը հասնում էր 49400 ռուբլու⁵⁰: Նշանակում է, Պետերբուրգի հայ համայնքի եկամուտները մեկուկես անգամով գերազանցում էին հայկական հզոր այդ գաղութի եկամուտները:

Ավելորդ է նշել, որ Պետերբուրգի հայ համայնքի անշարժ գույքի արժեքը մոտենում էր մեկ միլիոն ռուբլու սահմաններին, իսկ XX դ. սկզբներին հասնում էր երկու միլիոնի:

Դրականն ու դրվատելին այն է, որ մայրաքաղաքների համայնքների եկամուտներն օգտագործվում էին ոչ այնքան ներգաղութային պահանջները բավարարելու, որքան համազգային նպատակներով:

3. Բնակչությունը

Մայրաքաղաքների հայ համայնքների բնակչուղթյունը թե՛ թվաքանակով և թե՛ աճի տեմպերով որոշակի առանձնահատկուղթյուններ ունեն:

Հայտնի է, որ Ռուսական կայսրուղթյունում 1861 թ. գյուղացիական ռեֆորմը բնակչուղթյան տեղաշարժերի հնարավորուղթյուն ստեղծեց: Դրա շնորհիվ բազմաթիվ բնակավայրերում, հատկապես քաղաքներում գրանցվեց բնակչուղթյան որոշակի աճ: Ժողովրդագրական այդ տեղաշարժերը կատարվեցին ոչ այնքան բնական եղանակով, որքան արհեստական ճանապարհով՝ դրսից կատարվող ներհոսքի հաշվին: Վիթխարի աճ ունեցան մասնավորապես կայսրուղթյան նոր բնակեցված և ազատ տարածքներով հարուստ հարավի բնակավայրերը:

Ռուսաստանի հայկական գաղութների ժողովրդագրուղթյանը այդ գործոնն առհասարակ հատուկ է էր: Նրանք իրենց արտոնուղթյուններն ու ինքնավար գոյուղթյունը պահպանելու նպատակով ամեն կերպ խոչընդոտում էին դրսի բնակչուղթյան, այդ թվում նաև հայերի ներհոսքը: Այդ պատճառով հայ համայնքների բնակչուղթյան թվաքանակը փոքր էր և իր աճի տեմպերով մեծ չափերով զիջում էր ռուսական բնակավայրերին: Հիշատակենք մեր այս միտքը հավաստող մեկ փաստ: Նոր Նախիջևան հայաբնակ քաղաքի բնակչուղթյան թվաքանակը 1812 թ. հասնում էր 8484

⁴⁹ Տե՛ս Վ.Բարխուդարյան, Նոր Նախիջևանի հայկական գաղութի պատմություն (1861–1917 թթ.), Երևան, 1985, էջ 44:

⁵⁰ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 399, ց. 1, գ. 1304, ք. 17:

մարդու⁵¹, իսկ 1914 թ. հասավ 49523 մարդու⁵²: Նշանակում է՝ 100 տարում բնակչությունն աճեց ընդամենը 5,5 անգամ: Նրա մերձավոր հարևան Դոնի Ռոստովի բնակչության թվաքանակն այդ նույն ժամանակ (1811 թ.) կիսով չափ պակաս էր նոր Նախիջևանի ազգաբնակչության թվաքանակից, իսկ 1914 թ. հասավ վիթխարի չափերի՝ 172,3 հազար մարդու⁵³: Այդտեղ բնակչության թվաքանակն աճեց 43 անգամ:

Ռուսական կայսրության Հայաբնակ կենտրոններում ժողովրդագրական փոփոխություններ սպասելի էին XIX դ. առաջին տասնամյակներում, երբ Արևելյան Հայաստանը մտավ կայսրության կազմի մեջ: Սակայն բնակչության որոշակի աճ կատարվեց միայն Հայաստանում երկրի արևելյան և արևմտյան Հատվածներից կատարված ներգաղթի շնորհիվ: Կայսրության մյուս մասերի հայկական գաղութներում ժողովրդագրական տեղաշարժերն արտահայտվեցին շատ աննշան չափերով, իսկ մայրաքաղաքների Հայ Համայնքներում որևէ նկատելի տեղաշարժ չկատարվեց: Այդտեղ Հայ բնակչությունը փոքրաքանակ էր և երբեք ստվար չդարձավ: Ամենևին պատահական չէ, որ Մոսկվա և Պետերբուրգ քաղաքների բնակչության մասին հրապարակի վրա եղած մեծաքանակ վիճակագրական-տեղեկատվական գրականության մեջ Հայերի մասին, սակավ բացառությամբ, տվյալներ չկան: Ռուսական մայրաքաղաքների հոծ բնակչության մեջ Հայերի թվաքանակն այնքան աննշան է եղել, որ տեսակարար կշիռ չի ունեցել և, բնականաբար, ուշադրության չի արժանացել:

⁵¹ Ст'ю РГИА, ф. 1281, оп. 11, д. 134, л. 179:

⁵² Ст'ю Алфавитный список населенных мест области войска Донского, Новочеркасск, 1915:

⁵³ Ст'ю А.Г.Рашии, Население России за 100 лет (1811–1913 гг.), статистические очерки, Москва, 1956, էջ 89:

Հայ Համայնքների բնակչությունը քանակական առումով ուներ (մոտավոր տվյալներով) հետևյալ պատկերը⁵⁴:

Աղյուսակ 5⁵⁵

Քաղաքները	1840 թ.	1865 թ.	1894 թ.	1910 թ.
Մոսկվա	196 հոգի	223	500	786
Պետերբուրգ	244	—	509	787

Բնակչության թվաքանակի մասին տվյալները քաղել ենք առանձին եկեղեցիների գրառումներից կամ հոգևոր վարչությունների գործերից: Այդ աղբյուրներում կարող էին տեղ գտնել միայն եկեղեցի Հաճախող կամ հոգևոր իշխանության հետ կապված անձինք: Բնակչության մյուս մասը՝ մանկահասակները կամ ծխականների թվում չգրանցված մեծահասակները, ուսանողները դուրս են մնացել այդ ցուցակներից: Ռուսաստանի մայրաքաղաքներում բավականաչափ աշխույժ էր Հայերի երթևեկը: Տարբեր պատճառներով ու առիթներով այնտեղ էին մեկնում ինչպես մտավոր ոլորտի, այնպես էլ առավել մեծ չափերով, առևտրատնտեսական ասպարեզի գործարար՝ ներկայացուցիչները: Նրանք որոշ ժամանակ, երբեմն էլ երկար ժամանակ մնում էին Մոսկվայում ու Պետերբուրգում, բայց տեղի բնակիչ չէին

⁵⁴ Մույն՝ աղյուսակ 5-ի տվյալները մոտավոր ենք համարում, որովհետև բնակիչների քանակի կոնկրետ թվական տվյալների փոխարեն որոշ տարիների համար հիմք ենք ընդունում ընտանիքների քանակը: Այդպիսի տվյալներով մույնպես բնակչության ընդհանուր պատկերը իրական ու վստահելի է դառնում:

⁵⁵ Աղյուսակը կազմվել է (ըստ տարեթվերի հաջորդականության) հետևյալ աղբյուրների հիման վրա՝ Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 116, վավ. 323, ՀԱՍ, ֆ. 400, ց. 144, ԸՊԱՄ, ֆ. 2050, օր. 1, ը. 140, լ. 5, ը. 202, լ. 2–5օժ., 8–8օժ, ՐԴԻԱ, ֆ. 821, օր. 7, ը. 219, լ. 16, ը. 232, լ. 19:

Համարվում և դուրս էին մնում ծխականների ցուցակներից: Անգամ եթե համարենք, որ եղել են ծխականների թվաքանակից 2,5, 3 անգամ կամ դրանից ավելի բնակիչներ, որոնք դուրս են մնացել գրանցումից, ապա յուրաքանչյուր հայկական համայնքում բնակչության թվաքանակը անգամ XX դ. սկզբներին չէր անցնում 2,5 հազարից: Ուրիշ խոսքով, Մոսկվայի և Պետերբուրգի հայ բնակչությունը տևականորեն եղել է փոքրաքանակ:

Մայրաքաղաքների հայ համայնքների բնակչության թվաքանակի մասին հստակ պատկերացում կարելի է կազմել, եթե այն դիտարկենք Ռուսաստանի տարբեր բնակավայրերում հանգրվան գտած ամբողջ հայ բնակչության թվաքանակի համատեքստում: Այդ նպատակով ծանոթանանք նոր Նախիջևանի ու Բեսարաբիայի և Աստրախանի թեմերի բնակչության քանակական կազմին: Ներկայացնում ենք երկու տարբեր տարիների տվյալները, որպեսզի հնարավոր լինի հետևել նաև ժողովրդագրական տեղաշարժերին: Ընդ որում, աղյուսակներում բերված բնակչության թվաքանակի վերաբերյալ տվյալները ներկայացված են այնպես, ինչպես մայրաքաղաքների հայ բնակչության թվաքանակի վերաբերյալ տվյալները (աղյուսակ 5), և նմանապես ավելի փոքրաքանակ են ցույց տրված, քան եղել են իրականում: Այն կազմվել է՝ հիմք ընդունելով եկեղեցի հաճախողների թվաքանակը, որը բնակչության իրական թվաքանակից շատ քիչ էր⁵⁶:

⁵⁶ Աղյուսակները կազմվել են (ըստ տարեթվերի հաջորդականության) հետևյալ աղբյուրների հիման վրա՝ աղյուսակ 6՝ РГИА, ф. 821, оп. 7, д. 219, л. 16. д. 243, л. 5, աղյուսակ 7՝ նույն տեղում, գ. 219, р. 547, գ. 243, р. 2:

Աղյուսակ 6. Նոր Նախիջևանի և Բեսարաբիայի թեմ

h/h	Բնակավայրը	Եկեղեցիների քանակը	Եկեղեցի հաճախողների քանակը			
			1895 թ.		1900 թ.	
			արական	իգական	արական	իգական
1	Քիչինև	1	105	135	150	135
2	Ակերման	1	203	313	177	265
3	Օդեսա	1	350	250	600	400
4	Գրիգորիոպոլ	2	121	156	180	190
5	Պետերբուրգ	2	400	150	386	195
6	Մոսկվա	3	350	200	442	321
7	Նոր Նախիջևան	7	5147	4743	2345	2304
8	Չալդր գյուղ	1	2535	2271	775	707
9	Թովսի գյուղ	2	2244	2146	665	662
10	Մեծ Սալա գյուղ	1	1173	1228	477	465
11	Փոքր Սալա գյուղ	1	598	574	169	130
12	Նեսվիտա գյուղ	1	515	508	195	176
13	Ս.Խաչ վանքի ավան	1	113	98	40	34
14	Խարկով		95	61	120	95
15	Սիմֆերոպոլ	2	471	525	577	613
16	Ղարասուբազար	1	208	202	185	184
17	Թեոդոսիա	4	226	229	235	269

Աղյուսակ 7. Աստրախանի թեմ

h/h	Բնակավայրը	Եկեղեցիների քանակը	Եկեղեցի հաճախողների քանակը			
			1895 թ.		1900 թ.	
			արական	իգական	արական	իգական
1	Աստրախան	5	2182	2336	3852	3951
2	Ստավրոպոլ	2	285	255	601	512
3	Ս.Խաչ բնակավայր	3	1678	1512	1894	1783
4	Էդեսիա վայրում	1	1619	1436	1669	1452
5	Վլադիկավկազ	1	784	688	957	835
6	Ղզլար	4	2581	2073	2658	2082
7	Գրոզնի	1	104	86	240	216
8	Մոզդոկ	3	1138	1035	1142	1063
9	Գորգիևսկ	1	324	406	97	89
10	Պյատիգորսկ	1	138	126	296	292
11	Կարաջալիխ գյուղ	1	260	252	272	263
12	Եկատերինոդար	1	532	422	683	610
13	Բատալբաշինսկ	1	65	58	117	115
14	Եյսկ	1	111	101	125	1118
15	Արմավիր	2	2067	1851	2992	2731
16	Աշխաբադ	1	800	1011	853	1082
17	Ղզլ-Արվադ	1	178	200	205	225
18	Մերվ	1	418	118	450	151

Ինչպես նշվեց, աղյուսակներում հայ բնակչութայն թվաքանակն ավելի փոքր է ներկայացված, քան եղել է իրականում: Դա ավելի հավաստի է դառնում, երբ բերված տվյալները համադրում ենք Ռուսաստանում կատարված մարդահամարի տվյալների հետ: Մոսկվայում 1902 թ. անցկացված մարդահամարի համաձայն՝ հայերի թվաքանակը հասնում էր 1153-մարդու⁵⁷ այն պարագայում, երբ հայ հոգևոր գործիչների տվյալներով կազմած աղյուսակում 1910 թ. ցուցանիշներով հայերի թվաքանակը կազմում էր ընդամենը 786 մարդ: 1902 թ. տվյալը, որ ստույգ է, երևում է նաև 10 տարի անց՝ 1911-1912 թթ. եղած վիճակագրական տվյալներից: Հայ բնակչության թվաքանակն աճելով այդ ժամանակ հասել էր 1396 մարդու⁵⁸:

Դրանից բացի՝ Նոր Նախիջևանի և հայկական Հինգ գյուղերի 1895 թ. տվյալները (աղյուսակ 6) վերաբերում են ոչ թե ծխականների, այլ ամբողջ բնակչության թվաքանակին: Դա հնարավորություն է ընձեռում պարզելու եկեղեցի հաճախողների և ամբողջ բնակչության թվաքանակի հարաբերակցությունը: Աղյուսակում բերված թվական տվյալների համաձայն՝ բնակչության ընդհանուր թվաքանակը եկեղեցի հաճախողների համեմատ 2,5-3 անգամով ավելի էր:

Ինչով էր պայմանավորված մայրաքաղաքների հայ բնակչության փոքրաքանակությունը: Նախ՝ խիստ ցածր էր բնական աճը՝ ծննդաբերությունը: Հաճախ ծնունդների թվաքանակը ցածր էր կամ չէին չափով էր գերազանցում մահացածների թվաքանակը: Այսպես, օրինակ, Մոսկվայի հայ համայնքում 1851 թ. ծնվել է 10 երեխա, եղել է 2 պսակ, մահացել է 16 հոգի⁵⁹: 1868 թ. ծնվել է 12 երեխա,

⁵⁷ Ст'у Перепись Москвы 1902 года, ч. I, население, Москва, 1906, էջ 215:

⁵⁸ Ст'у Статистический ежегодник города Москвы, издание Статистического отдела Московской городской управы, Москва, 1916, էջ 20:

⁵⁹ Ст'у ЦИАМ, ф. 2050, оп. 1, д. 205, л. 16:

կատարվել է 3 պսակադրություն, վախճանվել է 14 հոգի⁶⁰: 1870 թ. ծնվել է 12 երեխա, մահացել՝ 9 հոգի⁶¹: Փաստորեն, չկար բնակչության բնական աճ: Եվ դա այն պարագայում, երբ Ռուսաստանում 1860-ական թթ. բնական աճը հասնում էր 13 տոկոսի, իսկ Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին՝ 15 տոկոսի⁶²:

Հայերի թվաքանակը փոքր էր, բայց ավելի էր, քան մյուս ազգերի բնակչության թվաքանակը: Այսպես՝ 1869 թ. Պետերբուրգում հաշվվում էր ընդամենը 370 հայ: Անգամ այդ թվաքանակով նրանք գերակշռում էին մայրաքաղաքում ապրող արաբներին, պարսիկներին, գնչուներին, թուրքերին, բաշկիրներին, մոնղոլներին, չինացիներին, ճապոնացիներին, հունգարացիներին: Փոքրաքանակ էին հրեաներից, ֆիններից, թաթար բուխարացիներից⁶³:

Մայրաքաղաքներում բնակչություն էին հաստատում Հիմնականում առևտրատնտեսական ոլորտի քիչ թե շատ գործող ներկայացուցիչները, բարձրաստիճան չինովնիկները, մշակույթի ասպարեզի ճանաչում ունեցող մտավորականները, ուրիշ խոսքով՝ այն շերտերի ներկայացուցիչները, որոնց ընտանիքներում ծնունդը, երեխաների թվաքանակը շատ փոքր էր և չէր կարող համեմատվել ռուսահայ մյուս գաղութների, առավել ևս Հայաստանի ու նրա գավառների բնակչության հետ:

Բնակչության հասարակ շերտերին չէր հաջողվում բնակչություն հաստատել Ռուսաստանի մայրաքաղաքներում աշխատանք չգտնելու, օթևան չունենալու և այլ դժվարությունների պատճառով: Նրանք, անգործ մնալով, թափառականի վիճակի մեջ էին հայտնվում և, որպես կա-

⁶⁰ Ст'у Гույն տեղում, գ. 135, р. 20:

⁶¹ Ст'у Гույն տեղում, գ. 116, р. 11, 16:

⁶² Ст'у А.Г.Рашии, նշվ. աշխ., էջ 5:

⁶³ Ст'у Санкт-Петербург по переписи 10 декабря 1869 года, вып. I, Санкт-Петербург, 1872, էջ 99:

նոն, վերադառնում էին իրենց բնակության վայրերը: Խ.Լազարյանը 1864 թ. նամակով դիմում է Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Մատթեոս Ա-ին՝ մտահոգիչ այդ հիմնախնդիրը կարգավորելու նպատակով: Նա տեղեկացնում է, որ Հայաստանից և Հայաբնակ այլևայլ վայրերից պարբերաբար Հայեր են ժամանում Պետերբուրգ և Մոսկվա: Նրանք գալիս են որևէ զբաղմունք գտնելու, աշխատելու, եկեղեցում ծառայելու կամ սովորելու հույսով: Եկողներն իրենց նպատակին չեն հասնում, մնում են անգործ, սկսում են թափառական կյանք վարել, անգամ մուրացկանությամբ զբաղվել: Դրա հետևանքով, նշում է Խ.Լազարյանը, Հայ Համայնքներում դժվարին իրավիճակ է ստեղծվում: Համայնքը փորձում է օգնել նրանց, միջոցներ գտնել, վերադարձի ծախսերը հոգալ կամ ինչ-որ ձևով օգտակար լինել: Խ.Լազարյանը խնդրում է կարգ սահմանել, որ առանց կաթողիկոսի երաշխավորության մարդիկ չգնան Պետերբուրգ կամ Մոսկվա՝ բնակվելու մտադրությամբ⁶⁴:

Այսպիսով, հասկանալի է, որ դեպի մայրաքաղաքներ աշխատավորական շերտերի հոսքը խոչընդոտվում էր համապատասխան պայմանների բացակայության և արգելքներ հարուցելու եղանակով: Այդուհանդերձ, Հայկական Համայնքների թեկուզև փոքրաքանակ բնակչությունը 70 տարվա ընթացքում (1840–1910 թթ.) ավելացավ շուրջ 3,5–4 անգամ: Հայերի բնական աճը ցածր էր ոչ միայն Ռուսաստանի հարավի, այլ նաև Հյուսիսում գտնվող քաղաքների բնական աճի մակարդակից: Պետերբուրգում 100 տարվա ընթացքում (1811–1914 թթ.) աճը հասնում էր 6,3, իսկ Մոսկվայում՝ 6,5 տոկոսի⁶⁵:

Հայ Համայնքներում անգամ այդ ոչ բարձր աճը կատարվում էր դրսեկ բնակչության հաշվին: Չիշտ է, մայրաքաղաքներ

⁶⁴ Տե՛ս Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 198, վավ. 37:

⁶⁵ Տե՛ս А.Г.Рашин, նշվ. աշխ., էջ 93:

քաղաքներ այցելող, միջոցներ ու աշխատանք չունեցող մարդկանց համար դժվար ու գրեթե անհնարին էր այդտեղ հաստատվելը, արմատներ գցելը, բայց անհամեմատ դյուրին էր ունևոր շերտերի համար: Առևտրով, ձեռնարկատիրությամբ զբաղվողները, պետական պաշտոններ զբաղեցնողները, մասնագետ մտավորականները, սպայական աստիճան ունեցող զինվորականները հաստատվում էին ռուսական մայրաքաղաքներում և ստվարացնում Համայնքների անդամների թվաքանակը: Այդ քաղաքներում Հայտնի էին Լազարյանների, Աբամելիքների, Շահրիմանյանների, Իսախանովների, Դելյանովների, Մանուչարյանների և այլ գերդաստաններ:

Հարկ է նշել, որ Մոսկվայի և Պետերբուրգի ուսումնական հաստատություններում բավականաչափ Հայ երիտասարդներ էին սովորում: Նրանք բոլորը չէ, որ մասնագիտություն ձեռք բերելուց հետո հաշտվում էին մայրաքաղաքը թողնելու մտքի հետ և բռնում Հայրենիք տանող ճանապարհը: Այդ առիթով ևս ահազանգեր էին հնչում: «Մշակ» թերթում հրատարակված «Նամակ Մոսկվայից» թղթակցությունում բարձրացվում էր այն հարցը, որ գավառներից եկած երիտասարդները, ավարտելով ուսումը, չեն ցանկանում թողնել մայրաքաղաքը և մեկնել իրենց ծննդավայրը՝ աշխատելու⁶⁶: Բնակչություն էին հաստատում, թեկուզև սահմանափակ թվաքանակով, նաև տարբեր վայրերից ժամանած արհեստավորներ ու այլ մասնագետներ: Այդ ճանապարհով ևս ավելանում էր բնակչության թվաքանակը:

* * *

Ռուսաստանի երկու գլխավոր քաղաքների Հայ Համայնքների բնակչության զբաղմունքի և ոչ միայն նրանց, այլև առհասարակ մայրաքաղաքների հետ կապված Հայերի

⁶⁶ Տե՛ս Մշակ, 1881, 224:

գործունեություն մասին պատկերացում կազմելու համար անհրաժեշտ է նկատի առնել Ռուսաստանի կառավարությունից վարած տնտեսական քաղաքականությունը, դրա յուրահատկությունները:

Հայտնի է, որ ռուսական արքունիքը միջնադարից դեպի նոր դարաշրջան անցնելու փուլում՝ XVI–XVIII դդ., ձգտում էր երկրի սահմաններն ընդարձակել, տարածվել հատկապես դեպի հարավ-արևելք և առևտրի լայն հնարավորություններ ստանալ: Կառավարությունից վարած արևելյան քաղաքականության մեջ առաջնային էր Պարսկաստանի հետ առևտրական բանուկ կապերի հաստատումը: Այդ դարաշրջանում առևտրի գլխավոր ապրանքը մետաքսն էր, մանավանդ հում մետաքսը: Մոսկվայում 1667 թ. նոր Զոլդաշի հայկական առևտրական ընկերություն կնքած պայմանագրի համաձայն՝ հայ վաճառականները պարտավորվում էին պարսկական մետաքսը ներմուծել միայն Ռուսաստան՝ դրա դիմաց ստանալով համապատասխան արտոնություններ:

Այդ պայմանագրի ընձեռած հնարավորությունները հայ վաճառականներն օգտագործում էին և միաժամանակ առևտրական կապեր էին հաստատում նաև եվրոպական երկրների հետ: 1676 թ. Յակոբ Պողոսովը խնդրում է Մոսկվայի կենտրոնում իրեն առևտրական կրպակների տեղ հատկացնել: Նրան այդ հնարավորությունը տրվում է՝ նկատի առնելով, որ նա Մոսկվա է եկել ոչ թե ինքնակամ, այլ կնքված պայմանագրի համաձայն: Հաջորդ տարում հայազգի Սերգեյ Սերգեևը խնդրում է համապատասխան վճարով փոխադրամիջոց հատկացնել իր մեծաքանակ ապրանքները Մոսկվայից Աստրախան տեղափոխելու համար: Նույն այդ վաճառականը 1681 թ. Հայրապետ Մատվեևի հետ Հոլանդիայից ապրանքներ է բերում Մոսկվա: Մի քանի տարի անց վաճառական Յաղուբ Գրիգորևը Հոլանդիա-

յից ապրանք է ներմուծում՝ Մոսկվայում և Աստրախանում վաճառելու համար⁶⁷:

Մետաքսը, բամբակը և այլ անհրաժեշտ պարագաներ հայ վաճառականները Ռուսաստան էին ներմուծում գլխավորապես Աստրախանով՝ Կասպից ծով – Վոլգա ջրային ուղիով: Այդ հանգամանքը երկրորդական դեր չկատարեց Ռուսաստանի տարածքում առաջին հայկական գաղութների՝ հենց Աստրախանում և Մոսկվայում ձևավորվելու և զարգանալու գործում: Աստրախանում առաջին մանուֆակտուրան հիմնվում է 1740–1741 թթ. մի խումբ հայ վաճառականների՝ Լ.Շիրվանովի, Գասպար Բոգդանովի և Մակարով եղբայրների կողմից: Նրանք Կասպից ծովում ունեին իրենց առևտրական նավերը և աշխույժ առևտուր էին անում Պարսկաստանի հետ: Մի քանի տարի անց՝ 1746 թ., կառավարությունն ընդառաջ է գնում նրանց նոր դիմումին և թույլատրում մետաքսագործական այդ մանուֆակտուրան տեղափոխել Մոսկվա: Դրանով այնտեղ ձևավորվում է Շիրվանովի և Խաստատովի (նա վերոհիշյալ Մակարովներից էր)՝ XVIII դ. կեսերի Ռուսաստանի խոշոր ֆաբրիկաներից մեկը⁶⁸:

Իսախանով եղբայրները (Մանվել, Արտեմ, Բոգդան, Նիկիտա) 1752 թ. ռուսական հպատակություն են ընդունում և գրանցվում որպես Պետերբուրգի քաղաքացիներ: Նրանց առաջարկին ընդառաջ գնալով՝ կառավարիչ սենատը 1758 թ. նոյեմբերի 19-ի հրամանագրով ստեղծում է Պարսկաստանի հետ առևտուր անող բաժնետիրական ընկերություն, որի տնօրենը Մանվել Իսախանովն էր⁶⁹:

⁶⁷ Ст'ю Армяно-русские отношения в XVII веке, т. 2, 142, 153, 161, 169:

⁶⁸ Ст'ю П. Г. Любомиров, Очерки по истории русской промышленности XVII, XVIII и начало XIX века, Москва, 1947, т. 2, 638:

⁶⁹ Ст'ю Վ. Դիլյոյան, Լազարյանների հասարակական-քաղաքական գործունեության պատմությունից, էջ 30:

Այսպիսով, XVIII դ. Պետերբուրգում մշտապես կամ ժամանակավորապես հաստատվում են հայ վաճառականներ ի վան իգմայիլովը, Արտեմ Շերիմանը, Իսախանով եղբայրները, մետաքսի ֆաբրիկաների տերեր Բոգդան Հախվերգովը, Պետրոս Շիրվանովը, Մարգար և Փիլիպոս Մանուչարյան եղբայրները և ուրիշներ: Այդտեղ է տեղափոխվում և սկսում գործել Գրիգոր Խալդարյանի նշանավոր տպարանը:

Մոսկվայի հետ, ինչպես արդեն նշվել է, հայերն առևտրատնտեսական կապերով վաղուց էին կապված: Տակավին XVII դ. 60-ական թթ. այդտեղ ստեղծվում է սեկի պատրաստման արտադրութուն, ինչի համար Մոսկվա է հրավիրվում Հայրապետ Մարտինովը իր աշակերտի և թարգմանչի հետ: Նրան փոխարինում է Մարտին Մարդյասովը, որը նույնպես աշակերտներ էր պատրաստում՝ սեկի արտադրութունը յուրացնելու համար:

XVIII դ. առաջին տասնամյակներում՝ 1721 թ., հայ վաճառական Իգնատի Ֆրանցեր ուսուցիչներին հետ հիմնեց Մոսկվայի մետաքսագործական առաջին ֆաբրիկաներից մեկը: Նա շուտով դուրս եկավ այդ ընկերութունից և հիմնեց իր սեփական մանուֆակտուրան⁷⁰: 1760-ական թթ. Մոսկվայում 3 մետաքսագործական ֆաբրիկաներ պատկանում էին հայերին, իսկ երկուսում էլ հայերը բաժնետերեր էին վրացի և ուսուցիչ վաճառականների հետ⁷¹: Հայ նշանավոր վաճառական Վասիլի Խաստատովն ուներ մետաքսագործական ֆաբրիկա, որը լավագույններից մեկն էր Ռուսաստանում: Նա առևտրական բաժնետիրական ընկերութունի տնօրենն էր: Այդ ընկերութունը Ազով-սևծով-

⁷⁰ Տե՛ս Ե.И.Заозерская, Развитие легкой промышленности в Москве в первой четверти XVIII в., Москва, 1953, էջ 308:

⁷¹ Տե՛ս П.Г.Любомиров, նշվ. աշխ., էջ 578:

յան ուղիով մետաքսի մենաշնորհային առևտուր էր անում Կ.Պոլսի ու Իտալիայի քաղաքների հետ⁷²:

Ռուսաստանի մայրաքաղաքներում XVIII դ. երկրորդ կեսից իրենց առևտրաարդյունաբերական գործունեութունը ծավալեցին և շատ նշանավոր դեր սկսեցին խաղալ Լազարյանները⁷³:

Նրանցից Աղազար Լազարյանը ընտանիքով 1755 թ. Աստրախանից տեղափոխվում է Մոսկվա: Մի քանի տարի անց Ջաքար Շերիմանից նա գնում է Ֆրյանովո գյուղի մետաքսագործական մանուֆակտուրան, որը լավագույններից մեկն էր Ռուսաստանում: Դրանով վաճառական այդ ընտանիքը ոտք էր դնում ապրանքային արտադրութունի ոլորտ: Լազարյանները շարունակում էին առևտրական կապեր պահպանել Պարսկաստանի հետ, միաժամանակ կապվել էին Հոլանդիայի, Իտալիայի քաղաքների հետ: Նրանք իրենց արտադրութունը տարածեցին նաև մեկ այլ ճյուղում՝ լեռնաարդյունաբերութունի մեջ:

Ռուսաստանի կենտրոնական երկու քաղաքների հայկական համայնքների բնակչութունի տնտեսական գործունեութունի ասպարեզը հետագայում ևս կազմեցին առևտուրն ու թեթև արդյունաբերութունը, մասնավորապես մանածագործութունը: XIX դ. երկրորդ կեսին Մոսկվա-

⁷² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 576:

⁷³ Լազարյաններն իրենց ժառանգական տոհմաժողովում սկսում են XVIII դ. սկզբներից՝ Շահ Արախի ժամանակներում գործող Մանուկ Աղազարյանից: Վերջինիս թոռան թոռն էր Աղազարը, որն իր ընտանիքով Պարսկաստանում Նադիր շահի ապստամբությունից հետո (1747 թ.) սկսված անիշխանական խառնակությունների ժամանակ գաղթում է Ռուսաստան՝ սկզբում՝ Աստրախան, ապա՝ Մոսկվա: Համբավվոր այդ գերդաստանի մասին տե՛ս Վ.Դիլոյանի «Լազարյանների հասարակական-քաղաքական գործունեության պատմությունից» աշխատությունը, որի զգալի մասը (էջ 17-129) նվիրված է Լազարյանների տնտեսական գործունեությանը XVIII դ. երկրորդ կեսին:

յում գործում էր Նուսնասյանի թելի գործարանը⁷⁴: «Մշակ» թերթի թղթակիցը XIX դ. վերջերին հաղորդում է, որ քաղաքը, լինելով խոշոր առևտրաարդյունաբերական կենտրոն, իրեն է ձգում շատ հայ վաճառականների, որոնք գործարաններին կամ հում նյութ՝ բամբակ, մետաքս, թել, բուրդ են մատակարարում, կամ գնում են մեծաքանակ մանուֆակտուրային ապրանքներ և իրացնում Անդրկովկասի քաղաքներում ու գյուղերում: Հետագայում հայերը մայրաքաղաքներում շարունակում էին զբաղվել մետաքսագործությամբ, ինչպես նաև արտադրության այլ ճյուղերով: Հայաստանի և Վրաստանի շատ հայ առևտրաարդյունաբերողներ իրենց առևտրական կամ արտադրական ձեռնարկություններն ունեին Մոսկվայում և Պետերբուրգում: Նրանց մի մասը գործունեություն էր ծավալում գործակալների միջոցով: Թիֆլիսից Մոսկվայում մանուֆակտուրային ձեռնարկություն ունեին Ի.Զիթխանովը, Օ.Սարգիսովը, Ս.Զալինովը: Բանկային գրասենյակներ ունեին Ա.Փրիզոնովը, Ա.Մանթաշևը, Ե.Ռոստինովը և շատ ուրիշներ: Շուշիից մետաքսի ֆաբրիկա ունեին Աբանյանց եղբայրները, Ա.Ադամովը, Պատվականով եղբայրները, Նախիջևանից՝ Մահտեսի Սահակը, Ղազարյանցը, Ադամյանցը, իսկ կաշվի գործարան՝ Կ.Կաֆիևը և այլն⁷⁵:

Պետերբուրգում, բացի կովկասյան գինու վաճառքից, նաև արևելյան ապրանքների առևտուրն էր հայերի ձեռքում, որոնց մեջ առանձնանում էր Խոջա Ինիաթովը: «Գոստինի դվորում» առևտուր էին անում Տեր-Ստեփանյանները, Զանիբեկովների ընկերությունը, Խարազովը, Ամիրազովը, Ա.Կորգանովը, Ա.Մանթաշևը, Գ.Սարաջևը և

⁷⁴ Տե՛ս Մշակ, 1882, 184:

⁷⁵ Տե՛ս Գ.Թեր-Գաբրիելյան, Армянская колония в Москве и Петербурге, Москва, 1888, էջ 47–63:

շատ ուրիշներ: Գ.Տեր-Գաբրիելյանը նշում է, որ չափ չկար ամեն տարի Պետերբուրգ այցելող հայերի թվաքանակին⁷⁶:

Այդ ամբողջ հարյուրամյակում հետզհետե մայրաքաղաքներում ավելանում էր կրթական, գիտական ոլորտի հայ աշխատողների, զանազան պաշտոնյաների, զինվորականների թվաքանակը: Ուրիշ խոսքով, ուսսական մայրաքաղաքներն իրենց էին ձգում գործարար ու նախաձեռնող ինչպես տնտեսություն, այնպես էլ հատկապես մշակույթի գործիչներին:

⁷⁶ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 101–109:

Գլուխ երրորդ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՄԱՅՆՔՆԵՐԸ ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ-
ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԵՎ ՍՈՑԻԱԼԱԿԱՆ ԿՅԱՆՔԻ ՈԼՈՐՏՈՒՄ

1. Քաղաքական մաքառումների քառուղիներում

Ռուսաստանի երկու մայրաքաղաքների հայկական համայնքները, ինչպես արդեն նշվեց, կազմավորվեցին հայ-ռուսական հարաբերությունների սերտացման, Հայաստանը Ռուսաստանի օգնությամբ ազատագրելու ռուսական կողմնորոշման արմատավորման շրջանում: Նրանք դարձան նոր շրջանի հայ-ռուսական հարաբերությունների սերտացման ակտիվ ու գործուն մասնակիցները: Սկզբնական շրջանում՝ մինչև Արևելյան Հայաստանը Ռուսաստանին միացնելը, հայ հասարակական միտքը, նաև հայ համայնքների՝ ռուսական արքունիքին մոտ կանգնած նշանավոր գործիչները հետամուտ էին օտարի լուծը թոթափելու, հայրենի երկիրն ազատագրելու ուղղությամբ գործունեություն ծավալելու՝ կենսական անհրաժեշտություն դարձած խնդրին: Հետագայում նրանց զբաղեցնում էր գերազանցապես արևմտահայության պատմական ճակատագրի հարցը:

Հայ համայնքների նշանավոր դեմքերից հատկապես Լազարյաններն էին նպաստավոր պայմաններ ստեղծում Ռուսաստանի միջոցով Հայաստանն ազատագրելու գաղափարակիր ուժերի, առաջին հերթին հայոց եկեղեցու համար: Ի մասնավորի հող էին նախապատրաստում և խթանում առանց այն էլ նման ուղղորդում ունեցող ռուսահայ թեմի առաջնորդ Հովսեփ Արղղությանի գործունեությունը: Այդ

գործընթացն սկսվեց հենց հայ համայնքների ձևավորման շրջանից՝ XVIII դ. վերջին քառորդից:

Հ.Արղղությանը 1779 թ. հայրապետական այց է կատարում մայրաքաղաքների հայ համայնքներ: Հունվարին նա ժամանում է Մոսկվա և շուրջ 6 ամիս մնում է այդտեղ: Այդ ընթացքում նրա հետ բազմիցս հանդիպումներ է ունենում և սիրալիր ընդունելություններ կազմակերպում Մոսկվայի հոգևոր առաջնորդ արքեպիսկոպոս Պլատոնը: Նրանք միմյանց ծանոթացնում են իրենց դավանանքի, եկեղեցիների, երկրների պատմությունը: Հ.Արղղությանը լինում է Ուսպենսկի, Տրոյիցկի և ուրիշ եկեղեցիներում: Զատիկի տոնին Պլատոն սրբազանը եկեղեցի է հրավիրում Հ.Արղղությանին, որտեղ վերջինս պատարագ է մատուցում: Այդ կապակցությամբ հայ հոգևոր առաջնորդն իր օրագրություններում նշում է. «...բայց զկնի այսր մինչ յաճախեցին բազմութիւնք ի եկեղեցիս մեր ի ժամ պատարագելոյն մերոյ նախարարք և իշխանք, վաճառականք և հասարակ ժողովուրդք, թուլացաւ աղաւաղել նոցա և մանաւանդ թէ՛ յառաջինն էր այս տեսութիւն նոցա հայոց եպիսկոպոս իւրով ձեւով գտանիլ ի եկեղեցիս իւրեանց»¹:

Ապա օծում է Մոսկվայի նորաչեն Ս.Խաչ եկեղեցու հիմնաքարերը. «Մայիսի ԻԶ օժաք զհիմանց քարինս Մօսկովու նորաչէն եկեղեցւոյն յոյժ հռչակաւ և մեծ հանդիսաւորութեամբ... և անուն եկեղեցւոյն անուանակոչեցաւ սուրբ Խաչվերաց. զի յիշատակ հանգուցեալ աղայ Խաչիկին կանգնեցին, որ էր երրորդ որդի Եղիազար աղային»²:

Ռուսահայ թեմի առաջնորդին մշտապես ուղեկցում, հոգևոր և աշխարհիկ իշխանավորներին ծանոթացնում և

¹ Դիւան հայոց պատմութեան, գիրք Թ. Յովսէփ կաթողիկոս Արղղութեան, մասն Ա, 1778-1800, հրատարակեց Գիւտ Ա. քահանա Աղանեանց, Թիֆլիս, 1911, էջ 20:

² Նույն տեղում, էջ 21:

Թարգմանչի դեր էին կատարում Մոսկվայի Համայնքի ճանաչված դեմքերը, առաջին հերթին Հովակիմ, Մինաս և Պետերբուրգից ժամանած Հովհաննես Լազարյան եղբայրները, Հովհաննես Սմբատովը և ուրիշներ:

1779 թ. հուլիսին Հ.Արղությանը Հ.Լազարյանի հետ մեկնում է Պետերբուրգ: Պետական ամենանշանավոր դեմքերից Նովորոսիայի կառավարիչ իշխան Գրիգորի Պոտյոմկինը, իմանալով նրանց ժամանելու մասին, նույն օրն ընդունում և երկու ժամ հարցուփորձ է անում հայոց եկեղեցու, նրա դավանանքի և այլ հարցերի շուրջ: Հաջորդ օրը եկեղեցում հանդիպում է կազմակերպվում կայսրուհու՝ Եկատերինա II-ի հետ, որը իշխան Գ.Պոտյոմկինի միջոցով տեղեկանում էր նրանց մասին: «Թագուհին եկն ի սեղանն, — գրում է Հ.Արղությանը, — մեզ գլուխս ետ ծիծաղելով (ժպտալով — Վ.Բ.) և քնեազն ընդ նմա, նոյնպէս և մեք իւրն. անդ կալով և մեզ նայելով ի վերայ մեր խօսէր և քնեազն պատասխանէր»³:

Նովոգորոդի և Պետերբուրգի հոգևոր առաջնորդ արքեպիսկոպոս Գաբրիելը Հ.Արղությանին ծանոթացնում է մայրաքաղաքի նշանավոր հուշարձաններին, կազմակերպում ընդունելություններ: Հ.Արղությանը հանդիպումներ է ունենում նաև պետական գործիչներ Ի.Գորիչի, Ն.Պանինի, Ա.Կուրակինի և ուրիշների հետ: Նրան այդտեղ ևս մշտապես ուղեկցում և հաճախ թարգմանչի դեր էին կատարում հայ համայնքի ճանաչված դեմքերը՝ Մարգար և Փիլիպոս Մարգարյան եղբայրները, Հարություն Դավիդովը, Հովհաննես Խոջամալյանը: Հովհաննես Լազարյանը ուղիներ էր գտնում արքունիքի բարձրաստիճան ներկայացուցիչների հետ հանդիպումներ կազմակերպելու համար և Հ.Արղությանին առաջնորդում էր նրանց և կայսրուհու հետ հանդիպումների: Զրույցները, մտքերի փոխանակում-

ներն ամենուրեք Հայաստանի իրավիճակի և նրա ազատագրման խնդիրների շուրջ էին:

1780 թ. հունվարի առաջին օրերին Հ.Լազարյանն ու Հ.Արղությանը առանձին-առանձին հանդիպում են Ի.Գորիչի, Ա.Սուվորովի և Գ.Պոտյոմկինի հետ: Այդ հանդիպումներում քննարկվում են դեպի Հարավային Կովկաս արշավանք կազմակերպելու հետ կապված՝ Պարսկաստանին, նրա վիճակին, բնակավայրերին, ռազմական ուժերին, Ղարաբաղի մելիքներին, էջմիածնին, Վրաստանին և Հերակլ II թագավորին առնչվող հարցերը: Քաղաքական բնույթ կրող այդ բանակցությունները հանգամանորեն լուսաբանվել են պատմագիտական ուսումնասիրություններում⁴: Իշխան Գ.Պոտյոմկինի առաջարկով Հ.Լազարյանը և Հ.Արղությանը մեկնում են Ցարսկոյե սելո, որտեղ Եկատերինա II-ը հարգանքով ընդունում է նրանց: Հ.Լազարյանը կայսրուհուն է հանձնում իրենց խնդրագիրը: Նրանց սիրալիր ընդունում է նաև կայսրուհու ժառանգը՝ Պավել Պետրովիչը: Նրանց ողջունում է նաև կայսրուհու թոռը՝ փոքրահասակ Ալեքսանդր Պավլովիչը:

Նույն թվականի փետրվարին Հ.Արղությանը հանդիսավոր պայմաններում օժում է Ս.Կատարինե եկեղեցու

⁴ Տե՛ս А.Р.Иоаннисян, Иосиф Эмин, Ереван. 1945 (1989), А.Р.Иоаннисян, Россия и армянское освободительное движение в 80-х годах XVIII столетия, Ереван, 1948 (1990), М.Г.Нерсисян, Из истории русско-армянских отношений, книга I, Ереван, 1956, М.Г.Нерсисян, А.В.Суворов и русско-армянские отношения в 1770–1780-х годах, Ереван, 1981, О.П.Маркова, Россия, Закавказье и международные отношения в XVIII века, Москва, 1966, Վ.Ա.Դիլոյան, Լազարյանների հասարակական-քաղաքական գործունեության պատմությունից (XVIII դ. երկրորդ կես), Երևան, 1966, Պ.Չոքանյան, Հայ-ռուսական-վրացական փոխհարաբերությունները ԺԸ դարի երկրորդ կեսին, Ս.Էջմիածին, 2006, Армяно-русские отношения во II половине XVIII века (сборник документов), под ред. М.Г.Нерсисяна, т. 4, Ереван, 1990 և բազմաթիվ այլ աշխատանքներ:

³ Նույն տեղում, էջ 23:

Հիմնադրումը: «Սույն ամսոյ 18 օժաք զեկեղեցին մեծաւ Հանդիսաւորութեամբ յանուն սուրբ կուսին Կատարինէի, որում կցորդելը և մեծ թագուհին. եկն պայծառափայլ քնեազ Գրիգոր Ալէքսանդրովիչ Պօտեմկինն և ամենայն նախարարքն և մեք զեղեցիկ արարողութեամբ Հաճոյացուցաք զմիտս ամենից, որ բոլորեքեան Հաւանեցան բարեզարդ արարողութեան մերոյս եկեղեցւոյն: Քարոզ էաք պատրաստեալ և ռուսերէն թարգմանեալ. յորժամ մեք կանգնեցաք ասել զքարոզն Հայկական, նոքա զթարգմանեալսն բաժանեցին իշխանացն ռուստաց մինչև Հինգ Հարիւր Հատ: Մատուցաք պայծառափայլ քնեազին և վասն ողորմած թագուհւոյն, որ յատկապէս էաք կազմեալ, նոյնպէս և վասն ժառանգոյն մեծ իշխան Պաւլ Պետրովիչին և մեծ դշխոյ Մարիա Յեօզրվնային, զորս Աղայ Յովհաննիսի ձեռամբ մատուցաք ի տան վեզիր ազամ գրաֆ Նիկիտայ Իւանիչ Պանինին, որք ընկալեալ յարգեալ էին»⁵:

Իրադարձութիւնները բերումով փաստորեն Հայաստանը ներկայացնող գործիչը պատմութեան մեջ առաջին անգամ էր պաշտոնապես Հանդիպում Ռուսաստանի կայսրի և պետական նշանավոր գործիչների հետ: Հանդիպման առիթը նշանակալի էր: Կայսրութեան մայրաքաղաքի կենտրոնում ոչ միայն արտոնվել էր Հիմնել Հայկական եկեղեցի, այլև դրա Հիմնադրման Հանդեսին մասնակցում էր երկրի ողջ ղեկավարութիւնը:

Հետաքրքիր է պարզել, թե ինչ նշանակութիւն էր տալիս և ինչպիսի հարցադրումներով էր ներկայանում Հայկական կողմը: Այդ Հանդիպումը դիտում էր սոսկ որպես եկեղեցու օժման արարողութիւն, թե՞ օգտագործում էր պաշտ և հնչեցնում նաև այդ օրերին պետական գործիչների հետ քննարկվող Հայաստանի ազատագրութեան հար-

⁵ Դիւան հայոց պատմութեան, գիրք Թ, մասն Ա, էջ 26-27, Պ.Չոբանյան, Գշվ. աշխ., էջ 306-307:

ցերը: Եթե անդրադառնում էր դրանց, ապա ինչպիսի՞ մոտեցմամբ:

Հովսեփ Արղության

քրիստոնեական Հավատի⁶: Արևելքից եկող տեւական չարիքի հետևանքով Հայոց տաճարներն ավերվում են, ժողովուրդը հալածանքների է ենթարկվում: Հոգևոր առաջնորդը հանգամանորեն ներկայացնում է անհավատների տիրապետութեան ներքո երկրի ու ժողովրդի ծանր դրութիւնը: Ապա հավելում է, որ եկեղեցին ևս հանգիստ ու անվտանգ հանգրվան չէր գտնում:

Սակայն Տերը Հայ ժողովրդին խղճաց և ուղղորդեց դեպի փառապանծ Ռուսաստան: Պետրոս Մեծը Համախմբեց, իր հովանու տակ առավ Հայ ժողովրդին: Ցավոք, շուտով զրկվեցինք նրանից: Նախախնամութեան կամքով գահ

⁶ Տե՛ս Մատենադարան, Լազարյանների արխիվ, քրթ. 110, վավ. 5, ք. 3-4:

բարձրացավ Պետրոս Մեծի գործը շարունակող Եկատերինա Ալեքսեևնան: Նա կայսրության սահմաններում հայ ժողովրդին տվեց ամուր ու անվտանգ պայմաններ, թուլատրեց ամենուր կառուցել եկեղեցիներ: Վերջապես արտոնեց մայրաքաղաքում հիմնել նշանավոր այս շինությունը:

Այնուհետև Հ.Արղունյանը նշում է, որ եկեղեցին նվիրված է սուրբ նահատակ Եկատերինային: Հետագա սերունդները կարող են զոհաբերություն կատարել՝ հիշատակելով տաճարի հիմնադիր կայսրուհուն: Այդ տաճարն իրենք ընդունում են որպես Աստծո և Նորին կայսերական մեծության պարգև: Ապա բարեմաղթություններ է հղում կայսերական գերդաստանին, ռուսական ուղղափառ եկեղեցուն, հոգևորականությանը, պետական պաշտոնյաներին: Խոսքն ավարտում է նրանով, որ աղոթում է կայսրուհու համար, որը մշտապես պաշտպան է կանգնում քրիստոնյաներին⁷:

Այսպիսով, հայոց հոգևոր առաջնորդը ռուսներին ծանոթացնում է հայերի՝ քրիստոնեական հավատի գալու պատմությանը: Ապա պատմում է հետագա շրջանում մահմեդականների ավերիչ գործունեություն, երկրի ու ժողովրդի կրած հալածանքների ու տառապանքների մասին: Եվ, որ կարևորն է, քրիստոնյա ժողովուրդների պաշտպանությունը կապում է Ռուսաստանի և անձամբ Եկատերինա կայսրուհու անվան հետ: Հ.Արղունյանն ու Հ.Լազարյանը Ռուսաստանի պատասխանատու պաշտոնյաների հետ եթե քննարկում էին պարսկական արշավանքի և Հայաստանի ազատագրությանն առնչվող կոնկրետ խնդիրներ, ապա այստեղ այդ նույն հիմնահարցերը ներկայացվում էին ավելի լայն տեսադաշտում: Քարոզում, շեշտվում էր հայերի՝ քրիստոնեական հավատին գալու և առհասարակ քրիստոնյաների պաշտպանության հարցում Ռուսաստանի մեծ

առաքելությունը: Ռուսաստանին գրեթե անծանոթ, ռուս պաշտոնյաների հետ հանդիպումների փորձ չունեցող նորանշանակ հոգևոր առաջնորդի խոսքը, անտարակույս, կազմվել էր Հովհաննես Լազարյանի ակտիվ մասնակցությամբ: Այն ռուսահայ շրջանների մտայնության արգասիքն էր:

Հաջորդ տարում Հ.Արղունյանը մեկնում է Մոսկվա և 1781 թ. սեպտեմբերի 9-ին քաղաքի գեներալ նահանգապետ Վասիլ Դոլգորուկովի և հոգևոր ու աշխարհիկ այլ մեծամեծների մասնակցությամբ օժում Հ.Լազարյանի հիմնած Ս.Խաչ եկեղեցին⁸:

Մայր հայրենիքի պատմական ճակատագրով մշտապես մտահոգ լինելու՝ ռուսահայ գաղութների և առաջին հերթին մայրաքաղաքների հայ համայնքների վերաբերմունքը շարունակվեց նաև հետագա տարիներին: Հայ-ռուսական հարաբերությունների սերտացման այդ շրջանում Հայաստանն ազատագրելու և հայկական պետականությունը վերականգնելու խնդիրը թվում էր այնքան իրական, որ ռուսահայ առաջադեմ գործիչները մշակում և ռուսական արքունիք են ներկայացնում վերականգնվելիք հայկական պետականության և Ռուսական կայսրության հարաբերություններին նվիրված դաշնագրեր:

Հայտնի է, որ դեռևս 1769 թ. Աստրախանի առևտրաարդյունաբերական շրջանների նշանավոր ներկայացուցիչ Մովսես Սարաֆյանը կազմում է Ռուսաստանի օգնությունը Հայաստանն ազատագրելու ուղադրված նախագիծ: Դրա մշակմանը մասնակցում կամ հեղինակին խրախուսում են Ռուսաստանի ազդեցիկ հայերից Գ.Կամպանյանը, Հ.Լազարյանը և ուրիշներ: 1783 թ. Հ.Արղունյանը ներկայացնում է հայկական պետականությունը վերականգնելու մեկ այլ առավել ծավալուն ու հիմնավոր նախագիծ, որն անվան-

⁷ Տե՛ս նույն տեղում, ք. 4-8:

⁸ Տե՛ս Դիւան հայոց պատմութեան, գիրք Թ, մասն Ա, էջ 44-45:

վում էր «կերպ դաշնադրութեան ի մէջ երկու ազգաց Ռուսաց և Հայոց»⁹: Այն արտահայտում էր Ռուսաստանի Հայկական Համայնքների, հատկապես մայրաքաղաքների Հայ բնակչության մտայնությունը և կազմվել էր Հ.Լազարյանի մասնակցութեամբ կամ հավանութեամբ: Նախագիծը, փաստորեն, նվիրված էր Ռուսաստանի հովանու տակ վերականգնվող ապագա Հայաստանի քաղաքական կառուցվածքին, Հայկական պետութեան և Ռուսական կայսրութեան փոխհարաբերություններին: Հայոց թագավորի, որը պետք է դավաներ Հայոց եկեղեցուն, ընտրութեան իրավունքը վերապահվում էր ռուսաց կայսրին: Հայկական թագավորութեան մայրաքաղաքը նախատեսվում էր Վաղարշապատը կամ Անին և կամ Արարատյան նահանգի որևէ այլ պատշաճավոր բնակավայր: Հայաստանն ունենալու էր իր պետական կնիքը, դրոշը, պատվո նշանները: Ինչպես Հայտնի է, այդ ծրագրերն ուղարկութեան չարժանացան:

Հետագա շրջանում, հատկապես XIX դարում ընդհանուր իրադրութեան փոփոխութեան հետ տարբեր ձևեր էին ընդունում մեզ հետաքրքրող գաղութների բնակչության Հայրենի երկրին ու Հայութեանն աջակցելու մեթոդները, բայց այդ ձգտումը և այդ ուղղութեամբ կատարվող գործնական քայլերը մշտապես մնում էին անփոփոխ:

Ռուս-թուրքական 1806-1812 թթ. և 1828-1829 թթ. պատերազմների բալկանյան ռազմաճակատում ռուսական զենքի հաղթանակին նպաստելու և տեղի Հայ բնակչության հոգսերը դարմանելու նպատակով այդտեղ աշխույժ գործունեություն էին ծավալել մի շարք հայեր, այդ թվում հոգևոր գործիչներից Գրիգոր արքեպիսկոպոս Զաքարյանը և Լազարյան զերդաստանի նշանավոր դեմքերից Խաչատուր Լազարյանը: Գ.Զաքարյանը ռուս-թուրքական առաջին պատերազմի ժամանակ, 150 զինվորների գլուխ անցած,

⁹ Տե՛ս նույն տեղում, գիրք Դ, Թիֆլիս, 1894, էջ 731-734:

կռվում էր թուրքական զորքերի դեմ: Նա մասնակցում է Ռուսչուկ քաղաքի գրավմանը և ցուցաբերած արիության համար պարգևատրվում Ս.Աննայի երկրորդ աստիճանի շքանշանով¹⁰: Կայսրի հանձնարարութեամբ Խ.Լազարյանը մեկնում է գործող բանակ և ընդգրկվում ռուս հրամանատարութեան կազմում, միաժամանակ գործակցում ու արժանահիշատակ գործունեություն ծավալում այդ պատերազմների ակտիվ մասնակից նշանավոր Մանուկ Բեյի հետ, որի դստեր հետ էլ ամուսնանում է 1819 թ.:

Խ.Լազարյանն ամեն ինչ անում էր Դանուբյան երկրների Հայութեանը դժվարին կացությունից դուրս բերելու, նրա բազմապիսի հոգսերը թեթևացնելու համար: Այդ նպատակով նա 1828 թ. և հետագայում բազմիցս, մանավանդ դավանանքի հարցերով, դիմում է Մոլդովայի և Վալախիայի իշխանավորներին, որոնք անմիջապես արձագանքում են նրա բարձրացրած հարցերին: Մոլդովայում Ս.Աստվածածին և Վալախիայում Ս.Գևորգ եկեղեցիներն անբարեկարգ վիճակում էին, իսկ վերջինս դարձրել էին մթերանոց: Մեծ հեղինակությունից օգտվող Խ.Լազարյանի միջնորդութեամբ ամեն ինչ կարգավորվում է, վերափոխվում ու բարեկարգվում են եկեղեցիները: Նա մեծ օգնություն է կազմակերպում Բուքրեշի դպրոցին, եկեղեցուն, բնակչությանը և հայերին հորդորում լինել միասնական: Ռուս-թուրքական պատերազմներում մատուցած ծառայությունների համար Խ.Լազարյանը պարգևատրվում է կառավարական բարձր շքանշաններով¹¹:

Մոլդովահայերը չէին մոռանում Խ.Լազարյանի սրտացավ վերաբերմունքը և մեկ տասնամյակ անց՝ 1839թ.,

¹⁰ Տե՛ս Ա.Աղամյան, Վավերագրեր ռուս-հայ բարեկամական հարաբերությունների պատմությունից (1809-1911). - ՀԳԱ Տեղեկագիր (հասարակական գիտություններ), 1954, 9, էջ 98-100:

¹¹ Տե՛ս Հակոբ Միրումի, Նյութեր Ռուսներ երկրներու հայոց անցյալին. - ԲՀԱ, 1972, 2, էջ 164-170:

կրկին դիմում են նրա օգնութեանը: Նրանք Հայտնում են իրենց անձուկ պայմանների, իշխանավորների ապօրինությունների ու ճնշումների մասին և խնդրում դիմել Հայոց կաթողիկոսին, որ վերջինս ազդի տեղի մեծամեծների վրա: Խ.Լազարյանն անմիջապես արձագանքում է նրանց խնդրանքին: Նա Բոթոչանի Հայերին Հայտնում է, որ ինքն այդ Հարցով դիմել է կաթողիկոսին: Դրանից բացի՝ նրանց Հոգսերը թեթևացնելու նպատակով դիմում է ոչ թե տեղական իշխանություններին, այլ ավելի բարձր ատյան՝ մեծ ազդեցություն ու հեղինակություն ունեցող պաշտոնական անձնավորութեան՝ կոմս Ա.Բենկենդորֆին¹²:

Մայրաքաղաքների Հայ Համայնքների նշանավոր դեմքերը, ռուս-թուրքական պատերազմի բազմալիանյան ռազմաճակատից բացի, նույնիսկ դրանից առաջ ուշիուշով հետևում էին կովկասյան ռազմաբեմում կատարվող անցքերին: Բանն այն է, որ տակավին ռուս-պարսկական պատերազմի ընթացքում՝ 1827 թ. աշնանը, մանավանդ Երևանը գրավելուց հետո, երբ ակնհայտ էին դարձել Պարսկաստանի պարտությունը և Արևելյան Հայաստանը Ռուսաստանին միացնելու հարցը, Պետերբուրգի մի խումբ Հայրենասեր մտավորականներ Ռուսաստանի կազմում Հայաստանի իրավաքաղաքական կարգավիճակը սահմանող նախագիծ են մշակում: Այդ առումով միանգամայն Հասկանալի է, թե ինչու մայրաքաղաքների Հայ Համայնքներին հատուկ տեղյակ է պահվում 1828 թ. փետրվարի 10-ի Թուրքմենչայի պայմանագրի և Արևելյան Հայաստանը Ռուսաստանին միացնելու մասին¹³: Նախագծի հեղինակը Խ.Լազարյանն էր: Նախագծի կազմմանը ակտիվորեն մասնակցել էին Խ.Լազարյանի հետ սերտորեն կապված իշխան Կոստանդին Արղուլ-

յան-Երկայնաբազուկը և նշանավոր բանասեր Ալեքսանդր Խուդաբաշյանը¹⁴:

Նախագծի հեղինակները ջանացել էին Ռուսաստանի կազմում ապահովել Հայաստանի լայն ինքնավարությունը: Նրանք, փաստորեն, առաջարկում էին վերականգնել Հայկական թագավորությունը և Նիկոլայ I-ի թվարկվող տիտղոսների թվում ավելացնել նաև «Հայոց թագավոր» տիտղոսը: Այդ պարագայում Հայ ժողովուրդը կանցներ ռուսաց կայսեր հովանու ներքո, մանավանդ որ ազգի գլուխ կանգնած վեհափառ Հայրապետը բարձրագույն Հրովարտակով (կոնդակով) կօրհներ այդ պատմական իրադարձությունը: Նրանք նշում էին նաև այն կարևոր հանգամանքը, որ Հայկական թագավորության վերածնունդը դրական մեծ ազդեցություն կգործի Եվրոպայի և Ասիայի երկրներում բնակվող Հայերի վրա: Նախատեսվող Հայկական թագավորությունը ձևավորվելու էր հին Հայկական պետութեան գլխավոր շրջաններից՝ Նախիջևանի, Երևանի, Ղարաբաղի, Շաքիի, Շամախիի գավառներից և էջմիածնի Մայր աթոռից:

Հայկական պետականությունը վերականգնելու կամ լայն ինքնավարություն ստեղծելու հեղինակների մտայնությունը երևում է նաև հետևյալ փաստից: Կ.Արղուլյան-Երկայնաբազուկը, որ Հովսեփ Արղուլյանի թոռն էր, Խ.Լազարյանին ուղղած նամակներում հայտնում է, որ պապի թղթերում գտել է մի պայմանագրի տեքստ Հայկական թագավորության մասին, և այժմ Հնարավորություն է

¹² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 184-189, Մատենադարան, Լազարյանների արխիվ, քղթ. 106, գ. 51, վավ. 162:

¹³ Տե՛ս ԸՊԱՄ, ֆ. 2050, օր. 1, ը. 62, յ. 2:

¹⁴ Հայ հայրենասերների խմբի կազմած նախագծի մի տարբերակը Մոսկվայի ռազմապատմական արխիվի Լազարյանների ֆոնդում հայտնաբերել է անվանի պատմաբան Վ.Պարսամյանը և որպես արխիվային փաստաթուղթ՝ հավելվածի ձևով տեղադրել իր «Գրիբոյե-րովը և հայ-ռուսական հարաբերությունները» (Երևան, 1947) աշխատության վերջում (էջ 245-261): Այդ փաստաթղթից՝ որպես սկզբնաղբյուրի, օգտվում ենք մենք:

ստեղծվել կրկին վերադառնալու այդ գաղափարին¹⁵: Խոսքը վերաբերում է Հ.Արղունթյանի և Հ.Լազարյանի կազմած վերը հիշատակված նախագծին: Հատկանշական է, որ Հայ ազատագրական շարժման նշանավոր գործիչների ժառանգները շուրջ կես դար անց նվիրումով հետևում էին իրենց նախորդների օրինակին, նրանց ուղենշած գաղափարներին:

Նախագծի հիմնական հեղինակ Խ.Լազարյանը ռուս-պարսկական պատերազմի ավարտման փուլում սերտ կապերի մեջ էր վիրահայոց թեմի առաջնորդ, ազգային նշանավոր գործիչ Ներսես Աշտարակեցու հետ: Լազարյանների արխիվում պահպանվել են Խ.Լազարյանին հասցեագրված Ն.Աշտարակեցու կողմից պարբերաբար ուղարկվող նամակները՝ սկսած 1827 թ. ապրիլ ամսից, որոնցում նա տեղեկություններ էր հաղորդում ռազմական գործողությունների, տեղում տիրող ընդհանուր դրություն մասին¹⁶:

Ահա, ստեղծված իրավիճակին քաջատեղյակ լինելը, պատերազմը շուտով ավարտին հասնելու հետ կապված պատմական հարմար պահը ազգի շահերին ծառայեցնելու ձգտումը իրենց արտացոլումն են գտել նախագծում:

Ռուսաստանի տիրապետության տակ անցնող Հայաստանում բնակչության քանակն ավելացնելու նպատակով նախագծի 5-րդ հոդվածով անհրաժեշտ էր համարվում Պարսկաստանից Հայ բնակչության ներգաղթ կազմակերպելը: Պահանջվում էր հատուկ օրենսդրությամբ հաստատագրել, որ արգելք չհարուցվի գաղթող հայերի նկատմամբ, իսկ Հայաստանում նրանցից յուրաքանչյուրի և բոլորի անվտանգությունն ապահովվի:

Գնահատելին այն է, որ հեռավոր Պետերբուրգում ապրող հայ հայրենասերներն այնքան լավատեղյակ էին

Անդրկովկասի ժողովրդագրական վիճակին, որ տեսնում էին ներգաղթ կազմակերպելու հույժ կարևորությունը: Թերևս պատահական չպետք է համարել, որ ներգաղթի կազմակերպման հանձնախմբի մեջ Ներսես Աշտարակեցու, գեներալ Կրասովսկու հետ միասին ընդգրկվեց նաև Պետերբուրգից հատուկ հրավիրված Լազարյան տոհմի ներկայացուցիչ Խ.Լազարյանի եղբայրը՝ գնդապետ Եղիազար Լազարյանը, որը եռանդուն գործունեություն ծավալեց ներգաղթի կազմակերպման ուղղությամբ:

Նախագծում մեծ տեղ էր տրվում երկրի սահմանների պաշտպանությանը (հոդված 1, 6, 7, 8, 9, 10, 11), մասնավորապես որ Հայաստանը միացնելով՝ ընդարձակվելու էր Ռուսաստանի հարավային սահմանը: Լեռնականների հարձակումներից և հարևան պետություններից սպասվող վտանգներից պաշտպանվելու համար անհրաժեշտ էին գտնում սահմանամերձ տարածքներում բնակեցնել Ռուսաստանին հավատարիմ քրիստոնյաների, հատկապես հայերի:

Նախագծի հեղինակներն այդքանով չէին բավարարվում, առաջարկում էին ստեղծել ներքին սահմանապահ զորք տեղի բնակիչներից, քանի որ ռուս զինվորները, կլիմային չհարմարվելով, հիվանդանում և մեծ քանակով մահանում էին: Սահմանապահ զորքի բոլոր հարցերը հստակ սահմանելու նպատակով անհրաժեշտ էր համարվում ունենալ կանոնադրություն: Այն մշակելու համար առաջարկվում էր բանիմաց անձնավորություններից Պետերբուրգում ստեղծել հատուկ կոմիտե: Առաջարկվում էր սահմանապահ զորամասերի լավագույն ծառայողներից ձևավորել գվարդիական դրուժինա, որի կադրերի պատրաստումն իրականացվելու էր Մոսկվայի Լազարյան ճեմարանում և Թիֆլիսի Ներսիսյան դպրոցում (հոդված 14):

Խ.Լազարյանը մասնակցում է նաև Հայաստանի սահմանների հարցի բարձրացմանը: Ներսես արքեպիսկոպոսը բանակցությունների ժամանակ ջանում է Պարսկաստանի

¹⁵ Տե՛ս Վ.Պարսամյան, նշվ. աշխ., էջ 146:

¹⁶ Տե՛ս Մատենադարան, Լազարյանների արխիվ, քղթ. 106, գ. 51, վավ. 13, 30, 53, 69, 153:

Հետ Հայաստանի սահմանագիծ դարձնել ոչ թե Արաքս գետը, այլ Արարատյան լեռնաշղթան, որպեսզի Մակուկի գավառը ևս միացվի Հայաստանին, որն իր լեռներով ու կիրճերով կդառնար բնական պատվար: Դա իրականացնելու համար ներսես արքեպիսկոպոսը քանիցս դիմում է Խ.Լազարյանին՝ խնդրելով միջնորդել բարձրագույն իշխանությունների առջև, ինչը Խ.Լազարյանը կատարում է: Ցավոք, գեներալ Ի.Պասկևիչն անդրդվելի է մնում, և հարցը դրական լուծում չի ստանում¹⁷:

Նախագծում տեղ գտած գրեթե բոլոր առաջարկներն իրականացնելու գործում հույժ կարևորություն էր տրվում եկեղեցուն, նրա հոգևոր պետերի մասնակցությունը: Ի դեպ, հոգևոր իշխանությունն առաջնային նշանակություն տալը, նրան մեծ իրավունքներ վերապահելը հատուկ է եղել Լազարյաններին: Հայտնի է, որ եկեղեցու հոգևոր պետերի միահեծան իշխանությունը սահմանափակելու և կոլեկտիվ ղեկավարում մտցնելու գաղափարը ևս մարմնավորվեց Լազարյանների միջավայրում: Տակավին 1805 թ. Մինաս Լազարյանի մոտ հղանում է սինոդ ստեղծելու անհրաժեշտությունը, և նույն տարվա սեպտեմբերին նա ներկայացնում է սինոդի՝ 22 կանոններից բաղկացած կանոնադրությունը¹⁸:

Խ.Լազարյանը ամեն կերպ փորձում էր համոզել երրորդ բաժանմունքի պետ, Նիկոլայ I կայսեր մերձավոր, 1828 թվականից Լազարյան ճեմարանի գլխավոր պետ Ա.Բենկենդորֆին, որ իր մոտ հրավիրի Բեսարաբիայի և Նոր Նախիջևանի թեմի առաջնորդ դարձած ներսես սրբազանին: Նա պետական գործչին առաջարկում էր ունկնդրել

Հայ հոգևոր գործչին Հայ ժողովրդի և Հայ եկեղեցու հրատապ հարցերի մասին և թերևս նրան վերադարձնել Հայաստան ու ծերացած Եփրեմի փոխարեն նստեցնել կաթողիկոսական գահին, քանի որ նա իր ընդունակություններով ու արժանիքներով վայելում է ժողովրդի հարգանքն ու սերը¹⁹:

Նախագծի հեղինակները կարևոր նշանակություն էին տալիս երկրի ներքին բարեկարգության, բնակչության իրավական պաշտպանվածության հարցերին: Բնակչության սեփականության պահպանումը, նրանց իրավունքներն ու պարտականությունները պետք է ամրագրված լինեն օրենքներով: Կալվածատերերի իրավունքները պետք է տարածվեն միայն նրանց տրված և օրինական փաստաթղթերով հիմնավորված հողատարածությունների վրա: Հայ Հայրենասերները դեմ էին արտահայտվում ճորտատիրությանը, քանի որ դրանից տեղի է ունենում աղքատ դասակարգի քայքայման անվերջ գործընթաց: Նրանք ճորտությունը դիտում էին որպես հասարակական կյանքում բացասական երևույթներ առաջացնող համակարգ: Նախագծի հեղինակներն առաջարկում էին Վրաստանում վերացնել կամ գոնե խիստ սահմանափակել ճորտությունը /հոդված 4/:

Գնահատելին այն է, որ Հայրենասերների խումբը, ապրելով մայրաքաղաքում, իսկ նրանցից Խ.Լազարյանը, օգտվելով ազնվականի պատվաբեր տիտղոսից, մտերմական կապերի մեջ լինելով արքունիքի բարձրաստիճան պաշտոնյաների հետ, չէր համերաշխվում բարձր իշխանությունների կողմնորոշումներին: Հայ Հայրենասերները Խ.Լազարյանի գլխավորությամբ, անտեսելով կառավարական միտումները, Հայրենի երկրի ու ժողովրդի համար համարձակորեն կենսական նշանակություն ունեցող հարցեր էին բարձրացնում: Ավելին, ճորտությունը վերացնելու առաջարկով նրանք կանգնում էին ժամանակի առաջադիմական գաղա-

¹⁷ Տե՛ս Վ.Պարսամյան, ԳՂՎ. աշխ., էջ 108–109:

¹⁸ Տե՛ս Վ.Ա.Դիլոյան, Արևելյան Հայաստանը XIX դարի առաջին երեսնամյակին և հայ-ուսական հարաբերությունները, Երևան, 1989, էջ 278–279:

¹⁹ Տե՛ս РГИА, ф. 880, оп. 5, д. 24, л. 63–64:

փարների պաշտպանութան դիրքերում, այն աստիճան, որ ընդդիմանում էին անգամ երկրում տիրող կարգերին:

Հայկական պետականությունը վերականգնելու կամ հայոց ինքնությունը պաշտպանելու հիմնական գաղափարներով սույն նախագիծն արձագանքում էր 1783 թ. ներկայացված հայ-ռուս դաշնագրության նախագծին: Տարբերությունները մեծ մասամբ պայմանավորված էին ժամանակի ընթացքում քաղաքական կյանքում կատարված փոփոխություններով: Արդուլթյան-Լազարյան նախագծում հայերից էր ընտրվում հայոց թագավորը, իսկ հայրենասերների նախագծում այն վերապահվում էր ռուսաց կայսրին: Անտեսելով Գեորգիևսկի դաշնագիրը՝ Վրաստանն ուղղակի կայսրությանը միացնելուց և զենքի ուժով Հայաստանը գրավելուց հետո ակնհայտ էր դառնում, որ նախկին առաջարկը նոր պայմաններում անիրագործելի է և այլն:

Նախագիծը դրական ընթացք չի ստանում, մերժվում է, բայց, անտարակույս, ունենում է էական նշանակություն Հայաստանի անունով առանձին վարչական միավոր՝ Հայկական մարզ ստեղծելու գործում: Մի իրողություն, որը չկատարվեց Վրաստանի պարագայում:

Մոսկվայի ու Պետերբուրգի համայնքների գործիչների՝ Հայաստանում կատարվող իրադարձություններին լավատեղյակ լինելը, հայրենիքի առաջ ծառայած մեծ ու փոքր խնդիրների լուծմանն ամեն կերպ նպաստելու ջանքերը լավագույնս վկայում են, թե հայկական գաղութները որչափ են կապված եղել հայրենիքի հետ և ապրել նրա պատմական ճակատագրով: Հարկավ, հայկական այդ համայնքների ու նրանց գործիչների օրինակը մյուս գաղութների վրա տարածելն իրավացի չէր լինի: Մայրաքաղաքների համայնքների, նրա գործիչների պայմաններն ու հնարավորություններն անհամեմատ բարենպաստ ու ընդարձակ էին: Հայկական մյուս գաղութները կամ համայնքները, անտարակույս, հայրենիքի հանդեպ նույն ուղղվածությունն ու

նվիրումն են ունեցել, սակայն դրա դրսևորումը կախված է եղել նրանց պայմաններից, կարողությունների աստիճանից, հայրենիքի հետ կապեր պահպանելու հնարավորություններից և այլ հանգամանքներից: Հնարավոր է, որ հայ համայնքների՝ հայրենիքի հետ կապերն ու շփումները որևէ ձևով դրսևորում չգտնեն: Սակայն դրանից չպետք է հետևություն անել, թե հայկական այդ զանգվածի մեջ վերացել են ազգային ոգին, հայրենիքի գաղափարը: Այս կամ այն համայնքում երբ ջանում են ազգային դպրոց, եկեղեցի ունենալ, պահպանել հայոց լեզուն, հետևել ազգային դավանանքին, վկայություն է մայր հայրենիքի հետ հոգևոր կապերի պահպանման մասին:

Ավելին, հայ համայնքի հենց գոյատևումն ինքնին ազգայինը պահպանելու խոստեն վկայություն է, այլապես գաղութը (համայնքը) վերացած, ձուլված կլիներ:

Արևելյան Հայաստանը Ռուսաստանին միացնելուց հետո բնականաբար հայության ուղադրությունը բեկովեց թուրքական լծից Արևմտյան Հայաստանն ազատագրելու կամ արևմտահայության դրությունը բարելավելու հարցերի վրա:

Ռուս-թուրքական 1877-1878 թթ. պատերազմում ռուսների վճռական հաղթանակը ազատագրական հույսերի մեծ ալիք առաջացրեց հայության շրջանում, այդ թվում նաև հայկական գաղթաշխարհում: Ազատագրական նկրտումների արտահայտություններից էր Պետերբուրգից տեղի հայ համայնքի մտայնությունն արտացոլող Մ.Շովրյանի (Խ.Հովհաննիսյան) թղթակցությունը²⁰: Գ.Յաղուբյանը, խոսելով Բեռլինի համաժողովի մասին, արևմտահայության հարցը լուծելու ակնկալիքով դիմում է

²⁰ Տե՛ս Մեղու Հայաստանի, 1879, 3:

«Մշակ» թերթի խմբագրությունը: Նա առաջարկում է սատար կանգնել, բարոյապես ոգեշնչել պատրիարք Ներսես Վարժապետյանին, որպեսզի նրա ձայնն ուժգին հնչի և լսելի դառնա Եվրոպայի մեծ պետություններին²¹:

Ինչպես Հայտնի է, Բեռլինի Համաժողովում իրենց անձնական շահերին հետամուտ խոշոր պետությունների անհոգի վերաբերմունքի հետևանքով լրջորեն չքննարկվեցին արևմտահայության խնդիրները: Դրանք դարձան Հզոր տերությունների դիվանագիտական խաղերի միջոց, ինչը և մեծ անբավականություն ու գայրույթի ալիք առաջացրեց արդարացի լուծման սպասելիքներով համակված Համայն Հայություն շրջանում: Դրանով էր պայմանավորված այն հանգամանքը, որ հենց Համաժողովին հաջորդած տարիներին լայն շարժում սկսվեց փոքր ազգերի նկատմամբ Թուրքիայում կատարվող Հալածանքներն ու ապօրինությունները բացահայտելու և քաղաքակիրթ աշխարհի ուշադրությունը դրանց վրա հրավիրելու ուղղությամբ: Համահայկական այդ շարժումը դրսևորվեց տարբեր ձևերով ու եղանակներով:

Իր ժողովրդի պատմական ճակատագրի խնդրում մշտապես նախանձախնդիր՝ ուսական մայրաքաղաքների Հայ Համայնքները չէին կարող անտարբեր մնալ և ակտիվորեն չարձագանքել այդ իրադարձություններին: Պետերբուրգի Համայնքի մտավոր շրջաններից Խ.Ենգիբարյանը տեղեկացնում է, որ մայրաքաղաքի Հայերն ուրախությունով ընդունեցին Փրանսիացի Հայագետ պրոֆեսոր Էդուարդ Դյուլոնի մտահղացումը Հայ դատը պաշտպանելու համար Փարիզում պարբերաթերթ հիմնելու մասին: Ռուսական թերթերը, նշում է նա, հազվադեպ են հոգևածներ արտատպում «Մշակից» ու «Մեղուից», իսկ տարբեր պարբերականներում եղած հոգևածները եթե տպագրվեն Փարիզում

նախատեսվող պարբերականում, ապա ուսական թերթերը կարտատպեն, և ուս հասարակայնությունը կծանոթանա Հայկական Հարցին: Խ.Ենգիբարյանը հորդորում է պաշտպանել Հայասեր Փրանսիացու առաջարկը և միասնաբար միջոցներ գտնել նախատեսվող պարբերականի համար: Վերջում հոգևածագիրը կարևորում է թերթի ստեղծումը Հայկական Հարցին Եվրոպայի հասարակայնությունը ծանոթացնելու և Բեռլինի Համաժողովի 61-րդ հոգևածը կիրառելու գործում²²: Մայրաքաղաքից մեկ այլ մտավորական՝ Գասպար Յաղուբյանը, գրեթե նույն ժամանակ գրում է, որ պրոֆեսոր Է.Դյուլոնի հայկական պարբերական հիմնելու նախաձեռնությունը լավագույն միջոց կլինի Հայկական Հարցը Եվրոպայում քարոզելու համար: Հույները երազում են, շարունակում է նա, նման հնարավորություն ունենալու մասին, իսկ մենք անտարբեր ենք կամ հապաղում ենք այն կյանքի կոչելու հարցում²³:

Այդ նույն տարիներին արևմտահայության ազատագրման նպատակով Հայ երիտասարդները՝ գերազանցապես ուսանողներ, Մոսկվայում կյանքի կոչեցին «Հայրենասերների միություն» կազմակերպությունը, որն ուներ իր պաշտոնաթերթը՝ «Ազատության ավետաբեր» խորագրով: Կազմակերպության աչքի ընկնող անդամներից էին Ն.Աբելյանը, Դ.Ներսիսյանը, Թ.Աղամյանը, Ա.Դաստակյանը, Մ.Զալյանը, Ա.Արտեմյանը և ուրիշներ: Երիտասարդները կարողանում էին թափանցել երևույթների խորքը և ճիշտ գնահատել Հզոր տերությունների վարած քաղաքականությունը: Կազմակերպությունը չորս համար անլեզալ տպագրած թերթի և թուղթիկների միջոցով քննադատում էր Եվրոպական երկրների քաղաքականությունը Արևմտյան Հայաստանի հարցում: Արևմտահայության ազատագրումը

²¹ Տե՛ս Մշակ, 1881, 17:

²² Տե՛ս նույն տեղում, 1881, 116:

²³ Տե՛ս նույն տեղում, 1881, 134:

նրանք կապում էին զինված պայքարի և Ռուսաստանի ռազմական օգնություն հետ: Անկախությունն ձեռք բերելու խնդրում Հայրենակիցներին կոչ էին անում հետևել հույների, բուլղարների օրինակին: Ազատագրական գաղափարներով առաջնորդվող երիտասարդները թերթի միջոցով միաժամանակ քարոզում էին ժողովուրդների համերաշխություն, յուրաքանչյուր ազգի անկախությունը, լեզուն, կրոնը հարգելու գաղափարը: Ցարական հետապնդումների հետևանքով կազմակերպության գործունեությունը խաթարվեց 1884 թ., թեպետև իր գոյությունը պահպանեց ևս երկու տարի:

Սեփական ուժերին ապավինելու և ժողովրդին ազատագրական պայքարի նախապատրաստելու նպատակով Պետերբուրգի Հայ ուսանողները գրավոր քարոզչություն են ծավալում: Նույն XIX դ. 80-ական թթ. նրանք ազատագրական պայքարի կոչող 3 գրքույկ են հրատարակում և լայնորեն տարածում բնակչության մեջ. «Ուրիշի գերեզմանի վրա առանց արտասուքի են լաց լինում», որի նյութն առնված է Արևմտյան Հայաստանի կյանքից, Լ. Կարավելովի «Բուլղար ավազակապետ» երկը, որը ներկայացնում է Բուլղարիայի ազատագրական շարժման որոշ դրվագներ, և «Ժաննա դը-Արկ» գործը՝ նվիրված հերոսուհու Հայրենի Ֆրանսիան անգլիացիներին ազատագրելու պատմությանը²⁴:

Նրանք «Մշակ» թերթի խմբագրությունը հայտնում են, որ հրատարակել են նաև «Դոնչո», Լ. Կարավելովի «Նեդա», Վ. Օստրոգորսկու «Վիլհելմ Տելլ», «Գաղթական» գրքույկները, և որ մոտ ապագայում լույս կտեսնի ևս 5 գրքույկ: Յոթերորդ գրքույկը՝ «Գաղթական» խորագրով, խնդրում են տարածել Վասպուրականում, քանի որ գրված է Մուշի բարբառով: Դրանում պատմվում է Հայրենիքը

²⁴ Տե՛ս Արձագանք, 1887, 20:

թողնելու, արտագաղթելու վնասարար հետևանքների մասին, և դատապարտվում են նման երևույթները: Միաժամանակ հայտնում են, որ հրապարակված գրքույկները՝ 12 հազար օրինակ, տարածված են Ռուսաստանում, Թուրքիայում, Պարսկաստանում և եվրոպական երկրներում²⁵:

Հայ համայնքների ամբողջ կյանքը բնականաբար կապված էր երկրի, մասնավորապես կենտրոնական քաղաքների սոցիալ-քաղաքական, մշակութային կյանքում կատարվող հասարակական բնույթ կրող երևույթների հետ: Ուսանող երիտասարդության մեջ արմատավորվել էր ժողովրդին ծառայելու, նրան լուսավորելու, ազատագրելու գաղափարը, ուստի և այդ երևույթներին առաջին հերթին արձագանքում էր երիտասարդությունը՝ դրանք զուգակցելով ազգային ընդհանուր բնույթ կրող երևույթների հետ: Հաճախ երիտասարդությունը փորձում էր հասարակական, սոցիալ-քաղաքական երևույթներին հաղորդել նաև ազգային բնույթ: 1870-1880-ական թթ. բարձրացող նարոդնիկական շարժման ալիքն իր ոլորտի մեջ էր առնում նաև արևելահայ երիտասարդության շերտերին:

Հայ իրականության մեջ նարոդնիկական շարժման համար, փաստորեն, ուղի հարթեց Մ. Նալբանդյանը և դարձավ այդ շարժման նախահայրը: Հողային հարցի մասին Մ. Նալբանդյանի մտորումներն ու դատողությունները հիմք դարձան նարոդնիկության համար: Միանգամայն իրավացի է ակադեմիկոս Աշոտ Հովհաննիսյանը, երբ, անդրադառնալով նարոդնիկական շարժմանը, գրում է. «Իր բոլոր առանձնահատկությունների հետ մեկտեղ՝ 70-ական թթ. Հայ հեղափոխական նարոդնիկների հասարակական-քաղաքական միտքը իր վրա կրում էր ազգակից նախորդի՝ Մ. Նալբանդյանի հեղափոխական-դեմոկրատական Հայացքների ու գործունեության ազդեցության պարզ հետքերը:

²⁵ Տե՛ս Մշակ, 1888, 37:

Հարցն այլ կերպ պատկերացնելը նշանակում է ոչ միայն ծուռ Հայելու մեջ ներկայացնել Հայ Հասարակական մտքի զարգացման ընթացքը, այլև գիտակցաբար կամ անգիտորեն աչք գոցել այն խոր ակոսի վրա, որ բացել էր XIX դարի Հայ Հասարակական-քաղաքական մտքի պատմության մեջ հեղափոխական դեմոկրատ Նալբանդյանը»²⁶:

1873–1874 թթ. Պետերբուրգում գործում էր ուսանողական կենտրոնական մի խմբակ՝ «Վրացական խմբակ» անվամբ, որի հիմնադիրն էր Իգնատի Իոսելիանին: Հայերից այդ խմբակում կարևոր դեր էր կատարում Օ.Քանանովան: Խմբակի աշխատանքներին մասնակցում էին Արշակ, Օլգա և Վարվառա Սաֆարյանները²⁷: Նարոդնիկական շարժումների մեջ ընդգրկված էին Կովկասից և Ռուսաստանի տարբեր վայրերից Պետերբուրգի և Մոսկվայի Համալսարաններում և այլ ուսումնական Հաստատություններում սովորող Հայ երիտասարդներ: Նոր Նախիջևան-Ռոստով քաղաքներից Հայտնի էին Ա.Փեշեքերովը, Հ.Շապովալովը, Ռ.Չերնիշևը, Մ.Կայալովը և շատ ուրիշներ:

Մեսրոպ Փեշեքերովը սովորում էր Պետերբուրգի տեխնոլոգիական, իսկ Մելքոն Կայալովը՝ լեռնային ինստիտուտներում: Նրանք, ընդգրկված լինելով և ակտիվորեն գործելով Համառուսական նարոդնիկական շարժման մեջ, միաժամանակ Հայրենի քաղաքում կազմակերպում էին խմբակներ, տարածում գրականություն, թուղթիկներ: Մ.Փեշեքերովը բանտարկվում և աքսորվում է Սիբիր: Լազարյան ճեմարանի նախկին սան Մ.Կայալովը, նոր Նախիջևանի Ս.Խաչ վանքում արտասանելով «Մայր Հայրենիք», «Ազատն Աստված» բանաստեղծությունները, իր ընկերներ-

²⁶ Ա.Գ.Հովհաննիսյան, Արևելահայերի մասնակցությունը Ռուսաստանի և Անդրկովկասի հեղափոխական շարժումներին (1860–70-ական թթ.). – ՊԲՀ, 1968, 1, էջ 23:

²⁷ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 25:

րի հետ 1879 թ. նշում է Մ.Նալբանդյանի ծննդյան 50-ամյակը: Նա ևս բանտարկվում է և աքսորվում: Դոնի Հայ նարոդնիկները կապ էին պահպանում կենտրոնի՝ Պետերբուրգի և տեղական կազմակերպությունների միջև: Նարոդնիկական շարժման նշանավոր գործիչ էր Պետերբուրգի Համալսարանի ուսանող Հովհաննես Մանուչարյանը²⁸:

Մոսկվայի Հողագործական ակադեմիայի ուսանող Գրիգորի Արագովը նարոդնիկական խմբակների գործունեությունն ակտիվորեն մասնակցելու Համար բանտարկվում է: Հիվանդության պատճառով ազատվում է բանտից և շուտով մահանում: Նրա ընկերները, Հատկապես Հայերը Հայկական եկեղեցում հոգեհանգիստ են կազմակերպում և նրա աճյունը թաղում Հայկական գերեզմանոցում:

Պետերբուրգի նարոդնիկական խմբակների գործունեությունն ակտիվորեն մասնակցել են Հովհաննես և Ալեքսանդր Վերմիշև եղբայրները, Գ.Դելյանովը, Ա.Բաղդասարյանը և ուրիշներ: Շատ Հայ երիտասարդներ մասնակցում էին 1886 թ. հիմնված խմբակի աշխատանքներին: Խմբակը կապեր էր Հաստատել Մոսկվայի և Կազանի Հայ ուսանողների հետ և ուներ գանձարկղ, որով օգնում էր կարիքավոր Հայ ուսանողներին:

Պետերբուրգի և Մոսկվայի՝ Հայկական կազմ ունեցող նարոդնիկական խմբակներն աստիճանաբար անցնում են ազգային Հարցերի արծարծմանը՝ ձգտելով նարոդնիկական գաղափարները Հարմարեցնել ազգային խնդիրներին²⁹:

Ինչպես Հայտնի է, XIX դ. 90-ական թթ. կեսերին Թուրքիան Արևմտյան Հայաստանում կազմակերպեց խաղաղ Հայ բնակչության կոտորած, որին զոհ դարձավ 300

²⁸ Տե՛ս А.Г.Терещенко, Новопахичеванцы в революционном народническом движении. – ՊԲՀ, 1975, 4, էջ 85–102:

²⁹ Տե՛ս Մ.Դանիելյան, Հայերի մասնակցությունը Մոսկվայի և Պետերբուրգի նարոդնիկական կազմակերպությունների գործունեությանը. – ԲՀԱ, 2006, 1, էջ 204–210:

Հազար մարդ: Կոտորածներից փրկված և ահ ու սարսափի մեջ ընկած բնակչուկները բռնեց դեպի Եվրոպայի երկրներ, Ամերիկա և այլուր գաղթելու ճանապարհը: Ռուսաստանում և Պարսկաստանում հանգրվանեցին հոծ զանգվածներ, որոնք գտնվում էին անմխիթար վիճակում՝ ընչազուրկ, անօթևան, սովի մատնված:

Գաղթականությանը պատսպարելու լայն շարժում ծավալվեց Հայ իրականության մեջ, որին ակտիվորեն մասնակցեց արևելահայությունը, այդ թվում Ռուսաստանի Հայկական գաղութների բնակչուկները: Պետերբուրգի եկեղեցական խորհրդի անդամ Ս. Գյուլամիրյանը գաղթականությանն օգնելու ահազանգ է հնչեցնում, իր խոսքն ուղղում առաջին հերթին հոգևոր այն խորհրդին, որի ներկայացուցիչն էր ինքը: Այդ առիթով հրավիրված եկեղեցական խորհրդի նիստը Ս. Աբամելիք-Լազարյանի առաջարկով որոշում է 3 հազար ռուբլի հատկացնել Երևանում, էջմիածնում, Ալեքսանդրապոլում, Կարսում, Իզմիրում գտնվող գաղթականներին: Թավրիզի ռուսական Հյուպատոս Ա. Պետրովի միջոցով Հազար ռուբլի է ուղարկվում Սալմաստում պատսպարված գաղթականներին³⁰: Մոսկվայում հրապարակվում է կաթողիկոսի կոնդակը, որը Հայկական գաղութներին հորդորում է օգնության ձեռք մեկնել գաղթականությանը: Գաղութը պատրաստակամություն է հայտնում կազմակերպելու 30-40 հազար ռուբլու նվիրատվություն³¹:

Կառավարությունն իր հերթին միջամտում և փորձում է կազմակերպված բնույթ տալ գործընթացին: Կովկասի կառավարչապետը հատուկ շրջաբերականով հայտնում է, որ կայսրը թույլատրել է ամբողջ կայսրութայնում հանգանակություն կատարել թուրքիայից մեր երկրի սահմաններն անցած փախստականների օգտին այն պայմանով, որ դրա

³⁰ Տե՛ս Արաքս, 1897, էջ 165-166:

³¹ Տե՛ս Մշակ, 1897, 13:

վերահսկողութայնը կատարվի կառավարական Հաստատութայնների կողմից³²:

Մոսկվայի և Պետերբուրգի եկեղեցական միացյալ խորհուրդը Նոր Նախիջևանի և Բեսարաբիայի թեմի առաջնորդից տեղեկանում է, որ կոտորածներից փախած և Ռուսաստանում հանգրվան գտած գաղթականներն անմխիթար վիճակում են: Խորհուրդը նրանց հատկացնում է 2 հազար ռուբլի՝ հագուստ գնելու և 1000 ռուբլի՝ այլ կարիքներ հոգալու նպատակով³³:

Պետերբուրգի գերմանական մի եկեղեցում հօգուտ գաղթականների կազմակերպվում է Համերգ շնորհալի կատարողներ Նալբանդյանի, Շահլամանյանի աջակցությամբ, որին մասնակցում էին նաև գերմանացիները: Մոսկվայում նախատեսվում է հրատարակել «գրական-գիտական ժողովածու», որի վաճառքից գոյացած հասույթը հատկացվելու էր փախստականներին³⁴:

Պետերբուրգի եկեղեցիների հոգաբարձու Ս. Աբամելիք-Լազարյանը 1900 թ. տեղի եկեղեցական խորհրդին տեղեկացնում է, որ թուրքիայում Ռուսական կայսրութայն դեսպան Իվան Զինովևը, ի պատասխան իրենց գրութայն, հայտնում է, որ ստացել է ուղարկված 13271 Փրանկ գումարը, որը կազմում էր 5 հազար ռուբլի, և փոխանցել Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքին՝ որբանոցներ հիմնելու Փոքր Ասիայի այն վայրերում, որտեղ անհրաժեշտ է: Պատրիարքը հայտնել է իր գոհունակութայնը և վստահեցրել գումարը նպատակին ծառայեցնելու հարցում:

Հաջորդ տարի պատրիարք Մաղաբիա Օրմանյանը Ս. Աբամելիք-Լազարյանին տեղյակ է պահում գումարը ստանալու և գործադրելու մասին: Նա հայտնում է, որ Մշո

³² Տե՛ս Արաքս, 1897, 6:

³³ Տե՛ս ՀԱՍ, ֆ. 399, ց. 1, գ. 970, ք. 2:

³⁴ Տե՛ս Մշակ, 1897, 6, 28:

Ս.Առաքելոց վանքում 54, Ս.Կարապետի վանքում 20 երեխաների համար որբանոց է ստեղծվել, որ գավառների 34 գյուղերում նախակրթական դպրոցներ են բացվել, և ավելացնում է. «Որբերը նախնական ուսում մը կ'ընդունին: Բայց Ս.Առաքելոց որբանոցի մէջ կայ նաև արհեստութեան մ'ալ և Այնթապէն բերուած վարպետ մը տղայոց կուսուցանէ ի մասնաւորի տարազագործութեան արհեստը, որ եթէ տարածուի Մշոյ մէջ՝ այս ընդարձակ երկրին ժողովուրդը պիտի կրնայ իր հագուստին համար պէտք եղած կերպասը գտնել, զոր դուրսէն գնել ստիպուած է հիմա և առևտուրի աղբիւր մ'ալ ունենալ: Իսկ դպրոցներու մէջ երկու հազար տղաք ամփոփուած են և նախնական ուսում մը կ'ընդունին, փրկուելով Ձեր շնոհիւ թափառաշրջիկ կեանքէ մը, որու պիտի մատնուէին, ենթարկուելով բազմաթիւ փորձութեանց...»³⁵:

1903 թ. դեկտեմբերին Մաղաքիա պատրիարքը Ս.Աբամելիք-Լազարյանին տեղեկացնում է երեք տարում ստացված 15 հազար ռուբլի գումարը գործադրելու մանրամասների մասին: Հանգամանորեն ներկայացնում է որբերին, վարպետներին, դպրոցներին հատկացված գումարի չափը: Ս.Կարապետի վանքի որբանոցին տրվող գումարի մի մասը հատկացվել է Մշո Ս.Հովհաննեսի վանքին, որտեղ ևս որբեր էին պատսպարվել: Գյուղերի 34 դպրոցներում, որտեղ 2 հազար աշակերտ է ուսանում, նոր ուսումնական տարում կվերաբացվի նրանց հատկացվող գումարը: Այն գյուղերը, որոնք կարողացել են ոտքի կանգնել, ի գորու են դպրոցի ծախսերը հոգալու, նրանց հատկացվող նպաստը կտրվի խիստ կարիք ունեցող ուրիշ գյուղերի: Վերջում պատրիարքը խնդրում է շուտափուլթ ուղարկել որբանոցների, դպրոցների, արհեստանոցների չորրորդ տարվա

նպաստները, որպեսզի ճմռան եղանակներին հնարավոր լինի շարունակել նրանց գործունեությունը³⁶:

Այդ նույն ժամանակ Մոսկվայի Հայ Հասարակայնությունը Արևմտյան Հայաստանի սովի մատնված բնակչության համար ժողովում է 2488 ռուբլի և այն նույնպես ուղարկում Կ.Պոլսի Հայոց պատրիարքարան³⁷:

Այսպիսով, հիշյալ փաստերը հավաստում են, որ XIX դ. վերջերին Հյուսիսի գուլյգ հայկական համայնքները, փաստորեն, իրենց վրա էին վերցրել Արևմտյան Հայաստանի դպրոցներին, որբանոցներին, աղքատություն մատնված բնակչությանն աջակցելու գործի ծանրությունը զգալի մասը:

Հաջորդ հարյուրամյակը՝ XX դարը, Հայ ժողովրդի համար սկսվեց առանց որևէ հուսադրող իրադարձության, եթե չասենք հակառակը: Նոր դարաշրջանի արշալույսին՝ 1903 թ., կառավարական հրամանագիր եղավ Հայոց եկեղեցու ունեցվածքը պետականացնելու մասին: Հայկական կրթական համակարգի, լուսավորության դեմ ուղղված ցարական հրամանագրի երկու տարին չլրացած՝ սկսվեցին Հայ-թաթարական կոտորածները:

Թեպետև Հայոց եկեղեցու գուլյքը պետականացնելու օրենքը չէր տարածվում հայկական այս երկու համայնքների վրա, սակայն խորապես հասկանալով դրա վնասակար հետևանքները՝ նրանք ևս ամեն կերպ նպաստում էին այդ օրենքի վերացմանը: Հատկանշական է, որ Նոր Նախիջևանի և Բեսարաբիայի թեմի առաջնորդ Ներսես արքեպիսկոպոս Խուդավերդյանն անհրաժեշտ էր համարում Մոսկվայի Հայ համայնքին հանգստացնել՝ հայտնելով, որ «... Հայոց եկեղեցական կալուածների յարքունիս գրավելու խնդիրը կը

³⁶ Տե՛ս նույն տեղում, ք. 23-24:

³⁷ Տե՛ս Մշակ, 1900, 101:

վերաքննվի, աքսորված հոգևորականները կը վերադառնան, դպրոցական գործերը կը կարգաւորվեն և այլն»³⁸:

1905 թ. փետրվարի Բաքվի դեպքերով սկսված Հայ-թաթարական ընդհարումներին անմիջապես արձագանքեց Պետերբուրգի Հայկական գաղութը: Փետրվարի 22-ին քաղաքի ճարտարագետների միության ժողով է հրավիրվում՝ 350 անդամների մասնակցութեամբ, որոնց մեջ քիչ չէին Հայ մասնագետները, և քննարկում Բաքվի աղետալի դեպքերը: Ժողովականներն իրենց գայրույթն են Հայտնում կատարված ողբերգության կապակցութեամբ և դատապարտում դեպքերի իրական պատասխանատուներին, որոնք քաղաքակիրթ աշխարհից թաքցնում են իրողութիւնը և սկսված ջարդերը մեկնաբանում ազգայնական ու կրոնական թշնամութեան երանգներով³⁹:

Անդրկովկասում կատարվող դեպքերին առանց Հապաղելու արձագանքում է նաև Մոսկվայի Հայ Համայնքը: «Մոսկվայի Հայ գաղութի անշարժ կյանքում, — նշվում է այդ կապակցութեամբ գրված թղթակցութիւնում, — մարտի 20-ը բաւական աչքի ընկնող եղաւ: Այդ օրը մեր եկեղեցում Հանդիսաւոր հոգեհանգիստ կատարվեց վաղամեռիկ Քրիստափոր Միքայէլեանի յիշատակին: Ներկայ էր բաւական թւով երկսեռ ժողովուրդ՝ տեղական ուսանողութեան Հետ: Սովորութեան հակառակ, եկեղեցու մէջտեղը դրված էր դիասպորան, խաչն ու աւետարանը վրան՝ շրջապատված կենդանի ծաղիկներով: Վառված էին եկեղեցու բոլոր ջահերը, երգում էր Լազարեան ճեմարանի երգեցիկ խումբը: Մուշէ վարդապետ Դանաբեօղեանը Հանդիսապետ էր: Մի Հանդէս էլ նոյն օրը կատարվեց Գասպարեան անկելանոցի դահլիճում... Այս Հանդէսը այն մեծ Հանգուցեալի առիթով էր, որ աշխարհի աչքի առաջ, կրակի, սրի ու գնդակի կերակուր

³⁸ Նույն տեղում, 1905, 69:

³⁹ Տե՛ս նույն տեղում, 1905, 36:

դառաւ Բագուի մահահոտ փողոցներում, և որի անունն է՝ Կոտորածների Զոհ»⁴⁰: Ելույթ են ունենում Հայ Համայնքի նշանավոր դեմքերից Ս.Մամիկոնյանը, պրոֆեսոր Գ.Խալաթյանը, որոնք լայն Հայեցողութեամբ և համոզիչ լուսաբանում են կատարվող դեպքերը: Հայրենիքում ու Հարակից տարածքներում կատարվող իրադարձութիւններն ավելի Հասկանալի են դառնում, երբ Հանդես է գալիս կոտորածների վայրից եկած բժիշկ Ստեփանյանը: Նա խոշոր գումարի Հանգանակութիւն կազմակերպելու հրամայականի հարց է բարձրացնում և Հանդիմանական խոսքեր ուղղում Հայ Համայնքին բավարար սրտացավութիւն Հանդես չբերելու համար: «Հայութիւն կոչված կուլտուրական ցեղի, — ասաց նա՝ ժողովականների Հավանութեանը արժանանալով, — շատ բարեմասնութիւններով օժտված այս հատուածին Հարկաւորվեց, որ կոտորածի տեղից աղաղակէին իր ականջում, թէ աղէտի պատճառած վէրքերը բուժելու համար իր օգնութիւնն էլ է կարևոր: Ամօ՛թ մեզ, որ այս կամ այն ընկերութեան նախագահի դրդելով միայն պէտք է շարժվենք, մինչդեռ, ամեն այսպիսի արտասովոր դէպքերում, Կովկասի Հայութեան Հայեացքները դէպի մայրաքաղաքների Հայ գաղութներն են ուղղվում բնականապէս»⁴¹:

Ժողովականների միահամուռ կամեցողութեամբ Բաքվի մարդասիրական ընկերութեանն է ուղարկվում առկա 2553 ռուբլի գումարը, և որոշվում է սկսել Հանգանակութիւն: Միաժամանակ քաղաքի Հայերի անունից Հեռագիր է հղվում Ամենայն Հայոց կաթողիկոսին, Շեյխ-ուլ-իսլամին և Հայ Համայնքի կողմից պատգամավորութիւն է ուղարկվում երկաթուղային կայարան՝ դիմավորելու Կովկասի նոր փոխարքա Ի.Վորոնցով-Դաշկովին:

⁴⁰ Նույն տեղում, 1905, 58:

⁴¹ Նույն տեղում:

Մոսկվայում բնակվող մի խումբ շուշեցի հայեր ու թուրքեր (Ահարոնյանց, Եղիգարյանց, Սարգսյանց, Յուզբաշյան, Ղազյանց, Թաղիև, Ազիմով) հեռագրում են գեներալ Գոլոշչակովին և հույս հայտնում, որ նա կարող է խաղաղեցնել իրենց սիրելի Ղարաբաղը և այնտեղ վերականգնել խաղաղ կյանքը⁴²:

* * *

Արևմտյան Հայաստանի հայության հարցը շարունակում էր մնալ ինչպես ամբողջ ազգի, այնպես էլ հայկական գաղթավայրերի և առաջին հերթին բարձր մակարդակի մտավորականություն ունեցող ուսանական մայրաքաղաքների հայկական համայնքների մտահոգությունների հիմնական առանցքը: Ամեն անգամ միջազգային ոլորտներում արծարծվելու առիթով կամ առանց դրա նրանք պարբերաբար անդրադառնում և իրենց շահագրգիռ վերաբերմունքն էին արտահայտում:

Նիկողայոս Ադոնցը 1913 թ. մարտին Պետերբուրգի եկեղեցական խորհրդի անունից Ամենայն հայոց կաթողիկոսին հայտնում է, որ մայրաքաղաքի հայ հասարակայնությունը պարբերաբար խորհրդակցություններ է գումարում Հայկական հարցի վերաբերյալ: Ստեղծված է 4 հոգուց բաղկացած տնօրեն մի մարմին կամ բյուրո: Նրա մեջ մտնում են դոմայի պատգամավոր Մ.Բաբաջանյանը, Պ.Ղուկասյանը, Գ.Տիգրանյանը և Ն.Ադոնցը: 1914 թ. մայիսին կայացած բյուրոյի յոթերորդ նիստում որոշում է կայացվել բնակչության կրթալուսավորական և մշակութային կարիքների ծառայեցնելու նպատակով Արևմտյան Հայաստանում հիմնել բանկ: Մշակվել է հիմնադրվելիք բանկի կանոնադրությունը⁴³: Ցավոք, համաշխարհային պատերազմ

⁴² Տե՛ս նույն տեղում, 1906, 127:

⁴³ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 55:

բռնկվելու հետևանքով այդ խելամիտ նախաձեռնությունը հետագա ընթացք չստացավ:

Առաջին աշխարհամարտն սկսվելուց մի քանի ամիս անց, երբ թուրքիան՝ որպես Գերմանիայի դաշնակից, մտավ պատերազմի մեջ, հայկական համայնքները Արևմտյան Հայաստանն ազատագրելու հույսով աշխույժ գործունեություն ծավալեցին: Մոսկվայում 1914 թ. հոկտեմբերի 22-ին տեղի հայություն մեծ հավաք հրավիրվեց: Ժողովը նախագահող Ս.Մամիկոնյանը հայրենասիրական ջերմ ելույթ ունեցավ: Նա, սկսելով Բեռլինի համաժողովից, նկարագրեց արևմտահայերի համար ստեղծված դժվարին կացությունը և հորդորեց ամեն կերպ սատար կանգնել ազգակից եղբայրներին: Անվանի գիտնական, հրապարակախոս Ա.Ջիվելիեզովը ժողովականներին հայտնեց հայկական կոմիտե ստեղծվելու մասին, որի նպատակը պատերազմի պատճառով ծանր կացության մեջ հայտնվածներին օգնելն է: Կոմիտեն միայնակ, ինքնին անկարող է շատ բան անել, ուստի հայցում է հայ և ուսու հասարակայնությունից աջակցությունը: Ուսանողների անունից հանդես եկավ Տեր-Դավիթյանը: Նա հստակապես հայրենիքին ծառայելու երիտասարդության միակամ վերաբերմունքը և ավելացրեց, որ իրենք պատրաստակամ են զոհելու անգամ սեփական կյանքը հանուն թուրքական լծի տակ տառապող իրենց եղբայրների⁴⁴:

Նոր Նախիջևանի հայկական գաղութի անվանի հասարակական գործիչ Գ.Չալխուշյանն այդ օրերին «Հայ ուսանողությունը մեր ողջունը» խորագրով հոդված տպագրեց «Մշակ» թերթում՝ նշելով, որ հայ ուսանողությունը խորապես ըմբռնել է ներկա պատմական պահը, Մոսկվայից և Պետերբուրգից նրանք շտապում են դեպի հայոց երկիրը և անձնվիրաբար մարտնչելու հանուն հայրենիքի⁴⁵: Մամուլի

⁴⁴ Տե՛ս Մշակ, 1914, 245:

⁴⁵ Տե՛ս նույն տեղում, 1914, 248:

մեկ այլ հրապարակման մեջ նշվում է, որ «Նույն օրը (1914 թ. հոկտեմբերի 25-ին – Վ.Բ.) երեկոյան գնացքով Կովկաս ճանապարհվեցին Մոսկվայի առաջին հայ կամաւորները, գլխաւորապէս ուսանողներ: Պատրաստվում են դէպի Կովկաս ու այնուհետեւ Տաճկահայաստան կամաւորների երկրորդ խմբակը և մի սանիտարական խմբակ»⁴⁶:

Հայութիւնը Հայկական Հարցի լուծումը տեսնում էր Ռուսաստանի, ուսական գեներալ հաջողութեան մեջ: Նման մոտեցումը միայն ուսահայութեան մտայնութիւնը չէր. այն համընդհանուր բնույթ էր կրում: Ռուսաստանից մշտապես կտրված, հեռու Փրանսիայում բնակվող, բայց ազգային խնդիրներով ու նրա պատմական ճակատագրով ապրող անվանի հրապարակախոս ու մտածող Արշակ Չոպանյանը հայ ժողովրդի համար բախտորոշ նշանակութիւն ունեցող հարցերի լուծումը ևս կապում էր Ռուսաստանի հետ: Ըստ նրա՝ Ռուսաստանը կոչված է գերակշիռ դեր կատարելու Հայկական Հարցի լուծման մեջ, ինչ ձևով էլ որ լինի այդ լուծումը⁴⁷:

Նորընտիր կաթողիկոս Խրիմյան Հայրիկը այցելում է Պետերբուրգ: Ժողովրդի բազմութեան առաջ հանդես է գալիս ազգային խնդիրներին վերաբերող հագեցված խոսքով և նշելով, որ քրիստոնյա ժողովուրդներին միշտ պաշտպան է կանգնած եղել Ռուսաստանը, ավելացնում է. «Սորա համար բովանդակ հայոց ակնկալութեան աչք կը հառին դէպի Մեծ դատաւոր և թագաւորն Ռուսիոյ, որ իւր բարեացակամ հաճութեամբ պսակէ և վախճան դնէ հայոց վաղեմի և հնացեալ խնդրոյն...»⁴⁸:

Արևմտահայութեան դրութիւնը Ռուսաստանի աջակցութեամբ բարվոքելու հույսերը ոչ միայն չիրականա-

ցան, այլև կատարվեց մարդկային պատմութեան մեջ նախադեպը չունեցող ողբերգութիւն: Երիտթուրքերի կառավարութիւնն ամենաբարբարոսական մեթոդներով կազմակերպեց հայերի ցեղասպանութիւնը, որին զոհ դարձավ շուրջ մեկուկես միլիոն խաղաղ բնակչութիւն: Արևելյան Հայաստանը լցվեց հարազատներին կորցրած, տուն ու տեղից, ապրուստի միջոցներից զրկված, սովի ու համաճարակային հիվանդութիւնների մեջ ընկած անօթեան գաղթականներով, որբերով:

Համայն Հայութեան շրջանում լայն շարժում սկսվեց փախստականներին պատսպարելու, մահվան ճիրաններից փրկելու համար: Այդ նպատակով անհապաղ ձևավորվեցին բազմաթիվ ու բազմաբնույթ միութիւններ: Մայրաքաղաքների հայկական համայնքներն ակտիվ ու գործուն մասնակցութիւն ունեցան, մանավանդ որ նրանք ունեին ֆինանսատնտեսական հնարավորութիւններ և նման պարագաներում հայրենակիցներին օգնութեան ձեռք մեկնելու փորձ:

Պատերազմի ժամանակ՝ տակավին 1915 թ. փետրվարին, Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Գևորգ Ե-ն դիմում է Պետերբուրգի եկեղեցական խորհրդին, 25 հազար ուրբլի գումար պահանջում թշվառ վիճակում գտնվող գաղթականների համար: «Անհնարին է, – գրում է նա, – առանց արտասուց նայիլ ի վերայ սոսկալի տառապանաց զաւակացս և տեսանել զգաղթական կանայս, զծերս և զանմեղ մանկուոնս, յուսահատ կացութիւն որոց յուզէ զմիտս և զսիրտս ամենեցուն»⁴⁹:

Պետերբուրգի Հայոց եկեղեցական խորհրդին «Ս.էջմիածնի եղբայրական օգնութեան գլխավոր կարգադիր Հանձնաժողովը» հայտնում է, որ գաղթականների համար բացել է հիվանդանոց, որբանոց, բաժանում են սնունդ, հա-

⁴⁶ Գաղութ, 1914, 34:

⁴⁷ Տն՝ Կ. Գալաթյան, Արշակ Չոպանյան, Երևան, 1987, էջ 321:

⁴⁸ Արաքս, 1894–1895, գիրք Ա, Ս. Պետերբուրգ, 1895, էջ 229:

⁴⁹ ՀԱԱ, ֆ. 399, ց. 1, գ. 1077, ք. 42:

գուստ, բայց արվածը բավարար չէ անգամ նրանց ամենահամեստ պահանջները բավարարելու համար: Հանձնաժողովը խնդրում է դրամական միջոցներ և պարեն, հագուստեղեն, այն ամենը, ինչով հնարավոր է կազմակերպել նրանց կենցաղը⁵⁰:

Մոսկվայի Հայ ճարտարապետների ժողովը վեհափառ Հայրապետին հայտնում է իր հոժար ծառայությունը որբանոցներ, գաղթականների համար կացարաններ կառուցելու գործում⁵¹:

Մոսկվայի Հայոց կոմիտեին առընթեր գործող «Հայ առևտրականների, առևտրարդյունաբերական ծառայողների և արհեստավորների վարչությունը» 548 ռուբլի է դնում կաթողիկոսի տրամադրության տակ՝ օգնելու պատերազմից տուժած եղբայրներին⁵²:

Ն.Ադոնցը 1915 թ. սեպտեմբերի 2-ին էջմիածնից հեռագրում է Պետերբուրգի եկեղեցական խորհրդին և հայտնում, որ շատ գաղթականների պատսպարել են շրջակա գյուղերում, բայց 30 հազար հոգի մնացել է աննկարագրելի ծանր դրության մեջ: Կազմակերպվում է որոշ եղբայրական օգնություն, բայց դա դրությունը չի փրկում: Աճում է մահացողների թվաքանակը, միայն նախորդ օրը այն կազմել է 302 մարդ, 500 դիակ մնում է առանց թաղելու: Նա, կոնկրետ թվեր նշելով, պահանջում է կազմակերպել օգնություն և անհապաղ դիմել վճռական ու կտրուկ միջոցների փրկելու դրությունը⁵³:

Պետրոգրադի եկեղեցական խորհուրդը 10 հազար ռուբլի է հատկացնում «պատերազմի մասնակից և պատե-

րազմի հետևանքով տուժած աղքատ ընտանիքների միություն կոմիտեին»:

Ստեղծված դժվարին պայմաններում անգամ ուշադրությունից դուրս չէր մնում, ընդհակառակը, հատուկ հոգ էր տարվում մանուկների ուսուցումը կազմակերպելու ուղղությամբ: Այդ նպատակով ստեղծվել և գործում էին հատուկ կազմակերպություններ: «Կովկասի Հայոց դպրոցների ուսուցիչների և վարժուհիների միություն» Ալեքսանդրապոլի վարչությունը մանուկների ուսման համար նույնպես դիմում է Պետերբուրգի եկեղեցական խորհրդի օգնությանը. «Հալածական Հայ ժողովրդի մի մեծ հատուածը՝ մոտ 23000 հոգի, տեղաւորւած է Ալեքսանդրապոլ քաղաքում և նրա գաւառում: Մինչ այժմ բաւարարութիւն է տւած նրա ծով կարիքների ամենաչնչին մասին... Փայք Կովկասի Հայութեան, որ լայն բաց արաւ իր դուռը հալածական եղբայրների և քոյրերի առաջ և իր աղքատիկ սեղանից բաժին հանեց նրան ապաստարան, կերակուր և հագուստ մատակարարելով»⁵⁴:

Աչքաթող չէին արվում նաև մատաղ սերնդի կարիքները: Փաստաթղթերից մեկում կարդում ենք. «Նրա բարոյական ու մտաւոր կրթութեան պահանջին ընդառաջ դնալով մեզանում՝ Բագուի ինտերնացիօնալ կոմիտէի նպաստով և տեղական ինտելիգենցիայի ջանքերով բացուած է փախստականների երեխաների համար դպրոց, ուր սովորում են Հայ և յոյն երկսեռ երեխաներ՝ 416 հոգի»: Ապա նշվում է, որ միությունը Հաջողեցրեց աշակերտներին «առանց ազգի ու կրօնի խտրութեան» նախաճաշ տալ: Դիմում-խնդրանքն ավարտվում է հետևյալ խոսքերով. «Առանց յարգոյ խորհրդի օգնութեան՝ ուսուցչական միութիւնս պիտի դժուարանայ կատարել իր սրբազան պարտքը դէպի հալածական ժողովրդի մանուկ սերնդի դաստիարակութեան

⁵⁰ Տե՛ս նույն տեղում, ք. 55:

⁵¹ Տե՛ս նույն տեղում, ք. 57, գ. 2, գ. 1268, ք. 1:

⁵² Տե՛ս նույն տեղում, գ. 1257, ք. 4:

⁵³ Տե՛ս նույն տեղում, ք. 399, գ. 1, գ. 1077, ք. 77-78:

⁵⁴ Նույն տեղում, ք. 89:

պանծալի գործը: Մանուկ սերնդի վէրքերը սպեղանի են պահանջում, դարմանեցէ՛ք նրանց և հաւատացած եղէ՛ք, որ դարէդար ապրելու էք նրա խոցոտւած, բայց անբիծ սրտերում»⁵⁵:

Եկեղեցական խորհուրդները և երկու քաղաքների միացյալ խորհուրդը ջանում և լիովին կամ մասնակի ձևով բավարար լուծում էին տալիս օգնութիւն Հայցող կազմակերպութիւններին, անհատներին:

Մայրաքաղաքների եկեղեցական խորհուրդները, ինչպես նաև գաղթականութեանն օգնութեան Հասնող մյուս կազմակերպութիւնները սոսկ օժանդակութիւն Հատկացնողների պատիվ դերում չէին: Նրանք շահագրգիռ հետևում և սեփական նախաձեռնութեամբ աջակցում էին օգնութեան անհատաղ պահանջ ունեցողներին կամ տարբեր անուններով այն կազմակերպութիւններին, որոնք առավել արդյունավետ էին գործում: Բազում փաստերից հիշատակենք մեկը: Պետերբուրգի եկեղեցական խորհուրդն իր նախաձեռնութեամբ 150 հազար ռուբլի գումար է առանձնացնում, որից 50 հազարը դնում է Թիֆլիսի կենտրոնական բյուրոյի տրամադրութեան տակ՝ ըստ անհրաժեշտութեան գործադրելու, իսկ 100 հազարը հատկացնում է դեղորայք, սնունդ մատակարարող այն կենտրոններին, որոնք պահի, ստեղծված իրավիճակի խոր գիտակցութեամբ կազմակերպված ու արդյունավետ աշխատանք էին կատարում⁵⁶:

Մայրաքաղաքի եկեղեցական խորհուրդն անհրաժեշտ էր համարում դուրս գալ ազգային շրջանակներից և օգնութիւն կազմակերպել նաև առհասարակ պատերազմից տուժածներին: Նա հատուկ գրութիւն է ուղղում պատերազմի ժամանակ տուժածներին օգնող Թիֆլիսի կոմիտեին և խնդրում տեղեկացնել դաշտային հիվանդների համար

դեղորայքի, սննդի Հայթայթման հարցում առկա դժվարութիւնների մասին: Միաժամանակ հայտնում է, որ փորձում է կարմիր խաչի հետ կապեր հաստատել և նրան ընդգրկել օգնութիւն կազմակերպողների շարքում: Նրա գործունեութեան բարեգործական ուղղութիւնն այն աստիճան ճանաչում էր գտել, որ նրան էին դիմում նաև ռուսական կազմակերպութիւնները: Համառուսական քաղաքների Պետրոգրադի մարզային կոմիտեի ռազմագերիների բաժինը դիմում է եկեղեցիների միացյալ խորհրդին, տեղյակ պահում թշնամական երկրներում գտնվող ռազմագերիների ծանր դրութեան մասին և խնդրում օժանդակութիւն⁵⁷:

Պատերազմի առաջին տարում՝ 1914 թ. աշնանը, եկեղեցական խորհրդի և ազգային ուղղվածութեան Հասարակական մյուս կազմակերպութիւնների գործունեութեանը զուգահեռ երկու քաղաքների համայնքներում ստեղծվեցին Հայկական կոմիտեներ: Նրանք կոչված էին օգնութիւն կազմակերպելու պատերազմում վիրավորվածներին, փախստականներին, առհասարակ տուժածներին: Մոսկվայում Հայկական կոմիտեի նախագահ ընտրվեց Հայ համայնքի ճանաչված գործիչ հրապարակախոս Ստեփան Մամիկոնյանը: Կոմիտեի գործունեութեանն ակտիվորեն մասնակցում էին Հայ անվանի գործիչներից Ա.Ջիվելեզովը, բանաստեղծ Ա.Ծատուրյանը և ուրիշներ: Կոմիտեն իր միջոցներով 1916–1918 թթ. հրատարակեց «Армянский вестник» հանդեսը: Հանդեսի խմբագիր-հրատարակիչն էր Իվան Ամիրովը: Նրա փաստական խմբագիրը նշանավոր պատմաբան, արվեստաբան, հրապարակախոս պրոֆեսոր Ա.Ջիվելեզովն էր: Պարբերականը հրապարակ էր եկել հենց ռուս հասարակայնութեանը ծանոթացնելու Հայ ժողովրդի պատմութեանն ու մշակույթին, մասնավորապես պատերազմի հետևանքով նրա համար ստեղծված ողբերգական ու դժվարին կացու-

⁵⁵ Նույն տեղում, ք. 89, 91:

⁵⁶ Տե՛ս նույն տեղում, ք. 6:

⁵⁷ Տե՛ս նույն տեղում, ք. 9–10, 82:

թյանը: Հայ մտավորականներից բացի՝ հանդեսին մասնակցում էին նաև ուսուցիչները, նշանավոր գրողներ Վալերի Բրյուսովը, հայր և որդի Ալեքսեյ և Յուրի Վեսելովսկիները, Վասիլի Նեմիրովիչ-Պանչենկոն և ուրիշներ: Հայկական կոմիտեի աշխատանքներին ակտիվորեն մասնակցում էին Հայ ուսանողները, մանավանդ փախստականներին օգնելու հարցում:

Մայրաքաղաքների Հայ համայնքները փախստականներին օգնելու, նրանց համար քիչ թե շատ տանելի պայմաններ ստեղծելու համար օգտագործում էին Հնարավոր բոլոր միջոցները, անգամ դիմում ծայրահեղ քայլերի: Մոսկվայի փախստականների կոմիտեն Ֆինանսական հանձնաժողովի նախագահ Խ.Գենչ-Օղլուի ստորագրությամբ 1917 թ. հատուկ նամակ է ուղարկում Հայ համայնքի անդամներին: Նամակում նշվում է, որ արդեն երեք տարի է, ինչ պատերազմը շարունակվում է, և այդ ընթացքում կոմիտեն հարյուրավոր փախստականների ապահովել է սննդով, ապրելատեղով, հազարավոր որբերի է հավաքել, լուծել նրանց սննդի, հագուստի, կրթության հարցերը, հիվանդանոցները հարյուրավոր հիվանդների կյանք են փրկել: Ամենուր դրվատանքի են արժանանում Մոսկվայի հայերի սրտացավ վերաբերմունքը, նրանց ակտիվ գործունեությունը: Մայրաքաղաքների Հայ համայնքների հետ միասին տեղերում նպաստավոր աշխատանքներ են կատարել նաև քաղաքների միություն «Եղբայրական օգնություն» և ուրիշ կազմակերպություններ: Կառավարությունը ևս նշանակալի գումարով օգնության ձեռք է մեկնել փախստականներին: Սակայն արվածը բավարար չէ: «Մենք ոչ մի ընդհանուր չպետք է մոռանանք, — նշվում էր նամակում, — որ Մոսկվայի հայկական գաղութը Հայ ժողովրդի մտավոր և նյութական ուժերի կենտրոնատեղին է, և որ նրա հայացքն ուղղված է մեզ վրա»: Մանավանդ որ տակավին շատ-շատ են փախստականների հոգսերը: Մոսկվայի հայկա-

կան կոմիտեն նպատակահարմար է գտնում, չնվազեցնելով նյութական աջակցությունը, միաժամանակ այնպիսի օգնություն կազմակերպել, որ փախստականները կարողանան ցանքս կատարել և աստիճանաբար ձեռք բերել իրենց տնտեսությունը: Նախապես ստանալով Հայ համայնքի համաձայնությունը՝ ընտրվել է հանձնաժողով, որը սահմանել է Հայկական գաղութի յուրաքանչյուր անձի վճարելիք գումարի չափը: Խնդրվում էր հնարավոր կարճ ժամանակամիջոցում մոլծումները կատարել ժամհարյանների գրասենյակի Մոսկվայի հայկական կոմիտեի ընթացիկ հաշվի վրա⁵⁸:

Մեծ եղեռնի հետևանքները՝ փախստականների հիմնախնդիրները համակողմանիորեն քննարկելու և համակարգելու հարցում շահագրգիռ վերաբերմունքի արտահայտություն էր նաև այն, որ Մոսկվայի և Պետերբուրգի հայկական կոմիտեիները նախաձեռնեցին Պետերբուրգում 1916 թ. մայիսի 10-ից 12-ը հրավիրել Հայ փախստականների հարցերով զբաղվող կազմակերպությունների ներկայացուցիչների համագումար: Համագումարի հրավիրումը հրամայական պահանջ էր դարձել: Այն պայմանավորված էր փախստականների հարցում տիրող տնայնագործական խառնաշփոթ գործընթացով, միասնական կենտրոնի և ընդհանուր մշակված ծրագրերի բացակայությամբ:

Փախստականներին ծանր դրությունից հանելու, նրանց հետ տարվող աշխատանքները կանոնակարգելու նպատակով համագումարի հրավիրումը խիստ անհրաժեշտ էին համարում նաև ժամանակի նշանավոր գործիչները, որ քաջատեղյակ էին իրավիճակին: Ա.Ջիվելեգովը, որը հրատապ էր համարում փախստականներին աջակցող կազմակերպությունների համագումարի հրավիրումը, նշում է, որ Ռուսաստանում տեղական և ազգային բազմաթիվ կազմակերպություններ կան, որոնցից մեկը փող ունի, փորձ չու-

⁵⁸ Ст'ю Армянский вестник, 1917, 17, էջ 14:

նի, մյուսը փորձ ունի, փող չունի, ուրիշներն այլ առավելություններ ու պակասություններ ունեն: Նրանք դժգոհում, բանավիճում են իրար հետ, որից, սակայն, փախստականների վիճակը չի թեթևանում: Նրա կարծիքով՝ Համագումարը երեք հիմնական հարց է լուծելու. նպատակին ծառայեցնել կառավարության հատկացրած միջոցները, արդյունավետորեն տնօրինել Հայ Հասարակական կազմակերպությունների միջոցները և աշխատանքի բաժանում կատարել պետական մարմինների, «Կովկասի քաղաքների միություն» և Հասարակական կազմակերպությունների միջև⁵⁹:

Բարձրագույն իշխանություններից Համագումար հրավիրելու թույլտվություն ստանալու դժվարությունը Մոսկվայի և Պետերբուրգի՝ փախստականներին օգնող կոմիտեների առաջարկով իր վրա է վերցնում պետական դոմայի անդամ Միքայել Պապաջանովը: Վերջինս ստանում է ներքին գործերի նախարարության՝ Համագումարի կայացման և նախապես ծրագրված մարտ ամսից մայիսի 10-ից 12-ը տեղափոխելու թույլտվությունը: Նախարարությունը միաժամանակ պահանջում էր Համակողմանի տեղեկություններ Համագումարի մասին⁶⁰:

Մոսկվայի և Պետերբուրգի Համագումարի կազմակերպական կոմիտեի անունից Պետերբուրգի՝ փախստականներին օգնող բյուրոյի նախագահ Ա.Ասրիբեկովը հեռա-

գրում է բոլոր կազմակերպություններին, միություններին, թերթերի խմբագրություններին Համագումարի հրավիրման մասին: Ինչպես նախատեսված էր, մայիսի 10-ին Պետերբուրգում բացվում է Համագումարը: Համագումարին մասնակցում էին երկրի տարբեր վայրերից, գլխավորապես Ռուսաստանի շրջաններից ժամանած 175 ներկայացուցիչներ: Պատգամավորների մեծամասնությունը կազմում էին Պետերբուրգի, Մոսկվայի և Ռուսաստանի Հայկական այլ Հայաշատ շրջանների ներկայացուցիչները: Համագումարին մասնակցում էին նաև սենատորներ Նեյդգարտը, Նիկիտինը, ակադեմիկոս Ն.Մառը, Ս.Աբամելիք-Լազարյանը, պետական դոմայի Հայ անդամները, գեներալներ Հ.Բաղրամովը, Վ.Թամաշևը և ուրիշներ⁶¹: Համագումարի նախագահ է ընտրվում Ս.Մամիկոնյանը, տեղակալներ՝ Գ.Չալխուշյանը, Վ.Վարդանյանը և Ա.Ասրիբեկովը: Նախագահողը, բացելով Համագումարը, փախստականների նկատմամբ հոգատար վերաբերմունքի համար Հայ ժողովրդի անունից երախտագիտության խոսք է ուղղում Ռուսաստանի բարձրագույն իշխանություններին: Ապա տեղեկացնում է, որ 270 հազար փախստականներ պատուպարվել են Ռուսաստանում, մի քանի հարյուր հազար հայեր անմխիթար վիճակում գտնվում են Միջագետքի անապատներում: Ի՞նչ անել, ինչպե՞ս նրանց օգնել, ահա այն գլխավոր հարցերը, որոնցով զբաղվելու է Համագումարը: Ս.Մամիկոնյանը միաժամանակ հույս է հայտնում, որ Ռուսաստանի և նրա դաշնակիցների կողմից պատերազմում հաղթանակ տանելուց հետո Հայաստանի համար կբացվի պայծառ հեռանկար: Բազմաթիվ ելույթներում արվում են տարբեր առաջարկներ: Նոր Նախիջևանի ներկայացուցիչ, նշանավոր Հասարակական գոր-

⁵⁹ St'u A.Дживелегов, Армянский съезд. – Армянский вестник, 1916, 23, ցան՝ Дж.Киракосян, Алексей Дживелегов и его историко-публицистическое наследие, Ереван, 2007, էջ 137–139, 157–160:

⁶⁰ St'u Армянский вестник, 1916, 12–13, էջ 24: Համագումար հրավիրող կազմակերպական կոմիտեի կազմում Պետերբուրգից մտնում էին պետական դոմայի երկու անդամներ՝ Ս.Պապաջանովն ու Մ.Աճեմովը, Ն.Ադոնցը, Ա.Ասրիբեկովը, Բերբերովը, Հ.Ղուկասովը, Ռոստոմյանը, Սարուխանը և Տիգրանյանը, իսկ Մոսկվայից՝ Բ.Աճեմովը, Ի.Ամիրովը, Ա.Միքայելյանը, Մ.Թադևոսյանը, Հ.Տեր-Հովհաննիսյանը և Խարմաջևը (տե՛ս նույն տեղում, էջ 24):

⁶¹ Հանգամանորեն տե՛ս Ա.Հարությունյան, Պետրոգրադի գաղթականական համագումարը և նրա նշանակությունը. – Էջմիածին, 2008, Դ, էջ 75–79:

ծիչ Գ. Չալխուլչյանն անդրադառնում է ոչ միայն փախստականների, այլև գերիների խնդրին: Մ. Պապաջանովը բարձրացնում է կառավարության հատկացրած օգնությունն արդյունավետորեն օգտագործելու հարցը և շեշտում այն պարագան, որ փախստականներին օգնելու հարցում բոլորից լավ իրենց դրսևորում են Հայ գյուղացիները:

Փախստականների հետ կապված բոլոր խնդիրները քննարկում են կազմակերպական, դպրոցակրթական, ֆինանսատնտեսական, բժշկասանիտարական, գյուղատնտեսական, իրավական և ընդհանուր հարցերի մասնաճյուղերում և կանխորոշում հետագա անելիքները⁶²:

Հասարակայնության ընդհանուր կարծիքն է արտահայտում Ա. Զիվելեգովը, երբ մի շարք առումներով բարձր է գնահատում Համագումարի նշանակությունը: Նա գտնում է, որ հաջողվեց փախստականներին աջակցող կազմակերպությունների աշխատանքները համակարգել, միավորել մեկ միասնական կենտրոնի մեջ: Գործնական լուծում տրվեց գյուղատնտեսության, սանիտարական, դպրոցական, իրավական և այլ կենսական նշանակություն ունեցող հարցերին: Դրանով հանդերձ՝ նա համագումարի հիմնական արդյունքն է համարում այն, որ ռուս հասարակայնությունն իմացավ, թե ինչպիսի ողբերգություն է ապրել Հայ ժողովուրդը Թուրքիայում, և թե փախստականներն ինչպիսի թշվառ վիճակում են Ռուսաստանում: Եվ պակաս կարևոր չէ այն պարագան, որ համագումարը ռուսական հասարակական մտքին նյութ տվեց Հայկական հարցի մա-

սին: Համագումարում գրեթե չհնչեցին Հայ իրականության մեջ այնքան սուր արտահայտվող կուսակցական տարակարծությունները: Բոլորը մտածում էին ընդհանուր գործի մասին և հասկանում, որ կուսակցական հակամարտությունը կարող է վնասել ընդհանուր գործին: Մեծանուն հրապարակախոսը վստահություն է հայտնում, որ ստեղծված համերաշխությունը շարունակական կլինի, քանի որ դա է պահանջում Հայաստանի շահը⁶³:

Ռուսաստանում ապաստան գտած արևմտահայ գաղթականները ջանում էին հոգալ իրենց ամենօրյա ապրուստի միջոցները և ըստ կարողության պատրաստում էին կյանքի ու կենցաղի, արվեստի բազմատեսակ իրեր: Գաղթականներին օգնություն կազմակերպող համառուսական կոմիտեն Տատյանա Նիկոլաևնայի գլխավորությամբ որոշում է Պետրոգրադում կազմակերպել տարբեր ժողովուրդների գաղթականների ձեռքի աշխատանքների ցուցահանդես: Ցուցահանդեսի կազմակերպիչների նպատակն էր ռուս հասարակայնությանը ծանոթացնել գաղթականների վիճակին, նրանց կենցաղին, կատարած աշխատանքներին: Տատյանա Նիկոլաևնայի կոմիտեն խնդրում է պատերազմի ժամանակ ձևավորված Պետրոգրադի կոմիտեին իր վրա վերցնել ցուցահանդեսի հայկական բաժնի կազմակերպումը: Առաջարկն ընդունվում է, և կոմիտեն ձեռնամուխ է լինում այդ աշխատանքներին:

1917 թ. ապրիլին Պետրոգրադում բացվում է ցուցահանդեսը, որի բաժիններում ներկայացված էին կանանց ձեռագործ, հագուստեղեն, կոշիկեղեն, մանածագործական արտադրանք, փականագործների, դարբինների, զամբյուղագործների աշխատանքներ, ռազմական պաշտպանական առարկաներ, ռուսումնական ձեռնարկներ, արվեստի ստեղծագործություններ: Այլ խոսքով, ներկայացված էին ազգա-

⁶² Стів Армянский вестник, 1916, 16, էջ 11–12: Համագումարում նախագահող, Մոսկվայի հայկական կոմիտեի նախագահ Ս. Մամիկոնյանին ռազմական գործողությունների պատճառով տուժածներին օգնելու գործում ցուցաբերած ակտիվ աշխատանքի համար Նորին կայսերական մեծության մեծ իշխանուհի Տատյանա Նիկոլաևնայի պարգևատրում է առաջին կարգի կրծքանշանով (տե՛ս նույն տեղում, 1916, 37–38, էջ 31)

⁶³ Стів նույն տեղում, 1916, 17, էջ 1–2:

գրական և մշակութային արժեք ներկայացնող իրեր: Ցուցադրված էին նաև գաղթականների անմխիթար վիճակն արտահայտող լուսանկարներ, հուշամատյաններ, քարտեզներ և այլն: Ցուցահանդեսը ոուս հասարակայնությանը ըստ կարելիության ներկայացնում էր արևմտահայության ժողովրդական մշակույթը, կենցաղը, վարքն ու բարքը: Ցուցահանդեսը միաժամանակ ցույց տվեց, որ գաղթականները ծանր պայմաններում աշխատում, ամեն ինչ անում են իրենց կյանքն ապահովելու համար: Ստահող են տարածված լուրերը, թե նրանք, ձեռնածալ նստած, հույսերը կապում են միայն ստացվող օգնության հետ⁶⁴:

Ինչպես տեսանք, եկեղեցական խորհրդին զուգահեռ գործում և Հայ Համայնքի ղեկավարությունը, փաստորեն, ստանձնել էր Հայկական կոմիտեն: Փետրվարյան, անգամ Հոկտեմբերյան հեղաշրջումներից հետո, թեկուզ և շատ կարճ ժամանակ, կոմիտեն պահպանում էր իր այդ դերը: Նրան 1918 թ. սկզբներից փոխարինելու եկավ խորհրդային կառավարության ազգությունների գործերի ժողովրդական կոմիսարիատի կազմում 1917 թ. դեկտեմբերին ստեղծված Հայկական գործերի կոմիսարիատը: Վերջինիս կոմիսար նշանակվեց անվանի բուլշևիկ Վառլամ Ավանեսովը, իսկ տեղակալ՝ Վահան Տերյանը: Կոմիսարիատի կազմում տարբեր տախտերի աշխատել են Պ.Մակինցյանը, Հ.Զառայանը, Հ.Հովսեփյանը, Աշոտ Հովհաննիսյանը, Ս.Լուկաշինը և ուրիշներ: Կոմիսարիատն իր բաժանմունքներն ուներ Հայաշատ գաղութներում, իսկ մի շարք քաղաքներում, այդ թվում և Պետերբուրգում ուներ լիազորություններ⁶⁵:

Կոմիսարիատի գլխավոր խնդիրն էր Հայ բնակչության մեջ խորհրդային իշխանության և բուլշևիկյան կուսակցության քաղաքականության քարոզումը: Դրանով հանդերձ՝ կոմիսարիատը նկատելի աշխատանք կատարեց ոուսահայերի շրջանում փախստականների հոգսերը թեթևացնելու ուղղությամբ: Քաղաքական փոթորկալից այդ տարիներին կատարվող իրադարձություններին Հայ բնակչությանը ծանոթացնելու և նոր գաղափարախոսությունը քարոզելու նպատակով կոմիսարիատը 1918 թ. հրատարակեց «Կոմունիստ» (խմբագիր՝ Վ.Տերյան), իսկ 1919 թ.՝ «Կարմիր դրոշակ» (խմբագիր՝ Ա.Կարինյան) թերթերը, որոնք շատ կարճ կյանք ունեցան: Հայկական գործերի կոմիսարիատը գոյատևեց մինչև 1921 թվականը: Մինչ այդ իրենց գործունեությունը դադարեցրել էին եկեղեցական խորհուրդը և ազգային մյուս կազմակերպությունները:

Այսպիսով, արևելյան երկու պետությունների թուրքիայի և Պարսկաստանի լծի տակ գտնվող Հայրենի երկրի ազատագրումը մշտապես եղել է Հայ մտավոր կենտրոն դարձած Մոսկվայի և Պետերբուրգի Հայկական համայնքների հասարակայնությանը զբաղեցնող ամենակարևոր հիմնախնդիրներից մեկը: Սակայն նրանք չեն բավարարվել սոսկ Հայրենասիրական, Հրապարակախոսական բնույթ կրող մտահոգություններով: Ինչպես տեսանք, իսկ հետագա շարադրանքի ընթացքում առավել ևս կհամոզվենք, որ Հայրենիքին ու Հայրենակիցներին ամեն կերպ սատար կանգնելու, աջակցելու նպատակով երկու Հայահամայնքները գնահատելի գործնական ձեռնարկումներ են արել և իրենց որոշակի ներդրումը կատարել:

⁶⁴ Տե՛ս Ա.Հարությունյան, Պետրոգրադի 1917 թվականի հայ գաղթականների ցուցահանդեսը. - Արվեստ, 1990, 4, էջ 54-55:

⁶⁵ Տե՛ս Մ.Ալիսանյան, Հայկական գործերի կոմիսարիատի գործունեությունը, Երևան, 1958, էջ 22-27:

2. Հայ-ռուսական հասարակական կապերի ոլորտում

Գաղթաշխարհի ընդհանուր պատմության հիմնական առանձնահատկությունը երկու Հայրենիք ունենալու գաղափարի մարմնավորումն է: Այս կամ այն գաղութի գոյությունը եթե երկարատև է, անցնում է հարյուրամյակից, նորաբնակների մի քանի սերունդ բնակվում է հյուրընկալ երկրում, բնականաբար, այդ երկիրն ընկալվում է որպես Հայրենիք: Մյուս կողմից՝ օտար երկրում հաստատված և համայնքային կյանքով ապրող զանգվածը պահպանում է իր լեզուն, դավանանքը, սովորությունները, այլ խոսքով՝ ազգային հատկանիշները: Դրանք վկայությունն են այն բանի, որ նա մտավոր ու հոգևոր ներաշխարհում կրում է նախնիներից ավանդված ժառանգությունը, պապենական երկրի կամ մայր Հայրենիքի զգացումը, գաղափարը:

Գաղութների բնակչությունը տարբեր ձևերով ու ներդրման տարբեր չափերով է կապված լինում և ջանում ծառայել Հայրենիքին: Հյուրընկալ երկրի քաղաքացին լինելով՝ նա իր ամբողջ գործունեությամբ ծառայում է տվյալ երկրի բարեշինմանը: Հզոր գաղութները դրա հետ մեկտեղ ջանում են կապեր պահպանել, ներդրում ունենալ նաև մայր Հայրենիքում: Օտար միջավայրում, նորահաստատ երկրում ազգային մշակութային արժեքների պահպանումն ու զարգացումը դրա լավագույն դրսևորումն են: Ակադեմիկոս Ն.Յորգան, անդրադառնալով իր երկրում բնակություն հաստատած հայերի վարքագծին, տվել է հետևյալ բնութագիրը. «Ռեմիսիայի հայերը կարողացան մեծ հմտությամբ զուգակցել երկու դժվարին և նրբին պարտա-

կանություններ՝ մեկը հավատարմությունը դեպի իրենց Հայրենի ավանդություններն ու իրենց ազգությունը, որոնք բնավ մոռացած չեն, և մյուսը՝ դեպի այն երկիրը, ուր իրենք և իրենց նախնիները հաստատվել են շատ հին ժամանակներից ի վեր: Մեզ համար նրանք եղբայրներ են, ազնիվ եղբայրներ, միաժամանակ մնալով իրենց հնագույն Հայրենիքի ընտրյալ որդիները»⁶⁶: Այս բնորոշումն առավել կամ պակաս չափերով կարելի է տարածել, առանց բացառություն, բոլոր գաղութների վրա:

Գաղթավայրերի պատմության այդ առանձնահատկությունը ըստ ամենայնի ընկալում էին նաև նրանց պատմությանն առնչվող անձնավորությունները: Սիմեոն Համալյանը «Մտքեր և խոհեր» վերտառությամբ հոդվածում արժարժում է հենց Ռուսաստանի հայկական գաղութների երկակի այդ բնույթը: Նա այն համոզմունքն է արտահայտում, որ ռուսահայը Ռուսաստանի լավ քաղաքացի պետք է լինի՝ միաժամանակ չմոռանալով մայրենի լեզուն, գրականությունը. «Ռուսահայը, — գրում է նա, — պետք է լինի համայն Ռուսաստանի իսկական քաղաքացի և միաժամանակ Հայ հասարակութեան իսկական գաղակ, գործունեայ անդամ»⁶⁷:

Հայկական գաղթավայրերի ընդհանուր բնութագիրը ներկայացնելիս երբ ասվում է, որ նրանց պատմությունը նաև աշխարհի տարբեր ժողովուրդների հետ Հայ ժողովրդի պատմական կապերի պատմությունն է, սոսկ գեղեցիկ բանաձևում չէ: Այն բովանդակում է նրանց անցած երկարատև ճանապարհի փորձի ընդհանրացումը: Աշխարհի շատ ժողովուրդներ իրենց երկրներում հանդրվան գտած Հայ զանգվածների միջոցով են ծանոթացել, գաղափար կազմել Հայերի ու Հայաստանի մասին: Գաղթավայրերում հայու-

⁶⁶ Տե՛ս Հայ ժողովրդի պատմություն, հ.6, Երևան, 1981, էջ 676:

⁶⁷ Մարտ, 1912, երկրորդ տարի, 5-6, էջ 8:

թյունը չփվում, ծանոթանում է տվյալ երկրի պատմութ-
թյանն ու մշակույթին, ազդվում ու ազդում, նրանից վերց-
նում այն նորն ու առաջադեմը, որոնց պահանջը զգացվում
է: Այդ առումով Հայ գաղթավայրերի պատմության մեջ ա-
ռանձնանում և յուրահատուկ նշանակութուն են ձեռք բե-
րում Մոսկվայի և Պետերբուրգի Հայկական Համայնքները:

XIX դ. կեսերից՝ Ղրիմի պատերազմից և Հատկապես
գյուղացիական ռեֆորմից հետո, Ռուսաստանը մտնում է
ժողովրդավարական, ազատամտական զարգացման ուղի:
Պետերբուրգը և Մոսկվան դառնում են լուսավորության,
գիտության, Հասարակական կյանքի աշխույժ շարժման, ազ-
գային զարթոնքի կենտրոններ: Այդ քաղաքները դառնում
են նաև Հայերի, մասնավորապես Հայ երիտասարդության,
ուսանողության մտավոր կենտրոններ:

Հայ Համայնքների մտավորականության ճանաչված
դեմքերն ուսանողությանը քարոզում են ճանաչել իր դերը,
առաքելութունը: Նրանք երիտասարդությանը հորդորում
են ձեռք բերել գիտելիքներ, հարստացնել մտավոր պաշարը,
տիրապետել մայրենի լեզվին, ապա այդ ամենը փոխադրել
Հայրենիք և պայքարելով հետամնացության, խավարա-
մտության դեմ՝ լուսավորություն, քաղաքակրթություն
տարածել:

Գ.Տատյանը Մոսկվայի Հայ ուսանողությանը Հաս-
ցեագրած նամակում պարտավորեցնում է իմանալ ազգային
լեզուն, խորապես ուսումնասիրել պատմությունը, մշա-
կույթը, նրա անցյալն ու ներկան և ապա լուրջ գիտելիք-
ներով զինված՝ վերադառնալ Հայրենիք՝ փարատելու նրան
չըղապատող խավարը, լուսավորելու նրա մութ կյանքը⁶⁸:
Նույն մոտեցումն ունենր Ղ.Աղայանը Պետերբուրգի Հայ
ուսանողության նկատմամբ. «Մեր մտավոր վերածնության
առաջին կարապետները, — գրում է նա, — Դորպատի Համալ-

⁶⁸ Տե՛ս Մշակ, 1897, 21:

սարանի Հայ ուսանողներն էին: Սրանց Հաջորդեցին Պե-
տերբուրգի Հայ ուսանողները: Պետերբուրգի մտավոր Հե-
ղափոխության շրջանում զարգացած Հայ ուսանողության
մի ստվար մասը Հայրենիք վերադառնալով՝ անկախ դիրք
բռնեց և Հասարակական գործունեության նվիրվեց»⁶⁹:

Սմբատ Շահազիզը նմանապես մեծ Հուլյսեր էր կա-
պում երիտասարդության և Հայրենիքին ծառայելու նրա
մղումների հետ: «Այո՛, ես կամենում եմ հաւատալ, — հա-
վաստում է նա, — որ այսօրեան սերունդը աշխատում է
իւրացնել ժամանակիս առաջաւոր իդէաները և այդպէս մօ-
տենալ քաղաքակիրթ կեանքի էական կազմակերպութեան,
որ միակ ճանապարհ է տգիտութեան դէմ: Այդ գիտակցու-
թեան շնորհիւ այսօրուայ սերունդը զգայիւն և կենդանի
տրամաբանութեամբ ականջ է դնում և իւր Հայրենիքի
ցաւերին և ուրախութիւններին, հետաքրքրում է և դորա
ընթացիկ հարցերով»⁷⁰: Իր ամբողջ կյանքը մայրաքաղաք-
ներում անցկացրած և տեղի Հայ Համայնքներին քաջածա-
նոթ վաճան Տերյանը Հայերի հոգևոր միասնության, ինք-
նության պահպանման հարցում խիստ կարևորում էր մայ-
րենի լեզվի իմացությունը: «Հոգևոր Հայաստան» հոդվա-
ծում նա գրում է. «Մինչդեռ մենք մի Մոսկվայում, ուր
բազմահազար ու հարուստ գաղութ ունենք, չունենք գեթ
մի փոքրիկ ընկերություն, մի հիմնարկություն, որի նպա-
տակը լիներ Հայոց լեզվի պահպանումն ու տարածումը, ոչ
թե օտարների, այլ մերայինների՝ Հայերի մեջ»⁷¹:

Հայրենիքին ծառայելը, այնտեղ լուսավորություն
տարածելը մշտապես մտահոգել է Հայ Համայնքների գոր-

⁶⁹ Ղազարոս Աղայան, Երկերի ժողովածու, հ. 3, Երևան, 1974, էջ 429-
430:

⁷⁰ Սմբատ Շահազիզեան, Յոբելեանական տարեդարձ, Մոսկուա, 1893,
էջ 54-55:

⁷¹ Վահան Տերյան, Երկերի ժողովածու, հ. 3, Երևան, 1975, էջ 114:

ծիչներին: «Донская речь» թերթը հաղորդագրութուն է տպագրել այն մասին, որ Պետերբուրգի հայերի մեջ կազմվել է մի հանձնախումբ, որը նպատակ ունի հիմնելու մի ընկերութուն՝ Ռուսաստանի հայերի մեջ լուսավորութուն տարածելու համար, և մշակվում է նրա կանոնադրութունը: «Новости» լրագիրը հավելում է, որ ընկերության նպատակը Կովկասում գործելն է. այնտեղ բացել դպրոցներ, որտեղ հայ աշակերտները, ռուսերենից բացի, կսովորեն մայրենի լեզուն, և լուսավորական այլ ձեռնարկումներ կատարել⁷²:

Ուսանողութունը տարբեր բուհերում մասնագիտությանը տիրապետելուն զուգահեռ քայլեր էր կատարում հայոց պատմության ու մշակույթի վերաբերյալ բավարար գիտելիքներ ունենալու ուղղությամբ: Նրանցից շատերը մասնակցում էին հայոց լեզվի խմբակային պարապմունքներին, հայագիտական թեմաներով կազմակերպվող դասախոսութուններին: Պետերբուրգի տարբեր բուհերի ուսանողները 1881 թ. միահամուռ որոշում և շաբաթը մեկ օր հավաքվում ու լսում են պրոֆ. Բ. Պատկանյանի դասախոսութունները հայոց պատմության հիմնախնդիրների վերաբերյալ: Նրանք շաբաթական մեկ օր 2-3 ժամ տրամադրում են հայոց լեզվին ու գրականությանը, իսկ տակավին 1860-ական թթ. ստեղծել էին 600 գրքից բաղկացած իրենց սեփական գրադարանը: Գրադարանի պատասխանատու ուսանող Կարապետ Յաղուբյանը, տեղեկացնելով, որ գրադարանը, որը ձևավորվել է գերազանցապես Վենետիկի, Վիեննայի և Կ. Պոլսի հրատարակութուններից, միակողմանի ուղղվածութուն ունի, ուստի Կովկասի հրատարակիչներին և հեղինակներին խնդրում էր իրենց գրքերից մեկական օրինակ ուղարկել գրադարանին⁷³:

⁷² Տե՛ս Մշակ, 1901, 11, 12:

⁷³ Տե՛ս Մեղու Հայաստանի, 1882, 138, Արձագանք, 1883, 15:

Ռուսաստանի մայրաքաղաքների բարձրագույն ուսումնական հաստատութուններում սովորող հայ ուսանողների թվաքանակը փոքր չէր և աստիճանաբար աճում էր: Մոսկվայի համալսարանում 1850/1851 ուսումնական տարում ուսանում էին հայ 16 երիտասարդներ, 10 տարի հետո նրանց թվաքանակը հասավ 46-ի⁷⁴: 1884/1885 ուսումնական տարում սովորում էին հայ 66, իսկ 1897 թվականին՝ 119 երիտասարդներ⁷⁵: «Новое время» լրագրի տեղեկութունների համաձայն՝ 1888 թ. Պետերբուրգի տարբեր բուհերում սովորում էր հայ 118 երիտասարդ⁷⁶:

Կարևոր ու գնահատելի է այն, որ ուսանողների բացարձակ մեծամասնութունը՝ 97-98 տոկոսը, Հայաստանից, Անդրկովկասի հայաբնակ վայրերից և Ռուսաստանի հայկական գաղութներից էին: Մոսկվայի համալսարանի 1885 թ. 66 ուսանողներից 11-ը թիֆլիսից էին, 15-ը՝ Երևանի նահանգից, 9-ը՝ Եկատերինոսլավից: Կային ուսանողներ Ալեքսանդրապոլից, Էջմիածնից և ուրիշ բնակավայրերից⁷⁷: 1889 թ. Պետերբուրգի բուհերն ավարտել են Գանձակից, Թիֆլիսից, Երևանից, Պետերբուրգից, Գորիսից, Մեղրիից, Օշականից, Շուշիից, Շամախիից, Ախալցխայից, Ղրիմից գնացած երիտասարդները⁷⁸:

Հայրենիքի հետ կապվելու, նրա լուսավորությանը ծառայելու հարցում նվազ չէր Լազարյան ճեմարանի սաների հասարակական դերը, որոնց մի մասը Մոսկվայից ու Պետերբուրգից էր, իսկ բացարձակ մեծամասնութունը նույն-

⁷⁴ Տե՛ս Ա. Արշարունի, Մոսկվայի համալսարանը և հայ առաջավոր ինտելիգենցիան, Երևան, 1955, էջ 90:

⁷⁵ Տե՛ս Բ. Բ. Մանուկյան, Պետերբուրգի և Մոսկվայի համալսարանների դերը հայ մտավորականության պատրաստման գործում (19-րդ դարի երկրորդ կես), սեղմագիր, Երևան, 1997, էջ 10:

⁷⁶ Տե՛ս Արձագանք, 1888, 26:

⁷⁷ Տե՛ս Բ. Բ. Մանուկյան, նշվ. աշխ., էջ 10:

⁷⁸ Տե՛ս Մշակ, 1889, 80:

պես կազմում էին դրսեկ պատանիները: Նրանք ավարտելուց հետո, որպես կանոն, անմիջապես վերադառնում էին իրենց ծննդավայրերը, կամ էլ նրանց աննշան մասը ստանում էր բարձրագույն կրթություն և նոր միայն Հայացքն ուղղում դեպի Հայրենիք: Նրանք մայրաքաղաքներում հասու էին դառնում լուսավորական, ժողովրդավարական շարժմանը և այդ ամենը առնչում Հայ իրականությանը, որտեղ տիրող իրավիճակին ու կատարվող իրադարձություններին տեղյակ էին: «Մոսկվայի Համալսարանում, - գրում է Ա.Երիցյանը, - Հայ ուսանողների թիւը գրեթէ միշտ տասնեակներով կարելի էր հաշուել: Սրանք միշտ միջոց ունէին տեսնելի Հայրենիքից եկող անձնաւորութիւնների հետ, ընդունւած էին այստեղ բնակւող Հայ ընտանիքների մէջ, ունէին Հայ քահանայ, տօն օրերը ներկայ էին լինում Հայոց եկեղեցում...»⁷⁹:

Երիտասարդության ուժերը միավորելու մեջ մեծ էր այսպես կոչված ուսանողական «ժողովների» նշանակությունը: «Ժողով» անվանվող երիտասարդական Հավաքներում փոխճանաչման մթնոլորտում հաղորդումներ, քննարկումներ, բանավեճեր էին տեղի ունենում:

1858 թ. Մոսկվայի ուսանողները, «Մայր Արաքս» երգելով, բացում են իրենց ուսանողական Հավաքը: Այն ընկերական մի միություն էր, որը մեծ ազդեցություն գործեց Հայրենիքից կտրված երիտասարդության վրա, նպաստեց շատերի ուսման ավարտին, շատերին դրեց ազգին ծառայելու շավիղի վրա: «Ժողովում» հղացավ և 1859 թ. կազմակերպվեց առաջին թատերական ներկայացումը: «Ժողովի» եռու ժամանակաշրջանը 1858-1863 թվականներն էին: Մ.Նալբանդյանը այդ շարժման կենտրոնում էր և օգտվում էր որոշակի հեղինակությունից: «Ի բնէ բարի և Համակրելի

⁷⁹ Ա.Երիցյանց, Գրիգոր Արծրունու եւ նրա քսանը հինգ տարւայ գրական գործունէութեան առթիւ (1865-1890), Թիֆլիս, 1890, էջ 52:

բնաւորութեան տեր լինելով, - գրում է նրա մասին Հ.Բերբերյանը, - նա իւր խելացի դէմքով, սրախօսութեամբ և ընկերական վարմունքով բոլոր Հայ ուսանողներին, նաև աշակերտներին իւր կողմը գրաւեց»⁸⁰:

Դորպատում կրթություն ստացած երիտասարդների մի մասը XIX դ. կեսերին գնում էր Պետերբուրգ՝ կյանքի ասպարեզ մտնելու նպատակով: Տեղում առաջացած անհարմարություններն ու հոգսերը չէին խանգարում, որ պարագլուխ ունենալով Ռ.Պատկանյանին՝ ծառայեն ազգի շահերին: Նրանք Հայկական տառեր ձուլել տվեցին, և շուտով հրապարակ եկան «Գամառ Քաթիպայի» արձակ և չափածո գործերը, որոնք ձեռքից ձեռք էին անցնում՝ մեծ բավականություն պատճառելով ամենքին: 1856 թ. հրապարակվեց «Արաքսի արտասուքը» կամ «Մայր Արաքսի ամերով» բանաստեղծությունը, որը մեծ տպավորություն գործեց: Այն երգում էին ոչ միայն Ռուսաստանում, այլ անգամ Բոսֆորի ամերին: Նույն տարում «Գամառ Քաթիպան» լույս աշխարհ հանեց «Ազգային երգարանը», որը շատ լայն տարածում գտավ⁸¹:

Երիտասարդությանը դեպի իրեն էր ձգում նաև Պետերբուրգի Համալսարանը, որտեղ մեկնողների թվում մեծ էր Թիֆլիսի գիմնազիայի աշակերտների քանակը: Մոսկվայի «ժողովի» նմանությամբ Պետերբուրգում 1864 թ. ստեղծվում է նման կազմակերպություն, որի եռու ժամանակաշրջանը տևում է չորս տարի: «Ուսանողներից զատ, «ժողովին» մասնակցում էին հաճախ, - գրում է Աշ.Նով-Հաննիսյանը, - Պետերբուրգի Հայ գաղութի անդամները: Ազգային-քաղաքական սալոնի կերպարանք առած այս կազմակերպության նույն տարվա արձանագրությունների մեջ հիշատակվում են մի շարք ծանոթ անուններ՝ Կ.Եզյան,

⁸⁰ Նոր-դար, 1891, 138:

⁸¹ Տե՛ս Ա.Երիցյանց, նշվ. աշխ., էջ 53-54:

Անդրեաս և Գրիգոր Արծրունիներ, Գևորգ Եվանգուլյան, Ղ.Աղայան, Բ.Թավաքալյան, Աբգ. Հովհաննիսյան, Մարտիրոս Սիմոնյան և այլն: Հետզհետե դրանց միանում են Ռ.Պատկանյանի, Մ.Միանսարյանի, Ա.Երիցյանի և այլոց անունները... Նպաստում էր «ժողովին» նյութապես Մ.Սանասարյանը»⁸²:

Պետերբուրգի երիտասարդական հավաքներում, ինչպես և Մոսկվայում, բազմակողմանի հարցեր էին առաջ քաշվում, երիտասարդները կատարում էին բեղմնավոր աշխատանքներ, զինվում մտավոր պաշարով: Նրանցից շատերը վերադարձան հայրենիք և նվիրվեցին հասարակական գործունեության: «Սույն այս խումբը, – գրում է խմբի աշխատանքներին մասնակից Ղ.Աղայանը, – դեռևս Պետերբուրգումն ուներ իր ապագա գործունեության ձգտումը: Այնտեղ դասագրքեր պատրաստելու հոգս էին քաշում, հորինում և թարգմանում էին. հետևում էին կրթական գործին, ուխտում էին ծառայել ազգի մտավոր և բարոյական զարգացմանը փոխադարձ ձեռնտվությամբ»⁸³:

Պետերբուրգի երիտասարդական հավաքներում միավորող, ուղղորթյուն հաղորդող դերակատարություն ունեին երիտասարդ մագիստրոս Կարապետ Եղյանն ու նրա ընտանիքը: Նրան հաջողվեց երիտասարդական «ժողովներից» խուսափող Արծրունիներին կապել այդ հավաքների հետ և հասու դարձնել ազգային երևույթներին: Երիտասարդական այդ հավաքներին մասնակից Ա.Երիցյանը Կ.Եղյանի ընտանիքի մասին գրում է. «Այդտեղ նրա մայրը և քոյրը իրանց սիրալիր և գթասիրաբար ընդունելությունով շատերին մոռացնել են տւել ընտանիքի և բարեկամների կարօտը: Այդտեղ շատերն են օգնություն ստացել, սփոփւել և մխիթար-

⁸² Աշ.Հովհաննիսյան, Նալբանդյանը և նրա ժամանակը, հ. 2, Երևան, 1956, էջ 195:

⁸³ Ղազարոս Աղայան, Երկերի ժողովածու, հ. 3, էջ 430:

ւել: Այդտեղ շատերն են բարի խորհուրդ լսել և պաշտպանություն գտել: Վերջապէս այդտեղ շատերն են սովորել ճանաչել իրանց պարտականությունները դէպի ընկերը, դէպի ընտանիքը, հայրենիքը և հասարակությունը: Եւ ահա պ. Եղեանցի տունը դարձել էր մի գրաւիչ կենդրոն մայրաքաղաքի հայ ուսանողների համար»⁸⁴:

Ժողովրդավարական, լուսավորական շարժման 1850–1860-ական թթ. վերելքի մթնոլորտում Մոսկվայում ծնունդ առան «Հյուսիսափայլ» և հակառակ ուղղություն ունեցող «Ճռաքաղ» պարբերականները: «Հյուսիսափայլ» ամսագիրը, հանձինս խմբագիր Ս.Նազարյանի և հիմնական աշխատող Մ.Նալբանդյանի, սուր և հետևողական պայքար ծավալեց հետամնացության, տգիտության դեմ հանուն առաջադիմության, լուսավորության: Պարբերականն անխնա մտրակում էր մայրաքաղաքների հայություն և հայ իրականության մեջ գոյություն ունեցող թերությունները, ինչպես և առանձին անհատների, այդ թվում և հոգևորականների գործունեության անընդունելի կողմերը, խարազանելի բարքերը:

«Հյուսիսափայլ» ամսագրում տպագրված երկու հոդվածներ, որոնցում վիրավորական արտահայտություններ կային նաև որոշ հոգևորականների հասցեին, մեծ իրարանցում առաջացրին: Նոր Նախիջևանի և Բեսարաբիայի թեմի առաջնորդ Գ.Այվազյանը բողոքեց կաթողիկոսին և Լազարյան ճեմարանի ու եկեղեցիների հոգաբարձու Խ.Լազարյանին: Վերջինս բացատրություն պահանջեց խմբագիր Ս.Նազարյանից: Խմբագիրը հանգամանորեն ներկայացրեց ամսագրի հրապարակախոսական ուղղվածությունը, հանուն լուսավորության, հանուն հետամնացության դեմ ծավալած պայքարը և ավելացրեց, որ մեծապատիվ Գ.Այվազյանը

⁸⁴ Ա.Երիցեանց, Աշվ. աշխ., էջ 59:

շփոթում է հոգևորականությունը ընդհանուր հասկացությունները նրա առանձին անհատների հետ:

Այդ հարցում ի հայտ են գալիս հասարակական տարբեր խավերի մտայնությունը, մոտեցումների տարբերությունները: Ամսագրի խմբագիրը եթե շահեկան էր համարում խավարամոլության խարաղանումը, ապա հոգաբարձու Ս.Լազարյանին առաջին հերթին հետաքրքրում էր ժողովրդի մեջ համերաշխության, միասնության գաղափարի արմատավորումը:

Խմբագրի բացատրությունից բավարարություն չստանալով՝ Ս.Լազարյանը, հավատարիմ մնալով ազգային երկպառակություն, լարվածություն չմտցնելու իր հավատամքին, ճեմարանի վերատեսուչ Հ.Դեյլյանովին գրում է. «Ես իբրև հոգաբարձու մայրաքաղաքների հայոց եկեղեցիների և միևնույն ժամանակ իբրև հոգաբարձու Լազարեան ճեմարանի՝ թէ խղճիս թեյադրութեամբ, թէ ի պաշտօնէ, աւելի ևս արդարութեան պահանջով ցաւ ի սիրտ ստիպւած եմ այստեղ առաջ բերել իսկական ճշմարտութեան փաստերը, որովհետև անբարեյոյս է և մեղաւոր այն անձը, որը տարածում է թշնամութեան սերմեր, որով վնասում է և անպատուում իր հայրենակիցներին... Որտեղ անձնական կիրքը և աջառութիւնն է դեր խաղում, այնտեղ բարիք սպասել չի կարելի»: Եվ ապա ավելացնում է. «Ճշմարիտ օգտակար ամսագրի գլխաւոր պարտականութիւնը և նպատակը պէտք է լինի որչափ կարելի է շուտ ամբացնել հայ ժողովրդի մէջ խաղաղութիւն, համերաշխութիւն և բոլորին էլ տանել դէպի ընդհանուր բարի նպատակ. բայց ոչ մի դէպքում չը բաժանել, չը տարածել թշնամութեան սերմեր և չը գրգռել կրքեր և արատներ, որոնք առանց այն էլ չափազանց շատ են տարածւած անբարեյոյս հայերի մէջ»⁸⁵:

⁸⁵ Տե՛ս Լեօ, Հայ հրապարակախօսութեան յիսնամեակը. – Գրական-գիտական ժողովածու, Թիֆլիս, 1908, էջ 61, 62:

Անվանի պատմաբան Լեոն, իր հոդվածում մեջբերելով Ս.Նազարյանի բացատրությունը և այդ առթիվ Ս.Լազարյանի՝ Հ.Դեյլյանովին հասցեագրած ընդարձակ գրությունը, եզրակացնում է, որ հավանաբար Ս.Նազարյանը պաշտպանություն գտավ ուսուց օրենքների մեջ, այդ պատճառով էլ «վեհազնեայ իշխանը (Ս.Լազարյանը – Վ.Բ.) դադարեցրեց իր հալածանքը «Հիւսիսսփայլի» դէմ»⁸⁶: Լեոն նկատի չի առնում, որ Ս.Լազարյանը եթե նման մտադրություն ունենար, կարող էր հասնել ամսագրի փակմանը, և դրանից բացի՝ չէ՞ որ նրա կամեցողությամբ էր, որ Ս.Նազարյանը շարունակեց մանկավարժական աշխատանքը Լազարյան ճեմարանում: Այդ ամենից բացի՝ նա շատ բարձր էր գնահատում հայերեն ամսագրի հրատարակումը, ուստի և նման քայլի երբեք չէր կարող դիմել: «Հրատարակել որ և է հայկական ամսագիր, – գրում է Ս.Լազարյանը, – նպատակ ունենալով ազգի թէ կրօնական-բարոյական կրթութիւնը և թէ լեզուների և գիտութիւնների, մանաւանդ պատմական գիտելիքների լայն տարածումը, օգտակար է և անհրաժեշտ նոր սերնդի, գլխաւորապէս հայ երիտասարդութեան ընդհանուր կրթութեան տեսակէտից, մանաւանդ եթէ յիշենք հայ թեմական դպրոցների, ծխական դպրոցների և զանազան ուսումնական ձեռնարկների պակասութիւնը»⁸⁷:

Ցավոք, մեծանուն պատմաբան Աշ.Հովհաննիսյանն անտեսել է Լազարյանների և մասնավորապես Ս.Լազարյանի ընդգծված ազգային ուղղվածությունը, լուսավորական շեշտված նկրտումները և նրա գործունեությունը դիտարկել է միայն սոցիալ-քաղաքական տեսանկյունից՝ բնութագրելով սոսկ որպես ցարապաշտություն: Նա եզրակացնում է, որ Լազարյանների «շահերը սերտորեն կապված էին

⁸⁶ Նույն տեղում, էջ 63:

⁸⁷ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 61–62:

Ռուսաստանի ցարական-ճորտատիրական իշխող սիստեմի հետ»⁸⁸:

Վաստակաշատ պատմաբանն անհրաժեշտ չափով ուշադրություն չի դարձրել Լազարյանների լուսավորութուն, կրթութուն տարածելու հարցում մշտական ուղղվածություն ունենալու և այդ ասպարեզներում կատարած մեծածավալ ձեռնարկումների, ինչպես նաև հայ հասարակայնությունը միասնական տեսնելու նրանց դիրքորոշման վրա:

Խ.Լազարյանը «Հյուսիսսփայլի» հետ կապված դիպվածում, Ն.Աշտարակեցուն հասցեագրած նամակներում և այլուր նշում էր ազգի միասնական լինելու անհրաժեշտությունը: Հարկ է հավաստել, որ տարբեր ժամանակներում ապրած մեծանուն գործիչները ազգի հաջողության գրավականը տեսնում էին միասնության մեջ: Եվ դա գալիս էր հայոց ազգային ճակատագրի խորամիտ գնահատումից: Տարբախտ պայմանների բերումով աշխարհով մեկ սփռված, տարբեր մտածելակերպով ու հոգեբանությամբ ապրող հայության համար կենսական անհրաժեշտություն էին դարձել միավորվելը, ազգային ընդհանուր աշխարհայացք մշակելը: Խ.Լազարյանը և շատ ուրիշներ նախակարապետներ են եղել Եղիշե Չարենցի համար, որն ազգային միավորման մտորումները բանաձևեց բյուրեղացած ձևով. «Ո՛վ հայ ժողովուրդ, քո միակ փրկությունը քո հավաքական ուժի մեջ է»:

Անվանի իրերալ գործիչ Ստեփանոս Նազարյանցը ուսսահայությունը կրթելու, լուսավորելու հատուկ հայեցակարգ էր մշակել: Նա տակավին 1862 թ. հանդես եկավ «Առաջարկություն» ծրագրային հոդվածով⁸⁹, մատնանշելով այն հանգամանքը, որ հայերը զրկված են լու-

սավորությանը սատար կանգնող քաղաքական իշխանությունից, բնակվում են ցրված, բնակչության զգալի մասը նյութական կարիքի մեջ է, մանուկ սերունդը հաճախ հնարավորություն չի ունենում ուսում ստանալու: Ազգի ապագան նրա քաղաքակրթվելու մեջ տեսնող գործիչն առաջարկում էր Ռուսաստանում մի ընդհանուր ընկերություն ստեղծել: Այն կոչված էր բարվոքելու հայերի նյութական և բարոյական կյանքը, մասնավորապես կազմակերպելու երիտասարդության ուսման հարցը երկրում կամ արտասահմանում, հիմնելու հայկական հրատարակչություններ և կատարելու լուսավորական այլ ձեռնարկումներ: Երկրում ընկերություն ստեղծելու գաղափարը մնաց անկատար, բայց ճանաչված հրապարակախոսի առաջարկությունը, որ ընդառաջում էր մտավորականության հակումներին, ինչ-որ չափով խթանեց բարեգործական հասարակական կազմակերպությունների ստեղծումը: Հենց 1860-ական թթ. հիմնվեցին Բաքվի մարդասիրական և Նոր Նախիջևանի բարեգործական ընկերությունները:

Մայրաքաղաքների հայկական գաղութներում բարեգործական նման ընկերություններ չստեղծվեցին, քանի որ նման գործունեություն կատարում էին եկեղեցական խորհուրդները: Պետերբուրգում եկեղեցական խորհուրդն ավելի ծավալուն բարեգործական խնդիրներ էր իրականացնում, քան որևէ ընկերություն: Մոսկվայի գաղութում այդ հարցը բարձրացվեց բավականաչափ հապաղումով և դրական ընթացք չստացավ: Այդտեղ 1882 թ. Գ.Սուլթանշահը նախաձեռնեց մշակել «Բարեգործական ընկերության» կանոնադրությունը: Այն ուղարկվեց համայնքի անդամներին, և ապա «Գասպարյան անկելանոցի» դահլիճում կազմակերպվեց քննարկում: Շատերը դրվատանքի խոսքեր ուղղեցին անհրաժեշտ այդ նախաձեռնությունը: Գ.Քանանյանը հավաստեց, որ անհրաժեշտության պարագայում Լազարյան ճեմարանի սրահները կհատկացնեն ընկերությանը:

⁸⁸ Աշ.Հովհաննիսյան, Նալբանդյանը և նրա ժամանակը, հ. 2, էջ 21:

⁸⁹ Տե՛ս Հյուսիսսփայլ, 1862, 7, էջ 43-53:

Ընտրվեց Հինգ Հոգուց բաղկացած Հանձնախումբ (Քանանյան, Ներսիսյանց, Զալալյան, Շահազիզ և Սուլթանշահ)՝ խմբագրելու ընկերութան կանոնադրությունը: Սակայն ներքին գործերի նախարարությունը, պատճառաբանելով Հայկական բարեգործական բազմաթիվ ընկերությունների առկայությունը, մերժեց Հասունացած այդ առաջարկը⁹⁰:

Մի խումբ Հայ Հարուստ տիկնայք մտադրություն են ունեցել Մոսկվայում Հիմնել կանանց բարեգործական ընկերություն՝ օգնելու Հայ ուսանողուհիներին, որոնց մեջ կարիքավորների թվաքանակն անցնում էր 15 Հոգուց: Այդ նպատակով նրանք մի քանի անգամ Հավաքվել են, բայց այդ նախաձեռնությունը գործնական ընթացք չի ստացել:

Երիտասարդությունը տարբեր եղանակներով իր դերակատարությունն էր ունենում Հասարակական կյանքում: Մոսկվայի Հայ ուսանողների առաջարկով Թիֆլիսի «Նոր դար» պարբերականում տպագրվում է նրանց նամակն այն մասին, որ Մոսկվայի Հայ ուսանողների ընկերությունը 1883/1884 ուսումնական տարում հրատարակելու է «չորս առակ»: Առաջին տետրում Հորդորում է վերջ տալ անմիաբանությունը և մանուկներին է նվիրում իր առաջին հրատարակությունը: Ուսանողները հույս են հայտնում, որ Հասարակայնությունն անտարբեր չի լինի, բարոյական և նյութական օգնություն կբերի ընկերությանը: Հայտնելով իրենց հասցեն (Լազարյան ճեմարան, Մկրտիչ Բարխուդարյանին)՝ հույս են հայտնում, որ խմբագրությունները կօգնեն ընկերության գրադարանը հարստացնելուն⁹¹:

Գաղութներում հանրային կյանքը խթանելու, համայնքի անդամներին համախմբելու, մտավոր շփումների, հասարակական հետաքրքրություն ներկայացնող հարցեր քննարկելու համար հույժ կարևոր էին համապատասխան

օջախներ ունենալը, թատրոնի, գրադարանի և այլ հաստատությունների կողքին ու դրանց հետ ակումբ ունենալը: Հայտնի է, թե որքան բարձր է գնահատել Ռափայել Պատկանյանը Նոր Նախիջևանի ակումբի նշանակությունը գաղութի հասարակական կյանքում: «Մեր քաղաքացին, ինչպես որ ասացի, մտավոր զարգացման կողմանե, — նշում է անվանի գրողը, — ոչինչ բանի այնքան երախտապարտ չէ, որքան մեր քյուլբին, ուր նա, ըստ կարելիության, անցնում է յուր ժամանակը ուրախ և օգտավետ կերպով»: Եվ ապա ավելացնում է. «Բավականին հանգիստ և հարմար ընթերցասենյակ, բազմաթիվ և բազմատեսակ օրագիրներ և լրագիրներ, ազնիվ խոսակիցներ, վիճել պե՞տք է, որ այսպիսի դյուրությունքը շուտ ծնեցնեին ամեն երիտասարդի զգայուն սրտի մեջ ընթերցանության սերը: Ամեն օր կարդալ օգտավետ գրքեր, կարդացածի վրա խոսել, դատել, վիճել՝ ահա՛ քեզ ժողովրդական համալսարան»⁹²:

Մայրաքաղաքում Հայկական ակումբ Հիմնելու գաղափարը վաղուց էր հասունացել, բայց իրականացավ ուշ՝ XX դ. սկզբներին՝ 1907 թ.: Ակումբը բացվում է քաղաքի կենտրոնում՝ լավ կահավորված հարմարավետ 6 սենյակներում: Հիմնադիրները ակումբի կոչումը տեսնում էին ազգային ու քաղաքական շավիղներում: Այն լինելու էր գաղութի ցրված Հայությանը ի մի բերող, միավորող, ներգաղութային և ազգային հարցեր արծարծող և պետական դոլմայի Հայ պատգամավորների համար նյութեր պատրաստող հաստատություն: Ելույթ են ունենում պետական դոլմայի պատգամավորներ Մ.Աճեմյանը (Աճեմով), Մուրզաևը և Պ.Սաղաթելյանը: Նրանք հավաստում են Հայ ժողովրդի պահանջների առանցքային հարցերի մասին փաստարկված նյութեր ունենալու մեծ կարիքը, մանավանդ որ մայրաքաղաքում չկա նման հարցերով զբաղվող կամ դրանից իրա-

⁹⁰ Տե՛ս Մշակ, 1882, 9, 19:

⁹¹ Տե՛ս Արձագանք, 1884, 26:

⁹² Ռ. Պատկանյան, Երկերի ժողովածու, հ. 5, Երևան, 1968, էջ 281–283:

զեկ որևէ Հաստատութիւն: Միաժամանակ դիտարկվում է այն ցավալի երևույթը, որ մտավորականութիւնը ազգային Հարցերում անտարբեր վերաբերմունք է որդեգրում, և Հարուցվում է Հասարակութիւն մտավոր շերտի ակտիվացման անհրաժեշտութիւնը⁹³:

Ակումբը տարիներ շարունակ գործում էր և կատարում Հատկապես Հասարակութիւն անդամներին Հայ գրականութիւնն ու մշակույթին ծանոթացնելու իր առաքելութիւնը, միայն անհրաժեշտ էր Համարվում ակումբից օգտվելը մատչելի դարձնելը, որպեսզի Հնարավորութիւն ստեղծվի ապահովելու ուսանողութիւն մասնակցութիւնը:

Հասարակական կարևոր նշանակութիւն ունեին արվեստի ճյուղերից Հատկապես թատրոնը, ինչպես նաև երաժշտական «երեկույթները»: Թատրոնը ժողովրդին հոգևոր սնունդ տվող, նրան լուսավորող, նրա մտավոր զարգացմանը նպաստող, ազգային լեզուն, բարքերն ու սովորութիւնները Հայ զանգվածների մեջ ամրապնդող հզոր ուժ էր: Թատերական ներկայացումները, Համերգները միաժամանակ դառնում էին երկու ժողովուրդների շփումների, ուսանելի Հայոց պատմամշակութային արժեքներին, վարք ու բարքին ծանոթացնելու միջոց:

Երկու Համայնքներում արմատացած կարգ էր դարձել ուսանողների ուժերով Հայ և ռուս հեղինակների դրամատիկական գործերից տարեկան գոնե մեկ ներկայացում կազմակերպելը: Այդ ներկայացումները կամ Հանդեսները հրավիրվում էին, որպեսզի դրանց Հասույթով օգնեն չքավոր ուսանողներին, նրանց Հնարավորութիւն տան շարունակելու ուսումը: Կազմակերպվում էին նաև այլ ներկայացումներ, Համերգներ, պարահանդեսներ, որոնց մասնակցում էին նաև ռուս Հասարակայնութիւն ներկայացուցիչներ:

Մոսկվայում ուսանողները կազմակերպում էին երեկույթ, դահլիճը ձևավորում արևելյան Հայկական ճաշակով, մուտքը զարդարում գույնզգույն լույսերով ողողված Մեծ և Փոքր Մասիսների մեծադիր պատկերներով: «Չը պէտք է մոռանալ, – գրում է թղթակիցը, – որ այդ երեկոյթները Մոսկվայում բացի իրանց բարեգործական նպատակից, ունեն և մի ուրիշ նշանակութիւն: Նրանք տարուց տարի աւելի և աւելի են գրաւում մայրաքաղաքի այն Հասարակութեան ուշադրութիւնը, որի կարծիքն ու վերաբերումը մեզ Համար շատ թանգ պէտք է լինի: Նրանք միջոց են տալիս շատերին տեսնել Հայութեան պատկերը աւելի Համակրելի ձևով, քան թէ շատ անգամ տեսել ու լսել են նրա մասին»⁹⁴: Երգչախումբն ու նվագախումբը ղեկավարում էր Մոսկվայի կոնսերվատորիայից պրոֆեսոր Պ.Կորեչչենկոն, որը երեք տարի է, ինչ սիրահոժար իր վրա էր վերցրել այդ դժվարին պարտականութիւնը: «Русские ведомости» և «Московские ведомости» թերթերը դրվատալից հոգվածներ են տպագրում երեկոյի մասին, նշում Պ.Կորեչչենկոյի տաղանդը Հայկական երգերի ու երաժշտութիւն բնագավառում:

Պետերբուրգում Հայ ուսանողների ջանքերով կազմակերպվում էր երեկույթ, որին մասնակցում էին Հայ Համայնքի վաճառականներ, պաշտոնյաներ, ծառայողներ, գիտութիւն ու մշակույթի աշխատողներ, ռուս Հասարակայնութիւն ներկայացուցիչներ: «Ռուս Հասարակութիւնն էլ, – նշվում է երեկույթի մասին, – բաւականին սիրով է վերաբերվում դէպի մեր «երեկոյթները» և պատրաստակամութեամբ յաճախում: Ուրախութեամբ դիտում ենք Հայերս, թէ ինչպէս ռուս Հասարակութիւնը հետաքրքրութեամբ լսում է Հայկական եղանակները, Հայ բանաստեղծների հեղինակութիւնները ռուս թարգմանութեամբ, նայում Հայկական պարերին: Այս տեսակէտից «Հայոց երեկոյթները» մի ցանկալի

⁹³ Տե՛ս Մշակ, 1907, 188:

⁹⁴ Նույն տեղում, 1893, 24:

գործօն են, որ ծանօթացնում է մայրաքաղաքի ուսու հասարակութեանը լայնատարած պետութեան հեռաւոր ծայրի հետ: Այս տեսակի փոխադարձ յարակցութիւններն այն հարմար միջոցն են ներկայացնում, որ կարող է ուսուհասարակ հայերիս և բուն ուսանների մէջ սերտ մտաւոր և բարոյական մերձեցումն առաջ բերել. իսկ այդ մերձեցման բնական հետեանքը կը լինի կովկասահայերիս աւելի ու աւելի պինդ ու անխզելի միութիւնը համայն պետութեան հետ...»⁹⁵:

Տարբեր ազգութիւնների միջավայրում գտնվող Հայկական Համայնքը դառնում էր նրանց շփումների ու համագործակցութեան վայր: Մայրաքաղաք ուսանելու էին մեկնում թիֆլիսի Հայ և վրացի շատ երիտասարդներ: Նրանք այնտեղ էլ համագործակցում և ընկերութիւններ էին հիմնում: Նման ընկերութեան մեջ ընդգրկված վրացի և Հայ երիտասարդները 1881 թ. վրացերեն ներկայացնում են Ցագարելիի «Ժամանակներն այժմ փոխված են», իսկ Հայերեն՝ «էս էլքի մոցիքուլութիւն» վոդեվիլները: Ներկայացումից հետո տեղի է ունենում շքեղ պարահանդես, որտեղ Հայերը, վրացիները և մահմեդական զինվորականները, ինչպես գրում է հանդիսատեսը, անտեսելով իրենց ազգային ու դավանական տարբերութիւնները, համատեղ մասնակցում էին պարահանդեսին⁹⁶:

Մայրաքաղաքի հայութիւնն ըստ պատշաճի արձագանքում էր ուսական կյանքի պատմամշակութային էական, հասարակական լայն հետաքրքրութիւն ներկայացնող երևույթների: Դրանով նախ՝ դրսևորում էր իր վերաբերմունքը և ապա՝ Հայ իրականութեան մեջ տարածում, արժևորում տվյալ իրադարձութիւնը: Այդպիսի իրադարձութիւններ էին նշանավոր տարելիցները: Հայկական գա-

ղութները հմտորեն համադրում և աշխուժորեն մասնակցում էին ինչպես Հայկական, այնպես էլ ուսական հասարակական մեծ հնչեղութիւնն ունեցող անցքերին: Հնարավոր է պարբերաբար կատարվող այդ երևույթների ամբողջութիւնը ներկայացնել, և չկա էլ դրա անհրաժեշտութիւնը: Գաղափար կազմելու համար հիշատակենք միայն որոշ փաստեր, իրողութիւններ:

1910 թ. նոյեմբերի 8-ին Լազարյան ճեմարանի տնօրեն Վ. յաջեսլավ Միլլերի նախագահութեամբ դասախոսների և ուսանողների հատուկ նիստ է հրավիրվում Լև Տոլստոյի մահվան առիթով: Պատվիրակութիւնն է ընտրվում ճեմարանի անունից գերեզմանին պսակ դնելու համար: Հեռագիր է հղվում նրա տիկնոջը: Մեծ գրողի անունով ոսկե մեդալ է սահմանվում, որը տրվելու էր «Արևելքը Լ. Տոլստոյի գրվածքներում» ուսանողական լավագույն աշխատանքին: Ի նշան սգի՝ երեք օր դադարեցվում են պարապմունքները⁹⁷:

Միայն հոբելյանների ու տարելիցների առիթով էլ, որ մայրաքաղաքների հայերը շփվում, հարաբերվում, կապեր էին հաստատում ուսու երևելի անձնավորութիւնների, արվեստի ու գրականութեան անվանի ներկայացուցիչների հետ: 1893-1894-ի ձմռանը Լազարյան ճեմարանի վերջին կուրսի ուսանողներ Յուրի Վեսելովսկին և Մինաս Բերբերյանը Մոսկվայում այցելում են Լ. Տոլստոյին: Առիթը իրենց կազմած «Հայ արձակագիրներ» ժողովածուն նվիրելն էր: Մեծանուն գրողը սիրալիր ընդունում է նրանց, հավաստում, որ անպայման կժանոթանա Հայ գրողների երկերին, որոնցից ինքն անտեղյակ է: Ապա ճեմարանի սանե-

⁹⁵ Նույն տեղում, 1898, 224:

⁹⁶ Տե՛ս նույն տեղում, 1881, 22:

⁹⁷ Տե՛ս նույն տեղում, 1910, 255:

րի հետ երկար զրուցում է Հայ կյանքի, գրականության հարցերի մասին⁹⁸:

Ա.Պուշկինի ծննդյան 100-ամյակի առիթով մի շարք հոդվածներ են նվիրվում մեծ պոետին, Ա.Ծատուրյանը առանձին գրքով շքեղ հրատարակում է «Բախչիսարայի շատրվանը» պոեմը, որի նկարչական ձևավորումը կատարում է արդեն անուն հանած երիտասարդ նկարիչ Վարդգես Սուրենյանը⁹⁹:

⁹⁸ Տե՛ս նույն տեղում, 1909, 67: Լ.Տոլստոյն առաջին հարցով ցանկանում է տեղեկանալ, թե գոյություն ունի՞ այն միությունը, որը հետամուտ էր ազգային նպատակների, ձգտում էր կովի միջոցով հասնել բուրքահայերի ազատագրմանը: Ուսանողները պատասխանում են, որ այդ կազմակերպությունը գործում է: Յու.Վեսելովսկին հավելում է, որ այդ նույն գաղափարն է դավանում նաև գրքի առաջին տեղում ներկայացվող հեղինակը՝ Բաֆֆին: Նա ևս գտնում է, որ միայն ազատագրական պայքարի, ապստամբության միջոցով կարող են փրկվել բուրքահայերը: Ռուս մեծանուն վիպասանը նկատում է, որ հայերը պակաս չեն ճնշվում հենց իրենց հայ մեծավորների կողմից: Բուլղարներն էլ պայքարեցին, ազատագրվեցին, բայց իրենց վիճակն ամենևին չլավացավ: Նույնը կատարվեց Իտալիայում, Հունաստանում: Թուրքահայերին, ասում է նա, ապստամբության չպետք է կոչել, այլ նրանց և ճնշողներին մարդասիրական, քրիստոնեական գաղափարներ քարոզել, որով կարող է բարելավվել ժողովրդի վիճակը: Մ.Բերբերյանը, նշելով մեծ գրողի խմբագրությամբ լույս տեսած Մոպասանի պատմվածքների ժողովածուն, ավելացնում է, որ Տոլստոյի անունը կապվում է Մոպասանի ստեղծագործությունները Ռուսաստանում ժողովրդականացնելու հետ: Լ.Տոլստոյն ասում է, որ Վիկտոր Հյուգոյից հետո Մոպասանին համարում է նոր շրջանի լավագույն հեղինակը, և որ շուտով իր առաջաքանով կիրատարակվի նրա աշխատությունների հատորը: Լ.Տոլստոյի այն հարցին, թե նրանք չե՞ն չափազանցում հայ գրականության արժեքը, և այն գործերը, որոնք թարգմանել են, եվրոպական ոգով են գրված, թե՞ զուտ արևելյան: Ուսանողները պատասխանում են, որ երկուսն էլ առկա են, նույնիսկ կան հայ ժողովրդական հեքիաթների թարգմանություններ: Գրողը դա համարում է շատ հետաքրքրական, «թերևս մնացած բոլորից հետաքրքրականը»:

⁹⁹ Տե՛ս նույն տեղում, 1899, 88: Վ.Սուրենյանը մեծ պատասխանատվությամբ է վերաբերվում իրեն վերապահված հանձնարարությա-

Յուրահատուկ իմաստ են ստանում և հնչեղությամբ նշվում Հայ մշակույթի հետ կապված ուսև հեղինակների

Մոսկվայի հայ ուսանողները՝ Մ.Բարխուդարյանը, Ե.Խոջամիրյանը, Ռ.Պարոն-Մարկիսովը, Օ.Մերուրմուտովը (վերջին երկուսը՝ կենտրոնում) և ուրիշներ, մասնակցում են Լ.Տոլստոյի հուղարկավորությանը:

Հորելյանները կամ նրանց հետ ծրագրած հանդիպումները: Մոսկվայի հայկական շրջաններում նշվում է տակավին երիտասարդ Յուրի Վեսելովսկու գրական-հրատարակատեսական գործունեության 10-ամյակը: Սմբատ Շահազիզը հանդես է գալիս ողջույնի ջերմ խոսքով, Ա.Ծատուրյանը հրատարակում է ողջույնի շուրջ 40 հեռագրեր, որոնք ստացվել էին հայաշատ այլևայլ վայրերից ու տարբեր կազմակերպություններից: Վերջում ելույթ է ունենում Հայր Վեսելովսկին և պատմում, թե ինչպես է ընկել Հայաստանի շարքը: Հորելյարը, գոհունակությու՛ն հայտնելով,

նր: Խորապես ուսումնասիրում է պոեմը, նրա պատկերները, մի քանի անգամ մեկնում Բախչիսարայ, կատարում 76 զարդանկար, պատկերներին հաղորդում արևելյան տարրեր:

որ իրեն ողջունել են Հասարակայնության լայն խավեր ուսանողներ, մանկավարժներ, հրատարակիչներ, մշակույթի գործիչներ, վերջում ավելացնում է, որ նման վերաբերմունքը նոր ուժ և եռանդ է ներշնչում իրեն նաև ապագայում շարունակելու իր գործունեությունը, կարողացածի չափով ուսու Հասարակությանը ծանոթացնելու Հայ ժողովրդի ցավերին ու կարիքներին, նրա քաղաքակրթական Հակումներին, նրա բուն ազգային բնույթին¹⁰⁰:

Ռուսական կայսրության գործիչները ըստ արժանվույն էին գնահատում Հայ մշակույթի ասպարեզում և առհասարակ Հայության Համար կատարած ծառայությունները: Նիկոլայ I կայսրը 1853 թ. Աննայի 3-րդ աստիճանի շքանշանով պարգևատրում է Լազարյան ճեմարանի դասախոս Մսեր Մսերյանին լավ աշխատանքի և Հատկապես նրա «Հայոց լեզվի քերականություն» և լուսավորչական եկեղեցու դավանանքին նվիրված աշխատությունների Համար¹⁰¹:

¹⁰⁰ Տե՛ս նույն տեղում, 1900, 24, 29: Հոբեյարին բարեմադրություններ էին հղել Շուշիի և Երևանի դպրոցներ, Մոսկվայի, Պետերբուրգի, Կիևի ուսանողներ, Բաքվի հայ դերասանական խումբը, Նոր Նախիջևանի և Շուշիի հայ կանայք, Երևանի, Շուշիի, Բաթումի, Գրոզնիի հայ երիտասարդներ, Պետերբուրգի հայ վաճառականներ, Աստրախանի համակրողների խումբը, Էջմիածնի ճեմարանի ղեկավարությունը, Թիֆլիսի հայ գրագետներ և թերթերի խմբագրություններ: Ստացված հեռագրերի քարտեզը միաժամանակ վկայությունն է այն իրողության, որ մայրաքաղաքների համայնքները սերտ կապերի մեջ էին հայկական մյուս գաղութների ու հայաշատ կենտրոնների հետ: Այդ օրերին լույս է տեսնում Յու.Վեսելովսկու «Գրական ակնարկներ» ծավալուն ժողովածուն, որում ընդգրկված էին հայության հետ կապված հոդվածներ: Դրանցից են «Գրիբոյեդովը և հայերը», «Հայ քատրոնի հնագույն շրջանը», «Բայրոնը Մխիթարյանների մոտ», «Հայ կնոջ վիճակը հայ հեղինակների մոտ», «Բանաստեղծ Մ.Պեշկոպաշյանի կյանքն ու գործունեությունը», «Պուշկինը հայ գրականության մեջ» և այլն:

¹⁰¹ Տե՛ս ԸՊԱՄ, ֆ. 2050, օր. 1, ժ. 98:

«Русские ведомости» լրագրի Հաղորդման Համաձայն՝ Գ.Ջանշյանի մահվան տարելիցին Մոսկվայի եկեղեցական խորհրդի նախաձեռնությամբ Հայկական եկեղեցում Հոգեհանգիստ է կատարվում: Արարողությունը մասնակցում են երգվյալ Հավատարիմների խորհրդի նախագահ Կրյուկովը, խորհրդի անդամներ Ստոլպովսկին, Կոզրան, Վոկաչը, ռուսական թերթերի ներկայացուցիչներ: Հոգեհանգստի ավարտից Հետո սրտառուչ ելույթ է ունենում Ստոլպովսկին, որը բարձր է գնահատում Գ.Ջանշյանի վաստակը, նրա բարեգործական գործունեությունը Հատկապես 1894–1896 թթ. Թուրքիայում Հայկական կոտորածների ժամանակ: Երիտասարդ բանաստեղծ Ալեքսանդր Մատուրյանը նշում է, թե նա ինչ մեծ ջանքեր է թափել «Եղբայրական օգնություն...» ժողովածուն հրատարակելու և ամբողջ աշխարհին խաղաղ բնակչության նկատմամբ թուրքական իշխանությունների կատարած վայրագությունների մասին իրազեկ դարձնելու ուղղությամբ: Նա իր կրակոտ ելույթն ավարտում է «Այժմ որբերը աղօթում են նրա սիրառատ Հոգու Համար» խոսքերով: Մոսկվայի Հայ Համայնքի պսակի վրա գրված էր՝ «Թշուռաների բարեկամին»¹⁰²:

Ամենայն Հայոց կաթողիկոսները գահ բարձրանալուց Հետո, որպես կանոն, մեկնում էին մայրաքաղաք, Հանդիպումներ ունենում արքունիքի բարձրաստիճան պաշտոնյաների Հետ, ըստ անհրաժեշտության Հարցեր բարձրացնում, միաժամանակ Հովվապետական այց կատարում Հայկական Համայնքներ: Վեհափառ Հայրապետների ուղևորություններն աշխուժություն էին Հաղորդում տեղի գաղութներին, ուժեղացնում կապերը Հայրենիքի Հետ: Դրանք միաժամանակ վերածվում էին Հայ-ռուսական Հարաբերությունների սերտացման մի գրավիչ Հանդիսություն:

¹⁰² Տե՛ս Մշակ, 1901, 160:

Գևորգ Դ կաթողիկոսը 1867 թ. ժամանում է Պետերբուրգ: Հայ համայնքը նրան ընդունելու հատուկ ծրագիր է մշակում: Մկրտիչ Սանասարյանի առաջարկով որոշվում է հանգանակութուն կատարել և վեհափառի հայեցողությամբ գումարը նպատակաուղղել Արևմտյան Հայաստանում կրթական համակարգի բարելավմանը:

Կաթողիկոսին դիմավորելու համար առանձնացվում է հանձնաժողով՝ Ա.Սուլթանշահ, Կ.Եզյան, Ն.Շանշյան, Ս.Աստվածատուրյանց, իսկ ուսանողության կողմից՝ Գ.Եվանգուլյան: Երկաթուղային կայարանում նրանք հանդիսավոր կերպով դիմավորում են Ամենայն Հայոց կաթողիկոսին, իսկ Ա.Սուլթանշահը հայ հասարակայնության անունից ողջունի խոսք է ասում:

Ս.Կատարինե եկեղեցում արարողութունից հետո վեհափառը գնում է իր համար առանձնացված Խ.Լազարյանի բնակարանը, որտեղ նրան դիմավորում են Խ.Լազարյանը և Հ.Դելյանովը¹⁰³:

Հանգանակութունից, որին առաջին հերթին մասնակցում են համայնքի երեւելիները (Մ.Սանասարյան, Խ.Լազարյան, Ս.Աստվածատուրյանց, Հ.Լալայան, Հ.Դելյանով, Կ.Եզյան և ուրիշներ), ժողովվում է 2350 ռուբլի, որը վեհափառն օգտագործում է Արևմտյան Հայաստանում կրթության և այլ պետքերի համար:

1895 թ. երկու գաղութների ներկայացուցիչների ուղեկցությամբ Խրիմյան Հայրիկը ժամանում է Պետերբուրգ: Երկաթուղային կայարանում վեհափառին դիմավորում են տեղի հայության պատվիրակները: Հանդիսավոր ընդունելութունից հետո նրան այցելում են քաղաքապետը, լուսավորության նախարար Հ.Դելյանովը, ներքին գործերի նախարար Պ.Դուրնովոն: Կաթողիկոսը Պետերբուր-

¹⁰³ Տե՛ս Մեղու Հայաստանի, 1867, 42: Տիկիմ Գեյանովը և իշխանուհի Արամելիքը սուրճ և պաքսիմատ են մատուցում:

գում այցելում է կայսրին և կայսրուհուն: Այցին Հայ հասարակայնութունից ներկա են լինում իշխան Կ.Բեհհուլյանը, Ա.Մատուրյանը, Գ.Սալթիքյանը, Վ.Վարդանյանը, բժիշկ Հ.Զավրյանը, Մ.Պոպովյանը, Ա.Թումայանը, Ս.Գյուլամիրյանը և Կ.Եզյանը: Խրիմյան Հայրիկն այցելում է մեծ իշխան Միխայիլ Նիկոլաևիչին և արտաքին գործերի նախարարին: Նա հանդիպում է օտար դավանութունների վարչության պետ Մալովի հետ և պաշտոնական գրություններ հանձնում ներքին գործերի նախարարին¹⁰⁴:

Վեհափառը ոգեշունչ խոսքով դիմում է հավատացյալներին, հորդորում կապված մնալ հայրենիքի հետ, հնարավորինս ծառայել ազգային շահերին և այդ առումով խիստ բարձր է գնահատում Լազարյան գերդաստանի ծառայութունները: Խոսքի վերջում, հավաստելով, որ քրիստոնյա ժողովուրդներին միշտ պաշտպան է եղել Ռուսաստանը, և այժմ նրա հետ են կապվում նրանց հույսերը, քարոզում է հավատարիմ ու անձնվիրաբար ծառայել ռուսաց պետությանը¹⁰⁵:

Խրիմյան Հայրիկին հաջորդած Մատթեոս Բ Իգմիրլյան կաթողիկոսի այցելութունը (1909 թ.) վերածում է հայրենիքի ու ժողովրդի հոգսերով մշտապես մտահոգ Մոսկվայի Հայ համայնքի՝ հայրենիքին սատար կանգնելու մի հանդեսի: Գ.Խալաթյանցի և Ս.Մամիկոնյանի առաջարկով և ներկաների անվերապահ հավանությանն արժանացած հանգանակութուն է սկսվում ջերմ մթնոլորտում և 12 հազար ռուբլի հավաքվում:

¹⁰⁴ Տե՛ս Մշակ, 1901, 160:

¹⁰⁵ Տե՛ս Արաքս, 1894-1895, գիրք Ա, Ս.Պետերբուրգ, էջ 219-229: Կաթողիկոսների այցելությունները հաճախ նշանավորվում են նաև որոշ այլ ձեռնարկումներով: Ի նշանավորումն այցի՝ հայ համայնքում կատարվում է նվիրատվություն՝ գոյացած գումարը վեհափառի հայեցողությամբ բարեգործական նպատակներով օգտագործելու համար:

Ուսանողների անունից Արմենակ Սարգսյանը վեհափառին է դիմում հետևյալ ուղերձով. «Ապրելով օտարութեան մէջ և վառ կարօտով հիշելով մեր չարաբաղդ հայրենիքը, մենք, Հայ ուսանողներս, սրտի անհուն ցնծութեամբ ողջունում ենք ձեզ, իբր մի անձի, որի մէջ համասփիւռ հայութիւնը մարմնացնում է սև օրերից թելադրած իր բոլոր իղձերը: Արհաւիրացի է մեր անցեալը, մռայլ է մեր ներկան, ապագայի յոյսերը կեանք են ներշնչում ու ժառանգազգին, և մենք, սրտի տրոփիւնով նրան վշտակցող զաւակներս, փափագում ենք ձեզ կարողութիւն՝ սփոփելու տառապած ժողովրդին, լոյս սփռելու նրա խաւար կեանքի մէջ, փափագում ենք, որ ձեր հովանու տակ ոգի առնի նրա ստեղծագործող միտքը և վերանայ նրան մաշող բարոյական մղձաւանջը: Այս տենչերով տողորված Մօսկվայի ուսանողներս՝ բարի գալուստ ենք ասում ձեզ, ազգընտիր Հովապետ»¹⁰⁶:

Հայ Հասարակական կյանքի երևույթներին արձագանքելու խնդրում ուսական Հասարակական-քաղաքական, մշակութային եռուն կյանքի միջավայրում գտնվող երկու գաղութներն առանձնանում էին մյուս համայնքներից, այդ թվում նաև ուսահայ գաղութներից: Հարկավ, ուսական պետութեան տարածքում գտնվող մյուս գաղութօջախները, մանավանդ Նոր Նախիջևանի նման Հայկական կենտրոն դարձած գաղութը նույնպես հետևում և արձագանքում էին ազգային հնչեղութուն ունեցող երևույթներին, սակայն կային տարբերութուններ: Նրանց ուշադրութիւնը հաճախ սևեռված էր լինում ներգաղութային խնդիրների, իսկ մայրաքաղաքների համայնքներինը՝ ազգային ընդհանուր հարցերի վրա: Եվ դա բնական է: Մյուս գաղութներում անհամեմատ քիչ էր բարձր մտավորականութիւնը, և որ գլխավորն է, չունեին ազգային-Հասարա-

կական զգացումներով տողորված, ժողովրդավարական շարժումների ավանգարդում ընթացող ուսանող երիտասարդութիւն:

Մայրաքաղաքների գաղութների՝ ազգային ավելի լայն ընդգրկում ունենալու հանգամանքն ակնառու կդառնա, երբ, թեկուզ շատ խիստ ընտրութեամբ, ծանոթանանք որոշ փաստերի:

Հասարակական մեծ հնչեղութիւն էին ստանում Հասարակական կյանքի, գրողների, գիտութեան ու մշակութի անվանի դեմքերի հոբելյանները, ինչպես նաև նրանցից առմիշտ բաժանվելու արարողութիւնը՝ թաղումը: 1901 թ. լրանում է մայրաքաղաքների Հայ համայնքների (և ոչ միայն նրանց) հոգևոր, տնտեսական ասպարեզում մեծ ներդրում ունեցած Հովհաննես Լազարյանի մահվան 100-րդ տարելիցը: Այդ կապակցութեամբ կատարվում է հոգեհանգիստ, որին հոծ բազմութեան հետ ներկա էր նաև ուսանողութիւնը: Վերջիններիս ներկայացուցիչը դրվատանքի խոսքերով է հիշեցնում Հ.Լազարյանի և Լազարյանների ծառայութիւնները: Ուսանողները արծաթյա պսակ են դնում գերեզմանին: Մյուս գաղութում՝ Մոսկվայում, այդ օրերին այնքան շատ է խոսվում ու արծարծվում այդ գերդաստանի ներկայացուցիչների անունները, որ նոյեմբեր ամսվա առաջին օրերը համարվում են Լազարյանական շաբաթ: Այդտեղ Հ.Լազարյանի հիշատակը հավերժացնելու նպատակով հոգևորականներից, Գասպարյան անկեղանոցի խորհրդի անդամներից, ճեմարանի ուսուցիչներից ընտրվում է հանձնախումբ: Առաջարկվում է Մոսկվայում բացել Լազարյանների անունը կրող իգական ուսումնարան: Ծխականների ժողովը հավանութիւն է տալիս ուսումնարան հիմնելու գաղափարին, որի կառուցումը նախատես-

¹⁰⁶ Մշակ, 1909, 127:

վում է Ս.Խաչ եկեղեցու բակում, և հատկացնում 25-30 հազար ռուբլի¹⁰⁷:

Մխիթարյան միաբանության 200-ամյա հոբելյանի առթիվ երկու համայնքներից բազմաթիվ հեռագրեր, ուղերձներ են ուղարկվում: Լազարյան ճեմարանի ուսանողները հաղորդում են հետևյալը. «Ողջունում ենք սրտանց ձեր 200-ամեա յօբելեանը գրական-գիտական ասպարեզում ի փառս ազգի հայոց: Կեցցե՛ Մխիթարեանք»: Գաղութի և ուսանողության խնդրանքով կատարվում է Ղևոնդ Ալիշանի հոգեհանգիստը: Մասնակցում էին նրա գրական-գիտական գործերի շատ համակիրներ, այդ թվում և օտարազգիներ¹⁰⁸: Հատկանշական է, որ մայրաքաղաքների Հայ համայնքներն այդ պարագայում և առհասարակ առաջնորդվում էին միայն Հայագիտությունն ու Հայ մշակույթը հարստացնելու, զարգացնելու նշանաբանով՝ ամենևին նկատի չառնելով, թե որտեղ է իրականացվել՝ հեռավոր Իտալիայում, թե՞ բուն Հայաստանում և թե ի՞նչ դավանանքի հետևող հայերի կողմից է կատարվել:

Պետերբուրգից «Մշակ» թերթին հայտնում են, որ քաղաքի Հայ և վրացի ուսանողները մտադիր են տոնել Գաբրիել Սուևոուկյանի հոբելյանը¹⁰⁹:

Լազարյան ճեմարանում որոշում են Գրիգոր Խալաթյանցի 30-ամյա արդյունավետ գործունեությունը նշանավորել չքավոր Հայ գյուղացիներին նրա անվան թոշակ նշանակելով: Այդ առիթով Լազարյան ճեմարանի վերատեսուչ Պ.Գրիգուլյանովը դիմում է Նոր Նախիջևանի և Բեսարաբիայի թեմի առաջնորդին՝ խնդրելով նյութապես օժանդակել այդ միջոցառմանը¹¹⁰:

¹⁰⁷ Տե՛ս նույն տեղում, 1901, 248, 252:

¹⁰⁸ Տե՛ս նույն տեղում, 1901, 213, 1902, 3:

¹⁰⁹ Տե՛ս նույն տեղում, 1888, 134:

¹¹⁰ Տե՛ս Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 238, վավ. 328:

Պետերբուրգի Հայ ուսանողները «Մշակ» թերթի խմբագրություն են ուղարկում հեռագիր՝ նշելով, որ սրտի ցավով են իմացել այն ծանր կորստի մասին, որ կրել է մայրենի գրականությունը իր ազնիվ մշակներից մեկի՝ Ծերենցի մահվամբ, և արտահայտում են իրենց սրտաբուխ ցավակցությունը¹¹¹: Մոսկվայից ստացվում է հետևյալ հեռագիրը. «Մոսկվայի Հայ եկեղեցիների խորհուրդը խորապես ցնցված է Ղազարոս Աղայանի մահվան գուշոք ստանալով, միանում է բոլոր հայերի վշտին և աղոթքներին՝ անմահ գրողի և մանկավարժի համար»¹¹²:

Նոր Նախիջևանի Ս.Խաչ վանքի բակում Ռ.Պատկանյանի մահարձանի բացման հանդիսավոր արարողությունը մասնակցելու համար Մոսկվայի հայկական գաղութը հատուկ պատվիրակություն է ուղարկում, որի կազմում էին Ս.Մամիկոնյանը, Ս.Շահազիզը և Ա.Ծատուրյանը: Իր ելույթում Ա.Ծատուրյանը հրապարակում է Հայ ուսանողության սրտառուչ ուղերձը, ապա ընթերցում այդ առիթով գրած իր «Ո՛ւր ես, Հայ՛ բլբուլ» բանաստեղծությունը¹¹³:

Հաճախ երբ վաստակաշատ, ճանաչված անձնավորություններին վերջին հրաժեշտն էին տալիս, հանգուցյալի ծառայությունների սրտաբուխ վկայակոչումն ու մեծարումը վերածվում էին հանրային շահերին ծառայելու, Հայկական ոգին բարձրացնելու, Հայկականությունը պահպանելու քարոզչության յուրատեսակ մի հանդեսի: Սմբատ Շահազիզի թաղման ժամանակ Ա.Ծատուրյանը սրտառուչ ու ազդեցիկ խոսքով նշում է նրա ինքնանվիրումը, ազնիվ կեցված-

¹¹¹ Տե՛ս Մշակ, 1888, 22:

¹¹² Տե՛ս Ղազարոս Աղայանը ժամանակակիցների հուշերում, Երևան, 1967, էջ 128:

¹¹³ Տե՛ս Մշակ, 1901, 212:

քը և սգո մեծ բաղմոթյան առաջ հրապարակում նրա վերջին բանաստեղծությունը¹¹⁴:

Հոբելյաններին մեծ հանդիսավորություն էր տրվում, և դա, անշուշտ, հեղինակին արժանին մատուցելու, ինչպես նաև ներքին զգացողության թելադրանքով ներկաների վրա ազդեցություն թողնելու, մամուլի հաղորդումների և այլ միջոցներով հասարակության լայն շերտերի վրա դաստիարակչական ներգործություն ունենալու միտումով: Այդպիսի տոնական բնույթ հաղորդվեց Ալեքսանդր Մատուրյանի գրական գործունեության 25-ամյակին: Բանաստեղծի մեծարումը պատշաճ մակարդակով կատարելու համար ստեղծված էր հանձնաժողով՝ նշանավոր հասարակական գործիչ Կ.Կոուսիկյանի գլխավորությամբ:

¹¹⁴ Տե՛ս նույն տեղում, 1908, 9: «Թող Մօսկվայի որբացած գաղութը, – ասում է Ա.Մատուրյանը, – որ խուռն բազմութեամբ սգադեմ համախմբվել է իր թանկագին երգչի դագաղի շուրջը, թող այդ գաղութը, որի հոշակված բազմամեայ անդամն էիր դու, վերջին անգամ լսե՛ք խօսքը, լսե՛ք կարապի երգը...

Մեռա իմ մուգան հանգաւ և կրակ,
Անտառը լցուեց շոր տերևներով.

Երկինքը ծածկուեց, փախաւ արեգակ, –

Էլ ես չեմ ապրում ուրախ երգերով...

Բայց թող հայկական որդիքն իմանան

Որ իմ սուգս նոցա վիճակն է եղել,

Որ երբէք վախուկ զինտրի մման

Թշնամուս առջև վահան չեմ ձգել...

Եւ թող հայկական որդիքն իմանան

Որ և այժմ, կանգնած հայրենեաց շենքին,

Լարում եմ ջղերս որ չը թուլանան

Դիմակաց լինել ահեղ փոթորկին.

Քշտիր կռներդ, կտրիճ անմման.

Ա՛ն սուր, հրացան, քլունգ ու կացին,

Դժուար ճանապարհն անցիր անսասան, –

Աջ ու ձախ քանդիր, թէ որ արգելք կան!

Ահա նորածին և մանուկն եկաւ,

Մուրթ աղբատութեան տաճարին ընծայ,

Մանուկ Հայաստան տեղից շարժուեցաւ

Դիմեց համարձակ դէպի Գողգոթա!

Հավաքվել էր հասարակական տարբեր խավերի հոծ բաղմոթյուն: Հանդեսը սկսվում է հայոց կաթողիկոսի կոնդակը հոտնկայս լսելով, որն ընթերցում է հանձնաժողովի անդամ Ս.Մամիկոնյանը: Ապա իրար են հաջորդում կրթական-լուսավորական բազում հաստատությունների ներկայացուցիչների ջերմ ելույթները¹¹⁵:

Հայ-ռուսական հասարակական կապերում, հատկապես ռուս հասարակայնությունը Հայ ժողովրդի մեծ ողբերգությունը, ցեղասպանությունը և հայոց պատմությանն ու մշակույթին ծանոթացնելու մեջ շատ մեծ է Մոսկվայում

¹¹⁵ Տե՛ս նույն տեղում, 1910, մայիս: Ողջույնի ճառով առաջինը հանդես է գալիս հանձնաժողովի նախագահը: «Նա ցոյց տուեց, – նշվում է հաղորդագրության մեջ, – որ այսօրվայ յօթելեանը հայ մտքի, հայ գրականութեան տօնն է. բանաստեղծը 25 երկար ու ձիգ տարիներ խորհել և երագել, այրվել և տանջվել է վեհ գաղափարներով, դա մի մեծագործութիւն է, որ յատուկ է քչերին... Այսօրվայ տօնը գալիս է որոշելու հոգևոր կորույթի աստիճանն այն ազգի, որի մեջ բանաստեղծն է ծնվել»: Լազարյան ճեմարանի տեսուչ Ի.Թանգյանը ելույթ է ունենում ճեմարանի, Նոր Նախիջևանի թեմական, Գոգոյան օրիորդաց դպրոցների անունից: Լազարյան ճեմարանի ուղերձը հրապարակում է դասախոս Նարսիկն: Ս.Մամիկոնյանը կարդում է Մոսկվայի հայ հասարակության հարյուրավոր ստորագրություններով վավերացված ուղերձը, որը վերջանում էր հետևյալ խոսքերով. «Թող բացվի այսօր ձեր սիրտը, թող ժպտայ հայրենիքի թախիծով այրված ձեր հոգին, քանկագին բանաստեղծ, հայրենի խանդավառ ու ազնիւ հոգի»: Ի.Պոպովը ողջույնի զգացված խոսք է ասում Մոսկվայի գրական-գեղարվեստական խմբակի և ռուսաց պարբերական մամուլի գործիչների ընկերության անունից: Արսեն սարկավազ Միմոնյանը ողջունում է Գևորգյան ճեմարանի, «Արարատ» ամսագրի, տիկին Կուսիկյանն ու Հակոբյանը՝ Մոսկվայի կանանց ընկերության կողմից: Քաղաքի հայ ուսանողների ուղերձը հրապարակում է Պողոս Մակինցյանը: Ուղերձում նշվում էր. «Եւ եթէ հայ կեանքի բորենիներով լի տխուր ու հեղձուկ հովիտը չը խեղդեց ձեր ձայնը, միտքն ու երագանքը, ապա ուրեմն այսօր ձեր փառատոր յաղթանակն է տօնում հայ միտքը, և Մօսկվայի Հայ ուսանողական հայրենակցութիւնը բերել է իր ամենալաւ զգացմունքները, մաղթում է ձեզ կանաչ արև, նոր ոյժ, նոր թափ ձեր գրչին»:

Հիմնադրված «Армянский вестник» շաբաթաթերթի նշանակությունը: Նրա աշխատանքներին ակտիվորեն մասնակցում էին ոչ միայն Հայ, այլև ուրև մտավորականության ներկայացուցիչները: Պարբերականն իր շուրջը համախմբեց այնպիսի անվանի գործիչների, ինչպիսիք են Վ.Բրյուսովը, Յու.Վեսելովսկին, Ս.Գորոդեցկին, Ա.Կիզեվետերը, Ս.Կոտլյարևսկին, Վ.Նեմիրովիչ-Դանչենկոն, Ֆ.Սոլոգուբը, և տասնյակ նշանավոր Հայ հեղինակների:

Հայաստանի ու Հայաշատ բնակավայրերի հետ կապերը հանգամանքների բերումով միշտ սերտ են եղել: Ռուսական մայրաքաղաքները եղել են Հայ երիտասարդության կրթություն ստանալու, Հայ մտավորականության՝ այնտեղ աշխատանքի անցնելու կամ մասնագիտական շփումների վայրեր:

Հայ առևտրատնտեսական ոլորտի աշխատողները, Թիֆլիսից, Բաքվից և Անդրկովկասի Հայաշատ մյուս բնակավայրերից բացի, տնտեսապես կապված էին մայրաքաղաքների հետ: Նրանք այնտեղ ունեին իրենց գործակալները, գրասենյակները և աշխույժ երթևեկի մեջ էին:

Մայրաքաղաքների Հայ համայնքների կապերը ուրև և Հայ իրականության հետ դրսևորվել են կյանքի բոլոր ոլորտներում, կազմել նրանց բուն պատմության անքակտելի մասը: Այստեղ որոշ դրվագներ բերվեցին այդ կապերի խորությունը և արտահայտման ձևերի մասին պատկերացում ունենալու համար:

3.3. Սոցիալ-տնտեսական կապեր հայրենիքի հետ

Ռուսաստանի և Թուրքիայի տիրապետության տակ գտնվող մայր Հայրենիքի, ինչպես և աշխարհասփյուռ Հայկական գաղութների բնակչությունը բազում պատճառներով, դիպվածներով ընկնում էր տնտեսական ծանր, անելանելի վիճակի մեջ: Հայրենասիրական ուժերը, Հանձին Մայր աթոռ Ս.էջմիածնի, բարեգործական կազմակերպությունների, ազգանվեր անհատների, նեղ կացությունից Հայրենակիցներին դուրս բերելու ցանկությունը դիմումներ էին ուղղում, գործի մեջ քաշում առաջին հերթին տնտեսական հնարավորություններ ունեցող Հայկական գաղթօջախներին: Մայրաքաղաքների Հայկական գաղութների, հատկապես եկեղեցական խորհուրդների տնտեսական կարողությունները Հայտնի էին Հայկական շրջաններին: Բնականաբար նրանց Հայացքներն առաջին հերթին ուղղվում էին դեպի Հյուսիս, դեպի այնտեղ հաստատված Հայրենակիցների կողմը:

Մինչ այդ հարցերին անդրադառնալը տեսնենք, թե այդ գաղութներն ինչպիսի վերաբերմունք էին դրսևորում և ինչ եղանակներ գտնում՝ ամօքելու տեղում եղած կամ իրենց մոտ Հայտնված ընչազուրկների վիճակը:

Պայմանների բերումով տարբեր խավերի շատ Հայեր մեկնում էին ուրևական մայրաքաղաքներ՝ գործ գտնելու, սովորելու կամ նույնիսկ այնտեղ բախտ որոնելու, գոյատևելու: Նման մարդկանց թվաքանակն այնքան է մեծանում, որ զգացվում է լայն ծավալ ընդունած և վարկաբեկիչ

բնույթ կրող այդ երևույթը համակարգելու անհրաժեշտություն:

Խաչատուր Լազարյանը, լավատեղյակ և մտահոգված լինելով դրանով, 1864 թ. դիմում է Ամենայն հայոց կաթողիկոսին և նրան իրազեկելով ստեղծված իրավիճակին՝ առաջարկում է կարգ սահմանել, որ առանց Պետերբուրգի և Մոսկվայի եկեղեցական հոգաբարձությունների համաձայնությունից մարդիկ ուսանելու, աշխատանք գտնելու պատրվակով չգան մայրաքաղաքներ: Նա վեհափառին հայտնում է, որ այդ մարդկանց մեջ կան նաև 12 հոգևորականներ (Եսայի վարդապետ Հակոբյանը, քահանա Բեգլույանցը, երեց Գրիգոր Սուքիասյանը, սարկավագ Արիստակեսը): Նրանք թափառական կյանք են վարում, ավելորդ բեռ դառնում: Նրանցից ոմանց մեծ ծախսերով ու դժվարություններ են կարողանում հետ դարձնել¹¹⁶: Ավելի ուշ՝ 1890-ական թթ., կրկին ահազանգվում է Հայաստանի հեռավոր վայրերից եկած և Մոսկվայում թափառող ու փաստորեն մուրացկանություն անող մարդկանց մասին: Նրանց իրենց ծննդավայրը վերադարձնելու փորձերը, որպես կանոն, ավարտվում էին անհաջողությամբ¹¹⁷:

Հետագա տարիներին ևս այդ խնդիրը չի լուծվում, և խորհուրդ էր տրվում հետևել մայրաքաղաքի կանանց օրինակին, որոնք ընկերություն են ստեղծել և կարողանում են թեթևացնել իրենց սեռի երիտասարդների հոգսերը: Առաջարկում էին տղամարդկանց համար ևս համանման ընկերություն ստեղծել Գասպարյան անկելանոցին առընթեր և նրա խորհրդի հովանավորության ներքո ամոքել արական սեռի ներկայացուցիչների հոգսերը¹¹⁸:

¹¹⁶ Տե՛ս Մատենադարան, Ա.Երիցյանի արխիվ, թղթ. 147, վավ. 95:

¹¹⁷ Տե՛ս Մշակ, 1898, 193:

¹¹⁸ Տե՛ս նույն տեղում, 1904, 56: «Վերջին տարիները, – ասվում է թղթակցության մեջ, – մեր երիտասարդ սերնդի երկու սեռից ահագին բով անհատներ գալիս լցվում են Մոսկվա՝ յագեցնելու համար

Մինչ այդ ահազանգերը հայկական համայնքների կյանքին ուղղություն տվող գործիչները մտահոգ էին ընչազուրկներին օգնելու, նրանց ծանր վիճակից դուրս բերելու հարցում: Հատկապես Մոսկվայում այդ երևույթն այնքան սուր է արտահայտված եղել, որ տարիներ առաջ՝ դեռևս 1841 թ. սկզբին, խնդիրը կարգավորելու փորձեր են արվել: Աղքատներին, անդամալուծներին օգնելու նպատակով Մոսկվայի հայ համայնքում նվիրատվություն է կազմակերպվում: Բարեգործական միջոցառմանը մասնակցում է 77 քաղաքացի: Ժողովվում է 12367 ռուբլի: Լազարյան Հովհաննես, Խաչատուր և Լազար եղբայրները, բարեգործություն նախաձեռնող չորս կազմակերպիչներին դիմելով, գեներալ Պավել (Պողոս) Մելիքովի անունով գրած նամակում լիովին հավանություն են տալիս այդ նախաձեռնությունը և իրենց հերթին 500 ռուբլի ներդնում: Մոսկվայի աղքատ հայերի համար նախատեսված ընդհանուր գումարը հասնում է 17367 ռուբլու, որը դրվում է բանկում, իսկ նրա տոկոսները ծառայեցվում են ծրագրված նպատակին¹¹⁹:

բարձր կրթութիւն ստանալու իրենց ծարար. դրանցից ահագին մեծամասնութիւն են կազմում չքատր և միջին դասակարգի մարդկանց զաւակները, որոնք յոյսերը դրած Մոսկվայի մման հարուստ հասարակութեան օգնութեան վրա, յաճախ առանց կօպելի, միայն ճանապարհաժախսի փողով գալիս ընկնում են Մոսկվա: Գասպարեան անկելանոցը, որքան ներում են իր միջոցները, տալիս էր նպաստներ, բայց խնդրատուների թիւը այնքան մեծ էր լինում, որ շատերի խնդիրքը մերժվում էր: Սրանից 2-3 տարի առաջ տեղիս հայ կանայք միտք յղացան կազմել մի առանձին կանանց ընկերութիւն, որի նպատակը լինելու էր իրանց սեռի ուսանողուհիներին օգնել, թէ նիւթապէս և թէ այլ կերպ: Պատիւ հայ կանանց. պէտք է ասել, այդ առիթով կազմված ընկերութիւնը ահա քանի տարի է, ինչ որ գործում է ամեն տեսակ թեթևացնելով ուսանողուհիների դրութիւնը: Մնում էր տղամարդկանց ևս հետևել կանանց օրինակին...»:

¹¹⁹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 400, ց. 1, գ. 39, թ. 22-29: Մեծ գումար մուծած բարեգործների մեջ էին Հովհաննես Հայրապետյանը (600 ռուբլի),

Փաստորեն, բարեգործական այդ նախաձեռնությունները խթանեց, և դրա շարունակությունը դարձավ Գասպարյան աղքատանոցը կամ անկեղանոցը: Որոշ աղքատներում նշվում է, որ Սահակ Գասպարովին գեներալ Պ.Մելիքովն է խորհուրդ տվել աղքատանոց հիմնել¹²⁰: Այդ կարծիքը չի հաստատվում, քանի որ Ս.Գասպարովն անդրադարձել է այդ հարցին և տվել միանգամայն այլ մեկնություն: Նա նշել է, որ Լազարյան գերդաստանի բազմաթիվ բարեգործություններն իր մեջ ծնեցին Հայրենակիցներին օգտակար լինելու մեծ ցանկություն: Աղքատանոցի գաղափարը վաղուց էր զբաղեցնում իրեն: Լազարյաններն իրենց բարեհոգությունը հաճույքով հողամաս հատկացրին տուն կառուցելու համար, ինքն էլ ձեռնարկեց այդ գործը¹²¹:

Մոսկվայի քաղաքացի Եսայի (Սահակ) Մովսեսի Գասպարովը 1844 թ. դեկտեմբերի 28-ին 12 կետից կազմված կտակ է անում քաղաքի Ս.Խաչ եկեղեցու մոտ՝ Մյասնիցի թաղամասում, Մոսկվայի աղքատ Հայերի համար տուն կառուցելու և աղքատանոցը պահպանելու մանրամասների մասին¹²²: Կտակակատար է նշանակում Խաչատուր Լազարյանին, գեներալ Պ.Մելիքովին և կոլեգիալ խորհրդական Եսայի Պողոսյանին: Ս.Գասպարովը գրավոր տեղյակ է պահում կաթողիկոս Ներսես Աշտարակեցուն կապիտալ

ներդնելու և Հայ աղքատների համար անկեղանոց հիմնադրելու մասին: Միաժամանակ խնդրում է նրա աջակցությունը, որ նմանօրինակ հաստատություններ հիմնադրելու վերաբերյալ կառավարության 1839 թ. որոշումը կիրառվի նաև Հայկական սուլյն ձեռնարկման նկատմամբ: Նման խնդրանքով վեհափառին դիմում են նաև Հայ հասարակայնության նշանավոր ներկայացուցիչները (Հ.Լազարյան և ուրիշներ):

Վեհափառն իր անունից դիմում է ներքին գործերի նախարարին: Ս.Գասպարովը գոհունակություն է հայտնում կաթողիկոսին իր նախաձեռնությունն ընթացք տալու, պետական բարձրագույն ատյաններին ներկայացնելու համար: 1845 թ. մարտին Ս.Գասպարովը ստանում է նախարարության համաձայնությունը, որի մասին տեղեկացվում է վեհափառ Հայրապետին: Նախարարության հոգևոր գործերի դեպարտամենտից ևս հոգաբարձու Հ.Լազարյանին հայտնում են հարցի դրական լուծում ստանալու մասին¹²³:

Մոսկվայում մշտապես բնակվողների համար մշակվում է անկեղանոցի 27 կետից բաղկացած կանոնադրությունը: Աղքատանոցը կրելու էր հիմնադրի անունը և լինելու էր Հայոց կաթողիկոսի ընդհանուր ղեկավարության ներքո: Այն կառավարելու էր երեք հոգուց բաղկացած և երեք տարի ժամկետով ընտրված խորհուրդը: Խորհրդի ավագ անդամը վարելու էր նիստերը և աղքատանոցի գործունեությունից մասին հաշվետու էր լինելու հասարակությունը: Հասարակությունն իրավասու էր պատվավոր անդամ ընտրելու անսահմանափակ քանակով: Ծխականների միահամուռ առաջարկով պատվավոր անդամներ են ընտրվում Հովհաննես և Խաչատուր Լազարյանները: Խորհրդի անփոփոխ անդամը վարելու էր Ֆինանսական գործերը և ամեն ամսվա վերջին հաշվետու էր լինելու, որի

Պավել Մելիքովը (500 ռուբլի), Իսայի (Սահակ) Գասպարովը (500 ռուբլի), Բոգդանով եղբայրները (1000 ռուբլի), Վասիլի Զալանքարովը (500 ռուբլի), Գալուստ Շավերդովը (500 ռուբլի) և ուրիշներ:

¹²⁰ Տե՛ս Ե.Մ.Գասպարեանց և նորա աղքատանոցն ի Մոսկուա. – Փարոս (Մոսկվա, խմբ.՝ Չարմայր Մսերեանց), 1873, 2, էջ 33–34:

¹²¹ Տե՛ս Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 114, վավ. 592, ք. 14:

¹²² Տե՛ս նույն տեղում, թղթ. 130, վավ. 396: Աղքատանոցը ղեկավարելու էր 4 հոգուց բաղկացած խորհուրդը, որոնցից մեկը, որին նշանակում է Ս.Գասպարովը, պատասխանատու էր ֆինանսների համար: Որոշ գումար էր հատկացված մեկ ուսանող Լազարյան ճեմարանում սովորելու, որոշ գումար էլ՝ գերեզմանոցը պարսպապատելու համար:

¹²³ Տե՛ս նույն տեղում, թղթ. 114, վավ. 592:

Հիման վրա կազմվելու էր տարեկան հաշվետվությունը: Մոսկվայի Հայ համայնքն ընտրելու էր 3 հոգուց կազմված հանձնաժողով, որը ստուգելու էր հաշվետվությունը և ներկայացնելու հոգաբարձուին, իսկ վերջինս իր հերթին՝ կաթողիկոսին: Աղքատանոցի միջոցներն էին 11 հազար արծաթ ուրբլի, որը պահվելու էր քաղաքի գանձարանում: Աղքատանոցում ընդունվելու էին երկսեռ հայեր, որոնք գուրկ էին բնակարանից: Որբերին տեղավորելու էին այնպիսի տեղերում, որտեղ իրենց գոյությունը պահպանելու համար հնարավորություն կար արհեստ սովորելու: Անհրաժեշտության պարագայում խորհուրդը կարող էր օգնել նաև աղքատանոցից դուրս գտնվող ընչազուրկներին: Բարձրագույն ատյաններին հնարավոր է հարցումներ կատարել միայն կաթողիկոսի միջոցով՝ պահպանելով աստիճանականությունը. անկելանոցի խորհրդի անունից ներկայացվում է թեմակալ առաջնորդին կամ հոգաբարձու Լազարյանին, իսկ վերջիններս՝ կաթողիկոսին: Կանոնադրությունում մշակված էին միջոցների տնօրինման կարգը, անկելանոցի բարեգործական բնույթի հետ կապված հարցեր¹²⁴:

Անկելանոցը բացվում է 1849 թ. հունիսին: Գործունեության մեկ տարին լրանալուց հետո խորհրդի անդամները հաշվետու են լինում կաթողիկոսին: Նրանք հայտնում են, որ խորհրդի աշխատանքից հայ հասարակայնությունը գոհ է մնացել: Խորհրդի անփոփոխ անդամ է ընտրվել Մինա Լազարևը, իսկ պատվավոր անդամ՝ 14 հոգի՝ Լազարյաններից բացի՝ Ա.Բաղդադովը, Ա.Խոզաբաշևը, Հ.Դելյանովը, Հ.Մանուկ Բեյը, Մարիա Դելյանովը և ուրիշներ: Խորհուրդը բավարարել է աստրախանցի Մատթեոս Կոտելնիկովի զիմումը իր դստերը աղքատանոցի հաշվին իգական ուսումնարանում տեղավորելու վերաբերյալ: Ս.Գասպարովի կտակակատարների մահվան պարագայում

¹²⁴ Տե՛ս նույն տեղում:

նրանց իրավասությունները փոխանցվելու էին խորհրդի անդամներին: Անկելանոցում Ս.Գասպարովի կիսանդրին դնելու համար նվիրատվություն է բացվել: Մեկ տարում անկելանոցի եկամուտները կազմել են 20988 ուրբլի, իսկ ծախսերը՝ 2218 ուրբլի: Բավական մեծ չափերով՝ 18743 ուրբլի, եկամուտները գերազանցել են ծախսերը: Վեհափառին խնդրում են միջնորդել, որ «Московские новости»-ում հաղորդում գետեղվի Գասպարովի անկելանոցի մասին: Ներսես կաթողիկոսն իր գոհունակությունն է հայտնում խորհրդի անդամներին և հորդորում ջանալ և օրինավոր աշխատանքով այսուհետ լավ վիճակում պահել աղքատանոցը¹²⁵:

Եկամուտների և ծախսերի դրական հարաբերակցությունը, երբ եկամուտները ավելի են, քան ծախսերը, հետագայում նույնպես պահպանվեց: Որոշ տարիների պատահում էր, որ դրանք հավասարազոր էին, ծածկում էին իրար, բայց հակառակը, երբ ծախսերն են գերազանցում եկամուտները, երբեք տեղի չունեցավ: 1850 թ. հաշվետվության համաձայն՝ երբ խորհրդի անփոփոխ անդամ Մ.Լազարևը սեփական միջոցներից բավականաչափ ծախսեր է կատարում անկելանոցի համար, եկամուտները հասնում են 14742 ուրբլու, իսկ ծախսերը՝ ընդամենը 1557 ուրբլու, տարբերությունը կազմել է 13172 ուրբլի, որը մնացել է գանձարկղում¹²⁶: Հետագա շրջանում երբեմն եկամուտների և ծախսերի տարբերությունները գրեթե վերանում են: Անկելանոցի խորհրդի (Հ.Հովհաննիսյան, Մ.Ստեփանյան, Մ.Փանիանց, Գ.Լիանոզով և ավագ քահանա Կեռքչյան) հասարակությունը 1875 թ. ներկայացրած հաշվետվության համաձայն՝ եկամուտները կազմել են 3147 ուրբլի, գրեթե նույն քանակի են եղել նաև ծախսերը: Պատկերացում կազ-

¹²⁵ Տե՛ս նույն տեղում, ք. 40–52:

¹²⁶ Տե՛ս նույն տեղում, ք. 65:

մելու համար ծանոթանանք այդ տարվա ընթացքում հաստատության կատարած ծախսումներին. անկելանոցում ապրող աղքատների վրա ծախսվել է 985 ռուբլի, շենքի պահպանման, վառելիքի և դրանց հետ կապված օժանդակ ծախսերին հատկացվել է 1070 ռուբլի, աղքատանոցից դուրս ընչազուրկներին տրվել է 800 ռուբլի, աղքատ ուսանողներին և չքավոր օրիորդներին տրվել է 230 ռուբլի: Նախորդ տարում՝ 1874 թ., աղքատանոցը ստացել է 852 ռուբլի նվիրատվություն: Աղքատանոցն ունի ընդամենը 56486 ռուբլի գումար¹²⁷: Հետագա տասնամյակներին ևս մշտապես պահպանվում էր եկամուտների և ծախսերի հավասարակշռությունը: Անկելանոցի ֆինանսատնտեսական դրական հաշվեկշիռը վկայում է հենց հիմնադրման ժամանակ գործը լավ հիմունքներով կազմակերպելու և խորհրդի ու անկելանոցի տնօրինության հստակ աշխատանքի մասին:

Գասպարյան անկելանոցը երկարակյաց և իր առաքելությունը լիովին արդարացնող հաստատություններից էր: Նա ավելի լայն ընդգրկում ունեցավ, քան ծրագրվում էր հիմնադրման ժամանակ՝ զբաղվել սոսկ մոսկվաբնակ աղքատներով:

Բարեգործական այդ հաստատությունը, անկախ բնակավայրերից, շատ ընչազուրկների օգնեց՝ ապահովելով օթևանով:

Իր կոչումից բացի՝ անկելանոցը դարձավ տեղի հայությանն իրար հետ կապող, միավորող, գաղութի հասարակական կարևոր հաստատություններից մեկը: Գաղութահայության հավաքները, երեկոյթները հաճախ հրավիրվում էին անկելանոցի՝ 600 հոգու համար նախատեսված ընդարձակ սրահում:

¹²⁷ Տե՛ս Մշակ, 1875, 18:

Ստեղծված անկանխատեսելի ու արտակարգ իրավիճակներում, թուրքիայում կոտորածների հետևանքով տուն ու տեղից զրկված փախստականներին օգնության ձեռք մեկնելով՝ չէին սպառվում հարազատ ժողովրդի սոցիալական, տնտեսական բոլոր հրատապ խնդիրները: Տեղական բնույթի անկելանոցներ հիմնելը դրական երևույթ էր, բայց մասնակի չափերով էր բավարարում եղած պահանջը:

Բնական աղետների՝ երկրաշարժի, երաշտի, հրդեհի և այլ պատահարների պատճառով Հայրենակիցներին անմիջական օգնության հասնելու անհրաժեշտություն էր առաջանում: Սակայն սովորական խաղաղ պայմաններում նույնպես մշտական աջակցության պահանջ էր առաջանում մշակույթի ասպարեզում և ուսումնական ոլորտում:

Ուսման նկատմամբ ավանդական մեծ սեր ու հակում ունեցող Հայ ժողովրդի պատանիներն ու երիտասարդները ամեն կերպ ջանում էին կրթություն ստանալ: Հարկ էր տարրական ու միջնակարգ կրթության համար պահպանել ու հոգալ դպրոցների, ուսումնարանների կարիքները, աջակցել երիտասարդներին Ռուսաստանի կամ Եվրոպայի նշանավոր կենտրոններում ստանալու բարձրագույն կրթություն: Մայրաքաղաքի Հայերը մեծամասնությամբ իրազեկ էին իրավիճակին և լավ հասկանում էին ընդհանուր դժվարին կացությունում իրենց պարտավորվածությունը: Նրանք համայնքի մյուս անդամների մեջ արթնացնում էին բարոյական պարտքի զգացումը և կոչում ակտիվություն: «Մշակ» թերթին ուղղված թղթակցություններից մեկում կարդում ենք. «... ոչ միայն խօսքով այլև գործով հաստատել, թէ հիրաւի մենք հեռի հիւսիսում ևս գիտենք հոգ տանել մեր սովեալ, տառապեալ և ուսումնաժարաւ թշվառ Հայրենակիցների վրայ»¹²⁸:

¹²⁸ Նույն տեղում, 1881, 28:

Մոսկվայում և Պետերբուրգում Հայ ուսանողների թվաքանակը, ինչպես նշել ենք, Հասնում էր Հարյուրների: Միայն Պետերբուրգի անտառային ճեմարանում XIX դ. 80-ական թթ. ուսանողների թվաքանակը Հասնում էր 16-ի:

Բարձրագույն կրթություն ստացող երիտասարդների զգալի մասը Հայաստանի տարբեր շրջաններից եկած չքավոր ընտանիքների զավակներ էին: Նրանցից շատերն ուսումը շարունակելու Հնարավորություն չուներին: Պետերբուրգում եղած տարիների մասին Ղազարոս Աղայանը գրում է. «Չնայած իմ նեղ վիճակին, ինձանից ավելի ևս նեղացած (միջոցներից զուրկ — Վ.Բ.) ուսանողներ կային, դրանք էլ ինձ էին դիմում օգնություն, տնտեսական թշվառությունը մի սովորական երեւոյթ էր մեզ Համար, չէինք հուսահատվում»¹²⁹: Վերն արդեն նշվեց, որ լավ ավանդույթ էր դարձել չքավոր ուսանողներին օգնելու նպատակով տարին գոնե մեկ անգամ ուսանողական ներկայացումներ, երեկույթներ կազմակերպելը: Նման միջոցառումներից գոյանում էր 700-1000 ռուբլի գումար, որը բավարարում էր 15-20 ուսանողի ամենամանհրաժեշտ կարիքները հոգալուն: Այդ եղանակով չքավոր ուսանողներին օգնելը այնպիսի արդյունավետ միջոց էր դարձել, որ Պետերբուրգի Հայ ուսանողները, երբ որոշում են մեկ տարի՝ 1896 թ., հրաժարվել երեկույթ հրավիրելուց, մտահոգված օգնություն սպասող ուսանողների ճակատագրով, անմիջապես դիմում են Կովկասի կարողություն ունեցող Հայերին՝ այդ տարում օգնելու չքավոր ուսանողներին¹³⁰:

Հարյուրավոր դիմումներից բերենք որոշ օրինակներ: Բժշկական ինստիտուտից Վարսենիկ Աբրահամյանը Պետերբուրգի եկեղեցական խորհրդին խնդրում է իրեն թոշակ նշանակել, որպեսզի կարողանա ուսումը շարունակել:

¹²⁹ Ղազարոս Աղայան, Երկերի ժողովածու, հ. 3, էջ 369:

¹³⁰ Տե՛ս Մշակ, 1896, 132:

Նույն խնդրանքով դիմում է Համալսարանի ուսանող Բաղդասար Ավագյանը: Ն.Ադոնցը նույնպես դիմել է մագիստրատուրայում սովորելու Հնարավորություն ստանալու խնդրանքով: Հավանաբար խորհուրդը ցանկացել է տեղեկանալ նրա հետագա ծրագրերին: Ն.Ադոնցը բացատրություն է տվել, որ չի կարող որևէ կոնկրետ բան ասել իր ապագա ծրագրերի մասին: Իր խնդիրն է ծառայել Հայագիտությանը, մի ասպարեզ, որը տանում է ամեն տեղ, բացի փառասիրությունից¹³¹:

Պետերբուրգի և Մոսկվայի եկեղեցական խորհուրդներին թոշակ ստանալու դիմումների և միջնորդությունների քանակն այնքան մեծ էր, որ դժվար էր լինում ճիշտ ու արդարացի բաշխում կատարել: Ընդունված կարգի Համաձայն՝ չքավոր ուսանողը 5 ուսանողի երաշխավորությամբ կարող էր թոշակ ստանալ: Ուսանողի Համար դժվար էր 5 և ավելի ստորագրություն վերցնելը: Պետերբուրգից Հ.Մեդնիկյանը, դրվատելով եկեղեցական խորհրդի կողմից չքավոր ուսանողներին տարեկան 3 Հազար ռուբլի գումար հատկացնելու հանգամանքը, Հարց է բարձրացնում թոշակ նշանակելու եղանակը վերափոխելու վերաբերյալ: Նա եկեղեցական խորհրդին առաջարկում է ստեղծել Հանձնախումբ և բոլոր դիմումները Հանձնել նրան: Հանձնախումբը հանգամանորեն ծանոթանում է գործերին, կազմում և խորհրդին է ներկայացնում առավել կարիքավոր ուսանողների ցուցակը¹³²:

Մայրաքաղաքների չքավոր Հայ ուսանողների օգտին հանգանակություն էին կազմակերպում նաև Հայաստանի քաղաքներում ու Հայկական գաղութներում: Հօգուտ Մոսկվայի կարոտյալ ուսանողների Ալեքսանդրապոլում, Կաղզվանում, Ախալքալաքում, Եկատերինոգարում, Ղուբա-

¹³¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 399, ց. 1, գ. 166, 167, 173:

¹³² Տե՛ս Մշակ, 1895, 5:

յում Հանգանակությունն է կատարվում և առաքվում 500 ուղբլի: Դրա հետ մեկտեղ նրանք անհրաժեշտ են համարում այդուհետ Հանգանակությունը նախատեսել ոչ միայն Մոսկվայի, այլև Ռուսաստանի մյուս քաղաքների Հայ ուսանողների համար¹³³: Մի պահանջ, որն իրականում կատարվում էր: Բավական է նշել, որ տարիներ առաջ հենց Մոսկվայում երիտասարդները կազմակերպում են նվագահանդես հօգուտ Տուլայի Հայ ուսանողների¹³⁴:

Պետերբուրգում հուշակալոր ծովանկարիչ Հ.Ա.Վազովսկին ցուցահանդես է կազմակերպում, որի մուտքի ամբողջ գումարը հատկացնում է Գեղարվեստի ակադեմիայի չքավոր ուսանողներին: Մինչ այդ նա 1500 ուղբլի էր հատկացրել հօգուտ չքավոր ուսանողների¹³⁵:

Սովորելու մեծ ձգտում ու ունակություններ ունեցող պատանիների փափազը իրականացնելու համար օգտագործվում էին բոլոր հնարավոր միջոցները: Ա.Մատուրյանն այն կարծիքին էր, որ կազմակերպելով ուսանողական ներկայացումներ՝ հնարավոր է հոգալ չքավոր ուսանողների ամենաանհրաժեշտ կարիքները: Նա Հայ հասարակայնությանն առաջարկում էր իր վրա վերցնել նրանց հոգսերի թեկուզ մի մասը: «Չը պէտք է մոռանալ, — գրում է նա Մոսկվայից «Մշակին» ուղարկած նամակում, — որ ներկայումս բարձրագույն ուսումնարանների նստարանի վրա նայող երիտասարդութիւնը իր ժամանակին ղեկավարելու է

Հայրենի երկրի նիւթական և հոգևոր կեանքը: ... Այն մարդիկ, որոնց մենք ուզում ենք օգնել, — նրանց գիտութեան աստիճանից, եռանդից ու պարտաճանաչութիւնից պէտք է կախված լինի, թէ արդեօք մեր Հայրենիքը շիտակ և հաստատուն կ'ընթանայ առաջադիմութեան շաղկով, թէ՞ նա կը սկսի թթուել ու դանդաղ շարունակել իր գոյութիւնը»: Նա իր բաց նամակը ավարտում է հետևյալ խոսքերով. «Թող Հայ հասարակութիւնը, եթէ նա ճշմարիտ նախանձախնդիր է իր առաջադիմութեան և հասկանում է իր «չարն ու բարին»... անսպառ սիրով, օգնող ձեռքով ոյժ և թև տայ իր ծաղկահասակ ուսանող սերնդին»¹³⁶:

Հայ հասարակության տարբեր խավերից հորդորում, իրենց խոսքն էին ուղղում կարողությունների տեր ազգակիցներին՝ լծվելու հասարակական կարևոր նշանակություն ունեցող գործին, երիտասարդության կրթությունն ապահովելու բարեգործությանը: Ուսանող Համազասպ Համբարձումյանը (ակադեմիկոս Վիկտոր Համբարձումյանի հայրը) նույնպես Մոսկվայից թերթին ուղղած նամակում նշում է, որ դպրոցներն ավարտող Հայ պատանիների շրջանում ուսումը շարունակելու, բարձրագույն կրթություն ստանալու մեծ ձգտում է նկատվում: Նրանք գալիս են նախապատրաստական բաժիններ, դժվարին պայմաններում, նյութական ծանր վիճակում պատրաստվում և ի վերջո հասնում իրենց երազած նպատակին՝ ընդունվելով բարձրագույն դպրոց: Այդպիսի գեղեցիկ ցանկությամբ տողորված երիտասարդությունն ընդունելությունն էի գտնում Հարուստ շերտերի կողմից: Վերջիններս մեծ մասամբ անտարբեր են մնում անձանոթ վայրում, անձանոթ միջավայրում մաքառող երիտասարդների նկատմամբ¹³⁷:

¹³³ Տե՛ս նույն տեղում, 1898, 10:

¹³⁴ Տե՛ս Արձագանք, 1898, 11: Չքավոր ուսանողներին օգնելու համար օգտագործում էին ամեն մի հնարավորություն: Մոսկվայի եկեղեցական խորհրդում որպես քարտուղար աշխատում էր մի գերմանացի, որին վճարում էին տարեկան 600 ռուբլի: Հարց է բարձրացվում, և նպատակահարմար են գտնում գերմանացու փոխարեն աշխատանքի վերցնել մի աղքատ ուսանողի և նրա ուսման հարցին այդ եղանակով լուծում տալ (տե՛ս նույն տեղում, 1889, 3):

¹³⁵ Տե՛ս Մշակ, 1887, 16:

¹³⁶ Նույն տեղում, 1898, 215:

¹³⁷ Տե՛ս նույն տեղում, 1902, 240:

Երիտասարդութիան՝ կրթութիւնը ստանալու ջանքերին ընդառաջ գնալու համար հայ համայնքների ներկայացուցիչները ձգտում էին օգտագործել բոլոր հնարավորութիւնները: Մայրաքաղաքներում ուսանելու ժամանակ մեծ դժվարութիւններ էին ստեղծվում ամենից առաջ օթևան ունենալու հարցում: Մոսկվայի հայ համայնքը հարց է բարձրացնում քաղաքում «հայ ուսանողական հանրակացարան» հիմնելու և դրանով սովորողների բնակվելու խնդիրը լուծելու վերաբերյալ: Հողատարածքը Մոսկվայում խիստ թանկ է գնահատվում, բայց հայերի համար այդ պարագան կարող էր դուրսին լուծում գտնել: Գրուզինսկի թաղամասի հայկական եկեղեցին ժամանակին ձեռք էր բերել հողամաս, որը մինչ այդ չէր օգտագործվել, հանրակացարանը կարելի էր այդտեղ կառուցել: Տարածք ունենալը մեծապես հեշտացնում էր կարևոր այդ ձեռնարկման իրականացումը: Առաջարկվում է ստեղծել հանձնաժողով՝ այդ գործով զբաղվելու համար: «Գաղութը պէտք է նկատի ունենայ նաև այն, — նշվում է թղթակցութիւնում, — որ շինելով այդ հանրակացարանը, նա միանգամայն զերծ է մնալու այն անվերջ դիմումներից, որ միշտ ստանում է հայ ուսանողների կողմից օգնութեան նպատակով: Հիմնելով կացարանը, գաղութը չը պէտք է մոռանայ, որ ինքը դրանով բազմաթիւ ուսանողների միջոց տված կլինի շարունակելու իրանց ուսումը բարձրագոյն դպրոցներում, նպաստելու կրթական գործին»¹³⁸:

Մայրաքաղաքների հայկական համայնքները, առաջին հերթին Պետերբուրգի համայնքը, հանձին եկեղեցական խորհրդի, ուշադրութիւն կենտրոնում էին պահում տնտեսական դժվարին կացութիւնի մեջ հայտնված որբանոցները: Նման օգնութիւնները տեւական բնույթ են ունեցել: Հիշա-

տակենք միայն Մշո Ս.Կարապետ նշանավոր վանքի որբանոցին օժանդակելու օրինակը: Պետերբուրգի եկեղեցական խորհրդի նիստը նախագահող Ն.Ադոնցը 1907 թ. հայտնում է Մաղաքիա պատրիարքին, որ լսելով բժիշկ Հակովբ Զավրյանի գեկուցումը Մշո Ս.Կարապետ վանքի դժվարին կացութիւնի մասին՝ եկեղեցական խորհուրդը հատկացրեց 600 ռ. գումար: Տարիներ անց՝ 1912 թ., եկեղեցական խորհուրդը կրկին Կ.Պոլսի պատրիարքին հայտնում է, որ Վանի առաջնորդ Հովսեփ եպիսկոպոսի միջնորդութիւնն ընդառաջելով՝ խորհուրդը 500 ռուբլի նպաստ է տվել Ս.Կարապետ վանքի որբանոցին և նույնքան գումար՝ Վարագա վանքի որբանոց-վարժարանին¹³⁹:

Ավելի լարված դրութիւն և արագ աջակցութիւն կազմակերպելու անհրաժեշտութիւն էր առաջանում անկանխատեսելի երևույթների, բնական աղետների ժամանակ:

1881 թ. Արևմտյան Հայաստանում անսովոր պայմանների բերումով երաշտի հետևանքով գյուղատնտեսութիւնը հայտնվում է ճգնաժամային վիճակում: Անբերրիութիւնի հետևանքով սովն այնպես է իր ճիրանների մեջ առնում բնակչութիւնը, որ առանց դրսի օգնութիւնի հնարավոր չէր ստեղծված դժվարին կացութիւնից դուրս գալ: Ալեքսանդր II կայսրը, հավանաբար Մ.Լորիս-Մելիքովից տեղեկանալով Արևմտյան Հայաստանում սկսված սովի մասին, հայոց պատրիարքին ուղարկում է պատկառելի գումար և թույլատրում հանգանակութիւն կատարել: Հայ իրականութիւնի մեջ լայն արձագանք գտած այդ երևույթն իր շրջանակների մեջ է առնում նաև գաղթավայրերը: Մոսկվայի հայերը համայնքի անդամներին հորդորում են սրտացավ ու ակտիվ վերաբերմունք դրսևորել: Մոսկվայի հայ համայնքի հավաքին հայր Սուրենյանցը ներկայացնում է իրողութիւնը և ավելացնում, որ մանավանդ Վաս-

¹³⁸ Նույն տեղում, 1907, 168:

¹³⁹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 399, ց. 1, գ. 978, ք. 111, գ. 989, ք. 70:

պուրականի, Տարոնի և Կ. Պոլսի «Միացյալ ընկերությունը» մեծ պահանջ ունի օգնության սովի դեմ պայքարելու, գյուղացիներին սերմացուով ապահովելու առումով: Մ.էմինը, համերաշխելով զեկուցողի հետ, ավելացնում է, որ մոռացության չպետք է տալ կրթական օջախները, հարկավոր է հանգանակությունից բաժին հանել նաև ուսումնարաններին: Ստեղծվում է հանձնաժողով (Մ.Փանյանց, Լ.Նաչատրյանց, Մ.Շամխալյանց և ուրիշներ), որը հանգանակում է 4243 ուսուցիչ, որից 3500 ուսուցիչն «Մշակի» խմբագրության միջոցով ուղարկվում է Արևմտյան Հայաստանի սովյալներին և դպրոցներին: Միջոցառման իրականացման հարցում ակտիվ էին Հ.Հովհաննիսյանը, Մ.էմինը, Զ.Մսերյանը, Ժամհարյան եղբայրները և ուրիշներ: Հատկանշական է, որ նվիրատվությանը մասնակցեցին նաև օտարազգիներ՝ Շիշկինը, Կոտեղնիկովը, Ստուկինը, Շպիսը, Մալյուտինը, Ուսեին Շախը և ուրիշներ¹⁴⁰: Օտարազգի ներկայացուցիչների սրտացավ այդ վերաբերմունքը ցույց է տալիս հարևանությամբ ապրող տարբեր ազգերի ներկայացուցիչների միջև գոյություն ունեցող բարեկամական հարաբերություններն ու համագործակցությունը: Այդ խոսուեն փաստը միաժամանակ վկայում է կողք կողքի ապրող ժողովուրդների ներկայացուցիչների՝ դրկից ժողովրդի պատմությանը փոխադարձ ծանոթության մասին:

Արևմտյան Հայաստանում սովն այնպիսի չափեր էր ընդունել և այնպիսի վտանգ ստեղծել, որ անգամ միջոցների կարիքի մեջ գտնվող ուսանողությունն է հանգանակություն կազմակերպում: Պետերբուրգի Հայ ուսանողներին հաջողվում է ժողովել ընդամենը 48 ուսուցիչ: Տեսնելով, որ այդ գումարը շատ փոքր է, նրանք իրենց ուժերով երկու ներկայացուցում են տալիս («Դալալ Ղազո», «Գիշերվա սաբրը

¹⁴⁰ Տե՛ս Մշակ, 1881, 17, 67:

խեր է»), որպեսզի ստացված հասույթն ավելացնեն հանգանակած գումարին և ուղարկեն սովյալներին:

Մոսկվայի Հայ ուսանողները հավաքում են 134 ուսուցիչ 30 կոպեկ և նույնպես ուղարկում հայրենակիցներին¹⁴¹:

Հայաստանի տարբեր մասերում բնական աղետները, առաջին հերթին երկրաշարժերի գործած ավերածությունները տնտեսական, սոցիալական դժվարին կացություն մեջ էին գցում բնակչությանը: Այդպիսի պարագաներում առավել ևս գաղութահայությունն անտարբեր դիտողի դերում չէր մնում, անմիջապես օգնության էր հասնում հայրենակիցներին: 1889 թ. հզոր երկրաշարժը Ախալքալաքի ամբողջ գավառում բնակչությանը մեծ վնաս պատճառեց: Ավերածությունների ենթարկվեց 30 գյուղ, որտեղ տների մեծ մասը դարձավ կիսաքանդ, իսկ 672 տուն հիմնովին քանդվեց: Մարդկային զոհերի թվաքանակը հասավ 248 հոգու: Ոչնչացավ մեծաքանակ՝ 2357 անասուն: Ամբողջ երկրով մեկ աղետյալներին օգնելու շարժում սկսվեց: Նիկոլայ II կայսրը հանդես եկավ աղետյալներին օգնելու շրջաբերականով և անձնական միջոցներից հատկացումներ կատարեց աղետյալների հիմնադրամին: Խրիմյան Հայրիկը Մայր աթոռի միջոցներից գումար հատկացրեց և օգնություն կազմակերպելու կոնդակով դիմեց վերահայոց և մյուս թեմերին¹⁴²:

Մոսկվայի Հայ հասարակայնությունը 2900 ուսուցիչ է հավաքում և ուղարկում երկրաշարժից տուժածներին: Պետերբուրգի եկեղեցական խորհուրդը հապշտապ 1000 ուսուցիչ գումար է տրամադրում նույն նպատակով¹⁴³: Մոսկվայի

¹⁴¹ Տե՛ս Առաջին տեղում, 1881, 20, 118:

¹⁴² Տե՛ս Ա.Սեյրույան, Ջավախքը XIX դ. և XX դ. առաջին քառորդին, Երևան, 2003, էջ 234-235:

¹⁴³ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 399, ց. 1, գ. 987, ք. 1:

պատմութեան թանգարանի դահլիճում Յու.Վեսելովսկին հօգուտ Ախալքալաքի երկրաչարժից տուժածների դասախոսութիւնն է կարդում «Բայրոնը, նրա կյանքն ու գործունեութիւնը» թեմայով: Ստացված 584 ուրբի գումարը թիֆլիսի գլխավոր կոմիտեի միջոցով ուղարկվում է աղետի գոտի¹⁴⁴:

Այդ նույն տարիներին երկրաչարժից մեծապես տուժում են Էրզրումը, Շամախին: Մայրաքաղաքի «Մարինսկի» թատրոնում ներկայացում է դրվում, իսկ երկաթուղայինների ակումբում դերասանուհի Լ.Էլզինովայի աջակցութեամբ երեկույթ է կազմակերպվում հօգուտ Շամախի երկրաչարժից տուժածների¹⁴⁵: Պետերբուրգից թղթակիցը հաղորդում է, որ Էրզրումի աղետը մայրաքաղաքի հայութեան շրջանում մեծ արձագանք գտավ, եկեղեցական խորհուրդն անմիջապես 950 ուրբի հատկացրեց երկրաչարժից տուժածների օգտին¹⁴⁶:

Պետերբուրգի հայ եկեղեցու առաջնորդ Խորեն վարդապետ Ստեփանյանը եկեղեցական խորհրդին հայտնում է, որ հրդեհի պատճառով Ջեյթունում մոխրի են վերածվել 7 եկեղեցի, 5 վարժարան, մեծապես տուժել է բնակչութիւնը: Կայսրը թույլատրել է կատարել հանգանակութիւն: Եկեղեցական խորհուրդը 500 ուրբի գումար է հատկացնում՝ սկսելով հանգանակութեան գործընթացը¹⁴⁷: Խորեն վարդապետը մեկնում է Մոսկվա, որտեղ բազմութեան առաջ արտաչարժ քարոզ է կարդում Ջեյթունի անցյալի ու ներկայի մասին՝ մասնավորապես ծանրանալով հրկիզյալների թշվառ դրութեան վրա: Անմիջապես հանգանակութիւն է սկսվում, պարոն Հովհաննես Հովհաննիսյանը 1000 ուրբի

է նվիրաբերում: Հանգանակութիւնը շարունակվում է: Տեղեկութիւնն է ստացվում, որ Պետերբուրգում արդեն հավաքվել է 1664 ուրբի գումար¹⁴⁸:

1884 թ. Ագուլիսում վիթխարի ջրհեղեղի հետևանքով քաղաքը քարուքանդ է լինում: Մոսկվայի հայ համայնքում, լսելով հայր Սուրենյանցի հաղորդումը պատահած ողբերգութեան մասին, մեծ հաջողութեամբ օգնութեան ստորագրութիւններ են հավաքում և հայ մյուս համայնքներին կոչ անում հետևելու իրենց օրինակին¹⁴⁹:

Կարծում ենք՝ հիշատակված փաստերը բավարար են գաղափար կազմելու հետո Հյուսիսի հայկական երկու համայնքների՝ հայրենիքի հետ կապվածութեան աստիճանի, ազգակիցներին նեղ վիճակից, տնտեսական ծանր դրութիւնից հանելու մասին:

¹⁴⁴ Տե՛ս Մշակ, 1900, 68:

¹⁴⁵ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 399, ց. 1, գ. 1000, ք. 5:

¹⁴⁶ Տե՛ս Մշակ, 1902, 53:

¹⁴⁷ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 399, ց. 1, գ. 941, ք. 1:

¹⁴⁸ Տե՛ս Մշակ, 1887, 118, 119:

¹⁴⁹ Տե՛ս Արժագանք, 1884, 26:

Գլուխ չորրորդ

ՄՇԱԿՈՒՅԹ

Հայ ժողովուրդն առանձնահատուկ հակվածություն ունի դեպի մշակույթը և մշտապես հատուկ ունակություն է դրսևորել այդ ասպարեզում: Հնագույն ժամանակներից սկսած՝ մարդկային հասարակության պատմության բոլոր փուլերում մշակույթը Հայաստանում զարգացում է ապրել, իսկ անկախ պետականության և խաղաղ աշխատանքի պայմաններում՝ ունեցել փայլատակումներ: Նվաճողների տիրապետությունների ծանր ժամանակաշրջաններում, երբ հայրենիքում ստեղծագործելու հնարավորություններ չեն եղել, մշակույթը պահպանվել ու զարգացել է օտար երկրակամարների տակ ծվարած ու կենսահաստատ կյանքով արող հայկական համայնքներում:

Պատմության հարկադրանքով Հայ ժողովրդի անցած ուղին միաժամանակ համակված է եղել ազատագրական պայքարով: Պատահական չէ, որ հայ գրականությունը, երաժշտությունը, կերպարվեստը, մշակույթն ամբողջությամբ հագեցած են ազատագրական գաղափարախոսություն:

Հայ ժողովուրդը պատմության հաջորդ փուլը՝ նոր շրջանը թևակոխեց, երբ ժամանակի ազատամտական զարթոնքը, նրա առաջադրած նոր խնդիրներն ազդակ էին դառնում ու խթանում մշակույթի զարգացումը: Հարկավոր էր ժողովրդին լուսավորել, ազգային ոգի ներարկել, բարձրացնել նրա ինքնագիտակցությունը: Բնականաբար, գիտու-

թյունը, արվեստը, գրականությունը, մամուլը արձագանքում էին ժամանակի առաջադրած խնդիրներին:

Նոր շրջանում պահպանվեց մշակույթի զարգացման ավանդական ընթացքը, նրա շարունակականությունը, բայց փոփոխվեցին նրա շեշտադրումները: Ռուսաստանը և նրա հետ արևելահայությունը դարձան ազգային գաղափարների հիմնական ջահակիրները: Հայ մտավոր կենտրոն դարձած Թիֆլիսի հետ Նոր Նախիջևանի, Աստրախանի, Մոսկվայի և Պետերբուրգի հայկական գաղութները դարձան լուսավորության տարածման, հայ մշակույթի պահպանման ու զարգացման, քաղաքական ոգորումների հիմնական կենտրոններ:

Հատկապես նշանակալի էր եվրոպական գաղափարական կյանքի նվաճումներին հասու Ռուսաստանի առաջադեմ մտքի կենտրոններ Մոսկվայի և Պետերբուրգի հայ համայնքների դերը: Հայերը հաղորդակից էին դառնում հասարակական կյանքում, արվեստի, գիտության, լուսավորության ասպարեզներում ռուսական մտքի կենտրոններում կատարվող առաջընթացին: Նրանք ռուսական կյանքի նորն ու առաջադեմը լծորդում, անդրադարձ էին կատարում դեպի հայրենի երկիր, դեպի աշխարհասփյուռ հայությունը: Եվ դա կատարվում էր հասարակական կյանքի ու մշակույթի բոլոր բնագավառներում ու ազդակ դառնում հետամնացության ընդհանուր մթնոլորտը հաղթահարելուն: Հատկանշական է, որ Մոսկվայի ու Պետերբուրգի հայկական գաղութների գոյությունը, նրանց անցած ուղին ոչ այնքան ներհամայնքային, որքան համահայկական գիտակրթական, մշակութային կյանքի պատմություն է:

1. Կրթություն

Երբ խոսք է բացվում Մոսկվայի և Պետերբուրգի Հայ Համայնքների ուսումնական թաղամասերի մասին, ապա, բնականաբար, Լազարյան ճեմարանն է հառնում մեր առաջ: Ուրիշ քիչ թե շատ նշանավոր կրթական Հաստատությունն էի եղել: Բնական է նաև այն, որ Հայ Համայնքների մշակույթի ուսումնասիրությունը պարտավորեցնում է Հիմնավոր լուսաբանել այնպիսի գիտական Հաստատության պատմությունը, ինչպիսին Լազարյան ճեմարանն է¹:

Լազարյան տոհմի նշանավոր ներկայացուցիչ, մայրաքաղաքների Հայկական եկեղեցիների Հիմնադիր Հովհաննես Լազարյանը, մտահոգ լինելով Հայ մանուկների ուսման խնդրում, մահից առաջ՝ 1801 թ., 200 Հազար ռուբլի է կտակում ուսումնարան Հիմնելու համար և կտակակատար է նշանակում կրտսեր եղբորը՝ Հովակիմին: Վերջինս առանց շտապելու, որպեսզի հատկացված գումարը բանկային տոկոսներով աճի, մտորում էր կրթական օջախի Հիմնադրման մասին: 1812 թ.՝ Հայրենական պատերազմն ավարտվելուց հետո, իր անձնական միջոցներից ևս նկատելի Հատկացումներ կատարելով, նա գործնական բնույթ է տալիս ուսումնարանի Հիմնադրմանը:

¹ Կրթական կարևոր այդ կենտրոնի մասին տարբեր բնույթի ու ծավալի շատ աշխատանքներ են հրատարակվել: Այդ պատճառով մեր ուշադրության կենտրոնում չպետք է պահենք նրա՝ որպես զուտ ուսումնական հաստատության ամբողջ գործընթացի մանրամասները: Մեր գլխավոր նպատակն է լինելու գերազանցապես հայ համայնքների և հայոց կյանքում Լազարյան ճեմարանի ունեցած գիտակրթական, լուսավորական գործունեության լուսաբանումը:

Նոր Նախիջևանի Հայկական գաղութում քաղաքի Հասարակայնության երևելի ներկայացուցիչները, տեղյակ լինելով կտակի մասին, քանիցս դիմում են Հովակիմ Լազարյանին: Նրանք, կովան դարձնելով Նոր Նախիջևանի

Հովակիմ Լազարյանի դիմանկարը

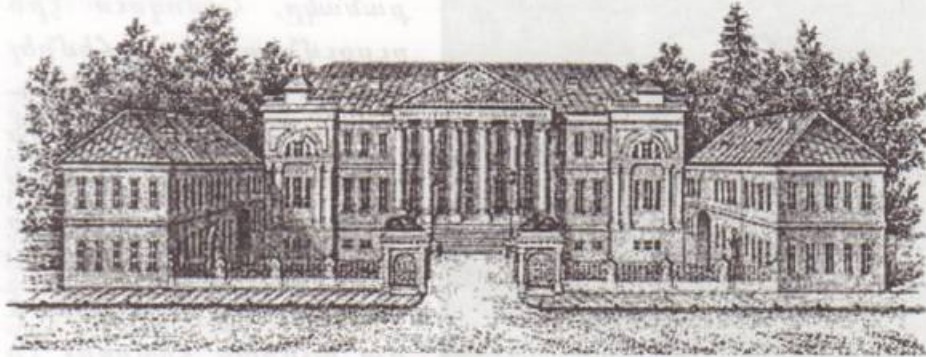
Հայ բնակչության ստվար քանակը, համոզում էին ուսումնարանը Հիմնել իրենց քաղաքում: Ավելին, նման Հարցադրումն իրենց այնքան իրական էր թվում, մանավանդ որ նախապես այդպիսի տրամադրվածություն կար, և դա այնքան համոզիչ էր համարվում, որ Նոր Նախիջևանում առաջնորդական Հաջորդի պաշտոնավարող Ներսես Աշտարակեցին կազմում է ապագա կրթօջախի կանոնակարգը: «Գաղափար կանոնագրին ուսումնարանի» խորագիրը կրող 12 կետից բաղկացած ծրագրային այդ փաստաթղթում սահմանվում են ուսման տևողությունը, վարձը, ծնողների և ուսումնարանի Հարաբերությունները, ուսուցիչների իրավունքներն ու պարտականությունները և մյուս Հարցերը²:

Լազարյան ճեմարանը 1815 թ. բացվեց Մոսկվայում, ինչը միանշանակ ճիշտ և բոլոր առումներով արդարացված ընտրություն էր: Այն Հիմնադրվեց Եվրոպայի առաջավոր գաղափարներին հասու, գիտակրթական, մշակութային, Հասարակական եռուն կյանքով ապրող կենտրոնում: Նշանավոր ճարտարապետներ Ի.Պողյաչևի և Տ.Պրոստակովի ղե-

Լազարյան ճեմարանը 1815 թ. բացվեց Մոսկվայում, ինչը միանշանակ ճիշտ և բոլոր առումներով արդարացված ընտրություն էր: Այն Հիմնադրվեց Եվրոպայի առաջավոր գաղափարներին հասու, գիտակրթական, մշակութային, Հասարակական եռուն կյանքով ապրող կենտրոնում: Նշանավոր ճարտարապետներ Ի.Պողյաչևի և Տ.Պրոստակովի ղե-

² Տե՛ս Վ.Բարխուդարյան, Ներսես Աշտարակեցին և նրա ժամանակը. – ՊԲՀ, 2004, 3, էջ 9:

կավարութեամբ 1813 թ. Հայկական եկեղեցու մոտակայքում՝ Լազարյանների նախնիներին պատկանող քարե տան մոտ, սկսվում է ուսումնարանի շենքի շինարարությունը: Քաղաքի այդ փոքրիկ թաղամասը հատուկ պահպանվել և չէր տուժել ֆրանսիական զորքերի կողմից հրդեհվելուց³:

Լազարյան ճեմարանի շենքը

Հիմնադրման առաջին տարիներին ճեմարանը Լազարյան Հայկական ուսումնարան անունով տարրական գիտելիքներ տվող դպրոց էր: Ընդունվում էին տարբեր ազգերի (Հիմնականում՝ հայ, ավելի քիչ քանակով՝ ռուս) 10-14 տարեկան երեխաները: Ճեմարանի Հիմնադիրը և նրա երկարամյա ղեկավարները՝ Հովակիմի ժառանգ Լազարյան եղբայրները, արևելյան և եվրոպական լեզուներ սովորեցնելուց, տարրական գիտելիքներ հաղորդելուց բացի, նշանակություն էին տալիս նաև այն հանգամանքին, որ հայ և ռուս երեխաները, նույն պատերի ներսում կրթվելով, կմտերմանան: Լազարյանների նպատակն էր աղքատ հայ

³ Հովհաննես և Խաչատուր Լազարյանների հաղորդած տվյալների համաձայն՝ Նապոլեոնի սիրելի հայազգի մամլուք Ռուստամը խնդրում է նրան, որ Պոկրովսկայայից մինչև Մյասնիցկի փողոցն ընկած թաղամասը՝ որպես հայկական եկեղեցու տարածք, պահպանվի հրդեհից: Այդտեղ կարգվում է հատուկ զինվորական, և թաղամասը գերծ է մնում հրդեհի ավերածություններից (տե՛ս Մատենադարան, Լազարյանների արխիվ, թղթ. 119, գ. 56, վավ. 94):

երեխաներին տալ եկեղեցաբարոյական դաստիարակություն և համապատասխան գիտելիքներ: Նրանք ուսման կազմակերպման հարցերում մշտապես եղել են ժողովրդավարական սկզբունքների պահպանման դիրքերում, ինչը պահպանվել է նաև ճեմարանում: Դեռևս ճեմարանը բացվելուց տարիներ առաջ է Խ.Լազարյանը Եփրեմ կաթողիկոսին գրել, որ դպրոցում ուսուցումը պետք է լինի «համեստ, թարց (առանց) իւրիք ցասման, բարկութեան, և գանից պատժոյ հմտեցուցանել, զի բարկութիւն, սպառնալեօք ահացուցանելն և խիստ պատժելն բարբարոսական է գործ, միշտ խուժեցուցիչ և յուսահատեցուցիչ աշակերտի, նմանապէս և տախտկութիւն... ուսուցչին»⁴:

Հայ պատանիներին կրթելու, դաստիարակելու Լազարյանների ձգտումը հասկանալի էր: Սակայն ինչպիսի՞ միտումներ ուներ և ի՞նչ նպատակների էր հետամուտ ռուսական կառավարությունը՝ հավանություն տալով, ավելին, ընդառաջելով ճեմարանի բացմանը և նպաստելով նրա հետագա գործունեությանը:

Ճեմարանի Հիմնադրման պաշտոնական փաստաթղթերում երկու Հիմնական խնդիր էր դրվում ուսումնարանի առջև: Առաջին՝ պատրաստել արևելյան լեզուների Հիմնավոր իմացութեամբ թարգմանիչներ, որոնք անհրաժեշտ են Ռուսական կայսրությանը՝ արևելյան երկրների ու ժողովուրդների հետ հարաբերություններ ունենալու և նրանց մասին եղած տեղեկատվությունը հարստացնելու համար: Երկրորդ՝ որպես Ռուսաստանի Հայկական բոլոր ուսումնարանների մեջ կարևոր կրթօջախ՝ պատրաստել

⁴ Տե՛ս Լեօ, Պատմութիւն Երեւանի հայոց թեմական հոգևոր դպրոցի (1837-1912), Թիֆլիս, 1914, էջ 92: Այդ քաղվածքը մեջբերելուց հետո Լեոն, ճեմարանի հիմնադրումը նկատի առնելով, նշում է. «Հայ գաղութը – այս առաջին անգամ չէ, որ մենք տեսնում ենք – կարող էր հասնել այս աստիճան պայծառ զաղափարների» (էջ 93):

բարձրորակ ուսուցիչներ և կրթված հոգևոր գործիչներ, որոնց պահանջը շատ մեծ է:

Ռուսական պետությունը նկատի էր առնում նաև այն հանգամանքը, որ Հայաստանից ու տարբեր երկրներից եկած հայ պատանիները Մոսկվայում շփումների միջոցով կդաստիարակվեն ռուսական ոգով և ժամանակի ընթացքում իրենց հոգեբանությամբ շատ քիչ բանով կտարբերվեն բուն ռուսներից: Այդ հանգամանքին ևս այնքան էական նշանակություն էր տրվում, որ դա իր արտահայտությունն էր գտնում պաշտոնական փաստաթղթերում⁵: Այդ ամենից պարզորոշ է դառնում, որ պետությունը որոշակի հետաքրքրություններ ուներ այդպիսի ուղղվածության կրթօձախ կյանքի կոչելու հարցում:

Ճեմարանն իր գոյության սկզբնական շրջանում՝ առաջին տասնամյակում, տարաբնույթ բազում դժվարությունների է հանդիպում: Գտնվելով լուսավորության նախարարության ենթակայության ներքո՝ նախարարները (Ա. Գոլիցին, Կ. Լիվեն, Ս. Ուվարով), ռուսումնական հաստատությունների հատուկ կոմիտեն, Մոսկվայի գեներալ նահանգապետ Ա. Տորմասովը հենց սկզբից, ռուսումնարանի շենքի կառուցումից սկսած, խոչընդոտում էին ճեմարանի բնականոն աշխատանքները: Այդ են վկայում ճեմարանի երկարամյա հոգաբարձուներ Հովհաննես և Խաչատուր Լազարյանները⁶: Հարուցվող արգելքները չեզոքացնելու նպատակով բարձր ատյաններին ուղղված գրությունները մնում էին անհետևանք: Ստեղծված դժվարին իրավիճակից ռուսումնարանը զերծ պահելու, լուսավորության նախարարության ենթակայությունից հանելու համար Լազարյանները, ի վերջո, խնդրի կարգավորման խելամիտ, իր նախա-

⁵ Տե՛ս Մատենադարան, Լազարյանների արխիվ, քղթ. 117, գ. 52, վավ. 23, ք. 4:

⁶ Տե՛ս նույն տեղում, քղթ. 119, գ. 56, վավ. 94, ք. 153–154:

դեպը չունեցող եղանակ են գտնում: Նրանք փորձում են օգտագործել Ռուսաստանի կառավարության բարձրաստիճան գործիչների հետ իրենց ունեցած մտերմական կապերը և նրանց միջոցով ապահովել ճեմարանի կանոնակարգված գործունեությունը:

Ճեմարանի հիմնադիր Հովակիմ Լազարյանը 1824 թ. դիմում է պետական խորհրդի և նախարարների կոմիտեի անդամ կոմս Ալեքսեյ Արակչեևիին, որ վայելում էր Ալեքսանդր I կայսրի վստահությունը: Նա հայցում է վերջինիս համաձայնությունը, որ ճեմարանը հանվի լուսավորության նախարարության ենթակայությունից և դրվի նրա գլխավոր ենթակայության տակ: Ստանալով Ա. Արակչեևի համաձայնությունը՝ Եփրեմ կաթողիկոսը դիմում է Ալեքսանդր I-ին: Կայսրը հատուկ հրամանագրով թույլատրում է կատարել նման վերափոխություն: Լազարյան ճեմարանում գլխավոր պետ նշանակելը նախարարների կոմիտեն հիմնավորում էր հետևյալ կերպ. «Քանի որ Լազարյանների հայկական ռուսումնարանը չի մտնում ռուսումնական հաստատությունների ընդհանուր կազմի մեջ, այլ գերազանցապես հայ երեխաներին կրթություն տվող հատուկ հաստատություն է, ուստի այդ ռուսումնարանը... հանել ժողովրդական լուսավորության նախարարության ենթակայությունից և դնել հատուկ պետի գերատեսչության ներքո...»⁷: Դրանից հետո շուրջ կես դար ինստիտուտի գլխավոր պետի պաշտոնը ստանձնում են ծանրակշիռ պետական պաշտոնյաներ, ինչի շնորհիվ հեշտությամբ հաղթահարվում էին առաջացող դժվարությունները և լուծում ստանում ռուսումնարանի առաջ ծառայած հիմնախնդիրները:

⁷ Տե՛ս Г. И. Кананов, Семидесятилетие Лазаревского института восточных языков, 1815–1890. Исторический очерк и приложения, Москва, 1891, էջ 5, Собрание актов к обозрению истории армянского народа, ч. III, Москва, 1833, էջ 93:

Կոմս Ա.Արակչեևը կարճատև շրջանում չի հասցնում ճեմարանի կյանքում քիչ թե շատ ձեռնարկումներ կատարել. նա 1827 թ. թողնում է այդ պաշտոնը: Լազարյան եղբայրների խնդրանքով ճեմարանի գլխավոր պետ է նշանակ-

Ալեքսեյ Արակչեև

Ալեքսանդր Բենկենդորֆ

վում ոստիկանության և երրորդ բաժանմունքի պետ Նիկոլայ I-ի մտերիմ գեներալ Ալեքսանդր Բենկենդորֆը: Նա երկարամյա աշխատանքի ընթացքում (1828–1844 թթ.) ակտիվ գործունեություն է ծավալում: Նրա մահից հետո՝ 1844 թ., ճեմարանի գլխավոր պետի պաշտոնը ստանձնում է ոստիկանության և երրորդ բաժանմունքի նոր պետ, իսկ 1856 թ.՝ պետական խորհրդի և նախարարների կոմիտեի նախագահ Ալեքսանդր Օրլովը: Նա այդ պաշտոնը վարում է մինչև 1860 թ.: Նրան հաջորդում է նախարարների կոմիտեի անդամ, 1860-ական թթ. բարեփոխումների ակտիվ մասնակից Վլադիմիր Բուտկովը (1860–1870 թթ.), որ վայելում էր Ալեքսանդր II-ի վստահությունը: Այնուհետև այդ պաշտոնը վարում է լուսավորության նախարար Դմիտրի Տոլստոյը (1870–1872 թթ.): Գլխավոր պետի պաշտոնը վերացվում է 1872 թ.:

Ուսումնական հաստատությունների կոմիտեի անդամներ Շտորխի, արևելագետներ Ադելունգի և Ֆրենի Հետ Հովհաննես և Խաչատուր Լազարյան եղբայրները վերադասատյանների հանձնարարությամբ 1828 թ. կազմեցին ճեմարանի կանոնադրության նախագիծ, որը պաշտոնապես ընդունվեց: Ուսումնական հաստատությունների կոմիտեի որոշմամբ ճեմարանն անվանվեց «Արևելյան լեզուների Լազարյան ինստիտուտ»⁸: Ամրագրվեց նաև այն հանգամանքը, որ ինստիտուտը ապադասակարգային ուսումնական հաստատություն է, որտեղ ուսանում են տարբեր դասակարգերի ու խավերի պատկանող ընտանիքների զավակները:

Խորապես ըմբռնելով ինստիտուտում հրատարակչություն ունենալու անհրաժեշտությունը՝ Լազարյան եղբայրները, որոնք իրենց հոր՝ Հովակիմի մահվանից (1826 թ.) հետո ճեմարանի տնօրեններն էին, գործնական քայլեր են կատարում այդ ուղղությամբ: Ի պատասխան իրենց դիմումի՝ շուտով հոգաբարձու Հովհաննես Լազարյանը ստանում է ներքին գործերի և ժողովրդական լուսավորության նախարարությունների թույլտվությունը տպարան հիմնելու վերաբերյալ: 1829 թ. սեփական միջոցներով Լազարյանները հիմնում են տպարանը, ձեռք բերում հայերեն, ռուսերեն, եվրոպական ու արևելյան լեզուներով տառեր՝ մեծապես ընդլայնելով տպարանի հրատարակչական հնարավորությունները: Ինստիտուտը տարիների ընթացքում բազմաթիվ լեզուներով տպագրում է ձեռնարկներ, դասագրքեր, ծրագրեր և ուսումնական այլ գրականություն, որն առաքվում է նաև երկրի այլևայլ վայրերի հայկական դպրոցներ: Այդտեղ տպագրում են պարբերականներ («Հյուսիսափայլ»,

⁸ Տե՛ս Մատենադարան, Լազարյանների արխիվ, թղթ. 119, գ. 56, վավ. 94, ք. 55:

«Ճուաքաղ» և այլն) և տարաբնույթ գրքեր⁹: 1829 թ. ինստիտուտն ազատվում է շենքի համար քաղաքային հարկեր վճարելու պարտավորությունից:

Կանոնադրության համաձայն՝ ինստիտուտի գլխավոր պետի պարտականությունը ստանձնած պետական ամենապատասխանատու պաշտոնյաներին անմիջականորեն ենթարկվում էր հոգաբարձուն: Հոգաբարձուի պաշտոնը ժառանգաբար վերապահված էր Լազարյան տոհմի ներկայացուցիչներին: Այդ տոհմի շարունակականության ընդհատման պարագայում հոգաբարձուի պաշտոնը կարող էր զբաղեցնել նրանց մերձավոր հարազատներից որևէ մեկը: Հարազատ չլինելու դեպքում ուսուսակայ թեմի առաջնորդի համաձայնությամբ հոգաբարձու էր ընտրվում ազգություն հայ որևէ քաղաքացի:

Հոգաբարձուին ենթարկվում էր ինստիտուտի տնօրենը, իսկ վերջինիս՝ տեսուչը կամ տեսուչները: Ինստիտուտի ընդհանուր ղեկավարությունը (ուսումնական, տնտեսական, վարչական) իրականացնում էր խորհուրդը, որի նախագահը հոգաբարձուն էր: Խորհրդի կազմում ներառվում էին տնօրենը, տեսուչը, երկու ավագ դասախոս և երկու հոգի սովորողների ծնողներից: Ամենայն հայոց կաթողիկոսը խորհրդի առաջնակարգ պատվավոր անդամ էր, իսկ ուսուսակայ թեմակալ արքեպիսկոպոսը՝ մշտական պատ-

⁹ Տե՛ս Տեառն Ներսիսի Սրբազան կաթողիկոսի հայոց Հոշակատր աղօթք = Молитва, Մոսկով, 1830, Մ.Սալլանթեանց, Հրահանգ ճարտասանութեան կամ ճառարանութեան, Մոսկուա, 1836, Քերականութիւն Հայկական լեզուի, 1846. Կիրակոս վարդապետ Գանձակեցի, Պատմութիւն հայոց, Մոսկուա, 1858, Հ. Միքայել վարդապետ Չամչեանց, Քերականութիւն հայկազեան լեզուի, Մոսկուա, 1859, Մխիթար Այրիվանեցի, Պատմութիւն հայոց, Մոսկուա, 1860, Գ.Հեջութեանց եւ Ն.Ալադաթեանց, Ընծայ խելօք եւ ուսումնասէր երեխայոց, Մոսկուա, 1860, Եղիշէի վարդապետի Վասն Վարդանայ եւ հայոց պատերազմին, Մոսկուա, 1861, Ստեփանոս Միւնեցի, Պատմութիւն տանն Միսական, ի լոյս ընծայեաց՝ Մ.Էմին, Մոսկուա, 1861 և այլն:

վավոր անդամ: Ինստիտուտն ուներ դասախոսներ, ավագ և կրտսեր ուսուցիչներ, վերահսկիչ, ինչպես նաև հիվանդանոց, գրադարան, ուսումնական համապատասխան մասնագիտացված կաբինետներ:

Ինստիտուտում դասախոսելու էին հրավիրում Մոսկվայի համալսարանի և պետական այլ ուսումնական հաստատությունների մասնագետներին: Այսպես՝ 1832 թ. ինստիտուտի տնօրինությունը հրավիրում է Մոսկվայի համալսարանի ճանաչված դասախոս և մանկավարժ ակադեմիկոս Իվան Դավիդովին: Վերջինս, երկար տարիներ՝ մինչև 1845 թ. աշխատելով, մեծապես նպաստում է պարագմունքների որակի և Լազարյան ինստիտուտի հեղինակությունից բարձրացմանը¹⁰:

Հոգաբարձուն, ստանալով տնօրենի՝ տեսուչների կողմից կազմված հաշվետվությունը ճեմարանի ամենամյա դրություն, ինչպես նաև նոր ձեռնարկումներ կատարելու մասին, ընդհանուր հաշվետվություն էր ներկայացնում հաստատության գլխավոր պետին:

Լազարյան ինստիտուտ էին ընդունվում 10–14 տարեկան 30–40 հայ պատանիներ, որբեր, աղքատ ընտանիքների զավակներ և սովորում հասարակության հաշվին: Սովորում էին նաև հայ և տարբեր ազգերի պատկանող երեխաներ՝ լրիվ կամ զեղչ ուսման վարձ վճարելով: Ուսման ծրագիրը բավականաչափ ընդգրկուն էր: Ավանդվում էին առաջին հերթին հույն-ուսուսական և հայկական դավանանք, Սուրբ գիրք և եկեղեցու պատմություն, ապա՝ պատմություն, աշխարհագրություն, տրամաբանություն, քերականություն, թվաբանություն, հանրահաշիվ, երկրաչափություն, ճարտասանական արվեստ, նկարչություն, երգ, պար:

¹⁰ Տե՛ս А.Зиновьев, Исторический очерк Лазаревского института восточных языков с краткой биографией учредителей института и с приложениями к биографии и очерку, Москва, 1863, էջ 43:

Լեզուներից դասավանդվում էին ռուսերեն, հայերեն, ֆրանսերեն, գերմաներեն, լատիներեն, արաբերեն, պարսկերեն, թուրքերեն: Ուսուցումը կազմակերպվում էր 4 աստիճանով՝ բարձր, միջին, ցածր և նախապատրաստական դասարաններով:

Լազարյան ինստիտուտը եղել է ուսումնադաստիարակչական գործընթացը լավ կազմակերպող ճանաչված հաստատություն: 1834 թ. հոկտեմբերի 14-ին Ա.Բենկենդորֆի ուղեկցությամբ ինստիտուտ է այցելում Նիկոլայ Ի-ը, հանգամանորեն ծանոթանում կատարվող աշխատանքներին: Մի քանի տարի անց այցելում է թագաժառանգ Ալեքսանդրը: Երկուսն էլ շատ գոհ են մնում և լավ արտահայտվում ինստիտուտի մասին:

Նախարարների կոմիտեի որոշմամբ 1837 թ. օգոստոսի 31-ին Լազարյան ինստիտուտին տրվում է 2-րդ կարգի մասնավոր և պետական գիմնազիաների կարգավիճակ¹¹: Դրանով ճեմարանի հոգաբարձուն և մյուս վարչական աշխատողները մտնում են պետական պաշտոնյաների կարգը: Ճեմարանն ընդհանուր ձևով ենթարկվում էր լուսավորության նախարարության վերահսկողությանը, թեպետև չէր մտնում նրա համակարգի մեջ: Հոգաբարձուին հաստատում էր կայսրը, մյուս պաշտոնյաներին՝ հոգաբարձուն՝ գլխավոր պետի համաձայնությամբ: Ինստիտուտի անձնակազմին, այդ թվում և աշակերտներին թույլատրվում էր օգտագործել հատուկ հագուստ: Այդ որոշումից հետո ճեմարանի վիճակն ավելի բարվոքվեց, աճեց աշակերտների թվաքանակը:

¹¹ Տե՛ս Մատենադարան, Լազարյանների արխիվ, թղթ. 119, գ. 56, վավ. 94, ք. 156: Խ.Լազարյանը նշում է, որ Ա.Բենկենդորֆի ներկայացմամբ է կայսրը Լազարյան ինստիտուտը հավասարեցրել երկրորդ կարգի ուսումնական հաստատություններին, չնայած դրան առարկում էր լուսավորության նախարարը (տե՛ս նույն տեղում, Երիցյանների արխիվ, թղթ. 155, վավ. 15):

Ինչպես հայտնի է, Արևելյան Հայաստանը Ռուսաստանի տիրապետության տակ անցնելուց հետո կառավարությունը ձեռնարկեց վերափոխել Հայոց եկեղեցու կարգավիճակը, այն կանոնակարգել պետության շահերին համապատասխան: Տարբեր կարծիքներ էին հայտնվում, բայց գերակշռում էր այն տեսակետը, ըստ որի՝ նկատի էր առնվում ժողովրդի կյանքում Հայոց եկեղեցու ունեցած մեծ առաքելությունը: Պետերբուրգում ստեղծված բարեփոխումներ մշակող հանձնաժողովի կազմում ընդգրկված էին Ա.Բենկենդորֆը և Խ.Լազարյանը: Մշակված նախագիծը 1836 թ. մարտի 11-ին հաստատեց Նիկոլայ I կայսրը: Եկեղեցական այդ կանոնադրությունը պատմության մեջ հայտնի է «Պոլոժենիե» անունով: Նոր կանոնադրությունն անհրաժեշտ էր դարձնում բարեփոխումներ իրականացնելը նաև Հայ համայնքների ինքնավարությունը եկեղեցու հիման վրա կազմակերպած մայրաքաղաքների Հայկական գաղութներում:

Լազարյան ինստիտուտում ստեղծվել էր այնպիսի իրավիճակ, երբ ստացվող մշտական եկամուտները չէին բավարարում հաստատության օրեցօր աճող ծախսերը: Պակասող գումարը մշտապես լրացնում էին Լազարյանները իրենց անձնական միջոցներից: Այդ հանգամանքը՝ մի կողմից, «Պոլոժենիեի» համաձայն՝ թեմերում թեմական դպրոցներ հիմնելու համար գրագետ հոգևորականներ ունենալու անհրաժեշտությունը՝ մյուս կողմից, հրատապ լուծում էին պահանջում:

Իրար հետ կապ չունեցող մտահոգիչ հիմնախնդիրները լուծելու յուրօրինակ և միաժամանակ հիմնավոր տարբերակ առաջարկեց Խ.Լազարյանը: Նա 1837 թ. սեպտեմբերին Ա.Բենկենդորֆին և նրա միջոցով բարձրագույն ատյաններին դիմեց հետևյալ առաջարկով: Մայրաքաղաքների 5 եկեղեցիները միավորել Լազարյան ճեմարանի հետ և ստեղծել տնտեսական մի ընդհանուր վարչություն, որտեղ

մեկի տնտեսական միջոցների պակասը կլրացվի մյուսի կողմից: Հիրավի, ինչպես արդեն նշել ենք, որպես կանոն, Պետերբուրգի եկեղեցիները եկամուտների մեծ հավելում էին ունենում, իսկ Մոսկվայի եկեղեցիները՝ պակասորդ: Մյուս խնդրի՝ կրթված հոգևորականներ պատրաստելու առնչությամբ Խ.Լազարյանն առաջարկում էր ինստիտուտում բացել հոգևոր բաժին¹²:

Ա.Բենկենդորֆը, Խ.Լազարյանի մշակած նախագիծը հիմք դարձնելով, դիմեց ներքին գործերի նախարար Դմիտրի Բլուդոկին: Նա նախարարին հիշեցնում էր «Պոլոժենիեի» համաձայն հայկական թեմերում սեմինարիաներ կամ թեմական դպրոցներ բացելու անհրաժեշտության մասին: Նոր դպրոցներ բացելու համար պահանջվում էին ֆինանսական վիժխարի միջոցներ, որ ի վիճակի չէին վճարելու հայկական եկեղեցիները: Լազարյան ինստիտուտը գտնվում էր օրինակելի վիճակում: Ուսումնական այդ հաստատությունը հայերի համար դարձել էր կենտրոնական լավագույն կրթօջախ: Նպատակահարմար էր նոր դպրոցներ հիմնելու փոխարեն գրագետ հոգևորականներ պատրաստելու խնդիրն իրականացնել հենց Լազարյան ճեմարանում՝ այդտեղ բացելով հոգևոր բաժին, որտեղ կավանդվեն Սուրբ գիրք, եկեղեցու պատմություն, նրա ծիսական համակարգի վերաբերյալ գիտելիքներ: Այդտեղ կրթություն ստացած լավագույն սաները 6 տարի կարող են աշխատել ինստիտուտում, ուսուցչություն անել թեմական դպրոցներում կամ էլ ծառայություն անցնել էջմիածնի հայ լուսավորչական սինոդում:

Ապա ինստիտուտի գլխավոր պետը նախարարին տեղեկացնում է, որ Լազարյանները սեփական միջոցներով Պետերբուրգում և Մոսկվայում կառուցել են 5 եկեղեցի և

¹² Տե՛ս Մ.Մսերեանց, Յիշատակարան կենաց եւ գործոյ մեծանուն պալազատաց Լազարեան տոհմի, Մոսկուա, 1856, էջ 102:

դրանք ապահովել մշտական եկամուտներով: Նրանց անձնական միջոցներով հիմնվել ու պահպանվում է Լազարյան ինստիտուտը: Անհրաժեշտ է մայրաքաղաքների եկեղեցիները և ինստիտուտը, որոնց հոգաբարձուները Լազարյաններն են, միացնել մեկ ընդհանուր տնտեսական միավորի մեջ: Մեկի տնտեսական միջոցների պակասը կլրացվի մյուսի կողմից, և դրանով իսկ միավորումը կենսունակ կլինի: Եկեղեցիները, առանձին-առանձին վերցրած, ի վիճակի չեն հիմնելու թեմական դպրոց, հրավիրելու լավագույն ուսուցիչներ և ապահովելու դպրոցի հետագա գոյատևումը: Ա.Բենկենդորֆը նշում է նաև, որ մայրաքաղաքների հայկական եկեղեցիներն ունեն համայնքների կողմից ընտրված երեցփոխաններ, որոնք համաձայն են նման միավորում կատարելուն: Նրանք աշխատելու են հոգաբարձուների դեկավարության ներքո 3 տարի ժամկետով: Հոգաբարձուի պաշտոնը ժառանգաբար շարունակելու են զբաղեցնել Լազարյանները: Ինստիտուտը, հայկական եկեղեցիները՝ հարակից կառույցներով, ազատվելու են պետական և քաղաքային տուրքերից՝ բացի ճանապարհների պահպանությունից:

Նախարար Դ.Բլուդոկի ստացած առաջարկը համարում է նպատակահարմար և արդարացված: Միայն նոր կանոնադրության («պոլոժենիեի») պահանջով անհրաժեշտ է հարցը համաձայնեցնել Ամենայն հայոց կաթողիկոսի հետ: Առաջարկում է մշակված նախագիծն ուղարկել կաթողիկոսին¹³:

1839 թ. առանց հական լրացումներ կատարելու նախագծին հավանություն են տալիս և իրենց ստորագրությամբ վավերացնում Հովհաննես Կարբեցի կաթողիկոսն ու սինոդի անդամները¹⁴:

¹³ Տե՛ս Մատենադարան, Լազարյանների արխիվ, թղթ. 118, վավ. 15:

¹⁴ Տե՛ս նույն տեղում, վավ. 19:

Թեպետև Արևելյան լեզուների Լազարյան ինստիտուտը ժողովրդական լուսավորության կազմում չէր, բայց քանի որ ուսումնական հաստատություն էր, նախագիծը 1840 թ. ուղարկվում է նաև այդ նախարարություն, որտեղ արժանանում է հավանության¹⁵:

Կայսրը 1841 թ. հունվարին հավանություն է տալիս ներկայացված վերափոխումներին, իսկ սենատը հաստատում է այն: Ինստիտուտում կատարվող բարեփոխումների իրականացմանը ուշադրություն հետևում, տարբեր գերատեսչությունների հետ համաձայնեցնում էր ներքին գործերի վարչության պետ կոմս Ա. Ստրոգանովը, որը բարեկամական սերտ հարաբերություններ ուներ Լազարյանների հետ:

Լազարյան ինստիտուտը, զույգ ուղղություններ ունենալով, իր պատմության ընթացքում հնարավորություն էր ունեցել երկու ուղղությամբ էլ կազմակերպելու լիարժեք ուսուցում: Մի կողմից՝ ինստիտուտը մասնագիտանում էր արևելյան լեզուների մեջ, մյուս կողմից՝ ջանում էր երկրում գործող գիմնազիաների ծրագրին հավասար կրթություն տալ: Այսինքն՝ պատրաստում էր արևելյան լեզուներին տիրապետող թարգմանիչներ, ծառայողներ, միաժամանակ տալիս գիմնազիական լիարժեք ուսում՝ բարձրագույն ուսումնական հաստատություն ընդունվելու համար: Երկու ուղղությունները համատեղելը լուրջ դժվարություններ էր հարուցում, տուժում էր մեկը կամ մյուսը:

1837 թ. երկրորդ կարգ ստանալուց մինչև 1848 թ. ինստիտուտում գերակշռում էր մասնագիտական ուսուցումը: Գիմնազիական կրթության ընդհանուր ծրագիրը կորցնում էր իր լիարժեք ու ամբողջական բնույթը, հարմարեցվում ուսանողների տարբեր խմբերի մասնագիտական պահանջներին: Հոգևոր բաժինը այլ թեքում ուներ, առևտրա-

¹⁵ Տե՛ս նույն տեղում, վավ. 24:

կան գործունեություն մեջ մասնագիտացող աշակերտները՝ միանգամայն այլ: Մասնագիտական այդ թեքումներին ընթացք տալով՝ ինստիտուտը չէր կարողանում բավարարել գիմնազիաների ծրագրով նախատեսված անհրաժեշտ գիտելիքներ հաղորդելու և դրա հետ մեկտեղ համապատասխան լեզուներ սովորեցնելու պահանջը:

1844 թ. վախճանվեց Ա. Բենկենդորֆը: Լազարյանների խնդրանքով 1844 թ. հոկտեմբերի 12-ին ինստիտուտի գլխավոր պետ նշանակվեց կոմս Ալեքսեյ Օրլովը: Վերջինս, հիմք դարձնելով Կովկասի կոմիտեի հայտնած կարծիքը, հոգաբարձությունը հայտնում է, որ ինստիտուտը կարիք ունի արմատական բարեփոխման: Միաժամանակ տեղեկացնում է, որ վերափոխումները հարկ է այնպես իրականացնել, որ արևելյան լեզուների ուսուցումը և գիմնազիական կրթությունը կազմակերպվեն կառավարության սահմանած պահանջներին համապատասխան¹⁶: Ա. Օրլովը Կովկասի կոմիտեին հանձնարարում է մշակել ինստիտուտի բարեփոխումների ծրագիր: Կոմիտեի կառավարիչ Վ. Բուտկովը, խորհրդակցելով Լազարյանների, ինչպես և ինստիտուտի գլխավոր պետի հետ, ներկայացնում է բարեփոխումների իր տարբերակը: Կայսեր կողմից 1848 թ. մայիսի 10-ին հաստատված այդ ծրագրի համաձայն՝ Արևելյան լեզուների Լազարյան ինստիտուտը հավասարեցվում է առաջին կարգի լիցեյներին: Նրան տրվում է Դեմիդովի, Բեզբորոդկոյի, Ռիչելյեի լիցեյների կարգավիճակ: Վեցամյա ուսուցումը դարձվում է ութամյա: Ավելացվում են 7-րդ և 8-րդ հատուկ լիցեյական ուսման դասարանները¹⁷: Ինստիտուտի ամբողջ գործավարությունը ուստիկանական վարչություն-

¹⁶ Տե՛ս А. Хаханов, Тридцатилетие специальных классов Лазаревского института восточных языков, Москва, 1903, էջ IV:

¹⁷ Տե՛ս Մատենադարան, Լազարյանների արխիվ, քրթ, 119, գ. 56, վավ. 94, ք. 157-159:

նից, որն առնչվում էր նախկին գլխավոր պետ Ա.Բենկենգորֆի պաշտոնավարման հետ, վերապահվում է Կովկասի կոմիտեի գրասենյակին: Հաստատված նոր հաստիքներով ինստիտուտի ղեկավարման նախկին համակարգը պահպանվում է:

Այդ նույն ժամանակ ռազմական նախարար Ա.Չերնիշևը արդարադատության նախարար Վ.Պանինին հաղորդում է Լազարյան ինստիտուտին առնչվող մի բարեգործության մասին: Թիֆլիսի քաղաքացի Հովհաննես Մնացականովը, առաջնորդվելով բարեգործական մղումներով, 52500 ռուբլի մշտական գումար է տրամադրել խնամակալական խորհրդին, որպեսզի այդ գումարի տոկոսներով Անդրկովկասի երկրամասի հայկական աղքատ ընտանիքներից երկու երեխա կրթություն ստանան Լազարյան ինստիտուտում: Կայսրը որոշում է Հ.Մնացականովի բարեգործությունն ընդունել և շնորհակալություն հայտնել նրան: Այդ մասին 1849 թ. հրապարակվում է կառավարիչ սենատի հրամանը¹⁸: Ավելորդ չէ նշել, որ Հ.Մնացականովից բացի՝ պատանիների կրթությամբ մտահոգ շատ հայեր՝ Ս.Գասպարյանը, Բ.Արդուլթյան-Երկայնաբազուկը, Հ.Դելյանովը, Խ.Լազարյանը, Եգոր Թամամշևը, Հովհաննես Ամիրովը, Մոսկվայի հայ համայնքը, Սարգիս Զալալյանը և ուրիշներ, իրենց անձնական միջոցներով սաներ էին պահում Լազարյան ինստիտուտում:

1850 թ. ընդհատվեց Լազարյան տոհմի արական գծով ժառանգորդությունը. մահացավ Խ.Լազարյանի փոքրահասակ (7 տարեկան) Հովհաննեսը: Նրա ծնողները՝ Խ.Լազարյանը և Մանուկ Բեյի դուստր Եկատերինան, նաև հորեղբայր Հովհաննեսը, ի հիշատակ Լազարյանների վերջին ժառանգի, 60 հազար ռուբլի արծաթ գումար նվիրաբերեցին ճեմարանում աղքատ հայ ընտանիքների 14 երեխա-

¹⁸ Տե՛ս նույն տեղում:

ների համար նախապատրաստական բաժին բացելու համար: Այդպիսի բաժին բացելը հույժ կարևոր էր տարբեր գավառներում ապրող, լեզու չիմացող ունեզուրկ երեխանե-

րին ինստիտուտ ընդունվելուն նախապատրաստելու համար: Նախաձեռնությունն իրականացնելու համար դիմեցին Ա.Օրլովին, որը հատուկ զեկուցագիր ներկայացրեց կայսրին: 1851 թ. փետրվարին ստացվեց Նիկոլայ I-ի համաձայնությունը, որ Լազարյան ինստիտուտում ստեղծվի վաղամեռիկ Հովհաննես Լազարյանի անվամբ հատուկ նախապատրաստական բաժին հայ խնամազուրկ երեխաների համար: Կայսրը միաժամանակ շնորհակալություն է հայտնում Լազարյան եղբայրներին նման բարեգործություն կատարելու համար¹⁹: Լազարյանները մշտապես մտահոգվել են ինստիտուտը եկամուտներով ապահովելու հարցով: Հիշատակենք միայն մեկ փաստ. նրանք 1853 թ. Մոսկվայի իրենց բնակելի շենքը ծավալուն հողամասով նվիրեցին ինստիտուտին²⁰:

1858 թ. մահանում է ինստիտուտի հոգաբարձու Հովհաննես Լազարյանը: Նրան փոխարինում է կրտսեր եղբայրը՝ Խաչատուրը, որը մինչ այդ էլ՝ որպես տնօրեն և հոգաբարձուի տեղակալ, գործուն մասնակցություն էր ունենում ինստիտուտի կյանքին: 1860 թ. Ա.Օրլովին գլխավոր

¹⁹ Տե՛ս նույն տեղում, ք. 159–160:

²⁰ Տե՛ս А.Зицовева, նշվ. աշխ., էջ 66:

պետի պաշտոնում փոխարինում է Ալեքսանդր II-ի բարեփոխումների ակտիվ մասնակից Վլադիմիր Բուտկովը:

Հովհաննես Հ. Լազարյան

Խաչատուր Հ. Լազարյան

Նորանշանակ պետը ուշադրություն է դարձնում այն հանգամանքին, որ կայսեր հրամանագրով կյանք մտած դպրոցական նոր կանոնադրությունը բոլոր գիմնազիաների շրջանավարտներին թույլատրում էր առանց քննությունների ընդունվել համալսարան, որից չէին օգտվում Լազարյան ինստիտուտի շրջանավարտները: Այդ կարգը ինստիտուտի վրա տարածելու նպատակով ստեղծվում է հատուկ Հանձնաժողով (Մ.Էմին, Ս.Նազարյանց, Գ.Քանանյան, Ն.Տիխոնրավով): Հանձնաժողովն այնպիսի փոփոխություններ է մտցնում դասավանդվող առարկաների ծրագրերի մեջ, որ ճեմարանը լիովին բավարարի լրիվ միջնակարգ կրթությունն ապահովելու պահանջները: Հանձնաժողովը մեկը մյուսից որոշակիորեն սահմանազատում է գիմնազիական և լիցեյական ուսուցումը, որպեսզի իրար չխանգարեն: Միաժամանակ արևելյան լեզուների ուսումնասիրությունը դրվում է ամուր հիմքերի վրա, իսկ լեզուների ուսուցման երկու տարին դարձվում է երեք տարի:

Այդ բարեփոխումների իրականացումը պահանջում էր լրացուցիչ ֆինանսական միջոցներ, որոնց աղբյուրը չէր գտնվում: Խ.Լազարյանը ինստիտուտը հանում է ստեղծված դժվարին դրությունից՝ իր անձնական միջոցներից նվիրաբերելով 200 հազար ռուբլի: Նրա այդ քայլը մեծ տպավորություն է գործում բոլորի վրա: Ալեքսանդր II կայսրը նրան պարգևատրում է Սպիտակ առյուծի շքանշանով²¹: Այդ բարեփոխումները սկսում են կիրառել 1865 թ., որոնք մեծապես նպաստում են ինստիտուտի բարգաւաճմանը: Ինստիտուտ են ընդունվում լավորակ սաներ, աճում է աշակերտների թվաքանակը: Եվ դա հասկանալի է: Շրջանավարտներին առաջին հերթին հետաքրքրում էր բարձրագույն կրթությունն ստանալու հարցը, ինչը մինչ այդ հնարավոր չէր:

1867 թ. ապրիլի 26-ին ինստիտուտ է այցելում Ալեքսանդր II կայսրը թագաժառանգ Ալեքսանդրի հետ: Այցելությունը դիտվում էր որպես ինստիտուտի 50-ամյա գործունեության արժևորման խորհրդանիշ և միաժամանակ գրավական հետագա լավագույն արդյունքների: Հոգաբարձու Խ.Լազարյանը բուժման նպատակով մեկնել էր Եվրոպա: Տեղեկանալով ինստիտուտին վերապահված պատվի՝ կայսեր այցելության մասին, նա այդ իրադարձությունը նշանավորում է բարեգործությամբ՝ 10 հազար ռուբլի նվիրաբերելով ինստիտուտում ռուս աղքատ ազնվականների, չինովնիկների երեխաներին երկու հատուկ թոշակ նշանակելու համար:

Այդ նույն ժամանակ գլխավոր պետ Վ.Բուտկովը ներկայացնում է ճեմարանը վերափոխելու հետևյալ նախագիծը: Լազարյաններից վերջինի՝ Խ.Լազարյանի մահից հետո ինստիտուտը թողնել նույն կարգավիճակում, սակայն

²¹ Տե՛ս Յ.Թադևոսեան, Պատմութիւն Լազարեան տոհմի եւ Լազարեան ճեմարանի արեւելեան լեզուաց, Վիեննա, 1953, էջ 387-389:

դնել լուսավորության նախարարության ենթակայության ներքո: Հոգաբարձուի պաշտոնը դարձնել պատվավոր, բայց պահպանել «Լազարյան» անվանումը: Պահպանել նաև չքավոր հայ երեխաների համար սահմանված կարգը: Ինստիտուտում մտցնել դասական գիմնազիայի լրիվ դասընթաց²²: Մշակված բարեփոխումների նախագիծն իրականացնելու պարագայում ճեմարանը հեռանում էր արևելյան լեզուներ ուսուցանելու իր առաքելութունից և վերածվում մոսկովյան սովորական գիմնազիայի:

Բնականաբար, Խ.Լազարյանը հավանությունն չտվեց առաջարկվող փոփոխություններին: Նրա հանձնարարությամբ մշակվեց նախագիծ Պետերբուրգի և Մոսկվայի եկեղեցիների հոգաբարձուի պաշտոնի միանձնյա տնօրինումը, որ վերապահված էր Լազարյաններին, կոլեկտիվ ղեկավարությամբ փոխարինելու վերաբերյալ: Նրան հատկապես մտահոգում էր ճեմարանի ապագայի հարցը: Ծերությունն ու հիվանդությունը ավելի մտահոգ ու անհանգիստ էին դարձրել նրան: Առաջարկությունն էր արվել ճեմարանը տեղափոխել Կովկաս: Կաթողիկոս Գևորգ Դ-ն ցանկությունն էր հայտնել Խ.Լազարյանի մահից հետո ինստիտուտը դնել իր բարձրագույն իշխանության ու հովանավորության ներքո: Արվող առաջարկներից ոչ մեկին հոգաբարձուն հավանություն չէր տալիս:

Այդ ծանր շրջանում, երբ տակավին չէր գործադրված գլխավոր պետի մշակած նախագիծը, հոգաբարձուն տնօրենի պաշտոնից ազատում է Բաբստին, որ առաջարկված նախագծի ջատագովն էր, և նրա փոխարեն 1869 թ. նշանակում է իր փեսային՝ Հովհաննես Դավիդի Դելյանովին²³:

²² Տե՛ս А.Хаханов, ցվ. աշխ., էջ VII-IX:

²³ Տե՛ս Г.И.Кананов, ցվ. աշխ., էջ 38-41:

Հ.Դելյանովն աշխատել էր որպես տեսուչ և լավ ծանոթ էր ինստիտուտին, լուսավորության փոխնախարար էր

Հովհաննես Դելյանով

և ճանաչված էր գործիմացությամբ, բարի ու կիրթ վարքագծով: Տեսուչի պաշտոնը վերապահվում է Գ. Քանանյանին (Քանանով): Անտարակույս, հենց Հ.Դելյանովի խորհրդով, որը լավ էր ճանաչում նախարարին, Խ.Լազարյանը դիմում է անսպասելի ու վճռական քայլի: Ինստիտուտի գլխավոր պետի պաշտոնում հրավիրում է լուսավորության նախարար կոմս Դմիտրի Տոլստոյին, որոշում ճեմարանը դնել լուսավորության նախարարության ենթակայության տակ:

Դ.Տոլստոյը 1870 թ. մայիսից ստանձնում է գլխավոր պետի պաշտոնը: Նա Պետերբուրգ է հրավիրում տեսուչ Գ.Քանանյանին և լսում ճեմարանի մասին նրա զեկուցումը: Ապա գալիս է Մոսկվա, երկու օրվա ընթացքում հանգամանորեն ծանոթանում ճեմարանի պատմությանը, նրա գործունեության բոլոր կողմերին: Նախարարի նախաձեռնությամբ՝ դասախոսների, վարչակազմի մասնակցությամբ հրավիրված խորհրդի նիստում քննարկվում են լուծման կարոտ բոլոր հարցերը:

Նախարարը կրթության, առհասարակ հասարակական երևույթների մասին ուներ իր հաստատուն սկզբունքները: Ճեմարանի 70-ամյա հոբելյանի առթիվ նա հետևյալ միտքն է արտահայտում. «Հաստատուն են միայն այն բարեփոխումները, որոնք իրենց հիմքում ունեն պատմական հող,

որոնք, չկտրելով կապերն անցյալի հետ և պահպանելով նրանում եղած ամեն լավը, չեն ոչնչացնում այն, այլ զարգացնում ու կատարելագործում են ժամանակի ոգուն և հասարակության պահանջներին համապատասխան»²⁴: ԴՏուստոյը այդ տեսանկյունով էր մոտենում ճեմարանում կատարելիք բարեփոխումներին: Նա գտնում էր, որ ուսումնարանը, փաստորեն, բաղկացած է իրար հետ կապ չունեցող երկու ուղղություններից: Մեկը գիմնազիան էր, որտեղ սովորում են 10–17 տարեկան տղաները, մյուսը՝ արևելյան լեզուների բարձրագույն դասընթացը: Գիմնազիայի դասարաններում աշակերտները պարտավոր էին տիրապետել արևելյան մի լեզվի, որն իրականացվում էր գիմնազիական ուսուցման մյուս առարկաների հաշվին: Դրա հետևանքով նրանք, ավարտելով ուսումնարանը, ընդհանուր կրթության լավ պատրաստվածություն չէին ունենում, ինչպես նաև չէին հասցնում լավ տիրապետել ընտրած արևելյան լեզվին: Այդ ամենը նկատի առնելով՝ նոր ծրագրում խստորեն պահպանվեց գիմնազիայի ծրագրի ընդհանուր դասընթացի լիիրավ ուսուցումը: Նախարարի հանձնարարություններով արևելյան լեզուների ուսուցմանը հատկացվեց ոչ թե երկու, այլ երեք տարի՝ վերականգնելով նախկինը: Այդ փոփոխությունը կատարվեց այն նպատակով, որ լեզուների ուսուցումը հավասարեցվի համալսարանական մակարդակին:

Արևելագիտական դասընթացը բաղկացած էր լինելու հետևյալ առարկաներից՝ հայերեն, վրացերեն, պարսկերեն, թուրքերեն, թաթարերեն, արաբերեն, Արևելքի պատմություն և հնագրություն: Ավելացվում է նաև ռուսերենը, քանի որ Արևելքից եկած պատանիները թույլ էին լինում այդ լեզվից:

Բարձրորակ մասնագետներից կազմված հանձնաժողովի մշակած ծրագիրը հավանություն է արժանանում նախարարի, Կովկասի կոմիտեի կողմից: 1872 թ. դեկտեմբերի 16-ին այն հաստատվում է բարձրագույն հրամանով, և մինչև վերջ՝ 1918 թ., ինստիտուտն առաջնորդվում է դրանով²⁵: 1872 թ. ԴՏուստոյը հրաժարվում է գլխավոր պետի պաշտոնից, քանի որ ինստիտուտի լուսավորության նախարարության ենթակայության տակ անցնելով՝ վերացվում է այդ պաշտոնը:

1871 թ. վախճանվում է Լազարյան նշանավոր տոհմի վերջին ներկայացուցիչը՝ Խաչատուր Լազարյանը: Վիթխարի էր նրա ներդրումը Հայ Համայնքի, մասնավորապես Լազարյան ճեմարանի պահպանման ու զարգացման գործում: Ռուսաստանում ապրող հայերը, խոր հարգանք տածելով Լազարյան գերդաստանի նկատմամբ, որը մեծ նվիրատվություն էր կատարել Հօգուտ Պետերբուրգի և Մոսկվայի եկեղեցիների ու Լազարյան ճեմարանի հիմնադրման ու պահպանման, իրենց ներկայացուցիչներ Գալուստովի, Նազարյանցի, Ստեփանովի, Սկարբեկովի միջոցով դիմում են Մոսկվայի գեներալ-նահանգապետին: Նրանք խնդրում են թույլատրել հրապարակավ երախտագիտություն հայտնել Հոգաբարձու Խ.Լազարյանին և նրա միջոցով բոլոր Լազարյաններին, ռուսահայերի շրջանում հանգանակություն կազմակերպել և հավաքված գումարով Լազարյան ինստիտուտում դնել Խ.Լազարյանի կիսանդրին և նշանակել նրա անվամբ թոշակ²⁶: Հայ Համայնքի միահամուռ ցանկություններով Խ.Լազարյանի մահից հետո հանգանակած գումարով քանդակվում և ինստիտուտի դահլիճում դրվում է նրա մարմարե կիսանդրին: Լազարյան տոհմի շարունակականությունն այդուհետ պահպանվում է նրա փեսայի՝ Սիմեոն Աբամելի-

²⁵ Տե՛ս նույն տեղում, էջ XI–XII:

²⁶ Տե՛ս Русский инвалид, 10 июня, 1868:

²⁴ А.Хаханов, 62վ. աշխ., էջ XIII:

քի և Լազարյան գերդաստանների միավորումով, որն անվանվում էր Աբամելիք-Լազարյան²⁷:

Այդ գերդաստանի նահապետը՝ Հովհաննես Միմեոնի Աբամելիքը, Ռուսաստան էր եկել Պավել I կայսեր օրոք: Նրանք ևս Ռուսաստանում առաջադիմած Հայ առևտրաարդյունաբերական նշանավոր գերդաստաններից էին: Նրանց նույնպես շնորհվել էր ազնվականական տիտղոս:

Լազարյան ինստիտուտը շարունակում էր գրավել երկրի և արտասահմանյան նշանավոր գործիչների ուշադրությունը: 1873 թ. մայիսի 8-ին ինստիտուտ է այցելում Իրանի շահը՝ Նասր-էդդինը՝ Մոսկվայի գեներալ-նահանգապետ Վ. Դոլգորուկովի ուղեկցությամբ, իսկ 1876 թ. սեպտեմբերի 2-ին՝ Բրազիլիայի կայսրը՝ Դոն-Պեդրոն՝ լուսավորության նախարար Դ. Տոլստոյի ուղեկցությամբ: Հարկ է նշել, որ վերջինս գլխավոր պետի պաշտոնը վերացնելուց հետո էլ մշտապես հետաքրքրվում էր ճեմարանի կյանքով: Ինստիտուտի վիճակով իր այցելության ժամանակ մանրակրկիտ կերպով հետաքրքրվում է նաև կոմս Միքայել Տարիբլի Լորիս-Մելիքովը²⁸:

Հ. Դելյանովը 1881 թ. թողնում է վերատեսչի կամ տնօրենի պաշտոնը: Նա նշանակվում է լուսավորության նախարար: Նրան փոխարինում է մինչ այդ տեսուչ աշխատող Գևորգ Քանանյանը, որը մեծ նվիրումով աշխույժ գործունեություն է ծավալում և այդ պաշտոնը վարում

²⁷ Արական սեռի ժառանգ չունենալով՝ Խ. Լազարյանը որպես իր հաջորդ էր տեսնում երկու դուստրերի ամուսիններին՝ փեսաներին: Տակավին 1863 թ. նա Մատթեոս Ա կաթողիկոսին հայտնել էր, որ արուզավակ չունենալու պատճառով խնդրում է իրենից հետո հայկական եկեղեցիների և Արևելյան լեզուների Լազարյան ինստիտուտի հոգաբարձու ճանաչել կայսեր կողմից ճանաչում ունեցող իր փեսաներին՝ Հովհաննես Դելյանովին և իշխան Միմեոն Աբամելիքին (տես Մատեոս Գաբրիելյան, Կաթողիկոսական դիվան, քղթ. 197, վավ. 18ա):

²⁸ Տես Գ. Ի. Կանանով, նշվ. աշխ., էջ 48-49:

մինչև իր մահը՝ 1897 թ.: Ապա վերատեսուչ է նշանակվում Մոսկվայի համալսարանի ճանաչված գիտնական ակադեմիկոս Վսեվոլոդ Միլլերը: Վերջինս ևս մեծ հմտությամբ

Գևորգ Քանանյան

ու բարձր պատասխանատվությամբ էր վարում ճեմարանի գործերը: Վ. Միլլերին փոխարինում է Պավել Գիդուլյանովը, իսկ որպես տեսուչ՝ 1911 թ. հրավիրվում է Հայագետ Կարապետ Կոստանյանը:

Լազարյան ինստիտուտը կահավորված էր ուսումնական գործընթացներին անհրաժեշտ պարագաներով: Ուներ երկրաբանության, ֆիզիկայի և այլ կաբինետներ, հիվանդանոց, սպորտային դահլիճ, որը սեփական միջոցներով կառուցել էր Մանուկ Բեյը: Եվ որ առավել կարևոր է, ինստիտուտի ղեկավարությունը հենց սկզբից՝ հիմնադրման շրջանից, նախանձախնդիր է եղել և բոլոր միջոցներն օգտագործել ուսումնարանը լավագույն մանկավարժներով ապահովելու հարցում: Նրանց որոշ մասը համալրվել է անգամ Մոսկվայի համալսարանի դասախոսական կազմից: Ճեմարանում բեղմնավոր դասախոսական աշխատանք են կատարել ճանաչված նշանավոր շատ մանկավարժներ: Հայոց լեզվի առաջին վաստակաշատ մանկավարժներից էին Միքայել Սալլանթյանցը, Հարություն Ալամդարյանը: Ապա տարբեր տարիներին իրենց լուրջ ներդրումն են ունեցել գերմաներենի և ֆրանսերենի մասնագետ պրոֆ. Կրաուզեն, պրոֆ. Իվան Դավիդովը, Պյոտր Ռիմանը, Ֆյոդոր Մորոշկինը, Ա. Զինովևը, Մ. Համինը, Ա. Զելենոյը, Մ. Մսերյանցը, Ս. Նազարյանցը,

Ս.Շահազիզյանցը, Գ.Խալաթյանը, Գ.Քանանյանը, Վ.Միլլերը, Կ.Կոստանյանը և շատ ուրիշներ: Խորհուրդը, որը մշտապես էական դերակատարութիւն ունէր ինստիտուտի կյանքում, բաղկացած էր շուրջ 10 հոգուց: Նրա կազմի մեջ, բացի տնօրինութիւնից ու դասախոսներից, մտնում էին նաև Մոսկվա ժամանած հիմնականում հայազգի ճանաչված անձնավորութիւններ, որոնք անմիջականորեն կապ չուներին ինստիտուտի հետ: Խորհրդի կազմում XIX դ. առաջին կեսին տարբեր տարիների ընդգրկված են եղել գեներալ Պ.Մելիքովը, Եսայի և Հակոբ Բաղդադով եղբայրները, նվիրաբերութիւն կատարած վաճառական Ս.Գասպարովը, Հովհաննես Օնանովը, Հովհաննես և Նիկիտա Ասկարխանովները և ուրիշներ: Հայ աղքատ ընտանիքների երեխաներն ու որբերը և հոգևոր բաժնի սաները սովորում էին առանց ուսման վարձ վճարելու: Մյուսները վճարում էին լրիվ՝ 300 ռուբլի, կամ գեղջված՝ կես գումարի չափով:

Հարկ է նշել, որ XIX դ. վերջերին և XX դ. սկզբներին հայկական լուսավորական հաստատութիւնների, մասնավորապես դպրոցների նկատմամբ ցարական կառավարութեան հետադիմական, ազգահալած ձեռնարկումներից Լազարյան ինստիտուտը՝ որպես հատուկ կրթօջախ, դուրս էր թողնվում կամ չնչին չափով էր դրանց ենթարկվում: Օրինակ՝ 1887 թ. ժողովրդական լուսավորութեան նախարարութեան կարգադրութեամբ փակվեցին բոլոր գիմնազիաների նախապատրաստական բաժինները, բայց Լազարյան ինստիտուտին բացառութիւն արվեց, և կարևոր այդ բաժինը պահպանվեց²⁹: 1903 թ. հայոց եկեղեցու գույքի պետականացման մասին որոշումը չկիրառվեց Պետերբուրգի և Մոսկվայի եկեղեցիների նկատմամբ:

²⁹ Տե՛ս Մշակ, 1887, 98: Ըստ հավանական է, որ այդ հարցում դրական միջամտություն կատարած լինի ճեմարանն իրեն շատ հոգեհարազատ համարող լուսավորության նախարար Հովհաննէս Դեյլանովը:

Սակայն պարբերաբար Լազարյան ինստիտուտում ևս ազգայինը երկրորդական, լուսանցքային դարձնելու փորձեր էին կատարվում, որին ընդդիմանում էին մայրաքաղաքների հայ հասարակայնութեան լայն շերտերը: Եվ դա լայն արձագանք էր գտնում հայկական մամուլում: Այսպես՝ ճեմարանի տնօրինութիւնը վերադաս ատյաններից 1910 թ. հրահանգ է ստանում պաշտոնական գրագրութիւնը միայն ռուսերենով կատարելու, ռուսների ներկայութեամբ միայն ռուսերենով խոսելու, գրադարանը կասկածելի գրականութիւնից մաքրելու, եկեղեցիներում նախ ռուսերենով, ապա նոր միայն հայերենով աղոթելու վերաբերյալ: Այդ առիթով «Մշակ» թերթի թղթակիցը, արտահայտելով մայրաքաղաքների հայ համայնքների վերաբերմունքը ինստիտուտի նկատմամբ, գրում է. «Թէև ծրագիրը համապատասխանում է ռուսական գիմնազիական ծրագրին, բայց հայոց լեզուն, հայոց պատմութիւնը, Հայաստանի աշխարհագրութիւնը և հայ մատենագրութիւնը բռնում են ծրագրի մէջ պատուաւոր տեղ, և մինչև ծրագրի դասարանը, նոյնիսկ ճեմարանի լսարաններում, անցնում են յիշեալ առարկաները ըստ ծրագրի այն չափով, ինչ չափով որ անցնում են Գէորգեան ճեմարանը և մասամբ թեմական դպրոցները: Այդպէս է եղել հիմադիր Լազարեանի և յետնորդների կտակը, յանձնելով իրենց ամբողջ կարողութիւնը Լազարեան ճեմարանին, նրա պահպանութեան ու ապահովութեան համար, ուր մոտաւորապէս 300 հոգու չափ հայ մանուկներ ձրի ստանում են ուսում Լազարեանների հաշուով», և ապա՝ «նմանապէս անհասկանալի է և այն կարգադրութիւնը, որ աշակերտները խօսեն անպատճառ ռուսերէն լեզուով, ...որոնք դեռ հաստատուն կերպով չեն էլ տիրապետում ռուսաց լեզուին – անբնական է»³⁰: Այդ ամենը համարելով

³⁰ Նույն տեղում, 1910, 223:

1905 թ. հեղափոխությունից հետո սկսված ռեակցիայի հետևանք՝ մերժվում է:

Լազարյանների ճկուն քաղաքականության, պետական և ազգային շահերը հմտորեն զուգակցելու, ավելի ճիշտ՝ միատեղելու շնորհիվ ճեմարանը ժամանակի պահանջների ոգով մշտապես բարեփոխվել, բարգավաճել է: Հայ երեխաներին ուսում տալը, նրանց մայրենի լեզվի ու հայ դավանանքի վերաբերյալ հիմնավոր գիտելիքներ հաղորդելը, ասել է թե կրոնաբարոյական դաստիարակություն ու մտավոր կրթություն տալը եղել է Լազարյանների հիմնական նպատակը: Ճեմարանի տնօրինությունը հատուկ հոգ էր տանում, բոլոր պայմանները ստեղծում, որ Հայաստանի հեռավոր գավառներից, խավարի մեջ ընկղմված գյուղերից մանուկները հասնեն Մոսկվա, սովորեն, կրթվեն: Եվ նրանց հաջողվեց երազանքի հասնող իրենց այդ ցանկությունը իրականացնել:

Լազարյան ճեմարանը միաժամանակ դեպի հարավարևելք ծավալվող Ռուսական կայսրության համար արևելյան լեզուներին հիմնավոր տիրապետող մասնագետներ էր պատրաստում: Նրա շրջանավարտները ծառայության էին անցնում կայսրության տարբեր նախարարություններում, Կովկասում, Միջին Ասիայում, Պարսկաստանում և արևելյան այլևայլ երկրներում: Նրանք, կրթություն ստանալով ու դաստիարակվելով ռուսական միջավայրում, դառնում էին ռուսական ոգու, ռուսական քաղաքակրթության կրողներ: Այդ եղանակով Լազարյաններն իրենց ծառայություններն էին մատուցում Ռուսաստանի կառավարությանը:

Լազարյանների հետևողական ջանքերի և պետական աջակցության շնորհիվ Լազարյան ինստիտուտը դարձել էր կայսրության լավագույն ուսումնական հաստատություններից մեկը: Այն արժանանում էր երկրի և անգամ արտասահմանյան անվանի շատ գործիչների ուղղորդությանն ու դրվատանքին: Ամենաբարձր հարյուրավոր պաշտոնյաներ

Ռուսաստանի կայսրերը, բազմաթիվ նախարարներ, արտերկրի նշանավոր ներկայացուցիչներ, ինչպես նշվեց, այցելել են Լազարյան ճեմարան և իրենց բարձր կարծիքն ու գոհունակությունն արտահայտել կրթօջախի մասին: Բերված փաստերին հավելենք ևս մի քանիսը: 1889 թ. Պարսկաստանի պետական խորհրդի նախագահը, լուսավորության նախարարը, մշակույթի նախարար Հայազգի Զհանգիր խանը, երկրի հեռագրատան տնօրեն Կարապետ Բաղիրկյանն այցելում են ճեմարան: Նրանց ընդունում, ուսումնարանին ծանոթացնում է վերատեսուչ Գ.Քանանյանը: Երկար մեջբերում ենք կատարում, որովհետև այցելության առիթով բավականաչափ հանգամանալի տրվում է ճեմարանի նկարագրությունը:

«Հանքաբանական կաբինետում, որ զարդարուած է Կ. Ալէքսանդր II-ի և Հայոց կաթողիկոսների պատկերներով, — գրում է հանդիպման մասնակից Մ.Շովրյանը, — հիւրերը զննեցին մեծ ուղադրութեամբ զանազան քարեր և ապա անցնելով Ալէքսանդր III կայսեր մեծադիր պատկերի առաջից, դարձեալ մտան մատենադարան: Այստեղ պ. վերատեսուչը և գրապահը հիւրերի ուղադրութիւնը հրաւիրեցին հին Հայոց ձեռագիրների վրայ, որոնց հնագոյնը, որ մի երկաթագիր աւետարան է, պատկանում է IX դարուն. դորանից հին ձեռագիր մինչև այժմ չէ յայտնվել ոչ էջմիածնում, ոչ սուրբ Յակոբայ վանքում Երուսաղէմի, ոչ Վենետիկում, ոչ Փարիզի թագաւորական մատենադարանում... Շարունակելով ճեմարանի զննութիւնը, հիւրերը բարձրացան երրորդ յարկը, ուր զետեղուած են աշակերտների ննջարանները, այնտեղից իջան մանկական դահլիճ, ուր շարուած էին բոլոր աշակերտները, որոնց մեծագոյն մասն միշտ եղել են և են Հայոց զաւակներ: Հայոց մանուկների այս ստուար բազմութիւնը հայրենիքից դուրս, հեռու հիւսիսում, մեծ գոհունակութիւն պատճառեց մանաւանդ պարսից Հայազն պաշտօնէից, որոնցից մէկը սոյն տողերը դրո-

ղին ասաց. «Երանի այս հայ զաւակներին, որոնց վիճակված է ուսում և կրթութիւն ստանալ Լազարեանի հռչակաւոր ճեմարանում: Պարսկաստանում, շարունակեց պարոնը, մենք ունինք երկու բարձրաստիճան պաշտօնեայք՝ Սարգսեան և Դաւթեան, որոնք աւարտած են ձեր ճեմարանում, հնարաւոր է արդեօք մեզանից աշակերտ ուղարկել Լազարեան ճեմարան»³¹: Հյուրերը, տեսածներից և լսածներից խորապես տպավորված, իրենց գոհունակութիւնն են հայտնում և թողնում կրթօջախը:

1904 թ. ճեմարան է այցելում Ռուսաստանի լուսավորութեան նախարար գեներալ-լեյտենանտ Վ.Գլազովը և իր գոհունակութիւնն է արտահայտում ուսումնարանի մասին³²:

Տակալին ճեմարանի հիմնադրման տարիներին նրա առաքելութեանը՝ որպէս ժամանակի լուսավորական կարևոր ձեռնարկում, այնպիսի մեծ նշանակութիւն էր տրվում, որ դրան արձագանքում էր ռուսական մամուլը: «Московские ведомости» պարբերականը ուսումնարանի երևան գալը համեմատում է Գոլիցինների, Շերեմետևների, Դեմիդովների հասարակական նշանակութիւնն ունեցող բարեգործական ձեռնարկումների հետ³³:

Լազարեան ճեմարանում ուսումնական գործընթացը պատշաճ ձևով կազմակերպելը, դասախոսութիւնների բարձր մակարդակը և ընդհանուր մթնոլորտը այնպիսի ներգործութիւն էին ունենում սաների վրա, որ նրանք երախտագիտութեան բարձր զգացումով էին մշտապես հիշում իրենց կրթօջախը: 1890 թ. ճեմարանի 75-ամյա հոբելյանի առիթով Նոր Նախիջևանից 18 շրջանավարտներ, որոնց թվում Ե.Շահազիզը, Գ.Զալխուշյանը, Գ.Շլդյանը,

³¹ Արձագանք, 1889, 19:

³² Տե՛ս Մշակ, 1905, 12:

³³ Տե՛ս Московские ведомости, 1817, 17:

Գ.Տիգրանյանը և ճանաչված այլ անձինք խոր երախտագիտութեան խոսքն են ուղղում ուսումնարանին: «Նոր օր, նոր արև էր բացուել, — գրում են նրանք ուղերձում, — ժամանակը փոխուել էր, նոր պահանջներ էին առաջ եկել: Լազարեան ճեմարանը կոչուած էր ահա այդ պահանջներին բաւականութիւն տալու: Ուրախութեան զանգակի պէս հնչեցին հայերի ականջին 1815–1816 թուականները, դա մի հրաւէր էր դէպի վերածնութիւն, դէպի նոր կեանք... Նա այսօր կանգնած է ինչպէս մի յաղթական այր և հրաւիրում է իւրայիններին իւր յաղթութեանը մասնակից լինելու: Ոգևորուած ճեմարանի տուած արդիւնքների բեղմնաւորութեամբ, այսօր մենք նորա սաներս, մենք, որ մեր վերայ ենք զգացել նորա ծնողական խնամքն ու գուրգուրանքը... մենք այսօր խոնարհ յարգանքով ծունկ ենք իջեցնում հիմնադիրների պատկառելի շիրիմների առաջ...»³⁴:

Ճեմարանն այնպիսի ճանաչման էր արժանացել, որ անգամ ռուս ազնվականութեան ներկայացուցիչներն էին իրենց զավակներին այնտեղ ուղարկում սովորելու:

Այսպիսով, Ռուսաստանի կենտրոնում ուսումնական նշանավոր հաստատութիւնն հիմնադրելը լայն արձագանք գտավ ոչ միայն կայսրութեան տարածքում, այլ նաև Արևմտյան Հայաստանում, Պարսկաստանում, Հնդկաստանում և այլ երկրներում բնակվող հայութեան շրջանում: Ուսումնական գործընթացի հմուտ կազմակերպման, ճեմարանի հեղինակութեան բարձրացման շնորհիվ նա կարճ ժամանակում ճանաչվեց որպէս հայկական կենտրոնական բարձրորակ ուսումնական հաստատութիւն: Տարբեր երկրների հայաբնակ վայրերից մեծ ձգտում կար իրենց զավակներին Լազարեան ճեմարան ուղարկելու, որպէսզի ստանան հիմնավոր կրթութիւն: Ինստիտուտի տնօրինութիւնը, Լա-

³⁴ Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 120, գ. 117, վավ. 188:

զարյանները ավելի քան մեկ դար ուշադիր հետևում և ամեն ինչ անում էին, որ պահպանեն ճեմարանի կենսունակ գոյատևումը և նաև նպաստեն, որ ճեմարանն անշեղորեն կատարի իրենց մտահղացած ու փայփայած ազգային առաքելությունը:

Լազարյան ճեմարանին վիճակված էր ուսումնական թափանցիկ բեղուն գործունեությունը շարունակել մինչև XX դ. երկրորդ տասնամյակի վերջերը, մինչև արմատական հեղաբեկումների ժամանակաշրջանը: ՌՍՖՍՀ լուսավորության և Հայկական գործերի կոմիսարիատների 1918 թ. հունիսի 22-ի համատեղ որոշմամբ Պողոս Մակինցյանը նշանակվեց ճեմարանի կոմիսար: Նրա վրա դրվեց ուսումնարանի կառավարման գործը: Հունիսի 28-ին լուսժողկոմատը վերացրեց ճեմարանի հոգաբարձուի պաշտոնը և նրան առընթեր գոյություն ունեցող Հասարակական կոմիտեն, իսկ ճեմարանը վերանվանվեց Մոսկվայի Հայկական ինստիտուտ:

Ժողկոմխորհի նախագահ Վ.Լենինի ստորագրությամբ 1919 թ. մարտի 4-ին հատուկ դեկրետ է հրապարակվում Մոսկվայի Հայկական ինստիտուտի մասին: Դեկրետում նշվում է, որ Հայկական ինստիտուտում դասավանդումը տարվելու է Հայերենով, իսկ մի քանի ֆակուլտետներում՝ հայերենով և ռուսերենով: Մինչև ինստիտուտի վերջնական վերակառուցումը նրա ղեկավարումն իրականացնում է Հայկական գործերի կոմիսարիատը: Ճեմարանի ամբողջ գույքը տրվում է ինստիտուտին՝ Հայկական գործերի կոմիսարիատի ընդհանուր տնօրինությունում: Ինստիտուտի միջոցներով պահվում և լրացվում են ուսումնարանի Հայկական թանգարանը, հիմնարար գրադարանը, հրատարակվում են հայոց պատմության, լեզվի, գրականության նյութերը: Հայկական գործերի կոմիսարիատի կոլեգիայի որոշմամբ Հաստատվում է ինստիտուտի գիտական

խորհրդի հետևյալ կազմը՝ Վ.Տերյան, Պ.Մակինցյան, Հ.Օրբելի, Ն.Մառ, Կ.Կոստանյան, Ն.Ադոնց և Մսերյան:

Հարկ է նշել, որ Վ.Տերյանը և Պ.Մակինցյանը, ճեմարանի նախկին սաները խնամքով էին վերաբերվում ուսումնարանի հետ կապված հարցերին:

Վայրիվերումների այդ տարիներին դժվար էր կազմակերպել ուսուցումը, մանավանդ սովորողների մի զգալի մասը թողել հեռացել էր, և 1918 թ. վերջերից պարապմունքները դադարեցվեցին: Այնուհետև ինստիտուտը՝ բազում անուններ ստացավ (Առաջավոր Ասիայի, Արևելյան կենդանի լեզուների, Արևելագիտություն): 1921 թ. հոկտեմբերից Լազարյան ճեմարանի շենքը դարձավ Խորհրդային Հայաստանի մշակույթի տուն³⁵:

Դժվար է գերազնահատել ավելի քան մեկ դար անընդմեջ արգասավոր գործունեություն ծավալած Լազարյան ճեմարանի նշանակությունը լուսավորություն տարածելու, ուսուս և եվրոպական քաղաքակրթությունը հայկական միջավայրում տարածելու, գիտության, կրթության դարգացման գործում, Հայ-ռուսական համակողմանի հարաբերություններում: Լազարյան ճեմարանը տվեց արևելագիտության, Հայագիտության, մանկավարժության, Հասարակական-քաղաքական բնագավառի լայն ճանաչման արժանացած բազմաթիվ խոշոր մասնագետներ, գործիչներ:

* * *

Մայրաքաղաքների Հայ Համայնքներում կրթության ջահակիրն ու մարմնավորողը, հիրավի, Արևելյան լեզուների Լազարյան ինստիտուտն էր, որը, արդարև, ոչ միայն և ոչ այնքան ծառայում էր մայրաքաղաքների հայությունը, որքան ամբողջ Հայ ժողովրդին: Լազարյան ուսումնարանը

³⁵ Տե՛ս Մ.Ալիխանյան, Հայկական գործերի կոմիսարիատի գործունեությունը, էջ 75-78:

դարձավ հայոց նոր շրջանի գիտակրթական անփոխարինելի հաստատութիւններից մեկը: Իր այդ նշանակութիւնը նա պահպանեց նաև Ներսիսյան դպրոցի (1824 թ.) և Գևորգյան ճեմարանի (1874 թ.) նման նշանավոր ուսումնական հաստատութիւնների հիմնումից հետո: Այնուհանդերձ, այդ ոլորտում հայկական գաղութների դերը միմիայն Լազարյան ճեմարանով պարփակելը կլինեք միակողմանի մոտեցում: Հայկական երկու համայնքների ինքնավարութիւնը մարմնավորող, ճեմարանի հետ ամբողջական մի միավոր կազմող եկեղեցական խորհուրդն իրականացնում էր համազգային ուսումնակրթական մեծածավալ գործունեութիւն:

Այդ ոլորտում նրա գործունեութիւնը երկու հիմնական ուղղութիւն ունեւ: Դրանցից մեկը, հարկավ, նույնպես շատ էական, բայց համեմատաբար սահմանափակ ընդգրկում ունեւ: Դա հիմնականում Պետերբուրգի եկեղեցական խորհրդի գործունեութեան այն մարզն էր, երբ սատար էր կանգնում Հայաստանի ու Հայաբնակ բնակավայրերի պատանիներին՝ Լազարյան ինստիտուտում կրթութիւն ստանալուն: Իսկ որ ավելի գնահատելի է, եկեղեցական խորհուրդն ամեն ջանք գործադրում էր՝ սատար կանգնելու հայկական գավառներում գործող ուսումնարանների կենսունակութիւնն ապահովելու, նոր դպրոցներ բացելու, ուրիշ խոսքով՝ տեղերում կրթական համակարգի բարելավման գործին: Եկեղեցական խորհրդի ներդրումն առավել գնահատելի է դառնում, երբ նկատի ենք առնում, որ ճեմարանի սովորողների շատ չնչին մասն էր Մոսկովայի և Պետերբուրգի տեղաբնակ հայերից: Ուսումնարանի սաների կազմը իր մեծագույն մասով համալրվում էր Հայաստանից և հայաբնակ վայրերից եկող պատանիների հաշվին:

Լազարյան ինստիտուտի ավելի քան հարյուրամյա գոյութեան ընթացքում մշտապես դիմումներ են եղել ուսումնարան ընդունվելու, որպես թոշակառու կամ առանց

ուսման վարձ վճարելու սովորելու խնդրանքով: Դիմում-խնդրանքները բազմաքանակ են դառնում հատկապես XIX դ. վերջերին և XX դ. սկզբներին: Այդ դիմումներից երևում են բնակչութեան սոցիալական դժվարին կացութիւնը և համատարած բնույթ կրող անգրագիտութիւնը: 1911 թ. Վահան Տեր-Առաքելյանը խնդրում է 13 տարեկան Արշավիր Բունիաթյանին ճեմարան ընդունել որպես ճրիվարժ աշակերտ՝ Պետերբուրգի եկեղեցական խորհրդին անհանգստութիւն պատճառելը հիմնավորելով հետևյալ կերպ. «Նախ, մտքի բացարձակ խաւարն ու տգիտութիւնն է թագաւորում իմ հայրենի Շարուր-Դարալագեազ գաւառում, որի աղքատիկ Բաշքեանդ գիւղում ներկայումս ապրում է յիշեալ երեխայի դժբախտ հայրը: Վիճակագրութեամբ կարելի է ապացուցել, որ այդ գաւառի 24 հազար հայերից չկայ մինչև անգամ 8-10 մարդ, որ ստացած լինի գեթ միջնակարգ դպրոցի կրթութիւն: Եվ այդ այն պատճառով, որ գաւառում, բացի պետական երկու դպրոցից, չկան տարրական այլ ուսումնարաններ, իսկ դրսում գաւառներին պահելու, ուսուցանելու մասին երազել անգամ չի կարող դարի հացի կարօտ դարալագեազցին, որ իւր ողորմելի գոյութիւնը քարշ տալու համար ստիպուած է օր ու գիշեր կռիւ մղել անողոք տարերքի և քարքարոտ ու անբերրի բնութեան հետ»³⁶:

Նույն ձևով Լազարյան ճեմարան ընդունվելու համար դիմում են Բորչալուի գավառի Գյառգյառ գյուղի քահանա Տեր-Հովհաննիսյանը իր 9-ամյա զավակի, Թիֆլիսից Բեգլար Տեր-Հովհաննիսյանը իր կրտսեր որդու՝ Հայկի, Ախալքալաքից Երանյակ Տեր-Վարդանյանը իր զավակ Մարտիրոսի, Գրոզնի քաղաքից Աննա Մարգարյանը իր որդի Միքայելի համար³⁷ և այլն, և այլն: Անհատ անձերից

³⁶ ՀԱԱ, ֆ. 399, ց. 1, գ. 1057, ք. 49:

³⁷ Տե՛ս նույն տեղում, ք. 66, գ. 936, ք. 3, գ. 1056, ք. 64, 254:

բացի՝ Համապատասխան միջնորդություններ էին կատարում էջմիածնի սինոդը, բարեգործական և Հասարակական այլևայլ կազմակերպություններ: Ճեմարանի տնօրինությունը, ինչպես արդեն նշել ենք, պայմաններ էր ստեղծում և մշտապես հետամուտ էր Հայկական գավառներից եկող Հայ պատանիների ուսման կազմակերպմանը:

Դրանից բացի՝ եկեղեցական խորհուրդը Հայ պատանիների կրթությանը նպաստում էր նաև այլ եղանակներով: Նա Մայր աթոռի Գևորգյան ճեմարանում «լազարյան սաներ» էր պահում, ինչպես նաև, բավականաչափ միջոցներ Հատկացնելով, նպաստում նրա գործունեությունը: 1909 թ. Գևորգյան ճեմարանի տեսուչ Բազրատ վարդապետը եկեղեցական խորհուրդ է առաքում լազարյան 30 սաների ցուցակը և խնդրում ուղարկել նրանց Համար նախատեսված 6 Հազար ռուբլի գումարը: Հաջորդ տարում «լազարյան սաների» թվաքանակը Հասնում է 40-ի: Այդ առիթով տեսուչը գրում է, որ էջմիածնի Գևորգյան Հոգևոր ճեմարանի «նիւթականի անապահով վիճակը ստիպում է Վարչութեանս, ժամանակից վաղ դիմելու և խնդրելու պատուարժան Խորհրդիցդ՝ կարգադրել ուղարկելու, ինչպես 5000 ռուբլի ճեմարանիս 1910-1911 ուսումնական տարուայ Զեր եկեղեցիներից ուղարկուելիք նպաստը, նմանապէս Բարեյիշատակ «Լազարեան» անուան 40 սաների 8000 ռուբլի թոշակը: Այդպիսով Խորհուրդդ դիւրութիւն պատճառած կ'լինի Վարչութեանս նախօրօք հոգալու Հաստատութեանս սաների մի քանի անհրաժեշտ ու անյետաձգելի պիտոյքների մասին»³⁸:

Հասարակական առավել ծանրակշիռ արժեք էին ձեռք բերում և ավելի ծավալուն ու ընդգրկուն էին Պետերբուրգի եկեղեցական խորհրդի օգնությունը, նրա ներդրումը Հայաստանում ու Հայաբնակ վայրերում գործող Հայկական

³⁸ Նույն տեղում, գ. 1044, ք. 19:

դպրոցներին: Խորհրդի կողմից ուսումնական գործին աջակցելն իրականացվում էր բազում ձևերով՝ սկսած դպրոցներ բացելուց, դպրոցները վերանորոգելուց, մանկավարժներով ապահովելուց, ձեռնարկներ ու դասագրքեր հրատարակելուց:

Պատկերացում կազմելու Համար մեծաքանակ փաստերից հիշատակենք միայն մի քանիսը: Շարուր-Դարալագյազի գավառի Ուլյա Նորաշեն գյուղից խորհրդին խնդրում են միջոցներ Հատկացնել գյուղի ծխական դպրոցը վերաբացելու Համար, որն ավերվել ու փակվել է 1905 թ. փետրվարին գյուղ ներխուժած թուրք խուժանի կողմից: Դիմումներ են Հղում Համանման ձևով Հայ-թաթարական ընդհարումներից տուժած Ղարաբուլաղ, Չարդախլու գյուղերից: Գանձակի գավառի Բանանց գյուղի դպրոցը, որը գործում էր 1871 թվականից, փակվելու վտանգի տակ էր, եթե չհաջողվեր ուսուցիչ հրավիրելու Համար Համապատասխան գումար Հայթայթել: Կախեթի Սղնախ քաղաքի դպրոցը նույնպես փակվելու վտանգի առաջ էր կանգնած, ուստի խնդրում էին 1000 ռուբլի գումար, այլապես, ինչպես Հավաստում էին նրանք, տեղի 20 Հազար օտարազգիներով շրջապատված Հայ բնակչությունն արագորեն կկորցնի ազգային դեմքը և կձուլվի: Շուշիի Մարիամյան օրիորդաց դպրոցի հոգաբարձու Եղիշե Թարխանյանը, ներկայացնելով դժվարին կացությունը, նույնպես օգնություն է Հայցում եկեղեցական խորհրդից և ստանում 500 ռուբլի գումար³⁹:

³⁹ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 1026, ք. 1, 4, 13, 14: Համանման ձևով եկեղեցական խորհրդին են դիմում Արտանուշի գավառի Տանձուտ, Էջմիածնի գավառի Իլանջալու, Մաղմուսավանք, Դոթուր գյուղերից, Մայկուպից՝ ծխական դպրոցներ բացելու խնդրանքով, Կարսի շրջանի Ճալա, Մուրմալուի գավառի Իգդիր, Մավիա գյուղերից, Կերչից, Ակերմանից և այլ վայրերից՝ դպրոցներին նյութական միջոցներով օգնելու խնդրանքով (տե՛ս նույն տեղում, ք. 48-119):

Այդ և մյուս տեղերից ստացվող դիմում-խնդրանքները մասամբ կամ լիովին բավարարվում էին:

Կրթութայան հարցով եկեղեցական խորհրդի հետ ավելի ընդարձակ ծրագրերով հարաբերվում էին բազմաթիվ հասարակական կազմակերպություններ: Դրանց մեջ առանձնանում էին Կովկասի Հայոց բարեգործական ընկերությունը (ԿՀԲԸ) և Բաքվի Հայոց կուլտուրական միությունը (ԲՀԿՄ):

Խորհուրդը 1908 թ., ընդառաջելով ԿՀԲԸ նախագահ Ս.Հարությունյանի խնդրանքին, 12 հազար ռուբլի է հատկացնում Կովկասի Հայաբնակ շրջանների դպրոցների համար: Նա միաժամանակ հնարավորություններ է ստեղծում և պահանջում բարեգործական ընկերություններից նպաստել Արևմտյան Հայաստանից կատարվող գաղթին. «Այս նպատակով, — նշում է խորհուրդը 1914 թ. օգոստոսին, — յատկացնում ենք երկու հազար ռուբլի ընկերությունդ տնօրինութեան, որ շարունակեք նպաստել Հայրենիք դառնալ ցանկացող թիւրքահայ պանդուխտներին եւ հետեւանքի մասին հաճութիւն ունենաք տեղեակ անել խորհրդիս»⁴⁰: 1915 թ. հուլիսին խորհուրդը ԿՀԲԸ-ին հայտնում է, որ իրենց խնդրանքին ընդառաջ գնալով՝ գյուղական դպրոցների համար, որպես բացառություն, հատկացնում է 3 հազար ռուբլի⁴¹:

Եկեղեցական խորհրդից դրամական միջոցներ էին հայցում կրթական ոլորտի ամենատարբեր հաստատություններ: Թիֆլիսի կրթական ջուլհականոց ունեցող տնայնագործական ընկերությունը երեք տարվա համար խնդրում էր 3 հազար ռուբլի և այլն⁴²:

⁴⁰ Նույն տեղում, գ. 1048, ք. 66:

⁴¹ Տե՛ս նույն տեղում, ք. 75:

⁴² Տե՛ս նույն տեղում, գ. 1026, ք. 45:

Պետերբուրգի եկեղեցական խորհրդի անդամ, 1908 թ. հուլիսի նիստի նախագահ ակնավոր պատմաբան Ն.Ա. դոնցը տեղեկացնում է ԿՀԲԸ-ին և ԲՀԿՄ-ին այն մասին, որ խորհուրդն առայժմ 8 հազար ռուբլի է հատկացնում Կովկասի Հայկական գավառների կենտրոնական գյուղերում մեկական դպրոց բացելու համար: «Նշանակուած գիւղերը, — նշում է Ն.Ա.դոնցը, — միմիայն մերձաւոր արժեք ունեն, վերջնական ընտրութիւնը թողնում է Կուլտուրական Միութեան Հայեցողութեանը: Շրջանական սիստեմի նպատակն է մօտիկ ապագայում, ինչպէս ծրագրում է Խորհուրդս, կամաց կամաց աւելի բարգաւաճ վիճակի մէջ դնել յիշեալ շրջաններում գեթ մի մի դպրոց, և եթէ հնարաւոր կը լինի, վերածել աւելի բարձր կարգի կրթավայրի, ուր իրօք արդիւնաշատ և կրթարար դեր ունենայ յետամնաց և չքաւոր գաւառների համար»⁴³:

Ինչպես արդեն նշվել է, Առաջին Համաշխարհային պատերազմի տարիներին կյանքի բոլոր բնագավառներում, հատկապես կրթութայան ասպարեզում դժվարին իրավիճակ էր ստեղծվել: ԿՀԲԸ-ն տեղեկացնում է եկեղեցական խորհրդին, որ 1915–1916 ուսումնական տարում մի շարք դպրոցներ փակվելու վտանգի առաջ են կանգնած: Ընկերությունն անզոր է օգնության ձեռք մեկնելու, քանի որ իր միջոցները սպառվել են: Դպրոցների գոյությունն ապահովելու համար խնդրում է 5 հազար ռուբլու օգնություն: Խորհուրդը կարողանում է տարրական դպրոցների համար հատկացնել 2 հազար ռուբլի գումար⁴⁴:

ԲՀԿՄ-ն ուներ կրթական, բժշկական, գյուղատնտեսական մասնաճյուղեր: Միութայան աշխատանքները մեծ եռանդով գլխավորում էր նշանավոր պետական-քաղաքական գործիչ Ալեքսանդր Խատիսյանի եղբայր Կոստանդին

⁴³ Նույն տեղում, գ. 145, ք. 90:

⁴⁴ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 1048, ք. 80, 81:

Խատիսյանը: Պետերբուրգի եկեղեցական խորհուրդն ամեն տարի ԲՀԿՄ-ին հատկացնում էր որոշակի գումար: 1909 թ. ուղարկում է ծխական դպրոցների նպաստը՝ 2650 ռուբլի: Հաջորդ տարվա միայն չորս ամիսների համար (մայիս-օգոստոս) առաքում է նույնչափ գումար: Տարվա առաջին կեսի համար 1911 թ. ուղարկում է 4 հազար ռուբլի: Միության բժշկական մասնաճյուղը Ղարաբաղում հիվանդանոց վերակառուցելու համար հայցում և ստանում է 1000 ռուբլի: ԲՀԿՄ-ն, եկեղեցական խորհրդին տեղեկացնելով, որ իր հովանավորության տակ հայաշատ կենտրոններում գտնվող 80 ուսումնարաններում զգացվում է գյուղատնտեսական գիտելիքների պակաս, այդ մասնագիտության գծով 20 գիրք հրատարակելու համար խնդրում և ստանում է նույնպես 1000 ռուբլի⁴⁵:

Պետերբուրգի Հայ Համայնքը նախանձախնդիր կերպով ուշադրության կենտրոնում էր պահում ուսման խնդիրը: 1902 թ. Հայաստանից ժամանած հոգևորականների հաղորդումներից տեղեկանալով հայրենիքում կրթական գործի դժվարին կացության մասին՝ անմիջական գործնական քայլերի է դիմում, որին մասնակցում են անգամ ուսանողները: Ուսանող Հովհաննես Արամյանը գյուղական մի ուսումնարան ապահով դրություն մեջ պահելու համար տարեկան 300 ռուբլի տալու պարտավորություն է վերցնում: Համայնքը հանգանակում է 900 ռուբլի՝ 3 ուսումնարան պահելու, իսկ եկեղեցական խորհուրդը 3 հազար ռուբլի է հատկացնում նոր Զուղայի թեմական դպրոցն ընդարձակելու համար⁴⁶:

Եկեղեցական խորհուրդը ջանում էր լուծել կրթությանն առնչվող բոլոր էական հարցերը: ԿՀԲԸ-ն հիմնում է դպրոցական-ուսուցչական հիմնադրամ, որի տոկոսներով

⁴⁵ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 1045, ք. 1, 3, 21, 24:

⁴⁶ Տե՛ս Մշակ, 1902, 152:

նախատեսվում էր պահպանել չքավոր դպրոցները և նպաստ տալ տարեց ու հիվանդ վաստակաշատ ուսուցիչներին: Ընկերությունը դիմում է խորհրդին, իսկ վերջինս աշխատում է ընդառաջ գնալ խնդրանքին⁴⁷:

Հայ Համայնքի, առկա պարագայում գաղութի ինքնավար գոյությունը մարմնավորող եկեղեցական խորհրդի կրթական, լուսավորական գործունեության համազգային բնույթը լավագույնս դրսևորվեց Արևմտյան Հայաստանի նկատմամբ ունեցած վերաբերմունքով: Թեև միայն Ռուսական կայսրության հայկական բնակավայրերի կրթական խնդրով զբաղվելն արդյունավետ ու գնահատելի ձեռնարկում էր, սակայն թուրքիայի տիրապետության տակ գտնվող Արևմտյան Հայաստանն այդ ոլորտից դուրս թողնելը կնշանակեր լուսավորություն տարածելու առաքելությունը թերի կատարել, հայության մեծ մասին դուրս թողնել այդ ծիրից: Փաստերին անգամ թուուցիկ ծանոթությունը հավաստում է, որ կարևոր այդ հարցում եկեղեցական խորհուրդը խելամիտ ու նպատակաուղղված քաղաքականություն էր վարում:

Խորհուրդը երկու տարի (1908 և 1909 թթ.) 3 հազար ռուբլի է ուղարկում Կ.Պոլսի պատրիարքին՝ 1000-ական ռուբլի հատկացնելու Աղթամարի, Ս.Կարապետի և Վարազա վանքի վարժարաններին՝ ուսումնարանները բարվոք վիճակի մեջ դնելու համար: Վարազա վանքի ատենապետը, ընդառաջելով ուսման կարոտյալներին, ընդունում է ևս 15 աշակերտ՝ հոսալով, որ ստացվող գումարը շարունակական կլինի: Ապա խորհրդի առաջ նոր խնդիր է դնում: «Ուրախութեամբ կը յայտարարենք պատ[ուական] Հոգաբարձութեանդ, - գրում է նա, - թէ վարժարանիս գոյութեան յիսնամեակը լրացած լինելով, առաջիկայ յունիսին պիտի սո-

⁴⁷ Տե՛ս ՀԱՍ, ք. 399, գ. 1, գ. 1048, ք. 49:

նուր իր յօրելիանական տօնը համաձայն համակիրներու բուռն ցանկութեան: Յոյս ունինք որ, այս գեղեցիկ առիթով պիտի յաջողինք վարժարանիս հնացած շէնքը իր յարակից մասերով (դպրոց, ննջարան, ճաշարան, հիւանդանոց, թատերասրահ, գրադ-ընթերցարան) վերանորոգել և ընդարձակել (որը կարօտ է առ առաւել 800 օսմ[անեան] լիրայի (մօտ 7000 ուրբ[ի]) չափ գումարի մը) և վարժարանիս պիւտճէն ընդարձակել և բարձրացնել անոր տնտեսական-ուսումնական վիճակը, բանալով գիւղատնտեսական կուրսեր, որու պէտքը խիստ կարևոր է մանաւանդ, որ Վարազայ վանքը իւր հողերով յարմարութիւններ կը ներկայացնէ»⁴⁸:

Երամյան վարժարանը, ամենայն հավանականութեամբ, պարբերաբար օգնութիւն էր ստանում: Այդ խնդրին դրականորեն նպաստում էին նաև ուսական իշխանութիւնները: Վարժարանի տնօրենը 1912 թ. եկեղեցական խորհրդին խնդրում է ուղարկել տարվա նպաստը: Հաջորդ տարում խորհրդի նախագահ Վ.Վարդանյանը Վանի ուսական հյուպատոսին հայտնում է, որ Ն.Մառի միջոցով ստանալով Վանի հայկական դպրոցին օգնելու ուսական հյուպատոսի միջնորդութիւնը, Երամյան դպրոցին հատկացրել է 1000 ուրբ[ի]: Այդ առիթով վարժարանի հիմնադիր Համբարձում Երամյանը 18 ուսուցիչներ և 370 աշակերտների անունից շնորհակալութիւն է հայտնում խորհրդի նախագահին: Մի խումբ հայ մտավորականներ, այդ թվում Հ.Առաքելյանը, Ս.Մալխասյանը, տեսնելով վարժարանի դժվարին վիճակը, 1914 թ. դիմում են եկեղեցական խորհրդին: Նրանք, նշելով դպրոցի նախորդ 36 տարիների կատարած լուսավորական գործունեութիւնը, կռվան էին դարձնում այն պարագան, որ դպրոցը պատվար է դարձել ֆրանսիական, անգլիական, գերմանական քոլեջների դեմ այդ երկրների ազդեցութիւնները տարածելու գործում:

⁴⁸ Նույն տեղում, գ. 1037, ք. 43:

Արդեն 4 տարի է, ինչ վարժարանն անցել է նաև ուսաց լեզվի ուսուցման, որի համար երկու տարի է՝ ուսական կառավարութիւնը հատկացնում է 100-ական ուսական ոսկի: Օտար ուսումնական հաստատութիւններին հավասար մրցակից լինելու համար անհրաժեշտ է մեկ դասարան ավելացնել և վարժարանը դարձնել քոլեջ: Խնդրում են օգնել հիմնադիր տնօրեն Հ.Երամյանին, որն այդ նպատակով կույր վիճակում հանգանակութիւն է անում Անդրկովկասում⁴⁹:

Էրզրումի Սանասարյան վարժարանի տեսուչ Գևորգ Աբուլյանը 1908 թ. եկեղեցական խորհրդից օգնութիւն է հայցում՝ միաժամանակ նշելով ուսումնարանի արդյունավետ գործունեութիւնը 28 տարիների ընթացքում: Այդ ժամանակամիջոցում ուսումնարանը տվել է գավառում արդյունավետ աշխատանք կատարող 200-ից ավելի շրջանավարտներ: Այդ ուսումնարանի հիմնադրումը ևս կապվում է Պետերբուրգի հայկական գաղութի հետ: Հայ համայնքի ակտիվ դեմքերից Մկրտիչ Սանասարյանն իր միջոցներով տակավին 1881 թ. էր հիմնադրել ուսումնարանը, երբ մոլեգնում էր սովը: Մ.Սանասարյանը լայն ճանաչման էր արժանացել բարեգործութիւններ կատարելով: Ղազարոս Աղայանը Պետերբուրգում գտնվելու տարիներին շփվել և մոտիկից ճանաչում էր նրան:

«Ուսանողութեան սերն ու հարգանքը, — գրում է նա, — Սանասարյանցն էր վայելում և ոչ Միանսարենցը, որովհետև նա էր պետք գալիս մի դրամական օգնութեան պահանջ եղած ժամանակ, բացի այն մշտական տուրքից, որ վճարում էր ամսեամիս չքավոր ուսանողաց օգտին: Այդ մարդը շատ առատաձեռն էր և տվածը տալիս էր առանց զգացնել տալու ստացողին, որ նրան մի բան տվավ: Տալիս էր իբրև թե պարտ լինել ուզողին: Եվ հարստահարվում էր

⁴⁹ Տե՛ս նույն տեղում, ք. 112, 114, 149–150:

անխնա: Նրա համար չկային ոչ բախտախնդիրներ, ոչ խաչագողներ, դիմողին չէր մերժում. իր ողորմածությունը տարածում էր և օտարների վրա»⁵⁰:

Եկեղեցական խորհուրդը 1913 թ. գրում է Կ.Պոլսի Հայոց պատրիարքին, թե կողմնակի անձինք միջնորդում են՝ օգնության հասնելու Սանասարյան վարժարանին: Իրենք անտեղյակ են իրավիճակին, խնդրում են տեղեկություններ ուսումնարանի մասին: Ապա խորհուրդը տրամադրում է 4 հազար ռուբլի՝ Սանասարյան, Վանի կենտրոնական, Մուշի և Բիթլիսի ուսումնարաններին 1000-ական ռուբլի հատկացնելու համար⁵¹:

Սանդխտյան օրիորդաց վարժարանը, հիշեցնելով, որ անցած 40 տարիներին բեղմնավոր գործունեություն ունեցած ուսումնական այդ օջախը տակավին 1870 թ. հիմնել է Խրիմյան Հայրիկը, եկեղեցական խորհրդից օգնություն է հայցում: Համանման խնդրանքներով դիմումներ են հղում դպրոցասեր կանանց միացյալ ընկերությունը, եկեղեցական թեմերի առաջնորդները, վանքերի հոգաբարձուները և ուրիշներ: Տարբեր բնակավայրերից ու հաստատություններից ստացվող դիմում-խնդրանքներին ընթացք տալու համար անհրաժեշտ էր ստույգ կերպով տեղյակ լինել իրավիճակին: Մանավանդ տեղերից ստացվող դիմումներում հաճախ չափազանցում, ավելի տխուր գույներով էին ներկայացնում ստեղծված դրությունը: Խնդիրը կարգավորելու նպատակով խորհուրդը նպատակահարմար էր գտել աշխատանքները կազմակերպել և գործ ունենալ միայն Կ.Պոլսի պատրիարքարանի հետ: Սակայն այդ եղանակը նույնպես իրական արդյունքների չի հանգեցնում, քանի որ տեղերից բազմաթիվ դիմումներ էին ստացվում՝ շրջանցելով, ամենեին

⁵⁰ Ղազարոս Աղայան, Երկերի ժողովածու, հ.3, էջ 367:

⁵¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 399, գ. 1037, ք. 6-7, 126, 159, 58-62:

տեղյակ չպահելով պատրիարքարանին, ինչի պատճառով վերջինիս չէր հաջողվում համակարգել այդ գործը:

Եկեղեցական խորհուրդը Արևմտյան Հայաստանում կրթական գործին օժանդակելն արդար ու տեղին կատարելու այլ եղանակի է դիմում: Նա վճռում է Տարոնի նահանգում՝ Մուշ քաղաքում, հիմնել բարեկարգ ուսումնարան և դրա պահպանման ամբողջ ծախսերը վերցնել իր վրա, ուսումնարանը ենթարկել պատրիարքարանին և նրա վրա դնել նահանգի մյուս կրթօջախների ուսումնական հոգսերին աջակցելու պարտավորությունը: Եկեղեցական խորհրդի անունից նրա գործունյա անդամ Ն.Ադոնցը 1910 թ. գրում է Կ.Պոլսի պատրիարք Եղիշե սրբազանին այն մասին, որ ժամանակին մտահղացված կրթական մի հաստատություն հիմնելու խնդիրն առկա է մնացել, և այժմ հնարավոր է այն իրականացնել: Ուսումնարան բացելու համար խորհրդի նախահաշվի մեջ նախատեսված է 5 հազար ռուբլի: Դպրոցը բացվելու է Մուշ քաղաքում: Նրա ուսման ծրագիրն աստիճանաբար բարձրացվելու և հասցվելու է միջնակարգ դպրոցի մակարդակի: Դպրոցը տնօրինող մարմինները լինելու են ուսուցչական և հոգաբարձական խորհուրդները: Դրանցից առաջինը զբաղվելու է ուսումնամանկավարժական, իսկ երկրորդը՝ տնտեսական հարցերով: Հոգաբարձական խորհրդի նախագահը լինելու է Տարոնի թեմի հոգևոր առաջնորդը⁵²:

Եկեղեցական խորհուրդը չէր բավականանում սոսկ կրթական-լուսավորական նպաստներ հատկացնելով: Նա պարզում էր կրթության ոլորտում տիրող իրական դրությունը և այն բարեփոխելու նպատակով հատուկ քաղաքականություն տանում նաև Արևելյան Հայաստանում: Խորհուրդը ԲՀԿՄ և ԿՀԲԸ միջոցով ջանում է պարզել, թե ինչ սկզբունքներով են ծախսվում Պետերբուրգից ստացվող

⁵² Տե՛ս նույն տեղում, ք. 15-16:

նպաստները, ինչ կարգի դպրոցներ են բացվում և ինչպիսի՞ բնակավայրերում: ԲՀԿՄ նախագահ Կ.Խատիսյանը և հատկապես միութայն կրթական մասնաճյուղը խորհրդին տեղյակ են պահում իրավիճակի մասին: Նրանք մանրամասնորեն ներկայացնում են խորհրդին հետաքրքրող Հայաստանի գավառներում կրթութայն ոլորտում տիրող դրուժյունը: Ներկայացված տեղեկագրի համաձայն՝ Ղարաբաղի թեմում սովորում էին դպրոցական հասակի երեխաների 23 տոկոսը, Երևանի, Թիֆլիսի, Շամախիի թեմերում՝ 11 տոկոսը, Նոր Բայազետի ենթաթեմում՝ 6 տոկոսը, Կարսի շրջանում՝ ավելի պակաս: Դպրոցների ցանցը խիստ աղքատիկ էր: Ամենից շատ բնակչություն ունեցող Ալեքսանդրապոլի գավառում կար 8 դպրոց, Նոր Բայազետի 57 գյուղերում՝ 6 դպրոց, իսկ էջմիածնի գավառի Ապարանի շրջանի 43 գյուղերում՝ ոչ մի դպրոց: Դպրոցները մեկ կամ երկդասարանային էին: Կրթական մասնաճյուղը եկեղեցական խորհրդից հայցում էր 11620 ռուբլի գումար՝ գավառներում նոր դպրոցներ բացելու համար՝ բացվելիք յուրաքանչյուր դպրոցին 200–300 ռուբլի հատկացնելու հաշվարկով⁵³:

Եկեղեցական խորհրդի նախանձախնդիր անդամ Ն.Ադոնցը, նկատի առնելով, որ կրթական գործին Պետերբուրգի եկեղեցիներից կատարվող օգնությունն իրականանում է անկազմակերպ, առանց որևէ սկզբունքի վրա հիմնված ծրագրի, հատուկ զեկուցագրով դիմում է խորհրդին: Ըստ նրա՝ եկեղեցական խորհուրդը, հայրենիքից հեռու գտնվելով, չի կարողանում օգտվել հասարակության ներգործուն ազդեցությունից՝ հանրային միջոցներն առավել նպաստակառուցված ձևով ծախսելու համար: Խորհուրդն առանց որևէ ծրագրի, հախուռն կերպով նպաստներ է տրամադրում ինչպես դպրոցներին, այնպես էլ բարձրա-

⁵³ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 145, ք. 58–62:

գույն դպրոցներում սովորող ուսանողներին: Ն.Ադոնցն առաջարկում է կրթութայն հարցում առաջնությունը տալ գերազանցապես Հայաստանի գյուղական շրջաններին: Նա նշում է, որ Հայաստանը բնականորեն կտրված է լեռներով ու առանձին հովիտներով, ինչի հետևանքով իրենից ներկայացնում է հարևանից բնական լեռներով առանձնացած, ներփակ, 15–30 հազար բնակչությամբ բազմաթիվ շրջաններ: Ն.Ադոնցը դրանցից որպես առավել աղքատ, հետամնաց և անմիջական օգնություն կարոտ բնակավայրեր առանձնացնում է 15-ը՝ Վարանդան, Դիզակը, Խաչենը, Զանգեզուրը, Սիսիանը, Կապանը, Գողթնը, Նախիջևանը, Ապարանը, Դարալագյազը, Շարուրը, Գյուլհայը, Շորագյալը, Լոռին, Փամբակը: Նա առաջարկում է ամեն մի շրջանում կամ գավառում բացել մեկական դպրոց, որ կոչվեն Պետերբուրգի եկեղեցիների անուններով: Գյուղական այդ դպրոցները հարկ է դարձնել լուսավորութայն կենտրոններ՝ դրանց համար ստեղծելով այնպիսի պայմաններ, որ մտավորական ուժերին քաղաքից քաչեն դեպի գյուղ: Ըստ իրեն ներկայացրած տեղեկագրի՝ ԲՀԿՄ-ն դպրոցների պահպանման համար տարեկան նախատեսում է 250–300 ռուբլի, նման չնչին գումարով բարեկարգ դպրոց պահել հնարավոր է: Նա առաջարկում է բացվելիք դպրոցների պահպանման համար, բացի դասագրքերից և տնտեսական ծախսերից, նախատեսել տարեկան գոնե 600 ռուբլի, որպեսզի նրանք ի զորու լինեն ծառայելու իրենց նպատակին⁵⁴:

Ն.Ադոնցի զեկուցագրում բերված նկատառումները հիմնավորված էին և հավանություն գտան, սակայն իրենց հիմնական մասով չիրականացան մի շարք հանգամանքների բերումով, գլխավորապես Առաջին համաշխարհային պատերազմի և Մեծ եղեռնի պատճառով:

⁵⁴ Տե՛ս նույն տեղում, ք. 5–7:

Այսպիսով, բերված փաստերը վկայում են այն համաձայնքը, որ ուսական մայրաքաղաքների ոչ մեծաքանակ Հայ Համայնքներն ազգային շահի գիտակցությամբ ջանքեր էին գործադրում, իրենց հասարակական միջոցներն ուղղում մայր Հայրենիքում այնքան անհրաժեշտ ուսումնական գործի բարելավմանը:

2. Գիտություն

Գիտության և մշակույթի ճանաչված կենտրոններ դարձած Մոսկվան և Պետերբուրգը հատկապես մեծ վերելք ապրող XIX դարում չէին կարող իրենց ոլորտի մեջ չընդգրկել այդտեղ հաստատված Հայ մտավոր շրջաններին:

Լազարյան ճեմարանը, ուսումնական գործընթացին համազոր, դարձավ նաև գիտության կարևոր օջախ: Մայրաքաղաքների համալսարանների Հայ դասախոսները և ուսանողությունը հեռու չէին գիտական նախասիրություններից: Լազարյանները մշտապես հատուկ հետաքրքրություն են դրսևորել և հովանավորել նաև գիտակրթական բնագավառները, այդ ուղղությամբ կյանքի կոչվող ձեռնարկումները: Հայ Համայնքները, նրանց ինքնավարությունը հատկանշող եկեղեցական խորհուրդները, մասնավորապես Պետերբուրգի եկեղեցական խորհուրդը գիտության զարգացմանը նպաստող լայնածավալ և արգասավոր գործունեություն են ունեցել:

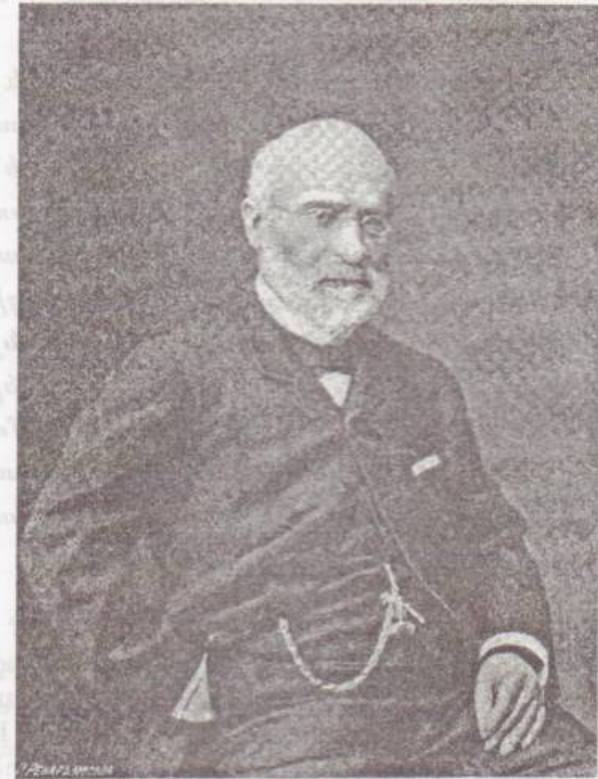
Լազարյան ճեմարանը դարձավ Հայագիտության, արևելագիտության ձևավորման ու զարգացման նշանավոր կենտրոն: Նրա դասախոսական կազմի հիմնական մասը ուսումնական ծրագրեր, ձեռնարկներ, դասազրքեր կազմելու հետ մեկտեղ ստեղծեց Հայոց պատմության, Հայ բանասիրության ու Հայ եկեղեցու վերաբերյալ բազմաթիվ աշխատություններ: Ծանրակշիռ է մասնավորապես Հայկական սկզբնաղբյուրների հրատարակման ասպարեզում նրանց վաստակը:

Ուսումնական գործընթացին զուգահեռ ստեղծագործական բեղմնավոր աշխատանքներ կատարողներից էր Մսեր Մսերյանը (1808–1873), որը 1848 թ. հրավիրվեց Լազարյան ճեմարան՝ դասավանդելու հայոց լեզու և կրոնի պատմությունը: Խ.Լազարյանը նրան առաջարկում է գրել հայոց պատմության և հայոց եկեղեցու ընդհանուր պատմության վերաբերյալ աշխատություն⁵⁵: Շուտով Մ.Մսերյանը հրատարակում է կրոնադավանաբանական բազմաթիվ աշխատություններ, այդ թվում «Հրահանգ քրիստոնեական հաւատոյ...», «Մանր ուսմունք ազգային եկեղեցական պատմութեան...» ուսումնասիրությունները⁵⁶: Նա «Խմբագիր չափածոյ բանից» ժողովածուում խրթին գրաբարով գովերգել է պատմական Հայաստանն ու աստվածաշնչյան զանազան գրվազներ⁵⁷: «Յիշատակարան կենաց և գործոյ...» աշխատությունը Լազարյան տոհմի պատմությունը ներկայացնելու առաջին փորձն էր⁵⁸:

Մկրտիչ Էմինը (1815–1890) Լազարյան ճեմարանը, Մոսկվայի համալսարանի բանասիրության բաժինն ավարտելուց հետո 1838 թ. ճեմարանում անցել է աշխատանքի: Ավելի քան 50 տարի՝ մինչև մահկանացուն կնքելը, նա աշխատել է որպես դասախոս, տեսուչ, ամբիոնի վարիչ: Մանկավարժությունից առավել զբաղվել է պատմաբանասիրական գիտական գործունեությամբ: Նա ուսումնասիրել է

⁵⁵ Տե՛ս Մատենադարան, Մսերյանների արխիվ, քղթ. 206, վավ. 1534:
⁵⁶ Տե՛ս Մ.Մսերեան, Հրահանգ քրիստոնեական հաւատոյ ըստ ուղղափառ դաւանութեան եկեղեցոյ Հայաստանեայց, Մոսկվա, 1850, Նույնի՝ Քրիստոսապատում այն է համառօտութիւն ավետարանական պատմութեան, Մոսքուա, 1861, Նույնի՝ Հաւատապատում կամ մանր ուսմունք քրիստոնեական Հաւատոյ, Ս.Էջմիածին, 1865, Նույնի՝ Մանր ուսմունք ազգային եկեղեցական պատմութեան ի պէտս Հայկազնեանց մանկանց, Մոսկուա, 1874:
⁵⁷ Տե՛ս Նույնի՝ Խմբագիր չափածոյ բանից, Մոսքուա, 1864:
⁵⁸ Տե՛ս Նույնի՝ Յիշատակարան կենաց եւ գործոյ մեծանուն պայազատաց Լազարեան տոհմի, Մոսկուա, 1856:

հայոց հեթանոսական կրոնը, հայոց պատմության ժամանակագրական համակարգը, առասպելաբանական վիպագրությունը և ստեղծել բազմաթիվ աշխատություններ, դասագրքեր⁵⁹:

Մկրտիչ Էմին

Մ.Էմինի մեծ վաստակն է Ղազար Փարպեցու, Մովսես Կաղանկատվացու, Մխիթար Այրիվանեցու, Վարդան Արևելցու աշխատությունների քննական բնագրերի հրատարակումը:

⁵⁹ Տե՛ս Մ.Էմին, Վերջ հնոյն Հայաստանի, քննութիւն, Մոսկվա, 1850, Նույնի՝ Моисей Хоренский и древний эпос армянский, Москва, 1881, Նույնի՝ Очерк религии и верований языческих армян, Москва, 1864, Նույնի՝ Династический список Хайкидов в Истории Армении Моисея Хоренского и хронологическая их таблица у О.Михаила Чамчеана, Москва, 1884 և այլն:

տարակուսմը⁶⁰: Առավել գնահատելի էր նրա առաջաբանով ու ծանոթագրություններով Մովսես Խորենացու և մի շարք այլ պատմիչների գործերը ուսուցանող հրատարակելը⁶¹ և ուսուցասարակությանը հայոց ազգային արժեքներին ծանոթացնելը: Նա եղել է Լազարյան ճեմարանի մատենադարանի հիմնադիրը:

Գիտական մեծ նվաճումների է հասել և մնայուն հետք թողել Մ.Էմինի սաներից Քերովբե Պատկանյանը (1833–1889): Նա Մ.Քերոյանին 1861 թ. փոխարինել է Պետերբուրգի Համալսարանի հայոց լեզվի ամբիոնում: Մայրաքաղաքի կովկասյան կոմիտեի առաջարկով նա նշանակվել է նաև Պետերբուրգում սովորող կովկասցի երիտասարդների հայոց լեզվի դասախոս⁶²: Ք.Պատկանյանը մեծ հաջողությամբ սովորել է հին լեզուներ, պարսկերեն, գրաբար: Նա հիմնավորապես ուսումնասիրել է մոնղոլների պատմությունը⁶³, խորացել Ասորեստանի պատմության մեջ, սովորել սեպագիր կարգալ և հետազոտել Վանի սեպա-

⁶⁰ Տե՛ս Ղազար Փարպեցի, Թուրք առ Վահան Մամիկոնեից, ի լոյս ընծայեաց Մ.Էմին. Մոսկվա, 1853, Մովսես Կաղանկատուացի, Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի, ի լոյս ընծայած Սկրտիչ Էմին, Մոսկվա, 1860, Մխիթար Այրիվանեցի, Պատմութիւն հայոց, Մոսկվա, 1861, Մեծիմ Կարղանայ Բարձրբերդեցոյ Պատմութիւն տինգերական, ի լոյս ընծայեաց Մ.Էմին. Մոսկվա, 1861:

⁶¹ Տե՛ս История Армении Моисея Хоренского, перевел с армянского и объяснил Н.Эмин, Москва, 1858, Всеобщая история Вардана Великого, перевел Н.Эмин, Москва, 1861, Всеобщая история Степаноса Таронского, Асохика по прованию, писателя XI столетия, переведена с армянского и объяснена Н.Эминым, Москва, 1864, Синодальное слово Нерсеса Ламбронского архиепископа Тарсийского, пер. с арм. Н.Эмин, Москва, 1865:

⁶² Տե՛ս Մատենադարան, Պատկանյանների արխիվ, քոթ. 145, վավ. 342:

⁶³ Տե՛ս История монголов по армянским источникам, пер. и объяснения К.П.Патканова, в 2 вып., Санкт-Петербург, 1873–1874:

գիր արձանագրությունները⁶⁴: Նա ուսումնասիրություններ է նվիրել հայոց լեզվին, հայերենի բարբառներին⁶⁵, ան-

Քերովբե Պատկանյան

հրածեղտ գիտական ապարատով հրատարակել միջնադարյան մի շարք պատմիչների բնագրերը⁶⁶, իսկ ուսուցանող թարգմանությամբ՝ Մ.Կաղանկատուացու, Սեբեոսի, Ղևոնդերեցի, Մխիթար Այրիվանեցու և այլ պատմիչների երկե-

⁶⁴ Տե՛ս К.Патканов, Ванские надписи и значение их для истории Передней Азии, Санкт-Петербург, 1881, Նույնի՝ О клинообразных надписях Ванской системы, открытых в пределах России, Санкт-Петербург, 1883:

⁶⁵ Տե՛ս Նույնի՝ Исследование о составе армянского языка, Санкт-Петербург, 1864, Նույնի՝ О диалектах армянского языка, филологический опыт, Санкт Петербург, 1869, Նույնի՝ О месте, занимаемом армянским языком в кругу индо-европейских, Тифлис, 1879:

⁶⁶ Տե՛ս Մխիթար Անեցի, Պատմութիւն: Սկիզբն, Գլուխք ԻԷ և յաւելումսք, ի լոյս ած՝ Զ.Պ., Սանկտ Պետերբուրգ, 1879, Թովմայի վարդապետ Արծրունոյ Պատմութիւն տանն Արծրունեաց, ի լոյս էած Զ.Պ., Սանկտ Պետերբուրգ, 1887:

փրկիչ վանքում պահվում էր 324, քաղաքի 9 եկեղեցիներում՝ 206, մասնավոր անձանց մոտ՝ 32, իսկ որոշ հայկական գյուղերում՝ 19 ձեռագիր: Նա, որ նկարագրել էր 581 ձեռագիր, եկեղեցական խորհրդին իր երախտագիտութունն է հայտնում ընձեռած հնարավորության համար⁷²:

Երկու տարի անց՝ 1904 թ., Ն.Մառը կրկին դիմում է եկեղեցական խորհրդին: Հիշեցնում է տակավին երկրորդ կուրսի ուսանող Սմբատին տրված հանձնարարութունը՝ Նոր Զուղայի ձեռագրերի նկարագրութունը հաջողությամբ կատարելու փաստը, և հավելում, որ նախորդ տարում նա հավաքել է Ղազախի գավառի վիմական արձանագրութունները՝ դրանով մեծապես նպաստելով իր կողմից կազմվող հայ և վրացական վիմագիր արձանագրութունների կորպուսի հրատարակության նախապատրաստմանը: Հայոց եկեղեցու պատմութունը լուսաբանելու և Սմբատի գիտական հասունացմանը նպաստելու նպատակով Ն.Մառը խնդրում է հնարավորութուններ ստեղծել, որ համալսարանն ավարտելուց հետո իր սանը ևս մեկ տարի մնա Պետերբուրգում: Այդ ընթացքում վերջինս հրատարակության կնիսապատրաստի Նոր Զուղայի ձեռագրերի նկարագրութունը, կկատարի մեկ գավառի վիմագրական հետազոտութուն, կնկարագրի Պարսկաստանի Ստեփան նահատակի եկեղեցու ձեռագրերը, իսկ ամռանը, երբ ինքը կլինի Անիում, նա որոշ ժամանակով կմասնակցի պեղումներին: Պրոֆեսորի առաջարկին խորհուրդն ընդառաջ է գնում⁷³:

Մայրաքաղաքների հայ հասարակության շրջանում մեծ հետաքրքրութուն էր նկատվում Հայաստանի պատմամշակութային, հատկապես հնագիտական ուսումնասիրության նկատմամբ: Մոսկվայի հնագիտական ընկերության (որի կազմում ընդգրկված էին հայեր) նախագահ կոմսուհի

⁷² Տե՛ս նույն տեղում, ք. 11:

⁷³ Տե՛ս նույն տեղում, ք. 21:

Ուվարովան 450 ուրբի է ուղարկում ընկերության կովկասյան բաժանմունքին, որպեսզի արշավախումբ կազմակերպվի և նկարագրվի Ախալքալաքի, Բորչալուի, Արդահանի, Արդվինի եկեղեցապատմական հուշարձանները⁷⁴: Այդ նույն ընկերությունը շատ բարձր է գնահատում Լազարյան ինստիտուտի դերը ինչպես ուսումնական գործընթացի, այնպես էլ... Արևելքին ծանոթացնելու հարցում: Եվ դա ոչ միայն գործնական, պետական-առևտրական նպատակների, այլ նաև գիտական՝ հին Արևելքը ուսումնասիրելու համար⁷⁵:

Պետերբուրգի՝ հնագիտությամբ հետաքրքրվող մի խումբ հայեր ձեռնարկում են ստեղծել «Անի» անվամբ ընկերութուն, որի նպատակն էր լինելու «ժողովել հնագիտական իրեր, հիմնել թանգարաններ, կատարել պեղումներ և այլն»⁷⁶: Մտադրութուն կար ընկերության կազմում ընդգրկելու վրացիների, անգամ մահմեդականների:

Մեծ էր հետաքրքրութունը մասնավորապես միջնադարյան Հայաստանի մայրաքաղաք Անիի ուսումնասիրության, նրա հնագիտական պեղումների նկատմամբ: 1905 թ. Ն.Մառը գրում է այն մասին, որ կայսերական հնագիտական հանձնաժողովին Անի քաղաքի պեղումների մասին իր տված զեկուցագրից եկեղեցական խորհրդին հայտնի է դարձել այդ փաստը, և խորապես ըմբռնելով դրա նշանակութունը՝ մեծ գումար՝ 2 հազար ուրբի է հատկացրել պեղումները շարունակելու համար: Ինքը խիստ շոյված է խորհրդի վստահութունից, ինչը համարում է հայ հասարակայնության թեկուզ մի հատվածի կարծիքի արտահայտութուն: Ինքը գտնում է, որ անհետաձգելի անհրաժեշտութուն է Անիում պարբերաբար պեղումներ կազմակերպելը:

⁷⁴ Տե՛ս Մշակ, 1902, 156:

⁷⁵ Տե՛ս Մատենադարան, Գաթողիկոսական դիվան, քրթ. 120, վավ. 191:

⁷⁶ Տե՛ս Մշակ, 1907, 4:

Այդ պարագայում, ինչպես գրում է Ն.Մառը, «Անի քաղաքը կստանա հսկայական ոչ միայն գիտատեսական նշանակութիւն բանասիրական, հնագիտական տարբեր գիտաճյուղերի համար, այլև գիտալուսավորական գործնական նշանակութիւն անմիջականորեն Հայ ժողովրդի և հետևաբար Հայոց եկեղեցու համար, քանի որ Հայոց եկեղեցին ժողովրդաազգային է (ընդգծումն իմն է – Վ.Բ.), և ինչը որ կարևոր է Հայ ժողովրդի համար, կարևոր է նաև նրա համար»⁷⁷: Պրոֆեսորը միաժամանակ իր գոհունակութիւնն է հայտնում խորհրդին ճարտարապետ Թորոս Թորամանյանին նյութական օգնութիւն ցույց տալու համար, որը մասնագիտական ստույգ չափագրութիւններ ու նկարահանումներ է կատարում:

1906 թ. խորհրդի նախագահ պրոֆ. Վարդան Վարդանյանը Ն.Մառին հայտնում է, որ պեղումները շարունակելու համար ընթացիկ տարում ևս արչավախմբին հատկացվել է 2 հազար ռուբլի գումար, և շնորհակալութիւն է հայտնում աշխատանքի հաջող ընթացքի և եկեղեցական խորհրդի նիստում կարգացած զեկուցման համար: Արչավախմբի պետը պեղումների մասին պարբերաբար զեկուցում էր խորհրդին: Նույն տարվա նոյեմբերին նա խորհրդին հայտնում է Գազկաչեն տաճարը պեղելու համար լրացուցիչ 700 ռուբլի հատկացումը ստանալու և նաև այն մասին, որ աշխատանքներն ավարտելուց հետո ինքը կզեկուցի խորհրդին⁷⁸:

Հայտնաբերված հնագիտական նյութերը կորստյան վտանգից զերծ պահելու նպատակով որոշվել էր տեղում կառուցել ժամանակավոր թանգարան: Խորհուրդը, տեղեկանալով, որ հովանավորների միջոցով ժողոված գումարը

⁷⁷ ՀԱԱ, ֆ. 399, գ. 1018, ք. 5:

⁷⁸ Տե՛ս նույն տեղում, ք. 15, 16:

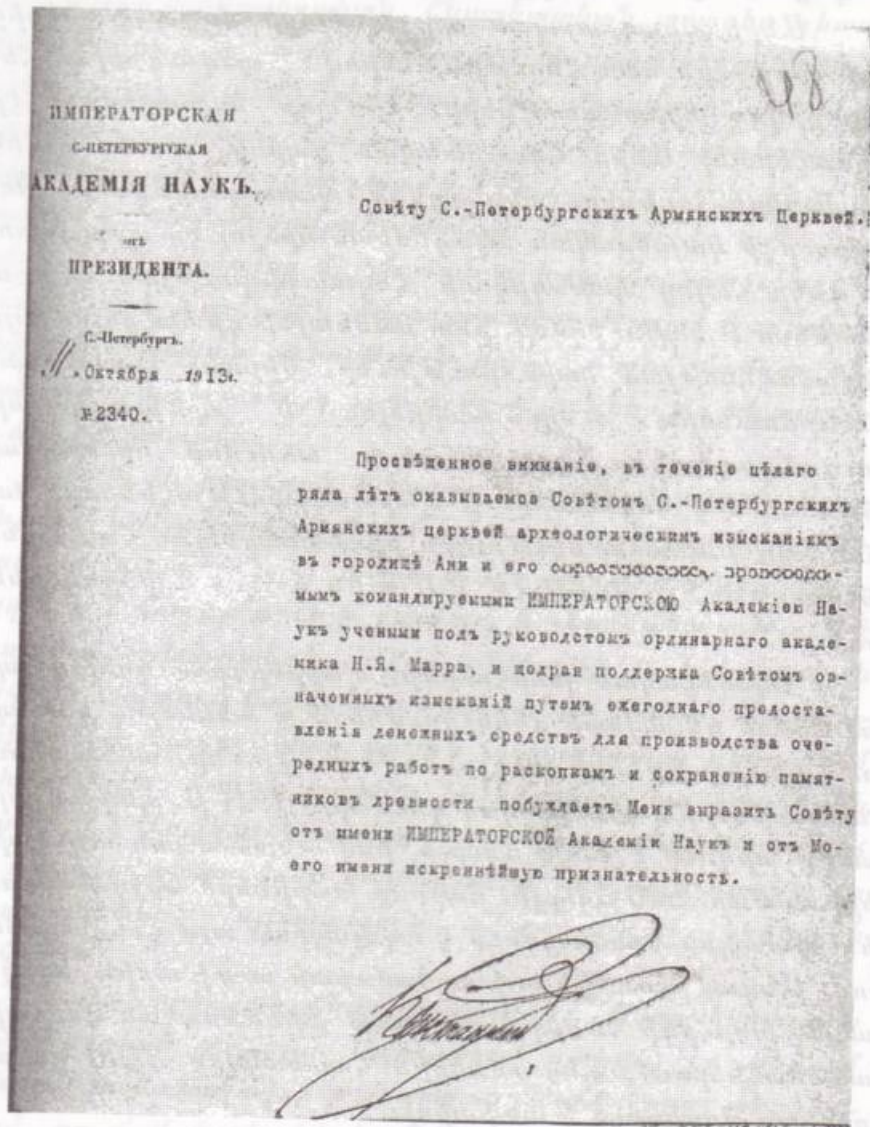
բավական չէ թանգարանի կառուցման համար, իր կողմից հատկացնում է 600 ռուբլի:

Անիի հնագիտական արչավախմբի մասնակիցներից բացի՝ քիչ չէին նաև հնութիւններով ու պեղումներով հետաքրքրվող երիտասարդները: Ն.Մառը նախաձեռնել էր կազմակերպել Անիի հնագիտական դպրոց, որտեղ լավ են դասախոսութիւններ, անցկացվեն պարապմունքներ: Պետերբուրգի կայսերական ակադեմիան որոշել էր այդ դպրոցը դնել Հայոց կաթողիկոսի հովանավորութեան ներքո: Մատթեոս Բ կաթողիկոսը, ըստ ամենայնի գիտակցելով այդ նախաձեռնութեան կարևորութիւնը, Շիրակի պատմական հուշարձաններն ուսումնասիրելու և արևելագետներ, բյուզանդագետներ պատրաստելու առումով սիրահոժար ստանձնում է հոգաբարձուի պարտականութիւնները: Կարևոր այդ նախաձեռնութիւնն իրականացնելու համար նա հաջողութիւն է մաղթում Ն.Մառին և նրա գործընկերներին⁷⁹:

Եկեղեցական խորհուրդը, պարբերաբար լսելով արչավախմբի ղեկավարի զեկուցումները և տեսնելով կատարվող աշխատանքների արդյունավետութիւնը, ավելացնում է պեղումներին հատկացվող գումարը: 1911 թ. պեղումների համար տրվում է 3500 ռուբլի, իսկ տնտեսական այլ ծախսերի համար՝ 500 ռուբլի: Հաջորդ տարիների արչավախմբերին մշտապես հատկացվում է ավելացրած այդ գումարի չափով: Անգամ Առաջին աշխարհամարտի տարիներին՝ եկեղեցական խորհրդի համար ստեղծված ֆինանսական դժվարին ժամանակներում, պեղումներին հատկացվող 3500 ռուբլի գումարը թողնվում է անփոփոխ:

⁷⁹ Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 57, գ. 2, գ. 921, ք. 3: Անիի պեղումների ընթացքի վերաբերյալ Ն.Մառի նամակների մասին տե՛ս Мирзоян С., Письма Н.Я.Марра об археологических раскопках в Ани (1904–1917 гг.). – ԼՀԳ, 1979, 12, էջ 93–108:

Անի քաղաքի Հնագիտական ուսումնասիրութեան նկատմամբ եկեղեցական խորհրդի դիրքորոշումը հավանու-

թյան, ավելին, դրվատանքի էր արժանանում: Այն դուրս չէր մնում անգամ Պետերբուրգի կայսերական ակադեմիայի ուշադրութեանը: Ակադեմիայի պրեզիդենտ Կոնստանտին Ռոմանովը 1913 թ. հոկտեմբերի 11-ին հատուկ գրութեամբ

ակադեմիայի և անձամբ իր անունից երախտագիտութեան է հայտնում եկեղեցական խորհրդին ակադեմիայի կողմից գործուղված ակադեմիկոս Ն. Մառի գլխավորութեամբ Անի քաղաքի պեղումներին տարիներ շարունակ առատաձեռն օգնութեան ցույց տալու և անցյալի հուշարձանները պահպանելու համար⁸⁰:

Եկեղեցական խորհուրդը 1913 թ. նոյեմբերի 26-ին հատուկ գրութեամբ Ն. Մառին տեղեկացնում է հետևյալի մասին: Նկատի առնելով նրա 25-ամյա վիթխարի վաստակը Հայ բանասիրութեան ու Հայ եկեղեցու պատմութեան ուսումնասիրութեան ասպարեզում՝ Պետերբուրգի համալսարանի արևելյան ֆակուլտետում հիմնել է պրոֆ. Նիկողայոս Մառի անվան կրթաթոշակ՝ 600 ռուբլի գումարի չափով: Միաժամանակ հայտնում է, որ նրա անվան կրթաթոշակը այդ տարում տրվում է նույն ֆակուլտետի Հայ-վրացական բաժնի ուսանող Վահան Տեր-Գրիգորյանին (Տերյանին):

Արշավախմբի պետը մշտապես հաշվետու էր լինում խորհրդին ոչ միայն պեղումների արդյունքների, այլև անգամ նախատեսվող աշխատանքների մասին: Անիի 13-րդ արշավախումբը, որը հավանութեան էր արժանացել կայսերական ակադեմիայի կողմից, Ն. Մառը համաձայնեցնում է նաև եկեղեցական խորհրդի հետ: Խորհրդի նախագահ Վ. Վարդանյանին հղած նամակում նշում է, որ ինքն անհետաձգելի գործերով լինելու է Հյուսիսային Կովկասում: Արշավախմբին անմիջական մասնակցութեան ունենալ չի կարող, սակայն իր աշակերտներն արշավախմբի փորձված անդամների հետ կաշխատեն ոչ պակաս արդյունավետութեամբ: Նրանց հանձնարարված է ստույգ գրանցել պեղումների ընթացքը: Ավարտուն վիճակում հրատարակութեան պատրաստել արքունական եկեղեցու գծագրերն ու նկարնե-

⁸⁰ Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 399, ց. 1, գ. 1018, ք. 18:

րը: Արշավախմբի ավարտին բոլոր կատարված աշխատանքները տեղում իր կողմից կնայվեն ու կընդունվեն⁸¹:

Տեղեկանալով, որ խորհուրդը առանց նախորդ տարվա պեղումների մասին զեկուցում լսելու ֆինանսավորել է 16-րդ արշավախումբը (1917 թ.), Ն.Մառն իր գոհունակութունն է հայտնում և ներկայացնում Անիի Հնությունների թանգարանի 1916 թ. գործունեության արդյունքները: Նա նշում է, որ գիտական մասի ուրվագծումը ի հայտ է բերում Հետաքրքիր կանխատեսումներ՝ բնութագրելու արևելաքրիստոնեական, մասնավորապես հայկական արվեստը: Այդ տարում արշավախումբը գործել է կայսերական ակադեմիայի կողմից հատկացված 5 հազար ռուբլի, եկեղեցական խորհրդի կողմից հատկացված 3500 ռուբլի և քաղաքացի Ա.Ֆրիկյանի կողմից տրված 1000 ռուբլի գումարներով: Ապա արշավախմբի պետը նկարագրում է կատարված բոլոր գործերը: Արշավախմբին մասնակցել են ուսանող Ն.Տոկարսկին, լուսանկարիչ Ա.Վրույրը և հնագիտական աշխատանքների գծով Ն.Մառի տեղակալ Գ.Չուբինովը⁸²:

Հաջորդ տարում խորհրդի՝ նույնչափ գումարով արշավախմբին ֆինանսավորելու առիթով Ն.Մառն իր խորին շնորհակալությունն է հայտնում դժվարին ժամանակներում Հետևողականորեն գիտամշակութային այդ ձեռնարկմանն աջակցելու համար: Եվ դա այն պարագայում, նշում է նա, երբ դեռևս մտավոր լայն շրջաններում և իշխանության ոլորտներում շատ քչերն են կատարվող պեղումների նշանակությունը խորապես ըմբռնում⁸³:

Կատարված պեղումների արդյունքներն ամփոփվեցին 1934 թ. հրատարակված «Անի» աշխատությունում⁸⁴:

⁸¹ Տե՛ս նույն տեղում, ք. 53:

⁸² Տե՛ս նույն տեղում, ք. 55-56:

⁸³ Տե՛ս նույն տեղում, ք. 35:

⁸⁴ Տե՛ս Н.Я.Марр, Ани: книжная история города и раскопки на месте городища, Ленинград, Москва, 1934:

* * *

Պետերբուրգի եկեղեցական խորհրդի աջակցությանն էին դիմում տարատեսակ մեծ ու փոքր, այդ թվում նաև հաճախ սոսկ անձնական բնույթի խնդիրներով: Այդ հարցերը համակողմանիորեն քննարկվում էին խորհրդի նիստերում, բայց դրական ընթացք էին ստանում առաջին հերթին հասարակական նշանակություն ու հնչեղություն ունեցող արժեքավոր գործերը:

1891 թ. «Ազգագրական Հանդեսի» խմբագիր Երվանդ Լալայանը ներկայացնում է հայկական Հինգ գավառների ազգագրական նյութերն իր կողմից հավաքելու և տպագրելու պարագան և խնդրում 3 հազար ռուբլի գումար հետագա աշխատանքների համար: Նա շեշտում է նաև այն հանգամանքը, որ Անդրկովկաս մուտք գործած երկաթուղիները մի քանի տարվա ընթացքում կկերպարանափոխեն հայկական կյանքն ու կենցաղը, ուստի անհրաժեշտ է փրկել այդ նյութերը կորստից⁸⁵: Խորհուրդը դժվարանում է կողմնորոշվել, ուստի կարծիքի է ուղարկում բանիմաց մասնագետներից Մեսրոպ վարդապետ Տեր-Մովսիսյանին: Վերջինս ներսիսյան դպրոցում եղել էր Ե.Լալայանի դասընկերը, միասին մանկավարժությամբ էին զբաղվում, ուստի և քաջատեղյակ էր նրա կյանքին ու գործին: Նա Ե.Լալայանին բոլոր կողմերով բնութագրող ծավալուն կարծիք է ներկայացնում՝ նշելով, որ Ե.Լալայանն ազգագրության մեջ մասնագիտացել է Շվեյցարիայում, ապա Փարիզում, որտեղ ընտրվել է Մարդաբանական ընկերության թղթակից անդամ: Հիմնավոր պատրաստվածությամբ և մեծ նվիրումով մի քանի տարում՝ 1896 թ. մինչև 1900 թ., հրատարակել է Հայաստանի տարբեր գավառներին վերաբերող 6 գիրք: Նա ջանացել է ներկայացնել հայ ժողովրդի կյանքը՝

⁸⁵ Տե՛ս ՀԱՍ, ք. 399, գ. 1, գ. 1001, ք. 1:

իր բոլոր դրսևորումներով: Ապա Մ.Տեր-Մովսիսյանը բերում է Ե.Լալայանի խոսքերը ապագա ծրագրերի մասին. «...Հանդէսը կը դառնայ ժողովրդական կեանքի մի ճշմարիտ հայելի, մի շտեմարան, որտեղից վիպասանն իւր նիւթը կ'վերցնէ ազգային վէպ ստեղծելու..., լեզուաբանը բառեր ու ոճեր կ'քաղէ..., հրապարակախօսն և հոգևորականն ազգի վէրքերը կ'նկատեն..., բժիշկը նրա ցաւերը կ'տեսնէ..., ուսուցիչը մանկան ընտանեկան կեանքը կ'ը/մբռնէ..., իսկ գիտնականը իւր նիւթը կ'վերցնէ գծելու էվոլյուսոնի օրէնքները»⁸⁶: Վերջում Մ.Տեր-Մովսիսյանը ներկայացնում է հրատարակված հատորների բովանդակութիւնը, կառուցվածքը, հեղինակի ջանասեր նվիրումը և իր կարծիքն ավարտում հետևյալ խոսքերով. «Եր.Լալայանի հինգ տարուայ տոկուն, նիւթական և անձնական զոհաբերութիւններով լի և բեղմնաւոր աշխատանքը արժանի է թէ մասնաւոր և թէ հասարակական հաստատութիւնների բարոյական և նիւթական խրախուսանքին և իմ խորը համոզմամբ ով կ'կատարէ և ցոյց կ'տայ այդպիսի օգնութիւն, նա կարող է հաւատացած լինել, որ հայ գրականութեան մի արդիւնաւետ մշակի օգտակար աշխատանքն է խրախուսել»⁸⁷:

Եկեղեցական խորհուրդը կրկին քննարկում է և հենվելով Ե.Լալայանի ու նրա աշխատանքների մասին հույժ դրական կարծիքի վրա՝ «Ազգագրական Հանդեսի» տպագրութեան համար առանձնացնում է 3 հազար ուրբլի՝ յուրաքանչյուր հատորին 500 ուրբլի հատկացնելու պայմանով⁸⁸: Տարիներ անց՝ 1908 թ., «Հայոց ազգագրական ընկերութեան» նախագահ Ալեքսանդր Մելիք-Ազարյանը հայտնում է խորհրդին, որ վերջինիս կողմից ընկերութեանը հատկացրած 1000 ուրբլին տրվել է Ե.Լալայանին, որը

⁸⁶ Նույն տեղում, ք. 2:

⁸⁷ Նույն տեղում, ք. 3:

⁸⁸ Տե՛ս նույն տեղում, ք. 10:

թողել է լավ վարձատրվող ներսիսյան դպրոցի ուսուցչութիւնը և ամբողջովին նվիրվել հայկական նոր գավառների նյութերի հավաքմանն ու «Ազգագրական Հանդեսի» հատորների տպագրմանը: Ա.Մելիք-Ազարյանը խնդրում է 1909 թ. ևս ընկերութեանը հատկացնել 1000 ուրբլի՝ Ե.Լալայանին փոխանցելու նպատակով⁸⁹:

Արդեն պատերազմի ժամանակ՝ 1915 թ., Ե.Լալայանը խորհրդին տեղեկացնում է իր կողմից ուղարկված գրքերի և այն մասին, որ շուտով՝ պատերազմի ավարտից հետո, ձեռնամուխ է լինելու Վանի վիլայեթի, Մուշի տեղագրական և ազգագրական նյութերի հավաքմանը, ձեռագրերը նկարագրելուն: Նա խնդրում է միջոցներ հատկացնել՝ տպագրելու «Ազգագրական Հանդեսի» 26-րդ գիրքը: «Յուսալով որ Մեծարգոյ Խորհուրդը որպէս իմ միակ մեկենասը, — գրում է նա, — չի թողնիլ ինձ իղձերիս կատարման կէս ճանապարհին, ես մերժեցի ինձ առաջարկուած Թիֆլիսի կովկասեան թանգարանի վերատեսչի օգնականի պաշտօնը, որ յետոյ յանձնեցին Սմբատ Տէր Աւետիսեանին»: Այդ հարցը լուծում է ստանում⁹⁰:

Եկեղեցական խորհուրդն առնչվել և իր նպաստն է բերել նաև հայագիտական միացյալ արժեքավոր աշխատութեան՝ Գյուտ քահանա Աղանյանցի «Դիւան հայոց պատմութեան» բազմահատորյակի հրատարակութեանը:

Մայրաքաղաքների հայկական եկեղեցիների հոգաբարձու Ս.Աբամելիք-Լազարյանը 1900 թ. դեկտեմբերի 12-ին եկեղեցական խորհրդին հայտնում է այն մասին, որ իրեն վեհափառ հայրապետը խնդրել է դիմել խորհրդին, որ միջոցներ գտնի և իրականացնի «Դիւանի» 5-րդ հատորի հրատարակութիւնը: Երկրորդ՝ 1901 թ. մարտի 8-ի գրութեամբ հոգաբարձուն խորհրդին տեղեկացնում է, որ նոր

⁸⁹ Տե՛ս նույն տեղում, ք. 32:

⁹⁰ Տե՛ս նույն տեղում, ք. 75-76:

Նախիջևանի և Բեսարաբիայի թեմի առաջնորդը շատ բարձր է գնահատում Գ.Աղանյանցի աշխատությունը, որի 5-րդ հատորը նվիրվում է Հովհաննես Լազարյանի մահվան 100-ամյակին: Նա խնդրում է խորհրդին քննարկել այդ հարցը և հնարավորություն ստեղծել հատկացնելու 1000 ռուբլի գումար, իսկ «Դիւանի» հրատարակված հատորներից 50-ական օրինակ ձեռք բերելու հարցը կարող են քննարկել հեղինակի հետ⁹¹:

Տարիներ անց Գ.Աղանյանցը, գոհունակություն հայտնելով 5-րդ հատորի տպագրության համար և հավելելով, որ ժողովածուի 8-րդ հատորը լույս է տեսել Բաքվի հայոց մշակութային խորհրդի նպաստով, նշում է, որ իր մոտ պատրաստ են մինչև 15-րդ հատորները, և խնդրում է հոգալ հատորներից մեկի հրատարակության ծախսերը: Խորհուրդն ընդառաջում է հեղինակին և գումար է փոխանցում նաև նախորդ հրատարակություններից օրինակներ ստանալու համար⁹²:

* * *

Գիտություն զարգացման առաջադեմ կենտրոններ դարձած ռուսական մայրաքաղաքներում իշխող ընդհանուր մթնոլորտը, հայ գիտակրթական մտավորականության առկայությունը, Պետերբուրգի եկեղեցական խորհրդի՝ Հայագիտությունը խթանելու հետևողական դիրքորոշումը հայկական համայնքները դարձրել էին համազգային գիտական խնդիրներ արժարժող կարևոր օջախներ: Հիշատակենք այդ հանգամանքը հատկանշող կարևոր մի իրադարձություն:

Ինչպես հայտնի է, ցարական Ռուսաստանը Հայ հեղափոխական դաշնակցության կողմից «սեպարատիզմի», պետական հեղաշրջում նախապատրաստելու շինծու մեղա-

⁹¹ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 1100, ք. 1, 4:

⁹² Տե՛ս նույն տեղում, ք. 10, 23:

դրանքով կալանավորել էր 159 հայ քաղաքացիների, որոնց թվում էր նաև Հովհաննես Թումանյանը: Հայկական ոգով լիաթոք շնչող հայկական գաղութը մեծ ոգևորություն էր ընդունում մեծ գրողի՝ Պետերբուրգում գտնվելու հանգամանքը:

1912 թ. մարտի 22-ին կալանքից ազատվելուց հետո նրա հետ ջերմ հանդիպումներ են ունենում քաղաքի ամենատարբեր շրջանները: Հայկական ակումբում Հ.Թումանյանի պատվին մեծ խնջույք է կազմակերպվում: Բանաստեղծն այցելում է դպրոց, որտեղ երգչախումբը նրա համար կատարում է «Մեր հայրենիքը», «Զեյթունցիների քայլերգը», ներկայացնում են «Շունն ու կատուն»⁹³:

Մեծ գրողը բաց չէր թողնում Պետերբուրգում գտնվելու պատեհ առիթը տեղի մտավորականների հետ հանդիպելու և հատկապես գիտամշակութային կարևոր իր մտահղացումներին գործնական բնույթ հաղորդելու համար: Նա հանդիպումներ է ունենում ռուս բանաստեղծ Վ.Կորոլենկոյի, նկարիչներ Բրոդսկու, Լանսերեի, Լյուբիմովի, Վարդգես Սուրենյանցի և ուրիշների հետ: Քանիցս հանդիպում է ակադեմիկոս Ն.Մառի հետ: Նրան խիստ մտահոգում էր ժողովրդին լուսավորելու, նրա հետամնացությունը հաղթահարելու հարցը: Հոգևոր գործիչ բանասեր Մ.Տեր-Մովսիսյանին ուղղած նամակում Հ.Թումանյանը խորհուրդ է տալիս գիտություն բնագավառում Ն.Մառին օգտագործելու անհրաժեշտության մասին և ավելացնում. «Գիտություն, գիտություն. տգիտության մեջ

⁹³ Տե՛ս Հովհաննես Թումանյան, ԵԼԺ, հ. 10, Երևան, 1999, էջ 144: «Հրավիրեցին այստեղի գաղութի մանկական ցերեկույթին, – գրում է բանաստեղծը Նվարդ Թումանյանին: – Մի երեխա առաջ եկավ իրեն մման պատիկ մի ճառ ասավ ինձ ու ծաղիկներ տվեց, իհարկե, ես էլ համբույրներով ընդունեցի: Ներկայացրին «Շունն ու կատուն», հետո շարքով մի խումբ երեխաներ եկան ինձ – համբուրվեցինք ծափերի տակ»:

տառապում ենք: Էսքան էլ տգիտություն. ոչ մեզանից բան գիտենք, ոչ աշխարհքից: Ինչի՞ն մասն է»⁹⁴: Հայագետ Գալուստ Տեր-Մկրտչյանին հասցեագրած նամակում Հ.Թումանյանը գրում է. «Ախր շատ ենք անգետ ու կույր – գյուղից մինչև քաղաք, հոգևորական – աշխարհական, գրող ու ընթերցող տգե՛տ, տգե՛տ, ամեն բանից, սկսած մեզանից, մեր պատմությունից, մեր կյանքից»⁹⁵:

Դպրոցի աշակերտների հետ հանդիպումների մասին նվարդ Թումանյանին գրած նամակն ավարտվում էր հետևյալ խոսքերով. «Բայց ամենից լավն էն էր, որ երեք գիշեր Հայոց պատմության ֆոնդի ժողովն ունեցանք – ընտրվեց հանձնաժողով և գործս, ինձ թվում է, արդեն ունեցավ սկիզբը ու կերթա»⁹⁶: Հ.Թումանյանը նախնական կալանքից ազատվելուց մի քանի օր անց գրում է «Հայոց պատմություն» և «Հայագիտության ազգային ֆոնդ» հոդվածները: Դրանցում բարձրացրած հարցերը, հավանական է, մտորել ու գրել էր կալանքում եղած օրերին, մանավանդ որ հոդվածներում շոշափած հիմնախնդիրներն իրեն զբաղեցնում էին վաղուց, ինչի մասին գրել էր Գ.Տեր-Մկրտչյանին դեռևս 1891 թ. հոկտեմբերին ուղղած նամակում⁹⁷: Առաջին հոդվածում նշում է, որ հայ ժողովուրդն անծանոթ է իր պատմությանը, «չգիտի թե ո՞վ է ինքը, ո՞ր տեղից է գալիս և ո՞ւր է գնում: Հոգեկան ու մտավոր կուրություն մեջ այս տեսակ ժողովուրդը անուղեցույց խարխափում է»⁹⁸:

Պետերբուրգի Հայ համայնքի նշանավոր դեմքերի ու գիտնականների մասնակցությամբ ժողով է հրավիրվում, որտեղ քննարկվում է Հայոց պատմության և Հայագիտության ազգային ֆոնդ կամ ուղղակի Հայագիտության ազ-

⁹⁴ Նույն տեղում, էջ 149:

⁹⁵ Նույն տեղում, էջ 151:

⁹⁶ Նույն տեղում, էջ 145:

⁹⁷ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 129:

⁹⁸ Նույն տեղում, հ. 6, Երևան, 1994, էջ 355:

գային ֆոնդ ստեղծելու հարցը: Հ.Թումանյանը հոդվածում ֆոնդի նպատակն ու անելիքները, ասել է թե Հայագիտության խնդիրները այնքան խոր ու համակողմանի, միաժամանակ այնքան խելամիտ ու ստույգ է բնութագրել, որ 100 տարի անց դրանք լիովին այժմեական են հնչում: Ահա թե ինչու մեծ մտածողի խոսքերը, թեև ծավալուն, մեջբերում ենք ամբողջությամբ: Հայագիտության ազգային ֆոնդի նպատակն է լինելու.

«Հավաքել, թարգմանել, ուսումնասիրել և հրատարակել .

1. Հայկական, հունական, հռոմեական, ասորական, պարսկական, արաբական, վրացական, ռուսական և այլ ազգերի պատմագիրների տեղեկությունները հայ ազգի մասին:

2. Ռուսական, տաճկական, պարսկական և այլ տերությունների պետական դիվանատներում-արխիվներում գտնվող Հայոց պատմագրության վերաբերյալ նյութերն ու դոկումենտները:

3. Էջմիածնի ամենայն Հայոց կաթողիկոսության և Սսի ու Ախթամարի կաթողիկոսարանների, Պոլսի ու Երուսաղեմի պատրիարքարանների, այլև Հռոմի Վատիկանի և այլ հոգևոր իշխանությունների արխիվների հայոց պատմության վերաբերյալ դոկումենտներն ու նյութերը:

4. Էջմիածնի, Վենետիկի, Վիեննայի, Պետերբուրգի, Բեռլինի, Փարիզի, Լոնդոնի և այլ տեղերի թանգարանների ու մատենադարանների հայոց պատմության վերաբերյալ նյութերն ու ձեռագիրները և հայոց վանքերի ու հին հիշատակարանների արձանագրությունները:

5. Հայոց լեզվի, կրոնի, հին ու նոր բանավոր և գրավոր գրականության, երաժշտության, նկարչության, ճարտարապետության և այլ արվեստների վերաբերյալ նյութերն ու ուսումնասիրությունները:

6. Հայն ծավալ տալ պեղումներին և հրատարակել նրանց արդյունքներն ու հետազոտությունները:

7. Հավաքել հայոց և օտար մամուլի մեջ եղած հայոց պատմության համար կարևոր նյութերն ու տեղեկությունները:

8. Բոլոր նյութերը հավաքել էջմիածին և այնտեղ ամեն հարմարություն տալ այս գործով պարապող ձեռնհաս մարդկանց:

9. Սրա համար կազմել մի ընկերություն կամ կապել այս գործը եղած ազգային հիմնարկություններից մեկի հետ:

Եվ 10. Որովհետև այս ամենը երկար տարիների կատարելիք գործեր են՝ առանձին ուշք դարձնել ըստ կարելու շուտով տալու վերջին դարերի պատմությունը՝ հայերը Ռուսաստանում, հայերը Տաճկաստանում, հայկական գաղթականությունը և հայկական խնդիրը»⁹⁹:

Ժողովում ընտրվում է հանձնաժողով, որի կազմում էին ակադեմիկոս Ն.Մառը, պրոֆեսորներ Վ.Վարդանյանը, Գարագաշը, Ն.Ադոնցը, պետական խորհրդի, դումայի անդամներ Ա.Ղուկասյանը, Ս.Տիգրանյանը, նկարիչ Վ.Սուրենյանցը և Պատկանյանը:

Հայագիտության ուղղությամբ լայն ձեռնարկումների հարցը Հ.Թումանյանին հանգիստ չէր տալիս անգամ Թիֆլիս վերադառնալուց հետո: Բանաստեղծը Թիֆլիս է հասնում 1912 թ. ապրիլի 19-ին, իսկ ապրիլի 25-ին այդ խնդիրներին նվիրված հատուկ նամակով կապվում է Ն.Մառի հետ: Ներողություն է խնդրում, որ իրենց վերջին հանդիպման ժամանակ պայմանավորվածությունը (մինչև Մոսկվայում չստեղծվի հանձնաժողով, այնտեղից չհեռանալ) չկարողացավ կատարել, և հայտնում, որ Մոսկվայում էլ այդ գաղափարը շատ են հավանել: «Մոսկվացիք պնդե-

⁹⁹ Նույն տեղում, էջ 356-357:

ցին, - գրում է Հ.Թումանյանը, - գրական ու պատմագրական ֆոնդը միացնելու վրա և հայկական ակադեմիայի խնդիրն ավելի որոշեցին: Հատկապես պ. Ստ.Մամիկոնյանը, որ, ինչպես գիտեք, քաջածանոթ է հայոց դպրոցական գործերին...»: Ապա Ն.Մառին խորհուրդ է տալիս հարցը գործնական հողի վրա դնելու համար օգտագործել շուտով Պետերբուրգ մեկնող Ամենայն հայոց կաթողիկոսին: Հ.Թումանյանը Հայագիտության զարգացումը, իրավամբ, առաջին հերթին կապում էր Ն.Մառի հետ: «Դուք լինելու եք գլխավոր դերակատարը, - շեշտում էր նամակում, - և ես սրտանց ուրախ եմ, որ հայկական ակադեմիայի և Հայագիտության գործը մեր մեջ հաջողելու է Ձեր ձեռքով և կապվելու է ընդամիշտ Ձեզ՝ հետ, որ այնքան վայելուչ ու գեղեցիկ գալիս է Ձեր սիրելի անձնավորությանը, Ձեր՝ գիտությանն ու Հայագիտությանն արած անգնահատելի ծառայություններին և Ձեր մեծ պատրաստությանն ու հմտությանը»¹⁰⁰:

Ապա նամակով Հ.Թումանյանը դիմում է Մ.Տեր-Մովսիսյանին, որը ուղեկցում էր Պետերբուրգ մեկնող Գևորգ Ե նորընտիր կաթողիկոսին: Նրան խնդրում է Հայագիտության հարցով լրջորեն զբաղվել և օգտագործել Ն.Մառին. «Ա՛յ մարդ ինչքան բան ունեի խոսելու, կարծում էի կգաս Թիֆլիս, բայց չմոռանաս Պետերբուրգում էդ Հայագիտության թե հայկական ակադեմիայի խնդիրը: Իհարկէ, Մառի հետ կխոսես: Տո էդպես էլ լավ մարդ կլինի՞: Երբ է շատանալու էդ տեսակ մարդկանց թիվը - համ լավ մարդ, համ գիտնական»¹⁰¹:

Նույն ոգով նամակ է ուղարկում էջմիածին՝ Հայագետ Գ.Տեր-Մկրտչյանին, նրան ևս հորդորում այդ գործում ակտիվ դերակատարություն ունենալու և Ն.Մառին օգտագործելու մասին: «Բո և մի երկու հոգու մասին, -

¹⁰⁰ Նույն տեղում, հ. 10, էջ 146-147:

¹⁰¹ Նույն տեղում, էջ 149:

գրում է Հայագիտության զարգացմամբ մտահոգ Հայրենասեր բանաստեղծը, – շատ ենք խոսել Մառի, այդ շատ լավ մարդու հետ: Եթե կարողանայինք այն տեսակ մի գործ կատարել, այսինքն ճիշտ որ գիտության մի ակադեմիա ունենալ և Մառն էլ այնտեղ... Նա ինքն էլ շատ է ուրախ և ուրախության էլ ընդունեց Պետերբուրգի Հանձնաժողովի անդամությունը, կանի ամեն բան, ինչ հնարավոր է, և վերջապես այնքան բան է անում – միայն մենք չկանք: Սրանից էլ լավ դեպք չի կարող լինել, որ մենք էլ ազգովին մի շարժվենք գիտության համար»¹⁰²:

Մեծ գրողն ու մտածողը, լավ իմանալով ռուսական մայրաքաղաքների Հայկական Համայնքների գիտակրթական բարձր մակարդակ ունեցող մտավորականության ներուժը, հենց այդտեղ էր բարձրացնում Հայագիտության՝ որպես ժողովրդի ինքնությունը հատկանշող, նրա ազգային դիմագիծը պահպանող կարևոր մի ուղղության զարգացման հիմնախնդիրները: Որքան խոր ու մարգարեաբար էր կանխատեսում քաղաքակրթության զարգացման ուղենիշը, որ տակավին մեկ դար առաջ բարձրացնում էր ազգային ակադեմիա հիմնելու հարցը: Նա լուսավորություն տարածելու, ժողովրդին խավարից հանելու հարցերում յուրովի շարունակում էր Մոսկվայի և Պետերբուրգի Հայկական Համայնքների լիբերալ գործիչների գաղափարախոսությունը, բայց առավել գործնական, ընդգրկուն և ապագային միտված առավել խորաթափանց կանխատեսումներով:

Մայրաքաղաքում հայտնվելու առիթից օգտվելը և Հայագիտությունը զարգացնելու, այն օրակարգի հարց դարձնելու Հ.Թումանյանի մտահղացումը միանգամայն հիմնավորված էր: Ռուսական մայրաքաղաքները դարձել էին Հայ գիտամշակութային կյանքի զարգացման կենտրոններ: Այդտեղ Հայոց պատմության, բանասիրության, առ-

¹⁰² Նույն տեղում, էջ 151:

հասարակ մշակույթի ուղղություն կատարվող աշխատանքները մեծապես խթանվում էին երկու քաղաքներում հիմնված Հայկական տպարանների միջոցով:

* * *

Հայերեն գրականության տպագրման գործը Պետերբուրգում ավելի շուտ սկզբնավորվեց, քան Մոսկվայում: Գրիգոր Խալիբարյանն իր տպարանը Լոնդոնից 1781 թ. տեղափոխեց Պետերբուրգ: Մայրաքաղաքում այն գործեց ութ տարի, ապա Հովսեփ Արղունյանի ջանքերով տեղափոխվեց Նոր Նախիջևան, այդտեղից էլ՝ Աստրախան: Ռուսահայերի այդ առաջին տպարանի մասին շատ է գրվել: Նշենք միայն, որ Պետերբուրգում գտնվելու տարիներին տպագրվեց 18 աշխատություն: Դրանք ծառայում էին երկու նպատակի. դասագրքեր, ձեռնարկներ, բառարաններ՝ մանուկներին ուսուցանելու և ռուսաց լեզվին տիրապետելու համար, աշխատություններ՝ ուղղված երկու ժողովուրդների պատմությունն ու մշակույթին փոխադարձ ծանոթացնելուն: Հրատարակված գրքերի թվում էր Գ.Խալիբարյանի Հայ-ռուսերեն բառարանը, որը կրում էր «Գիրք, որ կոչի շաւիղ լեզուագիտութեան» խորագիրը: 1788 թ. հրատարակվում է կլեոպատրա Սարաֆյանի «Գիրք, որ կոչի բնալի գիտութեան» ուսուց-բառարանը, որը նախատեսված էր և՛ կրթություն ունեցող երեխաների, և՛ բնակչության տարբեր խավերի համար: Նրա աշխատության մեջ թարգմանված են ոչ միայն առանձին բառեր, այլև արտահայտություններ՝ առաջին խոսակցություն՝ *первыи разговор*, հավիտենական կյանք՝ *вечная жизнь*, երկնային թագավորություն՝ *царство небесное* և այլն: Գիրքն ուներ հիմնականում դպրոցականներին ուղղված գրուցարան, որով ուսուցանում էր կիրթ վարվեցողություն: Ենթադրվում է, որ Կ.Սարաֆյանը նշանավոր վաճառական-արդյունաբերող, Հայաստանի

ազատագրման նախագծի հեղինակ Մովսես Սարաֆյանի դուստրն էր: Նա կիրթ ու գրագետ անձնավորություն էր և հետամուտ էր, որ հայրենակիցներին ուսուցանե լեզու և բարեվայելուց վարվեցողություն ուսուցանվի¹⁰³: Հրատարակվում են Եղիշեի «Վարդանի և Հայոց պատմության մասին» երկը, Ներսես Ծնորհալու և ուրիշ հեղինակների գործերը:

Հրատարակվում են (1786 թ.) գինվորական Վառլամ Վահանովի թարգմանությունը Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» գրքի վերջին մասը՝ «Ողբ Հայաստանի մասին», և այլ թարգմանություններ:

Հաջորդ հարյուրամյակի սկզբին Աստրախանի հոգևոր գործիչ, տպագրիչ Հովսեփ Հովհաննիսյանը Պետերբուրգում Ս.Կատարինե եկեղեցու երկրորդ հարկում հիմնում է հայկական տպարան¹⁰⁴: Այդ տպարանում տպագրվում են տասից ավելի գրքեր: Դրանց թվում էին Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» ուսուցիչական ամբողջական բնագիրը, Գևորգ Խուրովի՝ ուսուցիչական ընթացակարգի գրված «Հայաստանում հիշարժան իրադարձությունների նկարագրությունը»: Հրատարակվում են նաև կենսագրական բնույթի «Հարություն Արարատյանի կյանքը» գիրքը և այլ աշխատություններ: Պետերբուրգում հրատարակչական բեղուն գործունեություն էր ծավալել Հ.Արղունյանի

¹⁰³ Մալոմե Արեշյանը, հենվելով Պետերբուրգի մարզային արխիվի որոշ տվյալների վրա, գտնում է, որ Ս.Կատարինե եկեղեցում կար դպրոց, և Կ.Սարաֆյանը հենց այդ դպրոցի երեխաների, ինչպես նաև մյուս բնակավայրերի երեխաների համար էր դասագիրք տնդոմ (տե՛ս Ս.Գ.Արեշյան, Армянская печать и царская цензура, Ереван, 1957, էջ 17-18):

¹⁰⁴ Կամսար Գրիգորյանը տպարանի հիմնադրման տարեթիվը համարում է 1805 թ. (տե՛ս Կ.Գրիգորյան, նշվ. աշխ., էջ 113), Ռաֆայել Իշխանյանը՝ 1810 թ. (տե՛ս Ռ.Իշխանյան, Հայ գիրքը, Երևան 1981, էջ 136), իսկ Ս.Արեշյանը՝ 1812 թ. (տե՛ս Ս.Գ.Արեշյան, նշվ. աշխ., էջ 18): Տվյալ պարագայում մի քանի տարվա տարբերությունը էական նշանակություն չունի:

մերձավոր օգնականներից Մարգար Խոջենցը, որը գեղարվեստական գործեր էր թարգմանում ու հրատարակում:

XIX դ. Պետերբուրգում հիմնվեցին հայկական նոր տպարաններ, և հայագիտական ու թարգմանական գրականության հրատարակությունը լայն թափ առավ:

Մոսկվայում մի փոքր ավելի ուշ՝ XIX դ. 20-ական թթ., հատկապես 1829 թ. Լազարյան ճեմարանի տպարանը հիմնելուց հետո սկսվեց գրատպությունը: Մոսկվայում լույս տեսած առաջին գրքերից էին Հարություն Ալամդարյանի «Ռուս-հայերեն» բառարանը, Միքայել Սալլանյանի «Քերականություն գրաբար լեզուի հայոց» և բազմաթիվ դասագիրք-ձեռնարկներ¹⁰⁵:

Լազարյանների հովանավորությամբ հրատարակվեց Ա.Խուրարաշյանի «Հայ-ուսուցիչական բառարան» երկհատորյակը¹⁰⁶: Խ.Լազարյանը հանձնարարեց գրող, պատմաբան Սերգեյ Գլինկային նյութեր հավաքել՝ գրելու հայոց պատմության և հայ-ուսուցիչական հարաբերությունների վերաբերյալ աշխատություններ: Հումանիստ ստեղծագործող Ս.Գլինկան տարվեց հայոց պատմությանը ու մշակույթով, գրեց երկու պատմվածք Հայաստանի անցյալից: Դրանցից մեկը նվիրված էր Հայկի և Բելի առասպելին¹⁰⁷: Նա գրեց երկու մասից բաղկացած «Հայ ժողովրդի պատմության տեսություն» (1832-1833) աշխատությունը¹⁰⁸: Գրեց մեկ

¹⁰⁵ Տե՛ս Սալլանյանց Մ., Քերականութիւն գրաբար լեզուիս հայոց, հ.1, Մոսկով, 1827, Նույնի՝ Կրօնագիտութիւն քրիստոնէական /ըստ ուղղափառ դասաւորեան առաքելական եկեղեցոյ լուսատրչակրօն հայոց, Մոսկով, 1831 և այլն:

¹⁰⁶ Տե՛ս Բառարան ի հայկական լեզուէ ի ռուսաց բարբառ, աշխատասիրութեամբ Աղէքսանդրի Մակարեան Խուրարաշեանց, հ. 1-2, Մոսկով, 1838:

¹⁰⁷ Տե՛ս Ս.Ո.Գլինկա, Две повести в стихах, почерпнуты из древних армянских летописей, Москва, 1831:

¹⁰⁸ Տե՛ս Նույնի՝ Обзорение истории армянского народа, Москва, ч. 1-2, Москва, 1832-1833 (Ереван, 1990):

այլ աշխատութիւնն՝ նվիրված Հայերի ներգաղթին Արևելյան Հայաստան¹⁰⁹: Ս.Գլինկան կազմեց և ուսեսերեն հրատարակեց ժողովածուի երեք հատորները: Արժեքավոր այդ ժողովածուում ներառված են հայ-ուսական հարաբերութիւնների շատ կարևոր վավերագրեր, որոնք այսօր էլ չեն կորցրել իրենց նշանակութիւնը¹¹⁰: Մոսկվայում ևս հետագայում լայն ծավալ ընդունեց գրականութիւն, այդ թվում նաև եվրոպական և ուսական դասական հեղինակներից կատարվող թարգմանական գործերի հրատարակումը:

* * *

Պետերբուրգի և Մոսկվայի Հայկական շրջաններում տարբեր ձևերով ու մեթոդներով կատարվում էին գիտակրթական բեղուն աշխատանքներ, որոնց իրենց մասնակցութիւնն էին բերում ինչպես տեղի մտավորականութիւնը և ուսանողութիւնը, այնպես էլ Հայաստանի և Ռուսաստանի Հայկական շրջանների ներկայացուցիչները: Երկու քաղաքների տարբեր հաստատութիւններում հիմնականում Հայերի մասնակցութեամբ կազմակերպվում էին անվանի մասնագետների զեկուցումներ, դասախոսութիւններ: Գերազանցապես նորութիւններ բովանդակող հաղորդումներն աշխույժ մթնոլորտ էին ստեղծում և մեծապես

¹⁰⁹ Ст'у Նույնի՝ Описание переселения армян аддербиджанских в пределы России, Москва, 1831 (Նկարագիր գաղթականութեան Հայոց ի Պարսկաստանի Ռուսաստան, Մոսկուա, 1832):

¹¹⁰ Ст'у Նույնի՝ Собрание актов, относящихся к обозрению истории армянского народа, ч. 1-3, Москва, 1833-1838: Պահպանողական շրջանները վատ վերաբերմունք դրսևրեցին ռուս և հայ ժողովուրդների բարեկամական հարաբերություններին նվիրված Ս.Գլինկայի աշխատության նկատմամբ: Նա դիմեց Խ.Լազարյանի օգնությանը, որը Ա.Բենկենդորֆի միջոցով հարցը լուծեց՝ թույլատրելով աշխատանքը տեղափոխել Պետերբուրգ (տե՛ս С.Г.Арешян, նշվ. աշխ., էջ 105-107):

խթանում հետաքրքրութիւնը Հայագիտութեան նկատմամբ:

Մոսկվայի կայսերական հնագիտական ընկերութեան արևելյան հանձնաժողովի նիստում Լազարյան ճեմարանի դասախոս Խ.Հովհաննիսյանը զեկուցում է կարգում Ղրիմի և Բեսարաբիայի Հայկական ձեռագրերի մասին: Ներկաներն իրենց գոհունակութիւնն են Հայտնում զեկուցման առթիվ¹¹¹: Ընկերութեան նիստում Գ.Խալաթյանցը զեկուցում է կարգում հանգուցյալ պրոֆ. Ք.Պատկանյանի մասին: Խ.Հովհաննիսյանը հաղորդում է 1888 թ. հնագիտական ընկերութեան նախագահ կոմսուհի Ուվարովայի և ճարտարապետ Պալինովի հետ Ախալցխայում, Գորի քաղաքում և հարակից շրջաններում ձեռք բերած Հայկական ձեռագրերի մասին¹¹²: Այդ նույն ընկերութեան մեկ այլ նիստում Ն.Ադոնցը զեկուցում է «Վասակը և Հայկական շարժումը V դարում» թեմայով, որտեղ, հակադրվելով պատմագիտական ավանդական տեսակետին, նորովի է ներկայացնում Վասակին¹¹³:

Պետերբուրգի աշխարհագրական ընկերութեան դահլիճում հրավիրված ընկերութեան ազգագրական բաժնի ընդհանուր ժողովում Հ.Առաքելյանը հանդես է գալիս Ղևոնդ Ալիշանի հիշատակին նվիրված զեկուցմամբ: Դասախոսը նպատակ էր դրել ընկերութեան անդամներին և ունկնդիրներին և նրանց միջոցով ուսու հասարակայնութեանը ծանոթացնելու Մխիթարյանների և Ղևոնդ Ալիշանի գործունեութեանը: Նա զեկուցման առաջին մասը նվիրում է Մխիթարյաններին: Շեշտում է այն հանգամանքը, որ միաբանութեան հիմնադիր Մխիթար Աբբահայրը լավ էր հասկանում, որ առանց կաթոլիկ եկեղեցու հովանավորու-

¹¹¹ Ст'у Մարտ, 1911, 4. էջ 11:

¹¹² Ст'у Մշակ, 1889, 145:

¹¹³ Ст'у նույն տեղում, 1902, 288:

թյան անհնար կլինե՞ր նախատեսված ծրագրերի իրագործումը: Այդ պատճառով նա ստեղծում է կաթոլիկ եկեղեցու միաբանություն՝ պահպանելով ազգային եկեղեցու սովորությունները: Զեկուցողը լուսաբանում է Մխիթարյանների գիտամշակութային, ազգային վիթխարի գործունեությունը, անդրադառնում նրանց այն նշանավոր դեմքերին, որոնք եվրոպական համբավ են վայելում:

Զեկուցման երկրորդ մասը նվիրված էր Ղ.Ալիշանին, «որին ազգը նահապետ է անվանում»: Ունկնդիրների ձեռքից ձեռք էին անցնում նրա «Սիսական», «Սիսուան», «Այրարատ» հատորները: Վերջում հոտնկայս հարգում են Ղ.Ալիշանի հիշատակը: Նախագահող Լամանսկին առաջարկում է մեծ հետաքրքրություն առաջացրած դասախոսությունը տպագրել, որպեսզի հասարակության լայն խավերը հնարավորություն ունենան ծանոթանալու Մխիթարյանների և նրանց վաստակաշատ գործիչների հետ¹¹⁴:

1908 թ. փետրվարի 21-ին Լազարյան ճեմարանի մեծ դահլիճում Ն.Մառը երեք ժամ տևողությամբ երեք ընդարձակ դասախոսություն է կարդում հայ և օտարազգի ներկայացուցիչների համար: Առաջին դասախոսությունը նվիրված էր Անի քաղաքի պատմությանը՝ նախքան պեղումները՝ հիմնված հայկական սկզբնաղբյուրների և եվրոպական ճանապարհորդների հաղորդումների վրա: Երկրորդ դասախոսությունը նվիրված էր Անիի՝ առաջինից մինչև վեցերորդ (1902–1907 թթ.) պեղումներին: Զեկուցողը մանրամասնորեն նկարների ցուցադրությամբ ներկայացնում է յուրաքանչյուր տարվա պեղումների արդյունքները և բացահայտում դրանց պատմամշակութային նշանակությունը: Երրորդ դասախոսությունը Անիի պատմության լուսաբանումն էր պեղումների, պահպանված հուշարձանների և գրավոր աղբյուրների տվյալների հիման վրա: Դասախոսու-

¹¹⁴ Տե՛ս նույն տեղում, 1902, 102:

թյունները մեծ տպավորություն են գործում ունկնդիրների վրա: «Այսպէս՝ շնորհիւ պրօֆ. Մառի անխոնջ աշխատասիրութեան, – գրում է ունկնդիրներից Մ.Շովրյանը, – և նրա զուտ անգլիական յամառութեան ձեռնարկած գործում՝ մենք այժմ կարող ենք բաւականին ճիշտ գաղափար կազմել մեր միջին դարերի նախնեաց նիստ ու կացի և կուլտուրական բարգաւաճման մասին. իսկ հին կեանքի մասին մենք տակաւին ոչինչ չը գիտենք: Հայոց հնագոյն մայրաքաղաքները՝ Արտաշատ, Երուանդաշատ, Վաղարշապատ, Դուին և այլն դեռ ևս սպասում են իրանց Մառերին»¹¹⁵:

Գիտական աշխատանքի նկատմամբ համակրություն ընդհանուր մթնոլորտ էր ստեղծում, հետաքրքրություն առաջացնում, դրա խթանմանը նպաստում լավագույն աշխատանքների համար մրցանակներ սահմանելը: Մրցանակներ էին սահմանվում առաջին հերթին հայագիտական աշխատությունների համար: Լազարյան ճեմարանի խորհուրդը 1908 թ. երեք մրցանակ է սահմանում (առաջինը՝ 700 ռուբլի, մյուս երկուսը՝ 500-ական ռուբլի գումարով) հայկական բարբառների ուսումնասիրության համար: Առաջին մրցանակը տրվելու էր քերականական ձևերի համառոտ տեսությամբ երկու կամ ավելի չուսումնասիրված բարբառների բառարան ստեղծելու համար: Մյուս մրցանակներից մեկը պետք է տրվեր Մուշի և Սասունի, երկրորդը՝ Էրզրումի գավառի հայոց ազգագրական մանրամասն նկարագիրը ներկայացնելու համար: Բարբառների ուսումնասիրման նպատակով մրցանակ սահմանելը բացատրվում է դրանց կարևորությամբ, իսկ բառարանը՝ տարբեր բարբառներով արտահայտվողների՝ հաճախ իրար չհասկանալու դժվարությունը հաղթահարելու նպատակով: Այդ առիթով արժարժվում են ազգային բարբերն ու սովորությունները պահպանելու խնդրում տարբեր բարբառների ու դրանց առնչված ժո-

¹¹⁵ Նույն տեղում, 1908, 57:

ղովրդի հասարակ խավերի, աշխատավորական շերտերի էական ներդրման հարցերը: Բարբառները «պահում են սերնդից սերունդ իրանց նախնեաց աւանդութիւնները, նախապաշարմունքները, հաւատալիքները, սովորութիւնները, նիստ ու կացը, խորիմաստ ասածները, որոնք ազգագրութեան համար առատ նիւթեր են մատակարարում: Այս բոլոր գաղափարները ու հասկացողութիւնները արտայայտելու համար ժողովուրդը ունի բառերի ամբողջ գանձարան, որ կրթեալ և լուսաւորեալ դասակարգին շատ անգամ անմատչելի է մնում բարբառագիտական բառարանի բացակայութեան շնորհիւ»¹¹⁶:

Լազարյան ճեմարանի տնօրեն Վ.Միլլերը հրապարակում է սկզբնաղբյուրների ժողովածուներ պատրաստելու երկու մրցանակ սահմանելու մասին հայտարարութիւն: Առաջինը՝ կազմել հայկական վիմագիր արձանագրութիւնների ժողովածու, երկրորդը՝ ձեռագրերի բաղդատմամբ կազմել «Հայոց կանոնագիրքը»¹¹⁷: Դժվար չէ հասկանալ, թե երկու ժողովածուները աղբյուրագիտական-հայագիտական ինչպիսի մեծ արժեք են ներկայացնում:

Ուսանողութիւնը ևս իր մասնակցութիւնն էր բերում մայրաքաղաքների, մասնավորապես հայկական շրջաններում կազմակերպվող գիտական միջոցառումներին: Ի դեպ, երիտասարդներից շատերը, հաղորդակցվելով, շփվելով ու սնվելով բարենպաստ միջավայրում, աճում և հետագայում դառնում էին գիտութեան ճանաչված դեմքեր: Պետերբուրգի համալսարանի հիմնադրման 80-ամյա հոբելյանին ուսանողները ներկայացնում են իրենց աշխատանքները. 16 աշխատանքներ արժանանում են ոսկե մեդալի, որոնցից 4-ը հայ ուսանողների աշխատանքներն էին: Նրանցից Ալեք-

¹¹⁶ Նույն տեղում, 1908, 83:

¹¹⁷ Տե՛ս Մատենադարան, Գալուստ Տեր-Մկրտչյանի արխիվ, քրթ. 24, վավ. 273:

սանդր Աթաբեկյանը ներկայացրել էր «Պայմանական դատավարութիւն», Ռուբեն Հովհաննիսյանը (ակադեմիկոս Արգար Հովհաննիսյանի հայրը)՝ «Աշխատասիրութիւն տների մասին», իսկ Ն.Ադոնցը՝ «Հարանց վարքի մասին» խորագրով աշխատութիւններ:

Մոսկվայի կայսերական հնագիտական ընկերութեան արևելյան հանձնաժողովի նիստերին մասնակցում էին ուսանողներ Լ.Մսերյանը, Գ.Խալաթյանը, Գ.Տեր-Մկրտչյանը, Մ. արք. Սմբատյանը և ուրիշներ¹¹⁸:

Գիտական աշխատանքի նկատմամբ հետաքրքրութեան ուժեղացման ազդակ էին դառնում ճանաչում ստացած գիտական ընկերութիւնների կազմում հայ մասնագետներին ընտրելը կամ նրանց ատենախոսութիւնների պաշտպանութիւնները: Ռուսական կայսերական հնագիտական ընկերութիւնը 1882 թ. ընկերութեան անդամ Ք.Պատկանյանին ընտրում է բաժանմունքի կառավարիչ: Գ.Տեր-Մկրտչյանն ընտրվում է Մոսկվայի կայսերական հնագիտական ընկերութեան թղթակից, ապա իսկական անդամ: Այդ նույն ընկերութեան անդամ է ընտրվում Գարեգին Հովսեփյանը, որը 1902 թ. ընտրվում է այդ նույն ընկերութեան կովկասյան բաժանմունքի իսկական անդամ:

Մոսկվայի համալսարանի իրավաբանական ֆակուլտետում Ն.Ներսիսյանը վաճառականական իրավունքին նվիրված ատենախոսութիւն է պաշտպանում: Ֆակուլտետի դեկան պրոֆ. Լեչկովը բարձր է գնահատում աշխատութիւնը: Ի դեպ, այդ ֆակուլտետի ուսանող է եղել Ալեքսանդր Համբարձումյանը (ակադեմիկոս Սերգեյ Համբարձումյանի հայրը), ով գլխավորել է ուսանողական խորհուրդը: Պետերբուրգի համալսարանում Լևոն Մսերյանը համեմատական լեզվաբանութեան գծով մագիստրոսական ատե-

¹¹⁸ Տե՛ս Մշակ, 1899, 34, 1897, 139:

նախոսութիւնն է պաշտպանում՝ «Մուշի բարբառը» թեմայով¹¹⁹:

Ռուսական մայրաքաղաքների հայկական շրջաններում գիտութեան, մասնավորապես հայագիտութեան զարգացումը մեծապես պայմանավորված էր Լազարյանների՝ գիտութեան՝ իրենց համար հոգեհարազատ այդ ճյուղի համար պայմաններ ստեղծելու նախանձախնդրութեամբ: Նշանավոր այդ գերդաստանից բեղմնավոր գործունեութիւնն էր ծավալել առավելապես Խ.Լազարյանը: Դեռևս շատ երիտասարդական տարիներից դրսևորվում էին նրա հետաքրքրութիւնները գիտութեան նկատմամբ: Հովակիմ Լազարյանը խորհուրդ էր տալիս որդուն՝ Խաչատուրին, Եվրոպայում շրջագայութեան ժամանակ (1820-ական թթ. սկզբներին) անպայման այցելել Վենետիկ, «ուր տեսանել կարէք և Մխիթար արքայի միաբանութիւնն և հայոց մեծ ակադէմիան»¹²⁰: Գիտութեան նկատմամբ նրա հետաքրքրութիւններն այն աստիճան ճանաչման էին արժանացել, որ Պետերբուրգի կայսերական ակադեմիան հրավիրում է մասնակցելու ակադեմիայի հիմնադրման 130-ամյակին նվիրված հանդիսավոր ժողովին¹²¹: Լազարյան ճեմարանում սկսնավորված և աշխուժորեն ծավալվող հայագիտական, արևելագիտական աշխատանքները հովանավորողները Լազարյաններն էին և առաջին հերթին Խ.Լազարյանը: Գիտութեան հարցերում նրա ուղադրութեան աստիճանը հավաստելու նպատակով

¹¹⁹ Տե՛ս նույն տեղում, 1878, 74, 1897, 115, 117: Ընդդիմախոս Բուլիշը դիտողություն է անում, որ մատենագիրներից լավ չի օգտվել, և որ աշխատությանը պետք է կցված լիներ Մուշի քարտեզը: Մյուս ընդդիմախոս Ն.Մառը բազմաթիվ դիտողություններ է անում, սակայն կատարած աշխատանքի համար հեղինակին շնորհվում է հայցած աստիճանը:

¹²⁰ Տե՛ս РГИА, ф. 880, оп. 1, д. 240, л. 190:

¹²¹ Տե՛ս Մատենադարան, Լազարյանների արխիվ, թղթ. 113, գ. 95, վավ. 46:

վկայակոչենք միայն մեկ փաստ: Նա 1854 թ. գրում է Մ.Էմինին, որ գոհունակութեամբ ընդունեց հայկական ձեռագրերը հրատարակելու նրա պատրաստակամութիւնը: Կրկնակի գոհ է, որ դա իրականացնելու է իրենց ուսումնարանի նախկին սանը՝ ներկայիս հարգարժան պրոֆեսորը: Խ.Լազարյանը նշում է, որ իր եղբայր Հովհաննեսի հետ նպատակ է դրել աստիճանաբար հրատարակելու պատմական արժեք ունեցող հին հայկական ձեռագրերը: Առաջարկում է առկա 5 ձեռագրերը հրատարակել անհրաժեշտ ծանոթագրութիւններով ու բացատրութիւններով, որպեսզի հասկանալի դառնան հետաքրքրվողներին: Նա Մ.Էմինին խնդրում է պարզել, թե ձեռագրերից ըստ անհրաժեշտութեան որ մեկը պետք է հրատարակել առաջին հերթին և ըստ այդմ մյուսների համար սահմանել հերթականութիւն, տպագրական ծախսերը հոգալու համար նշել ձեռագրերի ծավալը: Միաժամանակ խնդրում էր առանց նեղվելու, հանուն փոխադարձ հարգանքի ու բարոյական բավարարվածութեան պարզորոշ հայտնել նրա աշխատանքի վարձատրութեան չափը¹²²:

Խ.Լազարյանը համագործակցում և սերտ կապերի մեջ էր ժամանակի Ֆրանսիացի հայագետներ Վիկտոր Լանգլուայի (1829–1869) և հատկապես Փարիզի համալսարանի հայագիտութեան ամբիոնի վարիչ էդուարդ Դյուլորիեի (1807–1881) հետ: Նա 1854 թ. Մ.Էմինին հայտնում է, որ իր խնդրանքով «իր արժանավոր բարեկամ» է. Դյուլորիեն արտասահմանում պատրաստել է տվել հայերեն տառատեսակների ձուլվածքը /մատրիցան/, որը շուտով կուղարկի: Նա խնդրում է որոշ ձեռագրերի պատճեններն ուղարկել հայագետին՝ Վիեննա կամ Փարիզ¹²³: Խ.Լազարյանը միաժամանակ հայտնում է, որ է. Դյուլորիեի «Հայերը

¹²² Տե՛ս նույն տեղում, թղթ. 100, վավ. 11, ք. 1–3:

¹²³ Տե՛ս նույն տեղում, վավ. 10:

1854 թվին» Հոգվածը Հրատարակվել է ռուսերեն «Кавказ» ամսագրում, և անհրաժեշտ է համարում այն թարգմանել ու տպագրել նաև հայերեն:

Մեկ այլ առիթով տեղեկացնում է, որ է. Դյուլորին իր ստեղծագործությունները հայոց դավանանքի, Լազարյան ճեմարանի մասին և մեծ քանակությամբ գրականություն է շոգենավով ուղարկել: Դրանք հասցեագրել է անձամբ իրեն, Պետերբուրգի կայսերական ակադեմիային, նրա գրադարանին, Լազարյան ինստիտուտին: Խ.Լազարյանը հայտնում է, որ կհոգա տեղափոխության մեծագույն վարձը, և խնդրում է հետևել, որ մաքսատանը և այլուր գրքերի կապոցներն առանց վնասելու տեղ հասցվեն¹²⁴:

Համառոտ այս ուրվագիծը, կարծում ենք, բավարար պատկերացում է տալիս ռուսական մայրաքաղաքների հայկական շրջանների՝ հայագիտության ուղղությամբ կատարած քայլերի և ունեցած վաստակի մասին:

3. Գրականություն և մամուլ

Նոր շրջանում, մասնավորապես XIX դ. կեսերից սկսած աշխույժ վերելքը, կյանքի բոլոր բնագավառներում նկատվող զարթոնքը ներառել էր հատկապես գիտամշակութային ոլորտը: Պետերբուրգի երիտասարդական շարժման մեջ ընդգրկված անվանի գրող Ղ.Աղայանը հետևյալ կերպ է բնութագրել այդտեղի հասարակական կյանքի ընդհանուր մթնոլորտը. «Հնությունն ու նորությունը պատերազմ էին հայտարարել իրար դեմ, որոնք էլ դարձյալ բաժանված գանազան ճյուղերի՝ անխնա հարձակվում էին միմյանց վրա, ամեն ինչ քննադատում, ամեն խավար վարագույր յետ քաշում: Արևմտյան լուսավոր մտքերի առջև դրված թումբը քանդվելով՝ այդ քաղաքը հեղեղեց նորանոր գաղափարներով: Դա էր առավելապես թարգմանական գրականությունը, որ յուրաքանչյուր օր տասնյակ հատորներով էր դուրս գալիս: Մարդը շշկլվում էր, չգիտեր, որը կարգա և որը թողնի, քանի որ մեկը մյուսից զարգացուցիչ էր, մեկը մյուսից գրավիչ»: Ապա հավելում է. «Պետերբուրգի մտավոր կյանքի վերածնությունը, ինչպես ասացի, նման էր հեղեղի»¹²⁵:

Ուսանողական ժողովներն ազգային-հասարակական հասունացած հարցերին անդրադառնալու հետ մեկտեղ դարձել էին նաև գեղարվեստի յուրօրինակ կենտրոններ: Ղ.Աղայանը «Հարություն և Մանվել» վեպը գրեց երիտասարդական այդ հավաքներում ստեղծված մթնոլորտի շնորհիվ, նրանից թելադրվող ազդակների ազդեցությամբ:

¹²⁴ Տե՛ս Գույն տեղում, թղթ. 108, գ. 83, վավ. 12:

¹²⁵ Ղազարոս Աղայան, Երկերի ժողովածու, հ.3, էջ 361, 365:

Պետերբուրգի տարբեր հաստատությունների մի խումբ ուսանողներ, հարգելով Գ.Ջանչյանի հիշատակը, նախաձեռնում են նրան նվիրված գիտագեղարվեստական ժողովածուի հրատարակությունը: Նրանք գիտակցում են դրա դժվարությունները, սակայն ստեղծում են հանձնախումբ և մեծ խանդավառությամբ անցնում գործի¹²⁶:

Մոսկվայում հայ գրականությունը զբաղվելու հնարավորություններն ավելի ընդարձակ էին հենց միայն Լազարյան ճեմարանի առկայության շնորհիվ: Ճեմարանը ուսումնակրթական գործունեության հետ մեկտեղ նշանակալի չափով նաև գրական ստեղծագործական հաստատություն էր: Նրա դասախոսներից և ուսանողներից շատերը բանաստեղծությունների, ուղագրավ պատմվածքների հեղինակներ էին: Հանրահայտ է ճեմարանի երկարամյա դասախոս Սմբատ Շահազիզի գրական գործունեությունը, նրա «Լեոնի վիշտը» փայլուն ստեղծագործությունը¹²⁷, որտեղ արտահայտվել է գրողի անհուն սերը հայրենիքի հանդեպ: 1892 թ., երբ Հանդիսավորությունը նշվում է Ս.Շահազիզի մանկավարժական գործունեության 30-ամյակը, հավաքված գումարով դրվում է նրա անվամբ հիմնադրամի հիմքը: Հոբելյանի առթիվ Ալեքսանդրապոլի աշուղները ողջունում են գրողին և հատուկ շեշտում, որ իրենք մշտապես երգում են նրա հիանալի ստեղծագործությունները: Հինգ տարի անց, երբ նշվում է գրողի գործունեության 35-ամյակը, նրա նախկին ուսանողները հրատարակում են իրենց ուսուցչին նվիրված ժողովածու և որոշում նրա ծննդավայր Աշտարակում հիմնել գրադարան¹²⁸:

¹²⁶ Տե՛ս Մշակ, 1901, 76:

¹²⁷ Տե՛ս Ս.Շահազիզեան, Լեոնի վիշտը: Ժամանակակից վեպ չորս գլուխ բաժանում է գանազան բանաստեղծություններ, Մոսկուա, 1865:

¹²⁸ Տե՛ս Մշակ, 1898, 21, 22, 219:

Հայտնի են նաև Ս.Նազարյանցի, Մ.Նալբանդյանի, Մ.Էմինի, հայր և որդի Մսերյանների և շատ շատերի գրական գործերը, եվրոպական և ռուսական գրականությունից նրանց և ուրիշների թարգմանությունները: Մայրաքաղաքների հայկական շրջանները, սնվելով ռուսական և եվրոպական միջավայրի նոր ու առաջավոր գաղափարներով, դարձել էին հայ գրականության մեջ դրանք տարածելու յուրօրինակ օջախներ: Հայ մտավորականները, ռուսական մայրաքաղաքներ այցելելով, համակվում էին այդ գաղափարներով, հատուկ լիցք ստանում: Պատահական չէ, որ հենց Մոսկվայում ստեղծվեց Գամառ Քաթիպա (Գ.Քանանյան, Մ.Թեմուրյան, Ռ.Պատկանյան) գրական խմբակը: Թեև մի քանի տարի հետո այն փակվեց, սակայն ունեցավ իր հետևորդները՝ Հանձինս «Հյուսիսսփայլ» պարբերականի և երիտասարդական այլևայլ խմբակների: Լազարյան ճեմարանից Վարվառա Քանանյանը «Մշակ» թերթի միջոցով¹²⁹ տեղեկացնում էր լայն հասարակայնությանը, որ մտադիր է Գամառ Քաթիպայի երկերը մեկ հատորով հրատարակել, և խնդրում է նրա գործերից, ում մոտ որ կա, ուղարկել իրեն: Նա միաժամանակ հայտնում է, որ մտադիր են գրքի վաճառքից գոյացած եկամուտներով օգնել Ռ.Պատկանյանին: Պետերբուրգի մի խումբ հայ երիտասարդներ, ուշ իմանալով Բաֆֆու մահը և հնարավորություն չունենալով դրսևորելու իրենց վերաբերմունքը, որոշում են գումար հավաքել՝ գերեզմանի վրա գրողի արձանը կանգնեցնելու համար:

Հայ համայնքների մտավոր շրջանների, մասնավորապես Լազարյան ճեմարանի ներդրումը մեծ է հայ գրականությունը ռուս ընթերցողին ներկայացնելու և հատկապես հայկական շրջաններին ռուս գրականությանը ծանոթացնելու մեջ:

¹²⁹ Տե՛ս նույն տեղում, 1892, 16:

Ռուսական մայրաքաղաքների հայկական համայնքներում են հատկապես իրականացվել, ամրապնդվել ու զարգացել հայ-ռուսական մշակութային կապերը: Այդտեղ են կատարվել Ա.Պուշկինի, Մ.Լերմոնտովի, Ն.Նեկրասովի և մյուս գրողների ստեղծագործությունների հայերեն թարգմանություններն ու հրատարակությունները: Լազարյան ճեմարանի դասախոս Մ.Էմինն է կատարում առաջին թարգմանությունները Ա.Պուշկինի երկերից և իր ուսանողներին (Ռ.Պատկանյան, Ս.Շահազիզ, Գ.Դոդոխյան և ուրիշներ) ծանոթացնում ռուսական պոեզիային: 1830–1840-ական թթ. Լազարյան ինստիտուտի սան Հովհաննես Լազարյանը հրատարակում է Վ.ժուկովսկու, Ա.Պուշկինի, Մ.Լերմոնտովի և այլ հեղինակների ստեղծագործությունների թարգմանություններից կազմված ժողովածու¹³⁰: Այդ նույն տասնամյակում համալսարանների հայ ուսանողները մշակութային կապերին նվիրված երկու ժողովածու են հրատարակում:

Հետագա տասնամյակներում աստիճանաբար ավելի ու ավելի է մեծանում հետաքրքրությունը: Մ.Նալբանդյանը թարգմանություններ է կատարում Ա.Պուշկինից, Մ.Լերմոնտովից: Նրանց ստեղծագործությունների տարածման հարցում մեծ է եղել «Հյուսիսափայլի» դերը, որտեղ իրենց թարգմանություններով հանդես էին գալիս Մանուկ Սաղաթյանը, Գևորգ Բարխուդարյանը¹³¹: XIX դ. վերջերին և XX դ. սկզբներին ավելի է ուժեղանում այդ գործընթացը:

Հայ գրականության արժեքները ռուս ընթերցողին ներկայացնելու գործում բարձր գնահատության է արժանի

առաջին հերթին ռուս գրողների վաստակը: Նրանցից է Յու.Վեսելովսկին (1872–1919), որն ուսանել է Լազարյան ճեմարանում, եղել Վենետիկի Մխիթարյան միաբանությունում, սովորել հայերեն: Մեծ են նրա ծառայությունները հայ գրականության ու մշակույթի ուսումնասիրման և ռուս ընթերցողին ներկայացնելու գործում: Տակավին ճեմարանում սովորելու տարիներին հանդես է եկել հայ ժողովրդին նվիրված բանաստեղծություններով: Բազմաթիվ գեկուցումներ է կարդացել, թարգմանություններ կատարել, հատուկ մենագրություն գրել իր սիրելի ուսուցչի՝ Սմբատ Շահազիզի մասին¹³²: Գրքում ներկայացվում են գրողի ապրած ժամանակի, Մոսկվայի հայկական միջավայրի գրական, հասարակական կյանքն ու նշանավոր դեմքերի գործունեությունը: Հեղինակը ցույց է տվել, որ Ս.Շահազիզը, ապրելով հայրենիքից հեռու, անմիջականորեն կապված լինելով տեղի հայության և ռուսական մշակույթի հետ, իր ստեղծագործություններով նվիրվել է հայրենիքին ու իր ժողովրդին:

Վալերի Բրյուսովը (1873–1924) Մոսկվայի հայկական կոմիտեի առաջարկով հիմնավոր կերպով սկսեց աշխատել «Հայ պոեզիան հնագույն շրջանից մինչև մեր օրերը» ժողովածուի վրա: Նա ուսումնասիրեց հայոց պատմությունն ու հայ պոեզիան: 1916 թ. մեկնեց Անդրկովկաս, գեկուցումներ կարդաց, հանդես եկավ հայ բանաստեղծների ստեղծագործություններից կատարած իր թարգմանություններով: Մտերմական կապեր հաստատեց Հ.Հովհան-

¹³⁰ Տե՛ս Թարգմանությունք արձակ և ոտանաոտ ի ոտսաց լեզուէ ի հայ բարբառ ի ժուկովսկի, Պուշկինէ, Լերմոնտովայ, Բարախուդարյան և Գնէդիչե, քարգմ. Յ.Համազասպեանց, Մոսկով, 1843:

¹³¹ Տե՛ս Կ.Գրիգորյան, նշվ. աշխ., էջ 200–205:

¹³² Տե՛ս Ю.Веселовский, Армянский поэт Смба́т Шах-Азиз, Москва, 1902: Մոսկվայի համալսարանում կայացած ուսու բանասերների ընկերության պուշկինյան հանձնաժողովի նիստում նա կարդում է «Պուշկինի բանաստեղծությունների հայ արձագանքները» գեկուցումը, որտեղ քննան ներկայացնում է մանրակրկիտ ամբողջությամբ: Երկու ժողովուրդների գրական կապերի մասին տե՛ս Э.А.Акопян, Арменоведение в России. – Вопросы филологии, Ереван, 1988:

նիսյանի, Հ.Թումանյանի հետ: Գրեց նաև «Հայ ժողովրդի պատմական ճակատագրի տարեգրությունը»¹³³ աշխատությունը: Նա ծանոթ էր մայրաքաղաքներում ստեղծագործող հայագետների աշխատանքներին: Վ.Բրյուսովը մեծ ավանդույնի ռուս ընթերցողին հայ պոեզիային ու պատմությանը ծանոթացնելու գործում:

Մաքսիմ Գորկին (1868–1936) XIX դ. 90-ական թթ. ծանոթացել է հայ գրականությանն ու պոեզիային: Նրա հրատարակած «Հայ գրականության ժողովածուն»¹³⁴ նույնպես երկու ժողովուրդների գրական կապերի և ռուս հասարակայնությանը հայ գրականությանը ծանոթացնելու նշանակալի երևույթ էր:

* * *

Հայ հասարակական մտավոր կյանքին զբաղեցնող առանցքային հարցերն անմիջականորեն իրենց արձագանքն էին գտնում և քննարկվում մամուլում: Ռուսաստանում, հատկապես նրա մայրաքաղաքներում ծավալվող ժողովրդավարական-լուսավորական, հասարակական լայն բնույթ ստացած շարժումն իր արտացոլումն էր գտնում առաջին հերթին մամուլում: Ազատամտական այդ շարժումը, ինչպես հայտնի է, գլխավորում էր Լազարյան ինստիտուտի դասախոս, տաղանդավոր բանասեր-պատմաբան, հրապարակախոս Ստեփանոս Նազարյանը: Նրան զինակցում էր Մ.Նալբանդյանը, որը հաճախ առաջ էր անցնում Մ.Նազարյանցի լիբերալ գաղափարների շրջանակներից: Այդ հոսանքը պայքարում էր միջնադարյան հետամնացության դեմ, ձգտում լուսավորության միջոցով բարձրացնել ժողովրդի

¹³³ Ст'ю В.Я. Брюсов, Летопись исторических судеб армянского народа: (От VI в. до Р. Хр. по наше время), Москва, 1918 (Ереван, 1940):

¹³⁴ Ст'ю Сборник армянской литературы, под ред. М.Горького, Петроград, 1916:

ազգային ինքնագիտակցությունը: Նրանք հետամնացությունը խարաղանում, եվրոպայից եկող նորի, լուսավորի քարոզչությունն իրականացնում էին Մ.Նազարյանցի՝ այդ նպատակով հիմնադրած «Հյուսիսսփայլ» ամսագրի (1858–1862 թթ., 1864 թ.) միջոցով¹³⁵:

Ազգը լուսավորելու հիմնական ուղին պարբերականի խմբագիրը համարում էր դպրոցը, մամուլն ու գրականությունը: «Հյուսիսսփայլում», բացի Մ.Նազարյանցից և Մ.Նալբանդյանից, տպագրվում էին Ս.Շահազիզը, Ա.Սուլթանշահը, Բաֆֆին, Ռ.Պատկանյանը, Գ.Բարխուդարյանը, Խ.Ստեփանյանը և շատ ուրիշներ:

Այդ նույն տարիներին նույնպես Մոսկվայում հրատարակվում է հայր և որդի Մսեր և Զավեն Մսերյանների «Ճռաքաղ» (1858–1862 թթ.) գրական պարբերականը: Վերջինս «Հյուսիսսփայլին» հակառակ դիրքերում էր կանգնած, պաշտպանում էր հայոց եկեղեցու անխտիր բոլոր

¹³⁵ Ամսագիրը հրատարակելու համար խմբագիրը դժվարություններ էր հաղթահարում: Տակավին 1856 թ. սկզբներին դիմում է ուղղում լուսավորության նախարարությանը և Կովկասի փոխարքա Ա.Բարյատինսկուն և հիմնավորում ամսագիր ունենալու անհրաժեշտությունը՝ իր հայրենակիցներին ներգրավելու ռուսական կյանքի ու մտքի ոլորտը: Ա.Բարյատինսկին լուսավորության նախարարին հայտնում է, որ ինքը ժամանակակից հայերենով «Հյուսիսսփայլ» ամսագրի հրատարակության գործում որևէ արգելք չի տեսնում: Ցանկալի է համարում ամսագրում ավելացնել կառավարական կարևոր որոշումների և քաղաքական իրադարձությունների բաժին: Լուսավորության նախարարությունը, նկատի առնելով, որ ամսագիրը նախատեսվում է գերազանցապես Կովկասի հայ բնակչության համար, և այն հանգամանքը, որ Թիֆլիսում դադարել էր Գ.Պատկանյանի թերթի հրատարակությունը, նմանապես դրական կարծիք է հայտնում: 1857 թ. օգոստոսին Մ.Նազարյանը, հրատարակության թույլտվություն ստանալով, շնորհակալություն է հայտնում Ա.Բարյատինսկուն և հավաստում, որ ամսագիրը բարոյահոգեբանական առումով կմոտեցնի «հայ-ասիացիներին ռուս-եվրոպացիներին»: Խնդրում է նպաստել իր տնօրինած երկրամասում ամսագրի տարածմանը (տե՛ս Մատենադարան, Հարություն Արրահամյանի արխիվ, թղթ. 99, վավ. 112–116):

դրույթներն ու դիրքորոշումները, հանդես գալիս աշխարհաբարի դեմ: Ուշագրավ է, որ երկու պարբերականների՝ գաղափարական պայքարի տարբեր բեռներում գտնվող խմբագիրները երկար տարիներ Լազարյան ճեմարանի հիմնական դասախոսներն էին և իրենց պարբերականներում տեղ էին տալիս ճեմարանի լավագույն ուսանողների ստեղծագործություններին:

«Հյուսիսսփայլի» դեմ հանդես է գալիս մոսկվաբնակ մտավորական Հ.Չերքեզյանը: Նրան միանում են Գ.Այվազովսկին, Զ.Մսերյանը և ուրիշներ: Ս.Նազարյանցին մեղադրում են գրաբարը թերագնահատելու, ազգի ներսում խռովություն սերմանելու մեջ, որ իբր հյուսիսային լույս ասելով՝ ամսագիրը լյութերական կրոնի վարդապետությունն է տարածում և այլն¹³⁶: Հասարակական լայն արձագանք ստացած գաղափարական այդ պայքարում ավելի են խորանում ու բյուրեղանում նրանց դիրքորոշումների տարբերությունները:

Հայ մամուլին և գրականությանը ծանոթ ոռու մտավորականները եղել են «Հյուսիսսփայլի» պաշտպանության դիրքերում: Մոսկվայի համալսարանում Յու.Վեսելովսկին «Հյուսիսսփայլին» նվիրված դասախոսություն է կարդում՝ «1860-ական թվականները և հայ առաջադեմ ամսագիրը»

Ստեփանոս Նազարյանց

¹³⁶ Տե՛ս Հայ պարբերական մամուլի պատմություն, XVIII–XIX դդ., հ. 1, Գահիրե, 2006, էջ 179–195, 204–207 (Մ.Մխիթարյանի հեղինակած բաժինը «Հյուսիսսփայլի» և «Ճոթաբաղի» մասին):

խորագրով: Նա նշում է, որ Ս.Նազարյանցը, ծանոթ լինելով XIX դ. առաջին կեսի եվրոպայի առաջադեմ գաղափարներին, մտածում էր խավարի մեջ խարխափող իր ազգի առաջադիմություն մասին: Նրան հաջողվեց առաջադեմ կայսր Ալեքսանդր II-ի՝ գահ բարձրանալուց հետո միայն հրատարակել պարբերականը: Դրվատելով ամսագրի որդեգրած ուղին՝ դրան աշխատակցողներից հիշատակում է Մ.Նալբանդյանի, Բաֆֆու, Ա.Սուլթանշահի, Ս.Շահազիզի անունները¹³⁷:

Ռուսական «Вестник знания» հանդեսը հոգված է տպագրում «Որոնումներ խելացի և մարդասեր դաստիարակությունից». մի դրվագ հայ մամուլի պատմությունից» խորագրով: Հոգվածում ընդգծվում է դաստիարակությունը մարդասիրական դարձնելու, այն բարեփոխելու անհրաժեշտությունը: Հեղինակը հիշատակում է հայ գրողներին, անդրադառնում դաստիարակության և կրթության ասպարեզում աչքի ընկած պարբերականներին: Դրանց թվում նշվում է Ա.Հովհաննիսյանի «Փորձ», Խ.Ստեփանեի «Հայկական աշխարհ», «Մանկավարժանոց», Վ.Բաստամյանցի «Դպրոց», Հ.Բարխուդարյանի «Մանկավարժական գրադարան», էջմիածնի «Արարատ» պարբերականների դրվատելի գործունեությունը: Հոգվածն ավարտվում է Ս.Նազարյանցի ու «Հյուսիսսփայլի» ոգուն ներդաշնակող հետևյալ խոսքերով. «Մեր առջևից այժմ անցան մի քանի մանկավարժական օրգաններ, որոնք հիմնվեցին XIX դարի երկրորդ կիսում նոր, մարդասիրական և կուլտուրական կրթութեան գործով ոգևորեալների ձեռքով հայկական միջավայրում և որոնք ցանկացան տնկել մայրենի հողի վրա այն ամենը, ինչ որ լավագույնն էր արևմտեան եւրոպական և ռուսական մանկավարժությունից»¹³⁸:

¹³⁷ Տե՛ս Մշակ, 1903, 68:

¹³⁸ Նույն տեղում, 1904, 76:

Պարբերականների հրատարակությունները դադարեցնելուց հետո Ջ.Մսերյանը 1861–1864 թթ. հրատարակում է «Համբալաբեր Ռուսիոյ» շաբաթաթերթը, որը պատկերագարդ, ամիսը երկու անգամ հրատարակվող պարբերական էր: Ընթացիկ կյանքի պաշտոնական նյութերից բացի՝ շաբաթաթերթն ընթերցողներին ծանոթացնում էր ռուս գրականությանը և առհասարակ մշակութային կյանքին: Բավականաչափ երկար ընդհատումից հետո Հայր և որդի Մսերյանները 1872–1876 թթ. հրատարակեցին «Փարոս» տարեգիրքը, իսկ 1879–1881 թթ.՝ «Փարոս Հայաստանի» պատկերագարդ ամսագիրը: Նրանց պարբերականներում հիմնական տեղ էր հատկացվում գրական-գեղարվեստական նյութերին:

Ինչպես արդեն նշվել է, 1883–1884 թթ. հրատարակվում են «Ազատության ավետարներ» պարբերականի մի քանի համարներ: Մոսկվայում, նշվածներից բացի, հրատարակվում են նաև այլ պարբերականներ: Մկրտիչ Բարխուդարյանը 1888–1890, 1894–1896 թթ. հրատարակում է «Հանդես գրականական և պատմական» պարբերագիրքը, որն իր խորագրին համապատասխան հոդվածներ էր հրատարակում: Պարբերականում տպագրվում են Մ.Նալբանդյանի, Ռ.Պատկանյանի, Հ.Պարոնյանի, Բաֆֆու, Լեոյի, Պ.Պոռյանի ու մյուս Հայ գրողների ստեղծագործությունները և ռուս ու եվրոպական հեղինակների գործերի թարգմանությունները: 1892 թ. հրատարակվում է Հովհաննես Բարխուդարյանի «Մանկավարժական գրադարան» տարեգրքի 340 էջանոց ընդամենը մեկ գիրքը: Հինգ տարի անց լույս է տեսնում Հովհաննես Շահնազարյանի «Նոր փորձ» գրական-հասարակական հանդեսի 128 էջ ունեցող միակ համարը: Լազարյան ճեմարանի աշակերտների կողմից 1899 թ. Հայերեն և ռուսերեն հրատարակվում է խմորատիպ «Գործ» ամսագիրը: Հայերեն բաժնի խմբագիրը Մինաս Բերբերյանն էր, իսկ ռուսերենինը՝ Յու. Վեսելովսկին:

1890 թ. վախճանված անվանի հայագետ Մ.Հմինի կտակած գումարներով և այլ միջոցներով Լազարյան ճեմարանում նրա հիշատակին հիմնվում է «Հմինյան հիմնադրամ»: Ճեմարանի վաստակաշատ մանկավարժ, պատմաբան, Հայ համայնքի ակտիվ գործիչ Գրիգոր Խալաթյանը ձեռնամուխ է լինում «Հմինյան ազգագրական ժողովածու» շարքը հրատարակելու գործին: Առաջին հատորում, որ կրում էր «Փշրանքներ Շիրակի ամբարներից» ընդհանուր խորագիրը, ներկայացվում էր Շիրակի ժողովրդական բանահյուսությունը գրեթե իր բոլոր (հեքիաթ, առած, անեծք, աղոթք, երգում և այլն) դրսևորումներով: Առաջին հատորում մշակված կանոններով հրատարակվեցին նաև մյուս հատորները, որոնցում տեղ գտան Հ.Աճառյանի՝ գավառաբարբառների վերաբերյալ և լեզվաբանական այլ ուսումնասիրությունները, ուրիշ հեղինակների գործեր: 1901–1913 թթ. լույս տեսան ժողովածուի 9 գրքեր:

Պողոս Մակինցյանի, Ցոլակ Խանդատյանի և Վահան Տերյանի խմբագրությամբ 1910–1912 թթ. լույս են տեսնում «Գարուն» գրական-գեղարվեստական, գրական-քննադատական պամասիսի 1–3 գրքերը: Արշակ Թումանյանի խմբագրությամբ 1911–1916 թթ. հրատարակվում են «Մարտ» գրական, հասարակական և քաղաքական ամսաթերթի 84 համարները:

Պետերբուրգում պարբերականներն այնքան էլ բազմաքանակ չէին: Դրանք չունեին նաև Մոսկվայում հրատարակվող «Հյուսիսափայլի» և որոշ այլ պարբերականների մարտական ոգին:

Ռ.Պատկանյանին 1863 թ. հաջողվում է «Հյուսիս» շաբաթաթերթը հրատարակելու թույլտվություն ստանալ: Թերթի կառուցվածքի և ուղղվածության վերաբերյալ գրաքննչական կոմիտե ներկայացրած ծրագրում նա նշել էր, որ հրատարակելու է կառավարական հրովարտական, հրամանագրեր, պաշտոնական այլ նյութեր: Դրանցով հանդերձ՝

նա թերթի գլխավոր նպատակն էր համարում այն բարենպաստ պայմանները ցույց տալը, որոնք ստեղծվել են Ռուսաստանում ապրող հայերի համար: Թերթը հրատարակելուց հետո այդ ծրագիրը կատարվում էր մասամբ: Թերթում հոդվածներ էին տպագրվում գլխավորապես Լեհաստանի ապստամբության, Հ.Ալամդարյանի, Ջեյթունի 1862 թ. ապստամբության, Ղարաբաղի մելիքությունների և այլ հարցերի մասին: Թերթում տպագրվում էին բանաստեղծի հոր՝ Գ. Պատկանյանի երկարաշունչ բանաստեղծությունները: Հաջորդ տարում՝ 1864 թ.՝ ընդամենը 31 համար լույս տեսնելուց հետո, շաբաթաթերթը փակվում է:

1887–1898 թթ. Սիմեոն Գյուլամիրյանի խմբագրությամբ հրատարակվում է «Արաքս» գրական-գեղարվեստական հանդեսը, որում տեղ էր տրվում Հայաստանի պատմության, աշխարհագրության հարցերին, քաղաքական պատմությանը: Առավել ուշադրություն էր դարձվում ռուս և եվրոպական նշանավոր հեղինակների գործերի թարգմանությունը: Դրանով պարբերականը հետամուտ էր հայ ընթերցողին ծանոթացնելու համաշխարհային հնչեղություն ունեցող գեղարվեստական ստեղծագործություններին:

Ն.Ադոնցի խմբագրությամբ 1903–1904 թթ. լույս են տեսնում «Բանբեր գրականության և արվեստի» հանդեսի 254 և 217 էջանոց երկու գրքերը, որոնցում հրատարակվում են հայ գրողներ Հովհաննես Թումանյանի, Հովհաննես Հովհաննիսյանի, Ավետիք Իսահակյանի, Վրթանես Փափագյանի և ուրիշ հեղինակների ստեղծագործությունները: Դրանով հանդեսը կատարում էր հայ գրականության, հայոց գրական լեզվի տարածմանն ու արմատավորմանը նպաստելու իր առաքելությունը:

1906–1907 թթ. Դավիթ Օքրոյանի խմբագրությամբ հրատարակվում են «Սափրիչ» գրական-երգիծական ամսաթերթի 12 համարները: Պետերբուրգի հայ ուսանողները

1913 թ. հրատարակում են «Շողեր» (խմբագիր՝ Գևորգ Մեսյան) գրական-քննադատական ժողովածուն:

Նշված պարբերականների թեկուզ միայն խորագրերից աչքի է զարնում այն հանգամանքը, որ թե՛ Մոսկվայում և թե՛ հատկապես Պետերբուրգում դրանք առավելապես գրական-գեղարվեստական ուղղվածություն ունեին: Դրանցում հասարակական-քաղաքական հիմնախնդիրները, դրանց քննարկումները երկրորդական պլան էին մղված: Այդ պարագան, անշուշտ, պայմանավորված էր կառավարության կողմից կիրառվող քաղաքականության՝ սահմանված գրաքննչական խիստ կարգով:

Ազգությամբ հայ Արտեմի Կոտելնիկովը 1910 թ. Պետերբուրգում հրատարակում էր «Жизнь Кавказа» ամենամսյա պարբերականը, որը մեծ տեղ էր հատկացնում Անդրկովկասի հասարակական-քաղաքական կյանքին, Հյուսիսային Կովկասի հատկապես հայ համայնքների անցյալի ու արդի ժամանակաշրջանի իրադարձություններին: Խմբագրի մահվանից հետո հրատարակվում է մի քանի համար ևս, որից հետո այն փակվում է:

4. Արվեստ

ա. Թատրոն

Թատրոնը արվեստի այն նշանավոր ճյուղերից է, որը Հայ ժողովրդի Հասարակական զարգացման ասպարեզում նշանակալի դեր է կատարել: Թատրոնի միջով ենք մեծապես կարողացել ծանոթանալ ու Հասկանալ մեզ շրջապատող կյանքը, իրականությունը, առանց որի անհասկանալի կմնային Հասարակական կյանքի շատ երևույթներ: Նաև Թատրոնի միջոցով ենք գաղափար կազմել մեր ժողովրդի և օտարների կյանքի, սովորությունների ու բարքերի մասին: Թատրոնն է Հասարակության լայն շերտերի մեջ սերմանում ճշմարտության, ազնվության գաղափարները: Այն ժողովրդի հոգևոր-բարոյական պահանջներին բավարարություն տվող մշակույթի հիմնական ճյուղերից մեկն է: Օտար երկրներում ծվարած Հայ զանգվածների Համար Թատրոնը եղել է նաև մայրենի լեզուն, ազգային բարքերն ու սովորությունները պահպանելու կարևոր գործոն: Համատեղ այդ հանգամանքների շնորհիվ է, որ Հայկական գաղթավայրերում արվեստի այդ ճյուղը Հատուկ ուշադրություն է արժանացել:

Ռուսահայ շրջաններում Թատերական ներկայացումները սկիզբ առան Մոսկվայի Հայ Համայնքում: 1859 թ. Մոսկվայի մի խումբ Հայ ուսանողներ կազմակերպում են ներկայացում¹³⁹: Ուսանողների օրինակին անմիջապես Հե-

տևում են Հազարյան ճեմարանի աշակերտները: Հետագայում ուսանողներն ու աշակերտները Հաճախ Համատեղ էին ներկայացումներ կազմակերպում: Ճեմարանի նախկին աշակերտ, Հետագայում Մոսկվայի Համալսարանի սան Ա.Քիչմիշյանը պատմում է, որ արձակուրդների ժամանակ աշակերտները կազմակերպում էին դպրոցական ներկայացումներ ու պարահանդեսներ: Դրանց մասնակցում էին նաև ճեմարանի ուսուցիչները և Համալսարանի Հայ ուսանողները, որոնցից շատերը ճեմարանի նախկին սաներ էին: 1859-1860 թթ. Հազարյան ճեմարանի աշակերտները 5 ներկայացում են կազմակերպել¹⁴⁰:

Ուսանողական ներկայացումներին իբրև դերասաններ հանդես էին գալիս Ն.Փոլդինյանը, Վ.Շահխաթունյանը, Մ.Բուրջալյանը, Ս.Մանդինյանը, Ա.Քիչմիշյանը, Ա.Կաճկաճյանը, Մ.Հախումյանը և ուրիշներ: Ն.Ալադաթյանը, Ն.Փոլդինյանը, Հ.Գուրգենբեկյանը և ուրիշներ գրում էին սցենարներ¹⁴¹: Նրանք արևելահայ առաջին կենցաղագիրներն էին:

ներկայացվել է Հ.Գուրգենբեկյանի «Հաջի Մուլեյման» մեկ գործողությամբ վոդևիլը (տե՛ս Լ.Բաբայան, Ռուսահայ քատրոնի յիսնամեակը (1858-1908), Թիֆլիս, 1908, էջ 106): Անվանի քատրագետ Հ.Հովհաննիսյանը Մոսկվայում կազմակերպված առաջին ներկայացման ժամանակը համարում է 1859 թ. հունվարը, երբ ներկայացվել է Վանանդեցու «Մեծն Ներսեսը», Նիկողայոս Ալադաթյանի «Վա՛յ իմ կորած հիսուն ոսկին» և այլ գործեր (տե՛ս Հ.Հովհաննիսյան, Հայ քատրոնի պատմություն. XIX դ., Երևան, 1996, էջ 72): Ս.Նազարյանը ևս ակնարկում է 1859 թ. (տե՛ս Հյուսիսսփայլ, 1860, 3): «Մեղու Հայաստանի» քերթի 1859 թ. 10-րդ համարում տպագրված «Մոսկվա. քատրոն հայոց» վերաբերյալ հոդվածում նշվում է, որ Մոսկվայի համալսարանի ուսանողները հայրենասիրական մեծ քայլ կատարեցին. ազգին նվիրեցին հայկական քատրոն: Նշանակում է՝ առաջին ներկայացումը եղել է 1859 թ. սկզբներին:

¹³⁹ Տե՛ս Վ.Թերզիբաշյան, Հայ դրամատուրգիայի պատմություն, 1668-1868, Երևան, 1959, էջ 423, 425:

¹⁴¹ Տե՛ս Լ.Բաբայան, նշվ. աշխ., էջ 107:

¹³⁹ Հայ քատրոնի մասնագետներից Լ.Բաբայանը նշում է, որ Մոսկվայում առաջին ներկայացումը բեմադրվել 1858 թ. հունվարի 28-ին,

Մոսկվայում կազմակերպված առաջին ներկայացումներին ներկա էին Ս.Նազարյանցը և Մ.Նալբանդյանը: Արվեստի այդ ճյուղի երևան գալու հանգամանքը շատ բարձր է գնահատում նշանավոր հրապարակախոսը: «Մեր ազնիւ Հայկական պատանիքը, — գրում է Ս.Նազարյանցը, — կամեցել են մի ազնիւ զբոսանք պատրաստել Մոսկովայի մէջ պանդխտացած Հայերիս, կամեցել են ցուցանել մի հրապարակ Հայկական խոսակցութեան, Հայոց ազգի բարբառը դուրս հանելով թատրոնական բեմի վրայ. այդ ձեռնարկութեան խորհուրդը միայն մեծ է և գրեթէ անբովանդակելի»¹⁴²: Ապա ավելացնում է, որ ներկայացման նյութը ազգային պատմութիւնն է, որը շատ գովելի է, որքան էլ անկատար լինեն ներկայացումը:

Աստիճանաբար ավելի կատարելագործվեցին ներկայացումները, բարձրացան սիրողական դերասանների մակարդակը, նրանց խաղացած դերերի որակը: Մեծացավ բնակչութեան հետաքրքրութիւնը դեպի թատերական ներկայացումները: Սկզբնական շրջանում Հայ օրիորդները չէին մասնակցում ներկայացումներին:

Պետերբուրգում ուսանողները 1875 թ. կազմակերպում են Գ.Սուլեյմանյանի «Պեպոն» և Հայկական թեմատիկայով այլ ներկայացում, որտեղ կանանց դերը կատարող չեն գտնում: Դրութիւնը փրկում է մի գերմանուհի, որին Հաջողվում է Հայերենով խաղալ կանանց դերերը: Ինչպես նշում է թղթակիցը, Հայ օրիորդները դեռևս չեն կարողանում ձերբազատվել նախապաշարմունքներից¹⁴³: Շուտով Հաղթահարվում է նաև նահապետական բարքերից մնացած այդ սովորույթը: Շուրջ 10 տարի անց՝ 1884 թ., մայրաքաղաքի ուսանողները ներկայացնում են Գ.Սուլեյմանյանի «Էլի մեկ զոհ» պիեսը: Իրենց լավ խաղով աչքի են

¹⁴² Հիւսիսափայլ, 1860, 3, էջ 223:

¹⁴³ Տե՛ս Մշակ, 1875, 4:

ընկնում օրիորդներ Վարդանյանը և Էդիլխանյանը: Մոսկվայում կազմակերպում էին ներկայացումներ, որոնց նյութը արևմտահայերի կյանքից էր՝ պանդխտութիւն, կյանքը պանդխտութեան մեջ, վերադարձ հայրենիք և այլն: Դրանց մասնակցում էին բարձր խավի օրիորդներ Ջանուսյանները, Ներսիսյանը, Ախաշյանը, տիկին Շահինյանը: Լեցուն դահլիճի ունկնդիրների մեջ էին Ն.Ներսիսյանը, Վ.Միլլերը, Յու.Վեսելովսկին, Ն.Ստորոժենկոն և ուրիշներ¹⁴⁴:

Թատերական ներկայացումների որակի բարձրացմանը և Հասարակական լայն շրջաններում տարածում գտնելուն մեծապես նպաստում էին նշանավոր դերասանների Հյուրավարները: Մոսկվայի կայսերական մեծ թատրոնում ներկայացվում է «Դեմոն» օպերան, որտեղ Դեմոնի պատասխանատու ու դժվարին դերը մեծ Հաջողութեամբ կատարում է Ամիրջանյանը: Նախապես նա ելույթ է ունենում Պետերբուրգում, որտեղ տեղի «Лыч» և «Петербургские ведомости» թերթերը մեծ գովեստով են խոսում Հայ արտիստի մասին¹⁴⁵: Երկու քաղաքներում էլ դահլիճը լեցուն էր նաև Հայերով, որոնք եկել էին լսելու իրենց հայրենակցին:

Երկու քաղաքների Հայկական շրջանների թատերական արվեստի առաջադիմութեան, նրա տարածման գործում վիթխարի էր հռչակավոր դերասան Պետրոս Աղամյանի այցելութիւնների նշանակութիւնը: Մոսկվայի Հայ ուսանողների հրավերով 1883 թ. նոր նախիջևանից Հյուրավարների է գալիս Պ.Աղամյանը: Լեփ-լեցուն դահլիճում նա փայլուն կերպով կատարում է Համլետի դերը՝ արժանալով ուսուս և Հայ Հանդիսատեսի հիացմունքին: Մոսկվայի Հայ Հասարակայնութիւնը հանգանակութեամբ մեծ նվեր է մատուցում: Նույն ձևով է վարվում նաև ուսանողութիւն-

¹⁴⁴ Տե՛ս նույն տեղում, 1891, 6:

¹⁴⁵ Տե՛ս նույն տեղում, 1897, 35, 51:

նը՝ մակագրելով՝ «Պ.Աղամյանին՝ Մոսկվայի կայսերական Համալսարանի ուսանողներից»: Հայ ուսանողները Պ.Աղամյանի մասնակցությամբ ներկայացնում են Մ.Լերմոնտովի «Դիմակահանդեսը»: Արբենինի դերը կատարում է Պ.Աղամյանը: Իրենց լավ խաղով աչքի են ընկնում նաև օրիորդներ Մամիկոնյանն ու Սուրենյանցը¹⁴⁶: Պ.Աղամյանը Համլետի դերով հանդես է գալիս նաև Պետերբուրգում: Այդտեղ ևս նրա խաղն արտակարգ տպավորություն է թողնում: Հայկական շրջաններից բացի՝ նրա դերասանական խաղը բարձր է գնահատում նաև ռուսական մամուլը: Երկու մայրաքաղաքներում 1890-1891 թթ. կազմակերպվում էին երեկույթներ, որոնց մասնակցում էին ռուս և արտերկրի նշանավոր արվեստագետներ, Պ.Աղամյանի արվեստի երկրպագուներ, և հասույթը փոխանցվում էր Կ.Պոլիս՝ դերասանին¹⁴⁷:

Աստիճանաբար ուսանող երիտասարդական սիրողական թատրոնի խաղացանկում ընդգրկվում են նաև ռուսական և եվրոպական դասական հեղինակների դրամատիկական գործեր: Հաճախ թատերական ներկայացումներից հետո կազմակերպվում էին կովկասյան և եվրոպական պարեր: Կատարվում էին խմբային երգեր՝ ռուսական, հայկական: Հայկական երգերից լավ էին ընդունվում «Մայր Արաքսի ափերով» և հատկապես «Զեյթունցիների քայլերգը»: Ե՛վ ներկայացումներին, և՛ վերջում կատարվող երաժշտական հանդեսներին հայերի հետ հաճախ մասնակցում էին ռուսները, ինչպես նաև վրացիները, անգամ օտարերկրացիներ: Զբավոր ուսանողների օգտին Պետերբուրգում կազմակերպվում են ներկայացում ու երեկույթ: «Մշակ» թերթի թղթակիցը նշում է, որ ժողովուրդը, այդ թվում և ռուսները, միշտ աջակցել և ներկա են եղել այդ երեկույթներին, իսկ

¹⁴⁶ Տե՛ս նույն տեղում, 1883, 32, 44, 45:

¹⁴⁷ Տե՛ս նույն տեղում, 1891, 16, 40, 41:

Հայտնի դերասանուհի Սավինան հագել է հայկական զգեստներ և գինի ու միրգ է վաճառել հանդիսականներին¹⁴⁸:

Թատրոնը ինչպես Ռուսաստանի մյուս քաղաքներում, այնպես էլ հատկապես մայրաքաղաքների հայ համայնքներում բազմանշանակ առաքելություն է ունեցել: Գեղագիտական հաճույքից բացի՝ թատրոնը հայրենի ավանդները պահպանելու, հայրենիքի հետ հարաբերվելու ազգապահպան կարևոր լծակ էր: Այն կարևոր գործոն էր ռուսներին հայկական կյանքին ծանոթացնելու, երկու ժողովուրդների մշակութային առնչությունների, փոխհարաբերությունների հարցում:

բ. Երաժշտություն և կերպարվեստ

Հայ համայնքներում երաժշտությունը նույնպես ազգային ավանդները պահպանող, հայրենիքի հետ կապող, ազգային ոգի ներարկող կարևոր գործոն էր: Մեծն Կոմիտասը 1914 թ. արվեստի այդ ճյուղի մասին նշել է. «Մինչդեռ հայ երաժշտությունը ոչ միայն մեղկ ու տխուր է, այլ համակ ուժ է և կենդանություն ու իր մեջ կանուցանե փիլիսոփայությունն իսկ, ոգին իսկ իր ցեղին, որովհետև երաժշտությունը ամենեն մաքուր հայելին է ցեղին, ամենեն հարազատն ու կենդանին անոր բոլոր արտահայտությունաց մեջ – կենդանի, – որքան կենդանի է այդ ցեղը, ուժեղ, – որքան ուժեղ է իրեն ծնունդ տվող ժողովուրդը»¹⁴⁹:

Երկու համայնքներում առաջնային դեր կատարող եկեղեցին նախանձախնդիր էր երաժշտության հարցում: Բավական է ասել՝ մայրաքաղաքների հայ եկեղեցիներում որպես խմբավարներ էին աշխատում նշանավոր երգահան-

¹⁴⁸ Տե՛ս նույն տեղում, 1891, 135:

¹⁴⁹ Կոմիտաս, Հայ երաժշտության հաղթանակը. – Նույնի՝ Հոդվածներ և ուսումնասիրություններ, հավ. Ռ.Թերլեմեզյան, Երևան, 1941, էջ 195:

ներ Մակար Եկմալյանը, Ռոմանոս Մելիքյանը: Հայկական երաժշտությունը օտար միջավայրում բնակվող հայության մեջ արմատավորելու, երաժշտության միջոցով հայկական ոգին բնակչության մեջ պահպանելու ձգտումն այնքան ուժեղ էր, որ առանձին դեպքերում օտար տարրեր մտցնելու մեջ հանդիմանում, մեղադրում էին անգամ Մ.Եկմալյանին: Վերջինս 1887 թ. դիմում է սինոդին և հայտնում, որ Պետերբուրգ է եկել Խորեն Ստեփանեն, իրեն և իր գլխավորած երգեցիկ խումբը մեկուսացնում, հեռացնում է ասելով, թե օտար երգեցողությունն եք ներմուծում¹⁵⁰:

Մոսկվայի Հայ Համայնքը հաճախ էր իր դժգոհությունն արտահայտում եկեղեցիների երգեցիկ խմբի վատ վիճակից: Խ.Ենգիբարյանը «Մշակ» թերթում հրատարակած հոդվածում նշում է, որ Մոսկվայում եկեղեցին բարվոք վիճակում է շնորհիվ երեցփոխ Գ.Փանյանցի, սակայն երգեցիկ խմբի վիճակն անմխիթար է: Երբեմն կիրակի օրերը Լազարյան ճեմարանի աշակերտներից բաղկացած խումբն է Հ.Պոպովյանի գլխավորությամբ երգում, բայց դրանով էականապես դրությունը չի փոխվում: Նա առաջարկում էր երիտասարդ երգահան Մ.Եկմալյանին ուղարկել Մոսկվա, որպեսզի ամեն ինչ մտնի իր հունի մեջ¹⁵¹:

Տարիներ անց կրկին բարձրացվեց այդ հարցը: Այս անգամ՝ ավելի հանդիմանելով Համայնքի անդամներին և խնդիրը կարգավորելու եղանակներ առաջադրելով: «Մենք լիովին հաւատացած և համոզուած ենք, — գրում է հարցը բարձրացնող թղթակիցը, — որ տեղական հայերից ամեն մէկը սիրալիր աջակցութիւն և պատրաստականութիւն ցոյց կը տայ այդ գործում, թէ նիւթապէս և թէ բարոյապէս: Քանի Մոսկվայի Հայ գաղութն ունի ժամհարեանների, Լիանօզեանի, Գէորգեանների, Տէր-Յակոբեանի, Խալաթեանների և

¹⁵⁰ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 8026, ք. 33:

¹⁵¹ Տե՛ս Մշակ, 1883, 93:

այլոց նման մարդիկ, մարդիկ, որոնցից ամեն մէկը եթէ ուզենա իր հսկայական միջոցներից մի գումար յատկացնել, հավատացած եղէք, որ նուիրաբերած գումարի տոկոսներով կարելի կը լինի մի կանօնաւոր խումբ պահել և այդպիսով սեփական խումբ ունենալու գործը միանգամայն հաստատուն հողի վրա կը լինի դրված»: Ապա ավելացնում է. «Եթէ Մոսկվայի գաղութի մէջ չի գտնվիլ մէկը, որ մի գումար նուիրելով այդ նպատակին, միանգամայն ապահովացնէր սեփական խումբ ունենալու գործը, մնում է, որ գաղութի (որը 300 ծխից պակաս է) ծխականներից իւրաքանչիւրը միանուագ այդ նպատակին նուիրաբերէ տարեկան 20 րուբլի, որ ամեն մէկը ուրախութեամբ կը տայ և այդ ճանապարհով գործը առաջ տանել»: Բարձրորակ խմբավար գտնելու համար խորհուրդ է տալիս հայացքն ուղղել դեպի էջմիածին և դիմել Կոմիտաս վարդապետին՝ վերջինիս վերապահելով ընտրության իրավունքը: Թղթակիցն իր խոսքն ավարտում է լավատեսորեն. «Մենք հաւատացած ենք, — գրում է նա, — որ Մոսկվայի գաղութը սիրով կը վերաբերվի մեր առաջարկին, մենք յուսով ենք, որ մեր կոչը արձագանք կը գտնի նրանց սրտում, և վերջապէս, չենք ուզում կասկածել, որ տեղական ամեն կարողաւոր ոյժ, այսպէս թէ այնպէս, գործին կ'աջակցէ և շատերի վաղուցվայ իղձերը կատարելով, բարոյապէս ու հոգեպէս մխիթարած կը լինի գաղութին, իսկ մայրաքաղաքի եկեղեցու պատիւը բարձր կանգնեցրած օտարների առաջ, նման Պետերբուրգի եկեղեցու»¹⁵²:

Ընդհանուր մտահոգությունը տալիս է իր արդյունքը: Շատ շուտով Մոսկվայի եկեղեցիների երգեցիկ խմբի խմբավարի պաշտոնը ստանձնում և երկար տարիներ վարում է Ռ.Մելիքյանը: Նա հատուկ նշում էր, որ հայկական ձայնագրությունը սովորել է երաժշտագետ Գևորգ սարկա-

¹⁵² Նույն տեղում, 1905, 142:

վագ Չորեքչյանի մոտ: 1912 թ. սկսում է սովորել Պետերբուրգի կոնսերվատորիայում և որպես խմբավար՝ աշխատում քաղաքի հայկական եկեղեցիներում:

Պետերբուրգում մնալու և կոնսերվատորիայում սովորելու ժամանակ նա՝ որպես երաժիշտ, աշխատում է երկար տարիներ: Միայն 1877-1884 թթ. մայրաքաղաքում նրա գտնվելու ընթացքում շուրջ 4 հազար ուղբու ծախսերը հոգացել է եկեղեցական խորհուրդը: Երբ էջմիածինը 1889 թ. պահանջում է, որ Ռ.Մելիքյանը վերադառնա Մայրաթոռ, Պետերբուրգի հայ հասարակայնության բազմաթիվ նշանավոր ներկայացուցիչներ ու ծխականներ դիմում են եկեղեցական խորհրդին և հայտնում, որ Ռ.Մելիքյանի կազմած երգեցիկ խումբը քաղաքակիրթ աշխարհին հատուկ նոր երևույթ է մեղանում, և խնդրում են այնպես անել, որ իրենք չզրկվեն այդ քաղցր սաղմոսերգերը լսելուց¹⁵³:

Պետերբուրգի եկեղեցական քառածայն երգչախումբը երկար տարիներ ղեկավարել և լավ արդյունքների է հասցրել նաև հայտնի երգիչ Ներսես Ծափամյանը:

Ուշագրավ և դրվատելի է, որ եկեղեցում և առհասարակ կազմակերպվող համերգներին ակտիվ մասնակցություն էին ունենում ուսանող երիտասարդությունը, անգամ աշակերտները: Մոսկվայի հայ ուսանողներից 6-7 հոգի Զակեյանի գլխավորությամբ երգեցիկ խումբ էին կազմել և եկեղեցում երգում էին պատարագի ժամանակ: Դրանից բացի՝ համայնքում ուսանողությունը նշում է Վարդանանց տոնը: Օխոտնի ակումբում կազմակերպված երաժշտադրամատիկական երեկույթում լավ են ընդունվում հատկապես Լիանոզյանի՝ դաշնամուրով կատարած բայաթին, կոնսերվատորիայի ուսանող Բոյաջյանի՝ ջութակով կատարած «Կոուենկը»¹⁵⁴:

¹⁵³ Տե՛ս ՀԱՍ, ֆ. 399, ց. 1, գ. 1225, ք. 7, 14, 17:

¹⁵⁴ Տե՛ս Մշակ, 1887, 24, 1897, 25:

Մոսկվայի ազնվականական սրահում կազմակերպվում է հայկական երեկույթ, որին մասնակցում էր շուրջ 2 հազար մարդ: Թղթակիցը նշում է, որ ուես հասարակայնության ներկայացուցիչները միշտ սիրով են այցելում հայկական այդ երեկույթներին և բավականություն ստանում: Բեմը զարդարված էր արևելյան ոճով՝ ներկայացնելով մի հին քաղաք, որի ձևավորումը կատարել էր Մարտիրոս Սարյանը: Առանձին հետաքրքրություն են առաջացնում կուլյր երաժիշտ Նիկողայոս Տիգրանյանի նվագը, ապա նրա և Սարաջևի (Ջութակ) համատեղ ելույթը: Լավ ընդունելություն է գտնում երգչուհի Տերյան-Կորգանովայի ելույթը: Երգեցիկ խումբը ղեկավարում էր ուսանող Թամբյանը: Կատարվում են «Կիլիկիա», «Բամբ որոտան» երգերը: Լավ տպավորություն է թողնում հասարակությանն արդեն ծանոթ ուսանող Միքայելյանի երգը: Փայլուն ընթացող երեկույթն ավարտվում է ազգային ոգով կազմակերպված պարահանդեսով¹⁵⁵:

Նույնպես Մոսկվայում կազմակերպվում է աշակերտական համերգ, «որ տուհին, — գրում է հանդիսատես Թղթակիցը, — երգեցողութեան ուսուցիչներ՝ տ. և պ. Անդրիևսկիները իրանց աշակերտների մասնակցությամբ, նախկին Գիրշի թատրոնում: Համերգն անցաւ շատ աջող, երևաց թէ ուսուցիչների շկուլայի հմտութիւնը և թէ աշակերտների երաժշտական ընդունակութիւնները»¹⁵⁶:

Հայկական երեկույթներ էին կազմակերպում նաև ուսական մշակույթի նշանավոր գործիչները: Կայսերական մեծ թատրոնի դերասան Վլասովը Մոսկվայի շքեղ դահլիճներին մեկում կազմակերպում է հայկական երեկույթ: Բեմը զարդարվում է Անիի Բագրատունիների պալատի և Սևանա լճի տեսարաններով: Հանդիսատեսը հաղորդում է, որ Վլա-

¹⁵⁵ Տե՛ս Արվեստ, 1902, 279:

¹⁵⁶ Արվեստ, 1905, 40:

սովի ներկայությունը մեծ շուք էր տալիս հանդեսին և ապա հավելում. «Մոսկվայի հայերը եւ ռուս ինտելիգենցիան միշտ առանձին հետաքրքրութեամբ են վերաբերվում հայկական երեկոյթին եւ սպասում են անհամբերութեամբ»¹⁵⁷:

Ամեն տարվա վերջում՝ դեկտեմբերին, Լազարյան ճեմարանում տեղի էր ունենում պարահանդես, որին մասնակցում էին Հայ Հասարակայնության բազմաթիվ ներկայացուցիչներ: Դրանց մշտապես մասնակցում էին ճեմարանում սովորող կամ սովորած օտարազգի, գերազանցապես ռուս աշակերտների ծնողները: Այդ պարահանդեսները հաճախ դեկավարում էր ճեմարանի պարի ռեսուցիչ, Մոսկվայի մեծ թատրոնի գերասան Շաշկինը:

Պետերբուրգում Հայ Համայնքի նախաձեռնությամբ տեղի է ունենում կոնսերվատորիայի ռեսանող Ա.Մամիջանյանի հաջողված համերգը: Հայ վաճառականներն իրենց գոհունակությունն արտահայտում են ռեսանողին նվերներ մատուցելով:

Պետերբուրգի ամառանոցային արվարձան Պավլովսկում հրավիրված երաժշտական երեկոյին առաջին անգամ հնչում է երիտասարդ կոմպոզիտոր Ալեքսանդր Սպենդիարյանի «Կոնցերտային նախերգանքը»՝ դիրիժոր Ն. Գալկինի ղեկավարությամբ: «Մշակ» թերթն անդրադառնում է այդ համերգին, նշում, որ Ա. Սպենդիարյանի «Նախերգանքը» մասնագիտական նուրբ ու բարձր ճաշակով էր կազմված և մեծ տպավորություն գործեց: Թերթը նշում է, որ նորահայտ տաղանդավոր երաժիշտը Ն. Ռիմսկի-Կորսակովի աշակերտն է: Նա մեծ հույսեր է ներշնչում, մանավանդ շատ հմուտ է արևելյան և հայկական երաժշտության մեջ¹⁵⁸:

Ռուսական մայրաքաղաքներում երաժշտասեր Հասարակայնության առջև հանդես էին գալիս ամբողջ երկրում

¹⁵⁷ Նույն տեղում, 1901, 281:

¹⁵⁸ Տե՛ս նույն տեղում, 1901, 63, 126:

և նրա սահմաններից դուրս անուն վաստակած Հայ երաժիշտները: Հանդիսատեսի հիացմունքին արժանացող նրանց կատարումները, նրանց ոգեշունչ ընդունումն արժանապատվության, հպարտության զգացում էր առաջացնում Հայրենակիցների մեջ: Հայ Համայնքներում դրանով միասնության, ազգային ինքնության գաղափարն էր ծիլեր տալիս, արմատավորվում:

Հռչակված երաժիշտներից էր ջութակահար Հովհաննես Նալբանդյանը: Նրա բազմաթիվ ելույթները Պետերբուրգում և Մոսկվայում անցնում էին մեծ հաջողությամբ: Ռուսական և հայկական մամուլն արձագանքում էր միայն բարձր գնահատումներով ու դրվատալից հոգովածներով: 1905 թ. սեպտեմբերի 11-ին Պետերբուրգի կոնսերվատորիայի դահլիճում նա համերգ է տալիս օպերային երգիչ Բեգլար Ամիրջանի (բարիտոն) և իր աշակերտ Ռետովիչի (երկրորդ ջութակ) մասնակցությամբ, կատարում Բախի, Պագանինիի ամենադժվարին ստեղծագործությունները: «Պետերբուրգի ընտիր Հասարակութեան սիրելի դարձած ջութակահարի անունը, — գրում է «Մշակը», — ահագին բազմութիւն էր գրաւել... Երազիրը մշակված էր մտածած, հետևողական, այդ իսկ պատճառով համերգը առանձին շուք ու փայլ էր ստացել»: Աշխարհահռչակ ջութակահար Սարասատեն, չբավականանալով Հ. Նալբանդյանի՝ արտասահմանում եղած ժամանակ անձամբ Հայտնած չափազանց բարձր կարծիքով, «նամակով էլ է իր հիացմունքն ու սքանչացումը արտայայտել ամբողջապէս զգացումն դարձած երաժշտին և գուշակել նրա փայլուն ապագան»¹⁵⁹:

¹⁵⁹ Տե՛ս նույն տեղում, 1905, 50: Հ. Նալբանդյանը ծնվել է 1872 թ. Միմֆերտպոլում: Մանուկ հասակից դրսևորել է երաժշտական արտակարգ ընդունակություններ: Տասնմեկ տարեկանից հանդես էր գալիս համերգներով, իսկ 15 տարեկանից սովորում էր արդեն Պետերբուրգի կոնսերվատորիայում: Ուսման առաջին տարիներին նյութական դժվարին դրության մեջ գտնվող երիտասարդին օգնում էր քաղաքի

Մեծ հեղինակություն ունեցող անվանի երգիչ Ներսես Շահմալյանի ելույթները մեծ հաջողությամբ էին ավարտվում: Պետերբուրգում նրա արվեստով այն աստիճան էին հիացել, որ ոռուսաց ազնվականական շրջանի մի խումբ երաժշտասերներ որոշել էին Ն.Շահմալյանին 3 տարի տարեկան 1000 ռուբլի հատկացնել՝ ձայնը Իտալիայում մշակելու համար¹⁶⁰:

Պետերբուրգի «Лыч» և «Петербургские ведомости» պարբերականները մեծ գովեստով են խոսում Մոսկվայի կայսերական օպերայի երգիչ Բեգլար Ամիրջանյանի մասին:

Մեծ հաջողությունների էին հասել նաև օպերային երգիչներ տիկին Տերյան-Ղորղանյանը, Արշակ Կոստանյանը և ուրիշներ:

Ռուս և հայ երաժիշտների համատեղ ելույթները, երկու ժողովուրդների երգարվեստի գործերի կատարումը մի կողմից՝ ոռուս հասարակայնությանը ծանոթացնում էր հայ երաժշտական արվեստին, մյուս կողմից՝ նպաստում մշակութային փոխազդեցությանը: Եվ այդ ամենը, ի վերջո, դրական ազդեցություն էր ունենում, խորացնում երկու ժողովուրդների բարեկամական համագործակցությունը:

Երաժշտության բնագավառում ոռուս և հայ կատարողների համատեղ ելույթները եզակի երևույթ էին: Լա-

հայ ուսանողների հայրենակցական միությունը, հետագա տարիներին հովանավորում էր ռեկտոր Ա.Ռուբինշտեյնը: Կոնսերվատորիան ավարտելուց հետո գործուղվում է Բեռլին՝ կատարելագործելու իր արվեստը: Շուտով դասախոսական աշխատանքի է հրավիրվում կոնսերվատորիա և երկար տարիներ աշխատում որպես պրոֆեսոր: Հայեցի դաստիարակված Հ.Նալբանդյանը սերտ կապերի մեջ էր ազգային մշակույթի գործիչներ Ա.Սպենդիարյանի, Հ.Այվազովսկու, Գ.Բաշինջաղյանի, Ն.Շահմալյանի և ուրիշների հետ: Մահացել է 1942 թ.:

¹⁶⁰ Տե՛ս նույն տեղում, 1889, 24:

զարյան ճեմարանի դահլիճում ջութակահար Ա.Կաթինյանը գերում է բոլորին իր վարպետ կատարմամբ: Ապա հանդես է գալիս ոռուս 40 կատարողներից բաղկացած նրա երգեցիկ խումբը, որը, եկեղեցական գրավիչ երգերից բացի, հնչեցնում է «Մայր Արաքսի ափերով» երգը: Ունկնդիրների մեջ էին առաջին շարքում նստած հեղինակը՝ Ռ.Պատկանյանը, Վ.Նեմիրովիչ-Դանչենկոն, «Русские ведомости» թերթի խմբագիրը: Փայլուն է անցնում նաև տեղի հայ ուսանողների նախաձեռնությամբ կազմակերպված երեկույթը, որին, ուսանողներից բացի, մասնակցում էին Մեծ թատրոնի դերասաններ Ֆոստեմը, Սարինովը, Իգումնովը, Դուբինսկին, Ջիարլոնեն: Կատարվում են ոռուս, եվրոպական և հայ երգահանների գործերը¹⁶¹:

Պետերբուրգում ազնվականների ժողովի դահլիճում տեղի է ունենում հայկական երեկույթ: Դահլիճը բարձր ճաշակով ձևավորել էր նկարիչ Վ.Սուրենյանցը: Համերգային բաժնին մասնակցում էին կայսերական թատրոնների երգչուհիներ Մ.Դոլինան, Պապայանը, ջութակահար Հ.Նալբանդյանը, խմբավար Կոզաչենկոն՝ սիրողների իր խմբով: Ներկաները ոգեշնչվում են «Զեյթունցիների քայլերգի» կատարումից: Երեկոն ավարտվում է ասիական և եվրոպական պարահանդեսով, որը տևում է մինչև գիշերվա ժամը 4-ը: Նույնպես մայրաքաղաքում Նիկողայոս Տիգրանյանը մեծ հաջողությամբ համերգ է տալիս ջութակահար Հ.Նալբանդյանի և կամերային երգչուհի Թերեզա Լեշետիցկայայի հետ¹⁶²:

¹⁶¹ Տե՛ս նույն տեղում, 1889, 13, 1896, 150:

¹⁶² Տե՛ս նույն տեղում, 1901, 256, 1898, 49:

Առավել մեծ հաջողութեամբ է անցնում Պետերբուրգում այլազգի կատարողների մասնակցութեամբ հրավիրված Հայկական 40-րդ երեկույթը¹⁶³:

Հայ երաժիշտների կատարմամբ ազգային շատ ստեղծագործութիւններ էին հնչում մայրաքաղաքներում: Դրանք նպաստում էին ուսու հասարակայնութեանը Հայկական երաժշտական արվեստին ծանոթացնելուն, ինչպես նաև Հայկական Համայնքների բնակչութեան ազգային ոգին ամրապնդելուն:

¹⁶³ Երեկույթը տեղի է ունենում ազնվականների դահլիճում, որը զարդարված էր արևելյան ճաշակով: Ինչպես նկարագրում է քրթակիցը, գլխավոր մուտքը ձևավորված էր Անիի Բագրատունյաց պալատի և Ախուրյանի հովտի՝ Կոնդուրովի յուղաներկ նկարներով: Գեղեցիկ զարդարված կրպակներում շամպայն-գինիներ էին վաճառվում: Դրանցից մեկում նստած էր կայսերական թատրոնի բալետի պարուհի Մարիա Պետիպան, որ առաջին անգամ չէ, որ սիրով հանձն էր առնում որևէ կրպակի կառավարչուհի լինելը: Մի անկյունում ձևավորված էր «սառցային տուն», որտեղ հայ օրիորդները պաղպաղակ էին վաճառում: Բուֆետում հետաքրքիր էր «Կովկասյան դուքանը», որտեղ հայ ուսանողը կինոտոյի հագուստով գինի էր վաճառում: Գույնզգույն լուսավորող լամպերը ավելի խորհրդավոր էին դարձնում պատկերը: Հորեյանական երեկույթին Կոզաչենկոյի՝ սիրողների երգեցիկ խմբի, տեխնոլոգիական ինստիտուտի ուսանողական սիմֆոնիկ նվագախմբի հետ մասնակցում էին անվանի կատարողներ, Նորին կայսերական մեծության մեծակատարներ Դոլինան, Շահլամյանը, Պապայանը, Դավիդովը, դերասան Պոտոցկայան, ջութակահար Հ.Նալբանդյանը: Կատարվում են եվրոպական, ռուս և հայ երգահանների դասական ստեղծագործություններ ու ժողովրդական երգեր: Բուռն ծափահարությունների տարափի տակ շատ ելույթներ կրկնվում են մի քանի անգամ: Երեկոն, ինչպես հաճախ էր պատահում, ավարտվում է պարահանդեսով: Սկզբում պարում են «Կինոտուրի», «Լեզգիկա», «Ուզունդարա», «Շալախո», ապա անցնում եվրոպական պարերին, որին հաջորդում են դարձյալ ասիական պարերը: Երեկոն ավարտվում է լուսաբացին (տես նույն տեղում, 1901, 260):

* * *

Կերպարվեստի հարցում մեծ է Պետերբուրգի գեղարվեստի ակադեմիայի դերը: Նոր շրջանում՝ XIX դ. և XX դ. առաջին տասնամյակներում, այդտեղ մասնագիտացել են շուրջ 4 տասնյակի հասնող Հայ երիտասարդներ: Նրանք, ինչպես և պարբերաբար այդտեղ այցելող Հայ արվեստաբանները շփվել են տեղի Հայության հետ, մասնակցել Հայ Համայնքի կյանքին, ապրել ազգային գաղափարներով: Ուսանելով և հաղորդակցվելով ուսու և եվրոպական գեղարվեստի բարձր ոլորտներում՝ Հայ երիտասարդներն իրենց ստեղծագործություններով կապված են մնացել Հայ իրականության հետ:

Պետերբուրգի և Գեղարվեստի ակադեմիայի հետ իր ամբողջ կյանքում սերտորեն կապված մնաց Համաշխարհային Համբավ ունեցող ծովանկարիչ Հովհաննես Այվազովսկին: Նա կապված էր Հայ Համայնքի հետ, օգնում էր երիտասարդներին մասնագիտանալու հարցում: Պետերբուրգում 1887 թ., երբ մեծ հանդիսավորութեամբ նշվում էր նրա գործունեության 50-ամյա հոբելյանը, տեղի Հայությանը նվիրում է արժաթյա պնակ՝ Արարատի և Պետերբուրգի Հայկական եկեղեցու պատկերով, իսկ հակառակ երեսին՝ հետևյալ ուղերձը. «...Դուք միշտ եղել եք Հպարտության համար, որից Դուք ծագում եք... Պետերբուրգի Հայոց Հասարակութիւնը տեսել է Ձեզ գրեթե ամեն օր իր եկեղեցու ծխականների թվում, սկսած այն ժամանակներից, երբ Դուք ուսանում էիք Գեղարվեստի կայսերական ակադեմիայում մինչև մեր օրերը»¹⁶⁴: Երբ Մոսկվայում բացվեց Հ.Այվազովսկու նկարների ցուցահանդեսը, Հայերը խմբվել էին «Տրապիզոնի կոտորածը» զարհուրելի վայրագութիւնը պատկերող նկարի առաջ:

¹⁶⁴ Նույն տեղում, 1887, 89:

Հայ ուսանողներն ակտիվորեն մասնակցում էին ուսանողական կամ տարեկան ցուցահանդեսներին: 1901 թ. ակադեմիայի տարեկան հանդեսում ներկայացվում են Հայ ուսանողներ Վրթանես Ախիկյանի և Տեր-Մինասյանի գործերը: Վերջինիս աշխատանքը բարձր է գնահատվում: 1909 թ. Գեղարվեստի ակադեմիայի դահլիճում բացված նկարչի կոչում ստանալու ուսանողական գործերի ցուցահանդեսին մասնակցում էր Հետագայում ճանաչված նկարիչ Դավիթ Օքրոյանը: Նա ներկայացրել էր «Սահակ Պարթևի խնդիրքը դադաղի մեջ» անսովոր մտահղացմամբ ու վարպետորեն կատարված նկարը:

Հայ հասարակայնության տարբեր խավերի մեջ դեպի գեղարվեստը հետաքրքրություն արթնացնելու նպատակով մայրաքաղաքի Հայ գեղարվեստասերների և մասնագետների մի խումբ կազմակերպում է «Հայ գեղարվեստական ընկերությունը»: Վերջինս ունենալու էր երեկույթներ, կազմակերպելու էր դասախոսություններ, սահմանելու էր մրցանակներ և այլն¹⁶⁵: Տարիներ անց գործող ընկերությունը շնորհակալություն է հայտնում Գարեգին Հովսեփյանին՝ նրա կարգացած հետաքրքիր զեկուցման համար: Դասախոսն ունենդիրներին ծանոթացնում է Հայ մշակույթի այն դրվագներին, որոնք տակավին քիչ են ուսումնասիրված: Ընկերությունը հույս է հայտնում, որ մոտ ապագայում Պետերբուրգում կրկին նրան լսելու հնարավորություն կունենա¹⁶⁶:

Պետերբուրգի գեղարվեստի ակադեմիայի Հայ առաջին սաներից էին Հակոբ Հովնաթանյանը, Հ.Այվազովսկին,

¹⁶⁵ Տե՛ս նույն տեղում, 1910, 75:

¹⁶⁶ Տե՛ս Մատենադարան, Գարեգին Հովսեփյանի արխիվ, քրթ. 95, վավ. 412:

Ստեփան Ներսիսյանը, Աղաթոն Հովնաթանյանը և ուրիշներ¹⁶⁷:

Նրանցից երիտասարդ Ս.Ներսիսյանին Խ.Լազարյանը փոքրիկ նպաստ էր նշանակել ուսումը շարունակելու հնարավորություն ստեղծելու համար¹⁶⁸:

Հայ ուսանողների նոր սերնդի ներկայացուցիչներից էին Գևորգ Բաշինջաղյանը, Հարություն Շամշինյանը, էմանվել Մահտեսյանը, Տրդատ Լիսիցյանը և շատ ուրիշներ: Նրանք տարբեր եղանակներով առնչվում և առավել կամ նվազ չափով մասնակցում էին տեղի հայություն համայնքային կյանքին:

Այսպիսով, ուղևորական մայրաքաղաքների հայկական համայնքներում գրականությունն ու արվեստը ծառայում էին Հայ մշակույթի ավանդները տեղի հայության մեջ ամրապնդելու, իր արմատներից չկտրվելու, այն ուղևորական միջավայրին ծանոթացնելու գործին: Միաժամանակ ազգային մշակույթը ուղևորական ու եվրոպական մշակույթների փոխազդեցությամբ առաջընթաց քայլեր էր կատարում և այն փոխանցում, տարածում մայր հայրենիքում՝ Հայաստանում:

¹⁶⁷ Տե՛ս Ա.Աղասյան, Հայ կերպարվեստի զարգացման ուղիները XIX–XX դարերում, Երևան, 2009, էջ 19–30:

¹⁶⁸ Տե՛ս Մ.Մարգարյան, Պետերբուրգի գեղարվեստի ակադեմիան և հայ նկարիչները, Երևան, 1979, էջ 44:

ՎԵՐՋԱԲԱՆԻ ՓՈՒՍԱՐԵՆ

1. Ռուս-Հայկական Հարաբերությունները XVIII դ. երկրորդ կեսից աշխույժ ու կենսունակ հունի մեջ մտան:

Այդ Հարաբերությունների մեջ առանձնանում էին Ռուսաստանի Հայկական գաղութները, որոնց մեջ առաջնային էր Մոսկվայի և Պետերբուրգի, թեպետև փոքրաքանակ, Հայության դերը:

2. Մայրաքաղաքների Հայ Համայնքները ձևավորվեցին եկեղեցու, հոգևոր իշխանության Հիմքի վրա, որը կանխորոշեց նրանց գործունեության արդյունավետությունը:

Ռուսաստանի Հայկական մյուս Համայնքների ինքնավարությունը մարմնավորում էին մագիստրները, ռաթ-հաուզները, որոնց իրավասությունները սահմանափակված էին ներգաղութային շրջանակներով: Բացի այդ՝ XIX դ. կեսերին դրանք վերացվեցին: Մայրաքաղաքներում Համայնքների ձևավորումը (Հոգաբարձություն, եկեղեցական խորհուրդ) կատարվեց շատ Համեստ Հիմքի՝ երկու քաղաքների Հայ եկեղեցիների ունեցվածքը տնօրինելու նպատակով:

Դրանց գործունեությունն առանց արգելքների ընդարձակվեց, դարձավ լայնածավալ ու բազմաբեղուն: Դրանք, ըստ էության, աշխարհիկ կազմակերպություններ էին, սակայն եկեղեցու անվան տակ գործում էին անկաշկանդ, զերծ մնում իշխանությունների միջամտությունից:

Եկեղեցու միջոցով առավել սերտ Հարաբերություններ էին ստեղծվել Հայրենիքի հետ, ինչը և Հնարավորություն էր ընձեռում ծավալելու լայն գործունեություն:

3. Երկու Հայ Համայնքներին մշտապես մտահոգել է Հայրենիքի պատմական ճակատագիրը: Նրանց միջավայրում մշակվեցին Հյուսիսային հզոր հարևանի միջոցով Հայաստանի ազատագրման Մ.Սարաֆյանի և Հ.Արղությանի ծրագրերը, Արևելյան Հայաստանը Ռուսաստանին միացնելու ժամանակ Հայաստանին լայն ինքնավարություն տալու Խ.Լազարյանի նախագիծը: Այդուհետ Հայ Համայնքները մշտապես հետամուտ էին Արևելյան Հայաստանի ազատագրմանը:

4. Մոսկվան և Պետերբուրգը դարձան Հայ մշակույթի ավանդների պահպանման ու զարգացման յուրահատուկ կենտրոններ: Այդտեղ հրապարակ եկան Հայոց պատմության, բանասիրության և մշակույթի մյուս բնագավառների հիմնարար աշխատություններ: Հայ Համայնքները որոշակի ներդրում ունեցան Հայ ընթերցողին ուսուս և եվրոպական մշակութային արժեքներին ծանոթացնելու հարցում:

5. Նշանակալի է մայրաքաղաքների Հայ Համայնքների ներդրումը Հայ-ռուսական Հարաբերությունների ամրապնդման գործում: Դասագրքեր, բառարաններ, ձեռնարկներ, երկու ժողովուրդների պատմությանն ու մշակույթին վերաբերող գրականություն հրատարակելով՝ Հայ Համայնքները՝

ա. մեծապես նպաստեցին երկու ժողովուրդների փոխճանաչմանն ու Հարաբերությունների խորացմանը,

բ. նախկին՝ գերազանցապես առևտրատնտեսական կապերի Համեմատ գիտամշակութային նոր որակ տվեցին ու նոր աստիճանի բարձրացրին Հայ-ռուսական Հարաբերությունները:

6. Մեծ էր Հայ համայնքների դերակատարությունը Հայաստանում և Հայկական գաղթավայրերում հետամնացությունը հաղթահարելու, լուսավորություն տարածելու ասպարեզում:

ա. Մոսկվայի և Պետերբուրգի բարձրագույն ուսումնական հաստատություններում, Լազարյան ճեմարանում երիտասարդները մասնագիտանում, հաղորդակցվում էին առաջավոր մշակույթին, հասարակական կյանքին: Վերադառնալով հայրենիք՝ լծվում էին նոր գաղափարների տարածմանը: Երիտասարդությունը կրթելու հարցում մեծ էր դասախոսների և Հայ մտավորականության դերը:

բ. Նշանակալի էր եկեղեցական խորհուրդների համակողմանի աջակցությունը հայրենիքում ուսուցումը կազմակերպելու, լուսավորություն տարածելու գործին:

7. Երկու Հայ համայնքները մշտապես արձագանքել, սատար են կանգնել հայրենակիցներին բնական աղետների (երկրաշարժ, երաշտ և այլն), քաղաքական վայրիվերումների (կոտորածներ, փախստականներ և այլն) ժամանակ և այլ պատճառներով ստեղծված դժվարին իրադրություններում:

8. Որտե՞ղ էր թաքնված խիստ փոքրաքանակ Հայկական համայնքների համազգային ընդգրկում ունենալու և համապատասխան կարողություն, ներուժ դրսևորելու գաղտնիքը:

ա. Միջնադարին հաջորդող, կյանքի բոլոր բնագավառներում վերելք ստեղծող պատմական նոր ժամանակաշրջանը առաջընթացը խթանելու նպաստավոր դաշտ էր ստեղծում:

բ. Բարենպաստ այդ պայմանները հրապարակ հանեցին գիտամշակութային տարբեր բնագավառների մասնագետների, մտավորականների, որոնք կայացան Մոսկվայի և

Պետերբուրգի քաղաքակիրթ միջավայրում: Նրանք, ինչպես նաև Հայաստանից ու Հայկական միջավայրից մայրաքաղաքներում ժամանակավորապես հաստատվող մտավորականները պատասխանատվությամբ և արժանապատվորեն ծառայում էին իրենց կոչմանը:

գ. Մայրաքաղաքներում ապրում ու գործում էին առևտրատնտեսական ոլորտի նշանավոր Հայ գերդաստաններ, անհատներ: Նրանցից էին Լազարյանները, Աբամելիքները, Դելյանովները, Մանուչարյանները, Արղունյան-Երկայնաբազուկները, Լորիս-Մելիքովները և ուրիշներ: Հայերի փոքրաքանակ այդ շերտի ներկայացուցիչներն ունեին տիտղոսներ, անգամ արժանացել էին ազնվականական կոչման և ճանաչված էին բարձրագույն իշխանությունների կողմից: Նրանք, որպես կանոն, իրենց հնարավորություններն ու կապերն օգտագործում էին՝ լուծում տալու հասարակական, ազգային բնույթ կրող հարցերին:

Այդ գերդաստանների մեջ առանձնանում էին հատկապես Լազարյանները:

9. Համընդհանուր գնահատության արժանացած Լազարյանների գործունեությունն ուղենշեց, նրա հաստատուն հիմքերը դրեց Հովհաննես Լազարյանը: Խարիսխ գցելով Պետերբուրգում, բարեկամական հարաբերություններ հաստատելով պետական գործիչների հետ՝ նա ի գործ եղավ հմտորեն զուգակցելու պետական հետաքրքրություններն ու ազգային շահերը:

ա. Նա խորապես գիտակցում էր պետականությունը կորցրած, տարբեր երկրներում ծվարած ժողովրդի կյանքում եկեղեցու նշանակությունը՝ որպես ազգը միավորող, նրա ինքնությունը հատկանշող կազմակերպության: Սեփական միջոցներով նա կառուցեց եկեղեցիներ, հատկացրեց համապատասխան միջոցներ, որ նրանք դառնան Հայ հա-

մայնքների ինքնավարութիւնը մարմնավորող հաստատութիւններ:

բ. Լազարյանների ազգաշնորհ գործունեութեան հիմնարար սկզբունքները մշակող Հովհաննես Լազարյանի տաղանդի փայլատակման արգասիք է տակալին XVIII դ. վերջին կրթութիւն, լուսավորութիւն տարածելու նպատակով հայկական ուսումնարան հիմնելու վերաբերյալ նրա թողած կտակը:

գ. Նրա հասարակական ծառայութիւններն այնքան ակնառու են եղել, որ բազմիցս արժանացել են պետութեան գնահատականին: Նրա անվան հետ է կապվում 1775 թ. Լազարյաններին ազնվականական դասի մեջ ներառելը: Հռոմի և Գերմանիայի միապետ Հովսեփ II-ի հրամանով նրան շնորհվել են բարոնի, կոմսի տիտղոսներ: Նա ստացել է կոլեգիական խորհրդականի (1791 թ.), ապա՝ իսկական պետական խորհրդականի (1800 թ.) աստիճաններ:

9.ա. Լազարյան ճեմարանը դարձավ արևելագիտութեան, հայագիտութեան նշանավոր կենտրոն, ուսումնակրթական անփոխարինելի հաստատութիւն: Գիտակրթական իր բարձր որակը նա հետևողականորեն պահպանեց ավելի քան մեկ դար՝ հաղթահարելով բազում խոչընդոտներ ու դժվարութիւններ: Լուսավորութեան նախարարութիւնը ձգտում էր վերացնել ուսումնարանի առանձնահատուկ կարգավիճակը և այն՝ որպես սովորական գիմնազիա, մտցնել իր համակարգի մեջ: Լազարյաններին հաջողվեց պահպանել ճեմարանի գիմնազիական և արևելագիտական երկու մասնագիտութիւնները: Ուսումնական բոլոր հաստատութիւններում վերացվեցին նախապատրաստական բաժինները, մեծ ջանքերով ճեմարանում այն պահպանվեց, քանի որ առանց նախապատրաստական դասընթացի հայկական գավառներից եկող պատանիները չէին կարող ճեմարան ընդունվել:

բ. Ճեմարանի հետ Լազարյաններից հատկապես կապված է եղել, նրա խնդիրներով մեծ պատասխանատվութեամբ շուրջ 50 տարի զբաղվել է Խաչատուր Լազարյանը: Նրան հաջողվել է լուծել ուսումնարանի առաջ ծառայած անհաղթահարելի թվացող խնդիրները՝ այլ ելք չգտնելու պարագայում սեփական միջոցներից մեծագումար հատկացումներ կատարելով: Նա իր մահից առաջ կարողացավ ճեմարանի համար հիմնավոր մշակված այնպիսի կարգավիճակ ստեղծել, որ ուսումնարանն իր արգասավոր գործունեութիւնը շարունակեց ևս կես դար:

գ. Խաչատուր Լազարյանը պայմաններ էր ստեղծում և մշտապես խրախուսում հայագիտութեան զարգացումը: Նա մեծահարուստներին հորդորում էր ներդրումներ կատարել հենց այդ բնագավառում: Նա լավ հարաբերութիւններ էր ստեղծել և համագործակցում էր անգամ ֆրանսիացի հայագետներ Վիկտոր Լանգլուայի և Էդուարդ Դյուլո-րիեի հետ:

Նա հորեղբոր՝ Հովհաննես Լազարյանի գործի արժանավոր շարունակողը եղավ:

Լազարյաններն անջնջելի հետք թողեցին հայ ժողովրդի նոր շրջանի պատմութեան տարեգրութեան մեջ: Ազնվականի վեհ պահվածքով նրանք ավելի քան մեկ դար փայլատակեցին հայոց երկնակամարում:

Խորապես ըմբռնելով ժամանակի ոգին ու նրա պահանջները՝ նրանք վիթխարի ներդրում կատարեցին լուսավորութիւն տարածելու, սեփական ժողովրդին ծառայելու գործում:

Արդի ժամանակաշրջանի հայ գործիչների համար նրանք կարող են մշտապես ժողովրդի կողքին լինելու, նրան նվիրվելու լավագույն օրինակը լինել:

Յուցակ

Անուանց ժողովրդականաց Մոսկովայ ըստ արուաց և իզաց և
ամբ հասակի նոցայ ի 1840 Ամի

Վեհագնեայ Յովհաննէս Յովհաննիսեան	
Հայրապետեանց	65
կին նորա Եղիսաբեթ Հայրապետեանց	55
Գեներալ մայոր Պալ Իւանովիչ Հայրապետեանց	60
կին նորա Կատարինէ Հայրապետեանց	45
որդի նորին Յովհաննէս	28
դուստր նորին Կատարինէ	24
___ „ ___ Մարիամ	23
___ „ ___ Վառվառա	22
Հանգուցեալ գեներալ մայոր Դաւիթ Արտեմիչ Դելանովի	
կին Մարիամ Դելանով	52
որդի նորին Յոհան	24
դուստր նորին Հեղինէ	20
եղբայր հանգուցեալ Դելանովի Պետր Արտեմիչ Դելանով	56
Հանգուցեալ կնիազ Դաւիթ Սիմոնիչ Աբամելիքովի	
կին Մարթայ Աբամելիք	50
դուստր նորին Աննայ	25
որդի նորին Սիմէօն	24
դուստր նորին Կատարինէ	21
որդի նորին Յարութիւն	18
___ „ ___ Յովակիմ	17
դուստր նորին Սոփիայ	14
Գեներալ մայոր Պալ Մոսէիչ Մելիքով	58
Նիկիտ Օսիպիչ Ասկարխանով	50
դուստր նորին Մանուշակ	22
որդի նորին Յովհաննէս	21
Հանգուցեալ Գրիգոր Յովսէփի Ասկարխանովայ	

կին Աննայ Ասկարխանիան	40
դուստր նորին Մանուշակ	24
___ „ ___ Շուշան	22
___ „ ___ Կատարինէ	14
որդի նորին Սիմէօն [ջնջված է]	
Ազնիւ Պետրոս Ստեփանեան Խերոտիմով	42
որդի նորին Ստեփան	17
___ „ ___ Յովսէփ	15
___ „ ___ Նիկողայոս	13
___ „ ___ Դաւիթ	11
___ „ ___ Գրիգոր	9
երկրորդ կին նորին Եղիսաբեթ Խերոտիմով	39
որդի նորին Յովհաննէս	7
Հանգուցեալ Յակոբ Աբելեան Բաղդադովայ	
կին Եղիսաբեթ Բաղդադով	58
որդի նորին Աբել	38
___ „ ___ Յակովբ	36
___ „ ___ Եսայի	34
դուստր նորին Աննայ	20
Հանգուցեալ ազնիւ Յակովբ Աստուածատրեան Սակիմովայ	
կին Մարիամ Սակիմեանց	54
որդի նորին Յովակիմ	32
փեսայք հանգուցեալ Սակիմովայ	
Կվարտալնի Կարապետ Ղազարեան Քալանթարով	42
կին նորա Մարգարիտ	26
Մարգիս Պետրոսեան Պոպով	32
կին նորա Մագքաղինէ	24
Հանգուցեալ Ռափայել Պալիչ Աղամալովայ	
կին Կատարինէ Աղամալեանց	46
որդեգիր նորին Մինաս Ղազարեան Լազարեանց	40
դուստր նորին Եղիսաբեթ	24
թոռն նորին Ռափայել	7
___ „ ___ Պօղոս	6
փեսայ հանգուցեալ Աղամալովայ	
մայոր Յովհաննէս Չաքարեան Մելիքով	50
կին նորա Մարիամ	25
եղբայր Մելիքովայ Եսայի Չաքարեան	49

Հանգուցեալ Յովհաննէս Դաւթեան Էդիլխանովայ	
կին Աննայ Էդիլխանեանց	45
որդի նորա Դաւիթ	24
դուստր նորա Թագուհի	19
„ Սարգարիտ	17
Մօսկովայ վաճառական Սարգար Դաւթեան Էդիլխանեանց	58
կին նորա Աննայ Էդիլխանեանց	42
որդի նորա Գրիգոր	19
„ Կարապետ	7
եղբարք Սարգարայ Էդիլխանեանց	
Սարգիս Դաւթեան Էդիլխանեանց	40
Եսայի Դաւթեան Էդիլխանեանց	38
Մօսկովայ վաճառական Մատթէոս Պօղոսեան Այինցով	68
կին նորա Հռիփսիմէ	56
որդի նորին Պօղոս [ջնջված է]	35
դուստր նորա Մարիամ	36
որդի նորա Պետրոս	35
„ Պօղոս	34
„ Յարութիւն	32
դուստր նորա Եղիսաբեթ	29
որդի նորա Յակոբ	28
„ Յովակիմ	27
դուստր նորա Կատարինէ [ջնջված է]	24
որդի նորա Աղեքսանդր	25
դուստր նորա Կատարինէ	22
Յովհաննէս Մարգարեան Գալստեանց	57
կին նորա Եղիսաբեթ Գալստեանց	36
դուստր նորին Ծաղիկ	17
„ Մանուշակ	1,5
Գերագնիվ Սոլոմոն Արտեմիչ Տեր-Ղուկասով	45
կին նորա Սոփիայ	35
աներորդի նորա Գրիգոր	36
եղբայր Սողովմոն Տեր-Ղուկասովայ Տիգրան	22
Դաւիթ Արխիբիչ Սերեբրեակով	49
կին նորա Կատարինէ	30
որդի նորա Արխիբ	11
դուստր նորա Եղիսաբեթ	7

եղբայր նորա Պետրոս Արխիբեան Սերեբրեակով	45
կին նորա Աննայ	24
որդի նորա Մարգար	6
„ Յովհաննէս	5
„ Գեորգ	2
մօրաքոյր Սերեբրեակովայ այրի կին Նաթալեայ	65
քեռորդի նորին Գեորգ	28
Հանգուցեալ Յովհաննէս Աւետիսեան Եզովայ	
կին Եղիսաբեթ	32
որդի նորա Աւետիս	10
դուստր նորա Մարիամ	8
որդի նորա Գրիգոր	6
որդի նորա Մարգիս	4
Յարութիւն Աւետիսեան Եզով	45
կին նորա Եղիսաբեթ	29
դուստր նորա Մարիամ	10
որդի նորա Կարապետ	7
դուստր նորա Աննայ	5
Ստեփան Աւետիսեան Եզով	38
կին նորա Եղիսաբեթ	25
Նիկողայոս Աւետիսեան Եզով	36
Կոմսերցի սովետնիկ Յովհաննէս Ստեփանեան Օնանով	34
կին նորա Մարիամ	22
դուստր նորա Աննայ	3
որդի նորա Ստեփաննոս	2
որդի նորա Յովհաննէս	1
Ազնի Գրիգոր Սյրտիչեան Քալանթարով	70
կին նորա Հռիփսիմէ	48
դուստր նորա Մարիամ	24
որդի նորա Սյրտիչ	23
դուստր նորա Սոփիայ	21
եղբայր նորա Առաքել Սյրտիչեան Ղայսով	75
կին նորա Մարիամ	61
Նախիջևանցի Մարտիրոս Քիստով [Քեասով]	68
կին նորա Աննայ	55
որդի նորա Կարապետ	38
„ Ռափայել	32

Մոսկ. վաճ. Թեոթոս Կարապետեան Կազաչկով	50
կին նորա Մարիամ	33
Ազնիւ Նիկիտ Գասպարեան Մուրաչով	55
կին նորա Մարիամ	30
Թիֆլիզեցի Յովհաննէս Յարութիւնեան Բարանով	60
կին նորա Եղիսաբէթ	34
դուստր նորա Մարիամ	10
— „ — Աննայ	8
որդի նորա Նիկողայոս	6
Առաքել Փիլիպպոսեան Շահումեանց	33
կին նորա Մարիամ	18
Գալուստ Մալխասի Քուրդովայ	
կին Կատարինէ	31
որդի նորա Մինաս	12
քոյր Կատարինէ Քուրդովայ Վառվառայ	29
Ազնիւ Աւետիս Յովհաննէսեան Փիրատով	40
կին նորա Մարիամ	22
դուստր նորա Եղիսաբէթ	1,5
մայր Աւետիս Փիրատովայ Եղիսաբէթ	70
Բարաղամ Բարսեղեան Սերետնիկով	87
կին նորա Կատարինէ	65
դուստր նորա Հռիփսիմէ	32
որդի նորա Բարսեղ	30
Վարդան Թովմասեան Նազարեանց	35
կին նորա Թագուհի	22
Այրի կանայք	
Աննայ Պետրովնայ Սիրգախանեանց	68
քոյր նորա Եղիսաբէթ	58
քեռորուստր նորա Աննայ	33
Եղիսաբէթ Պետրովնա Առաքելով	65
որդի նորա Յովհաննէս	40
դուստր նորա Կատարինէ	34
— „ — նորա Մարիամ	29
Կատարինէ Յարութիւնեան Չերքազով	61
որդի նորա Անդրեաս	32

դուստր նորա Աննայ	28
Մարիամ Մինասեան Մահեով	61
դուստր նորա Մարիամ	30
Մարիամ Յարութիւնեան Բողղանով	62
դուստր նորա Շուշան	32
Կատարինէ Պալովնայ Կանդիկցով	40
որդի նորա Շմաւոն	18
դուստր նորա Եղիսաբէթ	14
որդի նորա Աղեքսանդր	11
դուստր նորա Կատարինէ	9
— „ — նորա Աննայ	7
Խումար Դանիէլեան	58
Հանգուցեալ Տեր Մինաս քահանայի	
կին Մանուշակ Պոպովեան	58
որդի նորա Խաչատուր	31
Հանգուցեալ Իւան Սիխայլիչ Էրիցպոպովի	
այրի կին Սոփիայ	45
Մանուշակ Աւետիսեան Չերնով	61
Մանուշակ Աղեքսանդրեան Թավելդարեանց	57
որդի նորա Սկրտիչ	11
Եղիսաբէթ Առաքելեան	44
Աննայ Յարութիւնեան Ղորղանով	60
Թագուհի Մատվէլովնայ Մուրաչով	32
եղբայր սորին Յովհաննէս	29
քոյր սորին Մարգարիտ	21
քոյր սորին Մարիամ	19
Հանգուցեալ Մարգարայ Ալեքսանդրովայ	
դուստր Մագքաղինէ	23
Մանուշակ Անտոնեան	46
Օտարականք բնակեալք ի Մոսկով	
Ազնիվ Անդրէյ Աֆանասիչ Լորիս-Մելիքով	62
եղբորորդի նորա Յովհաննէս	25
Իսայ Մոսէիչ Գասպարով	59
Ազնիւ Յարութիւն Մարգարեան Եաղուով	50
Ազնիւ Սկրտիչ Յովհաննէսեան Վարդանով	39

եղբայր նորին Վարդան Վարդանով	33
Մինաս Մինասեան Փանեանց	47
Պետրոս Կիրակոսեան	70
Ստեփան Պողոսեան Ալմասով	58
Խրիստափոր Լազարիչ Աբելով	59
Գրիգոր Մարգարեան Տարասով	50
Թորոս Մարգարյան _____	53
Կվարտալնի պորուչիկ Պետրոս Խրիստափորիչ	42
Գրիգոր Յարութիւնեան Տուրչենիով	41
Գալուստ Նազարիչ Արխիտեկտորով	69
Սկրտիչ Փարսադանեան	64
Աւետիս Մարտիրոսեան Մարտիրոսով	[61]
Նախիջևանցի Մարգար Գալստեան Սվեշնիկով	60
կին նորա Ուստինեայ	45
դուստր նորա Գայեանէ	12
Նախիջևանցի Աւագ Եփրեմեան Ադամեանց	34
կին նորա Գեղեցիկ	19
Նախիջևանցի Խաչատուր Կէօկչեանց	55
կին նորա Եփրակսէ	41
Հոգևորականք Մոսկովայ	
Տեր Յովակիմ քահանայ Մելիքեանց	38
կին նորա Աննայ	29
մեծմայր քահանային Մելիքեանց	79
Տեր Յովհաննէս քահանայ Վարդանեանց	[41]
դուստր նորա Շուշան	15
որդի նորա Վարդան	6
դուստր նորա Աննայ	4
Ազգական նոցին այրի կին Ծաղիկ Գասպարով	[92]
Սարկաւագ Գրիգոր Մուքիասեանց	34
կին նորա Ռսկի	26
դուստր նորին Շուշան	2
որդի նորին Ռափայէլ	1

ЦИАМ, ф. 2050, оп. 1, д. 202, л. 2-5 об., 8-8 об.

Ս.ՊԵՏԵՐԲՈՒՐԳԻ ՀԱՅ ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ԾԽԱԿԱՆՆԵՐԻ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԺՈՂՈՎԻՆ ՍԱՄՆԱԿՑԵԼՈՒ ԻՐԱՒՈՒՆՔ ՈՒՆԵՑՈՂՆԵՐԻ ՑԱՆԿԸ 1905 թ.

1. Արամելիք-Լազարեան իշխան Միսէօն
2. Արրահամեան Լևոն
3. Աղոնց Նիկողայոս
4. Ալաջալեան Աղէքսանդր
5. Ալաջալեան Սարգիս
6. Ալէքսեանց Ալէքսին
7. Աթարբեգեան Աղէքսանդր
8. Ալլահվերդեան Դանիէլ
9. Ալլահվերդեան Միքայէլ
10. Ալէնակի Ա.
11. Ալխազեան Գէորգ
12. Ախշարումեան Մողոմոն
13. Աղասարեանց Գրիգոր
14. Ամատունի Նիկողիմ
15. Աղաջանեան Կարապետ
16. Ամիրազեան Իսահակ
17. Ամիրջանեան Բեկլար
18. Ասատուրեան Միսէօն
19. Աստուածատրեան Միքայէլ
20. Արազեան Սամսոն
21. Արղուք.-Երկայնաբազուկ իշխ. Բորիս
22. Արղուք.-Երկայնաբազուկ իշխ. Վլադ.
23. Արիստակէսեան Գրիգոր
24. Աւանեան Յարութիւն
25. Աւետիսեան Գաբրիէլ
26. Աքիմեան Կոնստանդին
27. Բաբայեանց Էլիկում
28. Բաղդամեան Յովհաննէս
29. Բերբերեան Նիկողայոս
30. Բեզլեարեանց Յարութիւն
31. Բէիբուքեան իշխան Գէորգ

- 32. Բեհրուքեան իշխան Կոնստանդին 33
- 33. Բողոանեան Գրիգոր 47
- 34. Բողոանեան Նիկողայոս 70
- 35. Բողոանեան Պօղոս 58
- 36. Բրիլեանդչիկեան Ալեքսիանոս 59
- 37. Բուղաղեան Նիկողայոս 50
- 38. Բուրջալեան Տիգրան 52
- 39. Բուղաղեան Մատթեոս 42
- 40. Բուղաղեան Յովհաննէս 4
- 41. Բուղաղեան Արտաշէս 69
- 42. Բուխարցեան Ռափայէլ 62
- 43. Բորիսեան Գէորգ 109
- 44. Գասպարեան Գրիգոր 67
- 45. Գաբրիէլեան Սարգիս 48
- 46. Գոռյեան Յովսէփ 9
- 47. Գեղամեան Տիգրան 91
- 48. Գոճեան Ղազարոս 14
- 49. Գուլամիրեանց Գէորգ 21
- 50. Գուլբասարեանց Դաւիթ 14
- 51. Գուլիշամբարեան Ստեփանոս 21
- 52. Գուրգէնբէգեան Պլատոն 16
- 53. Գրիգորեան-Ասատուրեան Պօղոս 71
- 54. Գրիգորեան-Ասատուրեան Վարդան 81
- 55. Գրիգորեան-Ասատուրեան Յովսէփ 91
- 56. Գրիգորեան Գէորգ 50
- 57. Դադաշեան Սարգիս 12
- 58. Դինիբէգեան Յովհաննէս 22
- 59. Դուլիսանեան Կոնստանդին 25
- 60. Դուլիսանեան Սիբայէլ 45
- 61. Դուլիսանեան Վլադիմիր 22
- 62. Երիքով Խաչատուր 62
- 63. Եղեան Յովհաննէս 72
- 64. Եվանգուլեան Աստուածատուր 28
- 65. Եվանգուլեան Գէորգ Աստուած 86
- 66. Եվանգուլեան Գրիգոր 30
- 67. Եվանգուլեան Գէորգ Գէորգեան 30
- 68. Եվանգուլեան Չաքարեա 14

- 69. Եվանգուլեան Սիբայէլ 201
- 70. Եվանգուլեան Յակովբ 701
- 71. Չարիեան Դաւիթ 801
- 72. Չարիեան Յովհաննէս 901
- 73. Չուրաբեանց Սիբայէլ 110
- 74. Թամամշեան Սիբայէլ 111
- 75. Թամանեան Աղէքսանդր 211
- 76. Թարխանեան Արտաշէս 211
- 77. Թարխանեան Յովհաննէս 211
- 78. Թումասեան Թադէոս 211
- 79. Թումասեան Խաչատուր 211
- 80. Թութունեան Պետրոս 211
- 81. Իգմիրեան Արշակ 211
- 82. Իսահակեան Իսահակ 211
- 83. Իսահակեան Յարութիւն 211
- 84. Իզրաշեան Լևոն 211
- 85. Իստամանեան Դաւիթ 211
- 86. Լազարեան Սիբայէլ 211
- 87. Լալայեան Մատթեոս 211
- 88. Լիլիփարեան Գրիգոր 211
- 89. Լիսինեան Սիմէօն 211
- 90. Լիսիլեան Սարգիս 211
- 91. Լորիս-Մելիքեան կոնս Թադէոս 211
- 92. Լուսեղենեան Սիմէօն 211
- 93. Խանթարճեան Գրիգոր 211
- 94. Խանթարճեան Ղազարոս 211
- 95. Խաչատրեան Գէորգ 211
- 96. Խաչատրեան Խաչատուր 211
- 97. Խաչատրեանց Յովհաննէս 211
- 98. Խաչատրեանց Աղէքսանդր 211
- 99. Խոջայեանց Լևոն 211
- 100. Խոջայեան Ալէքսանդր 211
- 101. Խոջայեանց Քերովբէ 211
- 102. Խոջայեան Խաչատուր 211
- 103. Խոջէյնաթեան Աւետիս 211
- 104. Խոջէյնաթեան Իսահակ 211
- 105. Խրդիեան Գրիգոր 211

106. Խուրերեան Բարսեղ	98
107. Կուկուջանեան Աղէքսանդր	99
108. Կարակաշ Նիկողայոս	100
109. Կարապետեան Մարգիս	101
110. Կոտելնիկեան Յարութիւն	102
111. Կոկորեան Աղէքսանդր	103
112. Հալլաճեան Մարտիրոս	104
113. Հախվերդեան Գաբրիէլ	105
114. Հախվերդեան Յովաննէս	106
115. Դալամեանց Յովհաննէս	107
116. Դարդանեան Նիկողայոս	108
117. Դորդանեան Ալէքսիանոս	109
118. Դորդանեան Դմիտրի	110
119. Դորդանեան Սիմէօն	111
120. Ծարակեան Կարապետ	112
121. Ծգնատրեան Յարութիւն	113
122. Մազիրեան Լէօնիդ	114
123. Մազիրեան Կոնստանդին	115
124. Մամացեան Մամաց	116
125. Մամացեան Յովսէփ	117
126. Մամիկոնեան Վահան	118
127. Մաթուզեան Պետրոս	119
128. Մասումեան Կարապետ	120
129. Մելիքեանց Աղէքսանդր	121
130. Մելիքեան Աղէքսանդր Պօղոսեան	122
131. Մելիքեան Աղէքսանդր Մինասեան	123
132. Մելիքեան Կարապետ	124
133. Մելիքեան Միքայէլ	125
134. Մելիք-Սիմէօնեան Մարգիս	126
135. Մելիք-Նուբարեան Սիմէօն	127
136. Մեիրաբեան Գարեգին	128
137. Մեղուինեան Բարսեղ	129
138. Մեղուինեան Գրիգոր	130
139. Միդեան Խաչատուր	131
140. Միրիմանեան Յովհաննէս	132
141. Մղէբրեան Աբէլ	133
142. Մնացականեան Խաչատուր	134

143. Մութաֆեան Սիմէօն	135
144. Մուրադեան Գրիգոր	136
145. Յուրութիւնեան Միքայէլ	137
146. Յուրութիւնեան Մրապիոն	138
147. Յուրութիւնեան Տիգրան	139
148. Յուրութիւնեան Փիլիպոս	140
149. Նազարեան Յարութիւն	141
150. Նազարեան Կոստանդին	142
151. Նահապետեան Լևոն	143
152. Նասիբէկեան Յովհաննէս	144
153. Նաասարդեան Յովհաննէս	145
154. Ներսիսեան Յովսէփ	146
155. Ներսիսեան Մարտիրոս	147
156. Նիկողոսեան Գրիգոր	148
157. Նոնեան Գրիգոր	149
158. Շանշեան Աբէլ	150
159. Շատուրեանց Աստուածատուր	151
160. Շապոշնիկեան Գրիգոր	152
161. Ոսկանեան Ստեփան	153
162. Չերչոփեան Յարութիւն	154
163. Պաստակով Վարդան	155
164. Պատկանեան Վահագն	156
165. Պարոն-Սարգսեան Մեղրակ	157
166. Պատկանեան Սերովբէ	158
167. Պետուրեան Պետրոս	159
168. Պապովեան Մովսէս	160
169. Սագինեան Յակովբ	161
170. Սաֆարեանց Յովհաննէս	162
171. Սաղովնիկեան Լևոն	163
172. Սահաթսագեան Նիկողայոս	164
173. Սարգիսբէգեան Աղէքսանդր	165
174. Սարգիսեան Յովսէփ	166
175. Սարգսեան Բուդդան	167
176. Սարգսեան Աղալօ	168
177. Սարգսեան Միքայէլ	169
178. Սարուխան-բէկ Միքայէլ	170
179. Սելինեան Աղէքսանդր	171

180. Մելունեան Յովհաննէս
181. Մերերրակեան Աղէքսանդր
182. Մերերրակեան Ստեփանոս
183. Մերերրակեան Վարդան
184. Միմէօնեան Միքայէլ
185. Միմէօնեան Յովհաննէս
186. Սողոմոնեան Կարապետ
187. Սուբաշի Էմմանուէլ
188. Սուքանշահ Պօղոս
189. Սուրենեան Վարդգէս
190. Սվէշնիկեան Գրիգոր
191. Սոբոլեան Նիկողայոս
192. Վանեանց Սինաս
193. Վարդանեան Վարդան Յովհ.
194. Վարդանեան Վարդան Ստեփ.
195. Վիրապեան Թէոդորոս
196. Տէր-Աստուածատուրեան Խաչատուր
197. Տէր-Ասատուրեան Պօղոս
198. Տէր-Գրիգորեան Դաւիթ
199. Տէր-Գրիգորեան Յովհաննէս
200. Տէր-Դուկասեան Կոնստանդին
201. Տէր-Դուկասեան Սողոմոն
202. Տէր-Մաթէոսեան Յովհաննէս
203. Տէր-Մաթէոսեան Բագրատ
204. Տէր-Մաթէոսեան Վալենտին
205. Տէր-Մաթէոսեան Տիգրան
206. Տէր-Միքայէլեան Տիգրան
207. Տէր-Մովսէսեան Յարութիւն
208. Տէր-Միքայէլեան Լևոն
209. Տէր-Յակոբեան Սամսոն
210. Տէր-Սարգսեան Մարտիրոս
211. Տէր-Սարգսեան Միքայէլ
212. Տէր-Ստեփանեան Բարսեղ
213. Տէր-Ստեփանեան Յովսէփ
214. Տիգրանեան Գրիգոր
215. Տիգրանեան Լևոն
216. Տոլոլեան Ալէքսանդր

217. Տոլոլեան Ստեփանոս
218. Տուրփայեան Գէորգ
219. Փրիդոնեան Արշակ
220. Զալանթար Աւետիս
221. Զալանթարեան Ստեփանոս
222. Քեշիշեան Յարութիւն
223. Քեշիկեան Համբարձում
224. Քեղխոյեան Գէորգ
225. Քիստեան Ռաֆայէլ
226. Օհանեան Չարարիա
227. Օրդուխանեան Աղէքսանդր
228. Օրբելի Ռուբէն
229. Ֆարրիկանտեան Պետրոս

ՀՄՍ, ֆ. 399, ց. 1, գ. 136, ք. 4:

СПИСОКЪ

прихожанъ С.-Петербургскихъ армянскихъ церквей,
имѣющихъ право участвовать на общемъ собраніи
въ 1908 г.

1. Абамелекъ-Лазаревъ, Кн. Сем. Сем.
2. Абрамовъ, Леонъ Самойловичъ.
3. Абрамянь, Оганесь Тиграновичъ.
4. Аванянь, Артемій Гавриіловичъ.
5. Аветисовъ, Гавриіль Захаровичъ.
6. Агаджанянецъ, Карапетъ Сергѣевичъ.
7. Агасарянь, Григорій Богдановичъ.
8. Адонць, Николай Георгіевичъ.
9. Акимовъ, Агаджанъ Николаевичъ.
10. Акимовъ, Константинъ Николаевичъ.
11. Акимовъ, Николай Агафоновичъ.
12. Алавердянецъ, Михаилъ Яковлевичъ.
13. Алавердовъ, Даниль Артемьевичъ.
14. Аладжаловъ, Александръ Іоакимовичъ.
15. Аладжаловъ, Сергѣй Іоакимовичъ.
16. Алдадановъ, Борисъ Іосифовичъ.
17. Алексеевъ, Алексѣй Іосифовичъ.

18. Алхазовъ, Георгій Яковлевичъ.
19. Альянаки, А. Александровичъ.
20. Аматауни, Никодимъ Исаевичъ.
21. Амираговъ, Исаакъ Георгіевичъ.
22. Амирджанъ, Бегларъ Богдановичъ.
23. Аразовъ, Самсонъ Георгіевичъ.
24. Арамянцъ, Иванъ Михайловичъ.
25. Аргутинскій-Долгоруковъ, Кн. Борисъ Н.
26. Аргутинскій-Долгоруковъ, Кн. Владиміръ Н.
27. Аргутинскій-Долгоруковъ, Кн. Константинъ С.
28. Аргутинскій-Долгоруковъ, Кн. Николай В.
29. Аргутинскій-Долгоруковъ, Кн. Раждень Г.
30. Аристакесянъ, Григорій Өаддеевичъ.
31. Арустамянцъ, Николай Ивановичъ.
32. Арутинянцъ, Серапіонъ Моисеевичъ.
33. Арутюнянцъ, Тигранъ Сергѣевичъ.
34. Арутюновъ, Михаилъ.
35. Артюновъ, Филиппъ Арутюновичъ.
36. Архіепископовъ, Тигранъ Аракеловичъ.
37. Архипіанцъ, Хачатуръ Давидовичъ.
38. Асвадуоровъ, Семеонъ Марковичъ.
39. Асрибековъ, Александръ Богдановичъ.
40. Аствацатурянцъ, Михаилъ Ивановичъ.
41. Атабековъ, Александръ Семеновичъ.
42. Ахвердовъ, Гавріиль Васильевичъ.
43. Ахвердовъ, Николай Григорьевичъ.
44. Ахшарумовъ, Соломонъ Михайловичъ.
45. Бабаянцъ, Эликумъ Ивановичъ.
46. Багатуровъ, Гавріиль Аветовичъ.
47. Багатуровъ, Тигранъ Герасимовичъ.
48. Баграмовъ, Иванъ Сергѣевичъ.
49. Баграмовъ, Константинъ Сергѣевичъ.
50. Баласанянцъ, Ашотъ Семеновичъ.
51. Бебутовъ, Кн. Георгій Григорьевичъ.
52. Бебутовъ, Кн. Давидъ Іосифовичъ.
53. Беглярянцъ, Артемій Минаевичъ.
54. Беграмовъ, Аветисъ Исааковичъ.

55. Бекъ-Мармарчевъ, Яковъ Григорьевичъ.
56. Берберовъ, Николай Ивановичъ.
57. Богданянъ, Григорій Богдановичъ.
58. Богданянъ, Павелъ Богдановичъ.
59. Борисовъ, Георгій Степановичъ.
60. Бриллиантчиковъ, Алексѣй Владиміровичъ.
61. Будаговъ, Иванъ Григорьевичъ.
62. Будаговъ, Матвѣй Лазаревичъ.
63. Будаговъ, Николай Моисеевичъ.
64. Будаговъ, Сергѣй Григорьевичъ.
65. Будугянъ, Арташесъ Ивановичъ.
66. Бурджаловъ, Матвѣй.
67. Бурджаловъ, Тигранъ Сергѣевичъ.
68. Буруновъ, Симеонъ Михайловичъ.
69. Бухарцевъ, Рафаиль Григорьевичъ.
70. Ванянцъ, Минасъ Тумасовичъ.
71. Вардзеловъ, Левонъ.
72. Варгановъ, Вартанъ Ивановичъ.
73. Вермишевъ, Иванъ Аввакумовичъ.
74. Вирабовъ, Федоръ Никитьевичъ.
75. Габріэлянъ, Соркисъ Ованесовичъ.
76. Габріэлянцъ, Степанъ Мануковичъ.
77. Галаджіанцъ, Мартиросъ Лазаровичъ.
78. Гандзапетянъ, Георгій Мартыновичъ.
79. Ганджунцянцъ.
80. Гаргановъ, Николай Сергѣевичъ.
81. Гаспарянцъ, Григорій Варламовичъ.
82. Годзіевъ, Георгій.
83. Григоровъ, Егоръ Абрамовичъ.
84. Григорьянцъ, Иванъ Павловичъ.
85. Григуровъ-Асватуоровъ, Вартанъ Степановичъ.
86. Григуровъ-Асватуоровъ, Іосифъ Степановичъ.
87. Григуровъ-Асватуоровъ, Павелъ Степановичъ.
88. Гукасовъ, Павелъ Осиповичъ.
89. Гулбасаріанъ, Давидъ Григорьевичъ.
90. Гулишамбаровъ, Степанъ Осиповичъ.
91. Гургенбековъ, Авелій Платоновичъ.

92. Гургенбековъ, Платонъ Авельевичъ.
93. Гюламирянцъ, Георгій Степановичъ.
94. Дадашевъ, Сергѣй Григорьевичъ.
95. Даниельбекъ, Сергѣй Андреевичъ.
96. Дарскій, Михаилъ Егоровичъ.
97. Джанбабовъ, Минасъ Григорьевичъ.
98. Джаракянцъ, Карапетъ Оганесовичъ.
99. Долухановъ, Владиміръ Константиновичъ.
100. Долухановъ, Константинъ Михайловичъ.
101. Долухановъ, Михаилъ Михайловичъ.
102. Донмазянцъ, Мар. Ивановичъ.
103. Дрампянцъ, Багратъ Багдасаровичъ.
104. Евангуловъ, Александръ Георгіевичъ.
105. Евангуловъ, Богданъ Егоровичъ.
106. Евангуловъ, Вальтазаръ Георгіевичъ.
107. Евангуловъ, Георгій Георгіевичъ.
108. Евангуловъ, Григорій Георгіевичъ.
109. Евангуловъ, Егоръ Богдановичъ.
110. Евангуловъ, Захаръ Богдановичъ.
111. Евангуловъ, Михаилъ Георгіевичъ.
112. Евангуловъ, Михаилъ Егоровичъ.
113. Евангуловъ, Яковъ Егоровичъ.
114. Ериковъ, Хачатуръ Авксентьевичъ.
115. Завріевъ, Иванъ Христофоровичъ.
116. Завріевъ, Давидъ Христофоровичъ.
117. Завріевъ, Яковъ Христофоровичъ.
118. Зурабовъ, Артемъ Герасимовичъ.
119. Зурабовъ, Михаилъ Николаевичъ.
120. Измировъ, Аршакъ Григорьевичъ.
121. Ипекчянъ, Игнатій Михайловичъ.
122. Исааковъ, Исаакъ Григорьевичъ.
123. Истамановъ, Давидъ Соломоновичъ.
124. Калантаръ, Аветисъ Айрапетовичъ.
125. Калантаръ, Арсенъ Айрапетовичъ.
126. Калантаръ, Мушегъ Айрапетовичъ.
127. Камсараканъ, Константинъ Петровичъ.
128. Карабеговъ, Иванъ Ростомовичъ.

129. Каракашъ, Николай Ивановичъ.
130. Карапетовъ, Сергѣй Карапетовичъ.
131. Каргановъ, Георгій Николаевичъ.
132. Каргановъ, Николай Георгіевичъ.
133. Кастанаевъ, Григорій Мартыновичъ.
134. Кегамянцъ, Василий Арсентьевичъ.
135. Кегамянцъ, Тигранъ Рушановичъ.
136. Кетоянцъ, Іосифъ Павловичъ.
137. Кетхудовъ, Георгій Александровичъ.
138. Кечекъ, Амбарцумъ Серафимовичъ.
139. Кечекъ, Иванъ Серафимовичъ.
140. Кешишевъ, Артемій Карапетовичъ.
141. Кистовъ, Рафаиль Герасимовичъ.
142. Кокобовъ, Александръ Осиповичъ.
143. Коргановъ, Алексѣй Николаевичъ.
144. Коргановъ, Дмитрій Адамовичъ.
145. Коргановъ, Семень Ивановичъ.
146. Котельниковъ, Артемій Назаровичъ.
147. Кукуджановъ, Александръ Аслановичъ.
148. Лазаревъ, Михаилъ Ивановичъ.
149. Лалаевъ, Матвѣй Степановичъ.
150. Лалаевъ, Соломонъ Сааковичъ.
151. Лилипаровъ, Григорій Аветисовичъ.
152. Лисинянъ, Іосифъ Феодоровичъ.
153. Лисинянъ, Семень Егоровичъ.
154. Лисинянъ, Сергѣй Егоровичъ.
155. Лисиновъ, Іосифъ Егоровичъ.
156. Лорисъ-Меликовъ, Иванъ Захаровичъ.
157. Лорисъ-Меликовъ, Графъ Т. М.
158. Лусегенянцъ, Семеонъ Вартересовъ.
159. Мазировъ, Леонидъ Егоровичъ.
160. Махтеси-Макарянцъ.
161. Мамацовъ, Іосифъ Артемьевичъ.
162. Мамацовъ, Мамацъ Артемьевичъ.
163. Мамиконянцъ, Ваганъ Григорьевичъ.
164. Мартиросянцъ, Григорій Артемьевичъ.
165. Масумовъ, Герасимъ Ивановичъ.

166. Матузовъ, Петръ Сергѣевичъ.
167. Мгебровъ, Авель Ивановичъ.
168. Мегвиновъ, Василий Гавриловичъ.
169. Мегвиновъ, Григорій Гавриловичъ.
170. Меликенцовъ, Александръ Герасимовичъ.
171. Меликенцовъ, Георгій Александровичъ.
172. Меликовъ, Александръ Павловичъ.
173. Меликовъ, Герасимъ Степановичъ.
174. Меликовъ, Михаилъ Сергѣевичъ.
175. Меликъ-Вартанесовъ, Александръ Никитичъ.
176. Меликъ-Маркарянцъ, Александръ Маркаров.
177. Меликъ-Меграбовъ, Соломонъ Аваковичъ.
178. Меликъ-Нубарянъ, Семень Герасимовичъ.
179. Меликъ-Симонянцъ, Саркисъ.
180. Меликянцъ, Александръ Минаевичъ.
181. Мерабовъ, Гарегинъ Бежановичъ.
182. Мидянцъ, Хечатуръ Мануковичъ.
183. Миримановъ, Григорій Захаровичъ,
184. Миримановъ, Иванъ Өомичъ..
185. Мнацакановъ, Аршакъ Павловичъ.
186. Мнацаканьянцъ, Христофоръ Сергѣевичъ.
187. Муратовъ, Григорій Никитичъ.
188. Мутафовъ, Семень Артемьевичъ.
189. Навасартовъ, Иванъ Минаевичъ.
190. Назаровъ, Карапетъ Ильичъ.
191. Назаровъ, Константинъ Ивановичъ.
192. Насибеконъ, Иванъ Егоровичъ.
193. Нахапетовъ, Леонъ Касперовичъ.
194. Нерсесовъ, Григорій Павловичъ.
195. Нерсесянъ, Мартиросъ Григорьевичъ.
196. Нерсесянъ, Осипъ Григорьевичъ.
197. Ноніевъ, Вартанъ.
198. Ноніевъ, Григорій Егоровичъ.
199. Никогосовъ, Григорій Николаевичъ.
200. Онановъ, Захаръ Константиновичъ.
201. Орбели, Леонъ Абгаровичъ.
202. Орбели, Рубенъ Абгаровичъ.

203. Ордуханянъ, Александръ Никитичъ.
204. Осканянъ, Степанъ Егоровичъ.
205. Пастаковъ, Вартанъ Алексѣевичъ.
206. Паткановъ, Ваганъ Гавриловичъ.
207. Паткановъ, Константинъ Михайловичъ.
208. Паткановъ, Серафимъ Кероповичъ.
209. Питановъ, Богданъ Георгіевичъ.
210. Поповъ, Артемій Федоровичъ.
211. Поповъ, Моисей Никитичъ.
212. Поповъ, Николай Николаевичъ.
213. Придоновъ, Аршакъ Ивановичъ.
214. Птурянъ, Петросъ.
215. Ревазовъ, Сергѣй Артемьевичъ.
216. Ротиновъ, Николай Георгіевичъ.
217. Ротиньянцъ, Леонъ Александровичъ.
218. Саатсазовъ, Николай Товмасовичъ.
219. Сагательянцъ, Іоанесь Яковлевичъ.
220. Сагинянцъ, Яковъ Петровичъ.
221. Садовниковъ, Леонъ Эммануиловичъ.
222. Саркисбековъ, Александръ Исаевичъ.
223. Саркисовъ, Богданъ Сергѣевичъ,
224. Саркисовъ, Георгій Степановичъ.
225. Саркисовъ, Іосифъ Артемьевичъ.
226. Саркисовъ, Михаилъ Сергѣевичъ.
227. Сафарянцъ, Иванъ Никитьевичъ.
228. Свѣшников Григорій Ивановичъ,
229. Селиновъ, Александръ Егоровичъ.
230. Селумовъ, Иванъ Степановичъ.
231. Семеновъ, Яковъ Константиновичъ.
232. Серебряковъ, Александръ Исааковичъ,
233. Серебряковъ, Владиміръ Егоровичъ.
234. Серебряковъ, Степанъ Павловичъ.
235. Симоновъ, Иванъ Іосифовичъ.
236. Соболевъ, Николай Семеновичъ.
237. Султанъ-Шахъ, Павелъ Семеновичъ.
238. Суренянцъ, Вардгесъ Яковлевичъ.
239. Тамановъ, Александръ Ивановичъ.

240. Тархановъ, Арташесъ.
241. Тархановъ, Ованесъ-Бекъ.
242. Теръ-Акопянцъ, Семень Герасимовичъ.
243. Теръ-Асатуровъ, Дмитрій Георгіевичъ.
244. Теръ-Асатуровъ, Павелъ Ивановичъ.
245. Теръ-Гадаровъ, Соломонъ Карапетовичъ.
246. Теръ-Григоріанцъ, Иванъ Григорьевичъ.
247. Теръ-Григоріанцъ, Давидъ Григорьевичъ.
248. Теръ-Гукасовъ, Константинъ Артемьевичъ.
249. Теръ-Гукасовъ, Соломонъ Исаевичъ.
250. Теръ-Гукасовъ, Соломонъ Мойсеевичъ.
251. Теръ-Матеузовъ, Богратъ Григорьевичъ.
252. Теръ-Матеузовъ, Валентинъ Григорьевичъ.
253. Теръ-Матеузовъ, Иванъ Емельяновичъ.
254. Теръ-Матеузовъ, Тигранъ Емельяновичъ.
255. Теръ-Мосесовъ, Артемій Богдановичъ.
256. Теръ-Нерсесовъ, Нерсесъ Нерсесовичъ.
257. Теръ-Саркисовъ, Мартинъ Герасимовичъ.
258. Теръ-Саркисовъ, Михаилъ-Бей Герасимов.
259. Теръ-Степановъ, Василій Степановичъ.
260. Теръ-Степановъ, Юсифъ Каспаровичъ.
261. Тиграновъ, Григорій Өаддеевичъ.
262. Тотомянцъ, Ваганъ Өомичъ.
263. Тугуловъ, Александръ Яковлевичъ.
264. Тугуловъ, Степанъ Яковлевичъ.
265. Тумасовъ, Христофоръ Саркисовичъ.
266. Турпаевъ, Егоръ Богдановичъ.
267. Тутуновъ, Петръ Егоровичъ.
268. Хантарджіанъ, Лазаръ Георгіевичъ.
269. Хантарджіанъ, Григорій Георгіевичъ.
270. Хормаджевъ, Асвадуръ.
271. Хечатуровъ, Богданъ Христофоровичъ.
272. Хечатуриянцъ, Георгій Христофоровичъ.
273. Хечатуриянцъ, Иванъ Христофоровичъ.
274. Хиргіанъ, Григорій Никитьевичъ.
275. Хлытчиевъ, Матвѣй Яковлевичъ.
276. Ходжаевъ, Александръ Кероповичъ.

277. Ходжаевъ, Керопъ Мануиловичъ.
278. Ходжаевъ, Леонъ Кероповичъ.
279. Ходжаевъ, Христ. Кероповичъ.
280. Ходжейнатовъ, Аветъ Яковлевичъ.
281. Ходжейнатовъ, Исаакъ Яковлевичъ.
282. Ходжейнатовъ, Михаилъ Яковлевичъ.
283. Хуберянъ, Василій Артемьевичъ.
284. Худавердянъ, Вирапъ Мартыновичъ.
285. Чарыховъ, Галусть Карповичъ.
286. Чахмаховъ, Георгій Акимовичъ.
287. Черчопянъ, Артемій Степановичъ.
288. Чикнаверовъ, Артемій Ивановичъ.
289. Чорахянцъ, Яковъ Карапетовичъ.
290. Шаншіевъ, Авель Николаевичъ.
291. Шапошниковъ, Григорій Ильичъ.
292. Шароевъ, Ваганъ Николаевичъ.
293. Шароевъ, Георгій Николаевичъ.
294. Шарумянцъ, Саркисъ Николаевичъ.
295. Шатворянцъ, Өедоръ Яковлевичъ.
296. Юзбашевъ, Леонъ Артемьевичъ.

ՀԱՄ, ֆ. 399, ց. 1, գ. 136:

СПИСОКЪ

**прихожанъ С.-Петербургскихъ Армянскихъ церквей,
имѣющихъ право участвовать на общемъ собраніи
въ 1910 г.**

1. Абамелекъ-Лазаревъ, Кн. Сем. Сем.
2. Абрамовъ, Леонъ Самойловичъ.
3. Абрамянъ, Оганесъ Тиграновичъ.
4. Аванянъ, Артемій Гавриловичъ.
5. Аветисовъ, Гавриилъ Захаровичъ.
6. Агаджанянцъ, Карапетъ Сергѣевичъ.
7. Агасарянъ, Григорій Богдановичъ.
8. Адонцъ, Николай Георгіевичъ.
9. Акимовъ, Агаджанъ Николаевичъ.
10. Акимовъ, Константинъ Николаевичъ.

11. Алавердянцъ, Михаилъ Яковлевичъ.
12. Алавердовъ, Даніилъ Артемьевичъ.
13. Аладжаловъ, Александръ Іоакимовичъ.
14. Аладжаловъ, Георгій Мартыновичъ.
15. Аладжаловъ, Сергей Іоакимовичъ.
16. Алдадановъ, Борисъ Іосифовичъ,
17. Алексѣевъ, Алексей Іосифовичъ.
18. Алхазовъ, Георгій Яковлевичъ.
19. Альянаки А. Александровичъ.
20. Амаспуръ, Гарегинъ Артемьевичъ.
21. Амаспуръ, Хоренъ Михайловичъ.
22. Амадуни, Никодимъ Исаевичъ.
23. Амирджанъ. Бегларъ Богдановичъ.
24. Андриасовъ-Поповъ, Артемій Федоровичъ.
25. Аразовъ, Самсонъ Георгиевичъ.
26. Аргутинскій-Долгоруковъ, Кн. Владиміръ Н.
27. Аргутинскій-Долгоруковъ, Кн. Константинъ С.
28. Аргутинскій-Долгоруковъ, Кн. Николай В.
29. Аргутинскій-Долгоруковъ, Кн. Ражденъ Г.
30. Аристакесянъ, Грйгорій Өаддеевичъ.
31. Арустамянцъ, Николай Ивановичъ.
32. Арутинянцъ, Серапіонъ Моисѣевичъ.
33. Арутюняицъ, Тигранъ Сергѣевичъ.
34. Арутюновъ, Михаилъ [Ивановичъ].
35. Арутюновъ, Филиппъ Арутюновичъ.
36. Архіепископовъ, Тигранъ Аракеловичъ.
37. Архипіанцъ, Хачатуръ Давидовичъ.
38. Асвадуновъ, Семень Марковичъ.
39. Асрибековъ, Александръ Богдановичъ.
40. Аствацатурянцъ, Михаилъ Ивановичъ.
41. Атабековъ, Александръ Семеновичъ.
42. Ахвердовъ, Гавріилъ Васильевичъ.
43. Ахвердовъ, Николай Григорьевичъ.
44. Ахшарумовъ, Соломонъ Михайловичъ.
45. Бабаянцъ, Эликумъ Ивановичъ.
46. Багатуровъ Гавріилъ Аветовичъ.
47. Баграмовъ, Иванъ Сергѣевичъ.

48. Баграмовъ, Константинъ Сергѣевичъ.
49. Баласаняцъ, Ашотъ Семеновичъ.
50. Бебутовъ, Кн. Георгій Григорьевичъ.
51. Бебутовъ, Кн. Давидъ Іосифовичъ.
52. Беглярянцъ, Артемій Минаевичъ.
53. Беграмовъ, Аветисъ Исааковичъ.
54. Бекназарянъ. Амбарцумъ Іосифовичъ.
55. Бекъ-Мармарчевъ, Яковъ Григорьевичъ.
56. Берберовъ, Николай Ивановичъ.
57. Богданянъ, Павелъ Богдановичъ.
58. Богданянъ, Григорій Богдановичъ.
59. Борисовъ, Георгій Степановичъ.
60. Бріліантщиковъ, Алексѣй Владиміровичъ.
61. Будаговъ, Иванъ Григорьевичъ.
62. Будаговъ, Матвѣй Лазаревичъ.
63. Будаговъ, Сергѣй Григорьевичъ.
64. Будугянъ, Арташесъ Ивановичъ.
65. Будугянъ, Арменакъ [Григорьевичъ].
66. Бурджаловъ, Матвѣй.
67. Бурджаловъ, Тигранъ Сергѣевичъ.
68. Бурунрвъ, Симеонъ Михайловичъ.
69. Ванянцъ, Минасъ Тумасовичъ.
70. Вардзеловъ, Левонъ.
71. Вартаиовъ, Вартанъ Ивановичъ.
72. Вермишевъ, Иванъ Аввакумовичъ.
73. Вирабовъ. Федоръ Никитьевичъ.
74. Габріэлянцъ Степанъ Мануковичъ.
75. Галаджіанцъ, Мартиросъ Лазаровичъ.
76. Гаджунянцъ.
77. Гаргановъ, Николай Сергѣевичъ.
78. Гаспарянцъ, Григорій Варламовичъ.
79. Годзіевъ, Георгій.
80. Григоровъ, Егоръ Абрамовичъ.
81. Григорьянцъ, Иванъ Павловичъ.
82. Григуровъ-Асвадуновъ, Вартанъ Степановичъ.
83. Григуровъ-Асвадуновъ, Іосифъ Степановичъ.
84. Григуровъ Асвадуновъ Павелъ Степановичъ.

85. Гукасовъ, Павелъ Осиповичъ.
86. Гулбасаріанъ, Давидъ Григорьевичъ.
87. Гулишамбаровъ, Степанъ Осиповичъ.
88. Гургенбековъ, Авелій Платоновичъ.
89. Гургенбековъ, Платонъ Авельевичъ.
90. Гюламирянцъ, Георгій Степановичъ.
91. Давыдовъ, Исаакій Сулхановичъ.
92. Дадашевъ, Сергѣй Григорьевичъ.
93. Даніельбекъ, Сергѣй Андреевичъ.
94. Дарскій, Михаилъ Егоровичъ.
95. Джанбабовъ, Минасъ Григорьевичъ.
96. Джаракянцъ, Карапетъ Оганесовичъ.
97. Долухановъ, Владиміръ Константиновичъ.
98. Долухановъ, Константинъ Михайловичъ.
99. Долухановъ, Михаилъ Михайловичъ.
- *100. Донмазянцъ, Маръ Ивановичъ.
101. Дрампянцъ, Багратъ Багдасаровичъ.
102. Евангуловъ, Александръ Георгіевичъ.
103. Евангуловъ, Вальтазаръ Георгіевичъ.
104. Евангуловъ, Георгій Георгіевичъ.
105. Евангуловъ, Григорій Георгіевичъ.
106. Евангуловъ, Егоръ Богдановичъ.
107. Евангуловъ, Захаръ Богдановичъ.
108. Евангуловъ, Михаилъ Георгіевичъ.
109. Евангуловъ. Яковъ Егоровичъ.
110. Егіазаровъ, Иванъ Вартановичъ.
111. Ериковъ, Хачатуръ Авксентьевичъ.
112. Завріевъ, Иванъ Христофоровичъ.
113. Зурабовъ, Артемъ Герасимовичъ.
114. Зурабовъ, Михаилъ Николаевичъ.
115. Ипекчіанъ, Игнатій Михайловичъ.
116. Истамановъ, Давидъ Соломоновичъ.
117. Калантаръ, Аветисъ Айрапетовичъ.
118. Калантаръ, Мушегъ Айрапетовичъ.
119. Камсараканъ, Константинъ Петровичъ.
120. Карабеговъ, Иванъ Ростомовичъ.
121. Каракашъ, Николай Ивановичъ.

122. Карапетовъ, Сергѣй Карапетовичъ.
123. Каргановъ, Георгій Николаевичъ.
124. Каргановъ. Николай Георгіевичъ.
125. Кастанаевъ, Григорій Мартыновичъ.
126. Кегамянцъ, Василій Арсентьевичъ.
127. Кегамянцъ, Тигранъ Рушановичъ.
128. Кетхудовъ, Георгій Александровичъ.
129. Кетхудовъ, Иванъ Александровичъ.
130. Кечекъ, Амбарцумъ Серафимовичъ.
131. Кешишевъ, Артемій Карапетовичъ.
132. Кистовъ, Рафаиль Герасимовичъ.
133. Кокобовъ, Александръ Осиповичъ.
134. Коргановъ, Алексѣй Николаевичъ.
135. Коргановъ, Дмитрій Адамовичъ.
136. Котельниковъ, Артемій Назаровичъ.
137. Кукуджановъ, Александръ Аслановичъ.
138. Лазаревъ, Михаилъ Ивановичъ.
139. Лалаевъ, Матвѣй Степановичъ.
140. Лалаевъ, Соломонъ Сааковичъ.
141. Лилипаровъ, Григорій Аветисовичъ.
142. Лисинянъ, Іосифъ Феодоровичъ.
143. Лисинянъ, Семень Егоровичъ.
144. Лисинянъ, Сергѣй Егоровичъ.
145. Лисиновъ. Іосифъ Егоровичъ.
146. Лорисъ-Меликовъ, Иванъ Захаровичъ.
147. Лорисъ-Меликовъ, Графъ Т. М.
148. Лусегенянцъ, Семеонъ Вартересовъ.
149. Мазировъ, Леонидъ Егоровичъ.
150. Махтеси-Макарянцъ, [Никита Назаровичъ].
151. Мамацовъ, Іосифъ Артемьевичъ.
152. Мамацовъ, Мамацъ Артемьевичъ.
153. Мамиконянцъ, Ваганъ Григорьевичъ.
154. Мартиросянцъ, Григорій Артемьевичъ.
155. Масумовъ, Герасимъ Ивановичъ.
156. Матузовъ, Петръ Сергѣевичъ.
157. Мгебровъ, Авель Ивановичъ.
158. Мегвиновъ, Василій Гавриловичъ.

159. Мегвиновъ, Григорій Гавриловичъ.
160. Меликенцовъ, Александръ Герасимовичъ.
161. Меликенцовъ, Георгій Александровичъ.
162. Меликовъ, Александръ Павловичъ.
163. Меликовъ, Герасимъ Степановичъ.
164. Меликовъ, Михаилъ Сергѣевичъ.
165. Меликъ-Баласановъ, Михаилъ Никитичъ.
166. Меликъ-Вартанесовъ, Александръ Никитичъ.
167. Меликъ-Маркарянъ, Александръ Маркаров.
168. Меликъ-Меграбовъ, Соломонъ Аваковичъ.
169. Меликъ-Нубарянъ, Семень Герасимовичъ.
170. Меликъ-Симонянъ, Саркисъ.
171. Меликянъ, Александръ Минаевичъ.
172. Мерабовъ, Гарегинъ Бежановичъ.
173. Мидянъ, Хечатуръ Мануковичъ.
174. Миримановъ, Григорій Захаровичъ.
175. Миримановъ, Иванъ Өмичъ.
176. Мнацакановъ, Аршакъ Павловичъ.
177. Мнацаканянъ, Христофоръ Сергѣевичъ.
178. Муратовъ, Григорій Никитичъ.
179. Мутафовъ, Семень Артемьевичъ.
180. Навасартовъ, Иванъ Минаевичъ.
181. Назаровъ, Карапетъ Ильичъ.
182. Назаровъ, Константинъ Ивановичъ.
183. Насибекоевъ, Иванъ Егоровичъ.
184. Нахапетовъ, Леонъ Касперовичъ.
185. Нерсесовъ, Григорій Павловичъ.
186. Нерсесянъ, Мартиросъ Григорьевичъ.
187. Нерсесянъ, Осипъ Григорьевичъ.
188. Ноніевъ, Вартанъ.
189. Ноніевъ, Григорій Егоровичъ.
190. Никогосовъ, Григорій Николаевичъ.
191. Онановъ, Захаръ Константиновичъ.
192. Орбели, Леонъ Абгаровичъ.
193. Орбели, Рубенъ Абгаровичъ.
194. Ордуханянъ, Александръ Никитичъ.
195. Осканянъ, Степанъ Егоровичъ.

196. Паронсаркисовъ, Седракъ Онановичъ.
197. Пастаковъ, Вартанъ Алексѣевичъ.
198. Паткановъ, Ваганъ Гавриловичъ.
199. Паткановъ, Серафимъ Кероповичъ.
200. Питановъ, Богданъ Георгиевичъ.
201. Поповъ, Моисей Никитичъ.
202. Поповъ, Николай Николаевичъ.
203. Придоновъ, Аршакъ Ивановичъ.
204. Птурянъ, Петросъ.
205. Ревазовъ, Сергѣй Артемьевичъ.
206. Ротиновъ, Иванъ Егоровичъ.
207. Ротиновъ, Николай Георгиевичъ.
208. Ротинянъ, Леонъ Александровичъ.
209. Саатсазовъ, Николай Товмасовичъ.
210. Сагательянъ, Іоанесь Яковлевичъ.
211. Сагинянъ, Яковъ Петровичъ.
212. Садовниковъ, Леонъ Эммануиловичъ.
213. Саркисовъ, Богданъ Сергѣевичъ.
214. Саркисовъ, Георгій Степановичъ.
215. Саркисовъ, Іосифъ Артемьевичъ.
216. Саркисовъ, Михаилъ Сергѣевичъ.
217. Сафарянъ, Иванъ Никитьевичъ.
218. Свѣшниковъ, Григорій Ивановичъ.
219. Селиновъ, Александръ Егоровичъ.
220. Селумовъ, Иванъ Степановичъ.
221. Семеновъ, Яковъ Константиновичъ.
222. Серебряковъ, Апександръ Исааковичъ.
223. Серебряковъ, Владиміръ Егоровичъ.
224. Серебряковъ, Степанъ Павловичъ.
225. Симоновъ, Иванъ Іосифовичъ.
226. Соболевъ, Николай Семеновичъ.
227. Султанъ-Шахъ, Павелъ Семеновичъ.
228. Суренянъ, Вардгесъ Яковлевичъ.
229. Тамановъ, Александръ Ивановичъ.
230. Тархановъ, Арташесъ [Григорьевичъ].
231. Тархановъ, Ованесь-Бекъ.
232. Теръ-Акопянъ, Семень Герасимовичъ.

233. Теръ-Асатуровъ, Дмитрій Георгіевичъ.
234. Теръ-Асатуровъ, Павелъ Ивановичъ.
235. Теръ-Газаровъ, Соломонъ Карапетовичъ.
236. Теръ-Григоріанцъ, Иванъ Григорьевичъ.
237. Теръ-Григоріанцъ, Давидъ Григорьевичъ.
238. Теръ-Гукасовъ, Константинъ Артемьевичъ.
239. Теръ-Гукасовъ, Соломонъ Мойсеевичъ.
240. Теръ-Матеузовъ, Богратъ Григорьевичъ.
241. Теръ-Матеузовъ, Григорій [Егоровичъ].
242. Теръ-Матеузовъ, Иванъ Емельяновичъ.
243. Теръ-Матеузовъ, Тигранъ Емельяновичъ.
244. Теръ-Мосесовъ, Артемій Богдановичъ.
245. Теръ-Нерсесовъ, Нерсесъ Нерсесозичъ.
246. Теръ-Нерсесовъ, Карапетъ Карапетовичъ.
247. Теръ-Саркисовъ, Мартинъ Герасимовичъ.
248. Теръ-Сарксянцъ, Микаэль-Бей Герасимов.
249. Теръ-Степановъ, Василій Степановичъ.
250. Теръ-Степановъ, Иосифъ Каспаровичъ.
251. Тиграновъ, Григорій Өаддеевичъ.
252. Тотомянцъ, Ваганъ Өомичъ.
253. Тугуловъ, Александръ Яковлевичъ.
254. Тугуловъ, Степанъ Яковлевичъ.
255. Тумасовъ, Христофоръ Саркисовичъ.
256. Турпаевъ, Егоръ Богдановичъ.
257. Франковъ, Артемій.
258. Хантарджіанъ, Лазаръ Георгіевичъ.
259. Хантарджіанъ, Григорій Георгіевичъ.
260. Хормаджевъ, Асвадуръ.
261. Хечатуровъ, Богданъ Христофоровичъ.
262. Хечатуриянцъ, Георгій Христофоровичъ.
263. Хечатуриянцъ, Иванъ Христофоровичъ.
264. Хиргіанъ, Григорій Никитьевичъ.
265. Ходжаевъ, Александръ Кероповичъ.
266. Ходжаевъ, Керопъ Мануиловичъ.
267. Ходжаевъ, Леонъ Кероповичъ.
268. Ходжаевъ, Христ. Кероповичъ.
269. Ходжейнатовъ, Исаакъ Яковлевичъ.

270. Хуберянъ, Василій Артемьевичъ.
271. Хубларовъ, [Леонъ-Габріель Карапетовичъ].
272. Худавердянъ, Вирапъ Мартыновичъ.
273. Чарыховъ, Галустъ Карповичъ.
274. Чахмаховъ, Георгій Акимовичъ.
275. Черчопянъ, Артемій Степановичъ.
276. Чикнаверовъ, Артемій Ивановичъ.
277. Чорахянцъ, Яковъ Карапетовичъ.
278. Шаншіевъ, Авель Николаевичъ.
279. Шапошниковъ Григорій Ильичъ.
280. Шароевъ Ваганъ Николаевичъ.
281. Шароевъ, Георгій Николаевичъ.
282. Шарумянцъ, Саркисъ Николаевичъ.
283. Шатворянцъ, Өедоръ Яковлевичъ.
284. Шергиловъ Сергій Александровичъ.
285. Юзбашевъ, Леонъ Артемьевичъ.
286. Юзбашевъ, Михаилъ Петровичъ.

ՀԱՄ, ֆ. 399, ց. 1, գ. 136, ր. 66–71:

СПИСОКЪ

прихожанъ С.-Петербургскихъ Армянскихъ церквей,
имѣющихъ право участвовать на общемъ собраніи
въ 1915 г.

1. Абамелекъ-Лазаревъ, Кн. Сем. Сем.
2. Абрамовъ, Леонъ Самойловичъ.
3. Абрамянъ, Оганесь Тиграновичъ.
4. Аветисовъ, Гавріиль Захаровичъ.
5. Аджемовъ, Моисей Сергѣевичъ.
6. Аджи-Мамудянцъ, Багратъ Сергѣевичъ.
7. Адонцъ, Николай Георгіевичъ.
8. Азатянъ, Гайкъ Сергѣевичъ,
9. Акерманцевъ, Арутюнь Оганесовичъ.
10. Акимовъ, Агаджанъ Николаевичъ.
11. Акимовъ, Владиміръ Николаевичъ.
12. Акимовъ, Константинъ Николаевичъ.
13. Алавердянцъ, Михаилъ Яковлевичъ.

14. Алавердовъ, Даниль Артемьевичъ.
15. Аладжаловъ, Александръ Иоакимовичъ.
16. Аладжаловъ, Георгій Мартыновичъ.
17. Аладжаловъ, Сергѣй Иоакимовичъ.
18. Алдадановъ, Борисъ Иосифовичъ.
19. Алексѣевъ, Алексѣй Иосифовичъ.
20. Алтынтопъ, Нерсесъ Аксентьевичъ.
21. Алхазовъ, Георгій Яковлевичъ.
22. Амаспуръ, Хоренъ Михайловичъ.
23. Амадуни, Никодимъ Исаевичъ.
24. Амирджанъ, Бегларъ Богдановичъ.
25. Амирхановъ, Георгій Богдановичъ.
26. Андриасовъ, Артемій Федоровичъ.
27. Аргутинскій-Долгоруковъ, Кн. Конст. Моис.
28. Аргутинскій-Долгоруковъ, Кн. Конст. Серг.
29. Аргутинскій-Долгоруковъ, Кн. Николай В.
30. Аристакесянъ, Григорій Өаддѣевичъ.
31. Арутюнянцъ, Серапионъ Моисѣевичъ.
32. Арутюнянцъ, Тигранъ Сергѣевичъ.
33. Арутюновъ, Михаилъ Ивановичъ.
34. Арутюновъ, Филиппъ Арутюновичъ.
35. Архіепископовъ, Нерсесъ Аракеловичъ
36. Архіепископовъ, Тигранъ Аракеловичъ.
37. Архипіанцъ, Хачатуръ Давыдовичъ.
38. Асатуровъ, Николай Аветовичъ.
39. Асвадуровъ, Ссмень Марковичъ.
40. Асрибековъ, Александръ Богдановичъ.
41. Аствацатуровъ, Иванъ Сергѣевичъ.
42. Аствацатурянъ, Михаилъ Ивановичъ,
43. Асгвацатурянъ, Георгій Константиновичъ.
44. Атабековъ, Александръ Семеновичъ.
45. Ахвердовъ, Гаврииль Васильевичъ.
46. Ахвердовъ, Георгій Нпколаевичъ.
47. Ахназарянъ, Назаръ Артемьевичъ.
48. Ахшарумовъ, Борисъ Ивановичъ.
49. Ахшарумовъ, Соломонъ Михайловичъ.
50. Бабаянцъ, Эликумъ Ивановичъ.

51. Баграмовъ, Иванъ Сергѣевичъ.
52. Баласянянцъ, Ашотъ Семеновичъ.
53. Башинджаговъ, Николай Ивановичъ.
54. Бебутовъ, Кн. Александръ Александровичъ
55. Бебутовъ, Кн. Георгій Григорьевичъ.
56. Бебутовъ, Кн. Петръ Васильевичъ.
57. Бегларянцъ, Артемій Минаевичъ.
58. Беграмовъ, Аветись Исааковичъ.
59. Бекназарянъ, Амбарцумъ Иосифовичъ.
60. Берберовъ Николай Ивановичъ.
61. Бериновъ, Георгій Александровичъ.
62. Богданянъ, Григорій Богдановичъ.
63. Богданянъ, Павелъ Богдановичъ.
64. Борисовъ, Георгій Степановичъ.
65. Бугдановъ, Соломонъ Васильевичъ.
66. Будаговъ, Матвѣй Лазаревичъ.
67. Будаговъ, Николай, Моисѣевичъ.
68. Будаговъ, Сергѣй Григорьевичъ.
69. Будуговъ, Арменакъ Григорьевичъ.
70. Бурджаловъ, Матвѣй.
71. Бурджаловъ, Тигранъ Сергѣевичъ.
72. Буруновъ, Симеонъ Михайловичъ.
73. Ванянцъ, Минась Тумасовичъ.
74. Вардзеловъ, Левонъ Соломоновичъ.
75. Вартановъ, Вартанъ Ивановичъ.
76. Вермишевъ, Иванъ Аввакумовичъ.
77. Вирабовъ, Федоръ Никитѣевичъ.
78. Габаевъ, Смбать Николаевичъ.
79. Ганджумянцъ, Артемій Ивановичъ.
80. Ганджумянцъ, Давидъ Ивановичъ.
81. Гаргановъ, Левъ Сергѣевичъ.
82. Гаргановъ, Николай Сергѣевичъ.
83. Главузянцъ, Аргашесъ Агабабовичъ.
84. Годзіевъ, Георгій Ивановичъ.
85. Григоровъ, Егоръ Абрамовичъ.
86. Григорьянцъ, Иванъ Павловичъ.
87. Григорянцъ, Левонъ Артемьевичъ.

88. Грикуровъ-Аствацатуровъ, Вартанъ Степан.
89. Грикуровъ-Аствацатуровъ, Іосифъ Степан.
90. Грмкуровъ-Аствацатуровъ, Павелъ Степан.
91. Гукасовъ, Абрамъ Осиповичъ.
92. Гукасовъ, Арменакъ Павловичъ.
93. Гукасовъ, Павелъ Осиповичъ.
94. Гукасовъ, Яковъ Осиповичъ.
95. Гукасовъ, Эдуардъ Павловичъ.
96. Гулбасаріанъ, Давидъ Григорьевичъ.
97. Гургенбековъ, Авелій Павловичъ.
98. Гургенбековъ, Платонъ Авельевичъ.
99. Гюламирянцъ, Георгій Степановичъ.
100. Давыдовъ, Исаакій Сулхановичъ.
101. Давтянцъ, Николай Давидовичъ.
102. Дадашевъ, Сергій Григорьевичъ.
103. Деляновъ, Георгій Сергѣевичъ.
104. Десятовъ, М. С.
105. Джанполадовъ, Евгений Ивановичъ.
106. Джаракянцъ, Мартиросъ Оганесовичъ.
107. Джанбабовъ, Минасъ Григорьевичъ.
108. Джаракянцъ, Карапетъ Оганесовичъ.
109. Джороховъ, Артемій Георгіевичъ.
110. Дидзурабовъ, Иванъ Сергѣевичъ.
111. Долухановъ, Владиміръ Константиновичъ.
112. Долухановъ, Константинъ Михайловичъ.
113. Донмазянцъ, Сергій Сарухановичъ.
114. Дрампянцъ, Багратъ Багдасаровичъ.
115. Евангуловъ, Александръ Георгіевичъ.
116. Евангуловъ, Бальтазаръ Георгіевичъ.
117. Евангуловъ, Георгій Георгіевичъ.
118. Евангуловъ, Григорій Георгіевичъ.
119. Евангуловъ, Егоръ Богдановичъ.
120. Евангуловъ, Михаилъ Георгіевичъ.
121. Евангуловъ, Яковъ Егоровичъ.
122. Есаевъ, Александръ Аракеловичъ.
123. Егіазаровъ, Иванъ Вартановичъ.
124. Егіазаровъ, Иванъ Христофоровичъ.

125. Епіазаровъ, Лазарь Ильичъ.
126. Завріевъ, Иванъ Христофоровичъ.
127. Захарянцъ, Александръ Ивановичъ.
128. Зурабовъ, Артемъ Герасимовичъ.
129. Зурабовъ, Иванъ Герасимовичъ.
130. Зурабовъ, Иванъ Зурабовичъ.
131. Калактаровъ, Михаилъ, Николаевичъ.
132. Калантаровъ, Николай Христофоровичъ.
133. Калантаровъ, Семень Калантаровичъ.
134. Калантаръ, Аветись Айрапетовичъ.
135. Карабеговъ, Иванъ Ростомовичъ.
136. Каракашъ, Николай Ивановичъ.
137. Нарпетовъ, Сергій Карапетовичъ.
138. Каргановъ, Алексій Николаевичъ.
139. Каргановъ, Георгій Николаевичъ.
140. Каргановъ, Николай Георгіевичъ.
141. Каргановъ, Семень Ованесовичъ.
142. Кастанаевъ, Григорій Мартыновичъ.
143. Качкачевъ, Павелъ Богдановичъ.
144. Кегамянцъ, Тигранъ Рушановичъ.
145. Келлеевъ, Петръ Георгіевичъ.
146. Кетхудовъ, Георгій Александровичъ.
147. Кетхудовъ, Иванъ Александровичъ.
148. Кокобовъ, Александръ Осиповичъ.
149. Коргановъ, Алексей Николаевичъ.
150. Коргановъ, Дмитрій Адамовичъ.
151. Красильниковъ, Нерсесь Соломоновичъ.
152. Кукуджаяовъ, Александръ Аслановичъ.
153. Кянджунцевъ, Гайкъ Григорьевичъ.
154. Лалаевъ, Соломонъ Сааковичъ.
155. Ліанозовъ, Давидъ Ивановичъ.
156. Лисинянъ, Семень Георгіевичъ.
157. Лорисъ Меликовъ, Гр. Тарьель Михайлов.
158. Лусегенянцъ, Симеонъ Вартересовичъ.
159. Мазировъ, Леонидъ Егоровичъ.
160. Махтеси-Макарянцъ, Никита Назаровичъ.
161. Мамацовъ, Мамаць Артемьевичъ.

162. Мамацовъ, Осипъ Артемьевичъ.
163. Мамиконянцъ, Ваганъ Григорьевичъ.
164. Мамиконянцъ, Вартанъ Ивановичъ.
165. Манташевъ, Левонъ Александровичъ.
166. Мануновъ, Седракъ Яковлевичъ.
167. Мардановъ, Александръ Яковлевичъ.
168. Мардановъ, Багратъ Яковлевичъ.
169. Маркарянъ, Смбатъ Александровичъ.
170. Мардановъ, Михаилъ Григорьевичъ.
171. Мартиросянцъ, Григорій Артемьевичъ.
172. Мартиросовъ, Леонъ Назаровичъ.
173. Масумовъ, Герасимъ Ивановичъ.
174. Матинянцъ, Хачатуръ Григорьевичъ.
175. Мегвиновъ, Василий Гавриловичъ.
176. Меликенцовъ, Александръ Герасимовичъ.
177. Меликенцовъ, Георгій Александровичъ.
178. Меликенцовъ, СергѣѠі й Александровичъ.
179. Меликовъ, Александръ Павловичъ.
180. Меликовъ, Герасимъ Степановичъ.
181. Меликовъ, Евгений Константиновичъ.
182. Меликовъ, Иванъ Андреевичъ.
183. Меликовъ, Константинъ Константиновичъ.
184. Меликсеговъ, Михаилъ Михайловичъ.
185. Меликянъ, Арташесъ Нахапетовичъ.
186. Меликъ-Бабахановъ, Григорій Бабановичъ.
187. Меликъ-Багдасаровъ, Григорій Моисеевичъ.
188. Меликъ-Баласановъ, Михаилъ Никитичъ.
189. Меликъ-Маркарянцъ, Александръ Маркар.
190. Меликъ-Мартиросянцъ, Багратъ Маркаров.
191. Меликъ-Нубарянъ, Семень Герасимовичъ.
192. Меликъ-Шахназаровъ, Александръ Михайл.
193. Мерабовъ, Гарегинъ Бежановичъ.
194. Мидянцъ, Хечатуръ Мануковичъ.
195. Миримановъ, Григорій Захаровичъ.
196. Миримановъ, Иванъ Фомичъ.
197. Миримановъ, Михаилъ Александровичъ.
198. Мнацакановъ, Аршакъ Павловичъ.

199. Мнацаканьянцъ, Христофоръ Сергѣевичъ.
200. Муратовъ, Карапетъ Васильевичъ.
201. Мутафовъ, Семень Артемьевичъ.
202. Навасартовъ, Иванъ Минаевичъ.
203. Наджаровъ, Андрей Герасимовичъ.
204. Назаровъ, Карапетъ Ильичъ.
205. Назаровъ, Константинъ Ивановичъ.
206. Назаровъ, Семень Григорьевичъ.
207. Нахапетовъ, Леонъ Касперовичъ.
208. Нерсесянцъ, Иванъ Михайловичъ.
209. Никогосовъ, Григорій Николаевичъ.
210. Ноніевъ, Вартанъ.
211. Ноніевъ, Григорій Егоровичъ.
212. Овакимянцъ, Петръ Еремѣевичъ.
213. Ованесянцъ, Артемій Никитичъ.
214. Отарянцъ, Абгаръ Семеновичъ.
215. Оганесовъ, Григорій Гаспаровичъ.
216. Оганянъ, Андриасъ Еноковичъ.
217. Окроянъ, Давидъ Григорьевичъ.
218. Онановъ, Захаръ Константиновичъ.
219. Орбели, Иосифъ Абгаровичъ.
220. Орбели, Леонъ Абгаровичъ.
221. Орбели, Рубень Абгаровичъ.
222. Ордуханиянъ, Александръ Никитичъ.
223. Осканиянъ, Василий Погосовичъ.
224. Осканиянъ, Степанъ Георгіевичъ.
225. Пападжановъ, Михаилъ, Ивановичъ.
226. Паронсаркисовъ, Седракъ Онановичъ.
227. Паронянъ, Леонъ Даниловичъ.
228. Патвакановъ, Александръ Ивановичъ.
229. Пастаковъ, Вартанъ Алексѣевичъ.
230. Паткановъ, Ваганъ Гавриловичъ.
231. Паткановъ, Серафимъ Кероповичъ.
232. Пешекеровъ, Артемій Адамовичъ.
233. Поповъ, Моисей Никитичъ.
234. Придоновъ, Аршакъ Ивановичъ.
235. Псаровъ, Михаилъ Егоровичъ.

236. Ростомьянъ, Менторъ Никитичъ.
237. Ротатлянь, Арменакъ Яковлевичъ.
238. Ротиновъ, Иванъ Егоровичъ.
239. Ротиновъ, Николай Георгиевичъ.
240. Ротиньянцъ, Леонъ Александровичъ.
241. Саатзасовъ, Николай Товмасовичъ.
242. Саатчянъ, Артуръ Лазаревичъ.
243. Саатчянъ, Аршавиръ Лазаревичъ.
244. Сагиньянъ, Яковъ Петровичъ.
245. Садовниковъ, Леонъ Эммануиловичъ.
246. Саркисбековъ, Николай Александровичъ.
247. Саркисовъ, Богданъ Сергѣевичъ.
248. Саркисовъ, Георгій Степановичъ.
249. Саркисовъ, Иосифъ Артемьевичъ.
250. Саркисовъ, Михаилъ Сергѣевичъ.
251. Сафарянцъ, Артемій Павловичъ.
252. Сафарянцъ, Иванъ Никитъевичъ.
253. Сафарянъ, Тигранъ Георгиевичъ.
254. Свѣшниковъ, Григорій Ивановичъ.
255. Селиновъ, Александръ Егоровичъ.
256. Селумовъ, Иванъ Степановичъ.
257. Семеновъ, Яковъ Константиновичъ.
258. Серебряковъ, Александръ Исааковичъ.
259. Серебряковъ Степанъ Павловичъ.
260. Симоновъ, Иванъ Иосифовичъ.
261. Соболевъ, Николай Семеновичъ.
262. Спандарянъ, Михаилъ Амирджановичъ.
263. Срабѳіонянцъ, Сергѳій Лусегеновичъ.
264. Султанъ-Шахъ, Павелъ Семеновичъ.
265. Суренянцъ, Вардгесъ Яковлевичъ.
266. Тамановъ, Александръ Ивановичъ.
267. Тохателовъ, Исаакъ Артемьевичъ.
268. Тархановъ, Арташесъ Григорьевичъ.
269. Тархановъ, Ованесъ Бекъ.
270. Теръ-Акопянцъ, Семень Герасимовичъ.
271. Теръ-Асатуровъ, Дмитрій Георгиевичъ.
272. Теръ-Асатуровъ, Павелъ Ивановичъ.

273. Теръ-Газаровъ, Соломонъ Каспаровичъ.
274. Теръ-Григоріанцъ, Давидъ Григорьевичъ.
275. Теръ-Тукасовъ, Герасимъ Ивановичъ.
276. Теръ-Тукасовъ, Соломонъ Исаевичъ.
277. Теръ-Давидовъ, Александръ Александров.
278. Теръ-Давидовъ, Михаилъ Петровичъ.
279. Теръ-Матеузовъ, Багратъ Григорьевичъ.
280. Теръ-Матеузовъ, Иванъ Емельяновичъ.
281. Теръ-Матеузовъ, Тигранъ Емельяновичъ.
282. Теръ-Микеловъ, Александръ Михайловичъ.
283. Теръ-Мосесовъ, Артемій Богдановичъ.
284. Теръ-Нерсесовъ, Герасимъ Герасимовичъ.
285. Теръ-Нерсесовъ, Нерсесъ Нерсесовичъ.
286. Теръ-Ованесянъ, Петръ Еремѣевичъ.
287. Теръ-Саркисовъ, Мартынъ Герасимовичъ.
288. Теръ-Степановъ, Василий Степановичъ.
289. Теръ-Степановъ, Григорій Васильевичъ.
290. Теръ-Степановъ, Иосифъ Каспаровичъ.
291. Теръ-Степановъ, Иванъ Степановичъ.
292. Тиграновъ, Вартанъ Өаддѣевичъ.
293. Тиграновъ, Григорій Өаддѣевичъ.
294. Тиграновъ, Леонъ Өаддѣевичъ.
295. Тигранянъ, Сираканъ Өаддѣевичъ.
296. Тугуловъ, Александръ Яковлевичъ.
297. Тугуловъ, Степанъ Яковлевичъ.
298. Туманянцъ, Ервандъ Семеновичъ.
299. Тумасовъ, Христофоръ Саркисовичъ.
300. Турпаевъ, Егоръ Богдановичъ.
301. Франгуловъ, Сергѳій Ивановичъ.
302. Ханаговъ, Арамъ Егоровичъ.
303. Хантарджіанъ, Григорій Георгиевичъ.
304. Хантарджіанъ, Лазаръ Георгиевичъ.
305. Хахутовъ, Николай Александровичъ.
306. Хечатурянцъ, Георгій Христофоровичъ.
307. Хечатурянцъ, Иванъ Христофоровичъ.
308. Хиргіанъ, Григорій Никитичъ.
309. Ходжаевъ, Александръ Кероповичъ.

310. Ходжаевъ, Керопъ Минуиловичъ.
311. Ходжаевъ, Леонъ Кероповичъ.
312. Ходжаевъ, Христофоръ Кероповичъ.
313. Ходжейнатовъ, Исаакъ Яковлевичъ.
314. Хосроевъ, Аршакъ Багдасаровичъ.
315. Хуберянь, Григорій Артемьевичъ.
316. Хуберянь, Василий Артемьевичъ.
317. Хубларовъ, Леонъ-Габріель Карапетовичъ.
318. Хлытчиевъ, Яковъ Матвѣевичъ.
319. Цициковъ, Тигранъ Соломоновичъ.
320. Чарыховъ, Галустъ Карповичъ.
321. Чарыховъ, Петръ Галустовичъ.
322. Чарыховъ, Хачатуръ Карповичъ.
323. Чахмаховъ, Георгій Акимовичъ.
324. Чахмаховъ, Акимъ Федоровичъ.
225. Чмишкянъ, Вартанъ Георгіевичъ.
326. Чахмахсазянцъ, Константинъ Владимировъ.
327. Чорахянцъ, Яковъ Карапетовичъ.
328. Шадиновъ, Александръ Ивановичъ.
329. Шадиновъ, Иванъ Михайловичъ.
330. Шадиновъ, Константинъ Ивановичъ.
331. Шаншіевъ, Авель Николаевичъ.
332. Шапошниковъ, Григорій Ильичъ.
333. Шарабандовъ, Григорій Сергѣевичъ.
334. Шарабандовъ, Сергѣй Григорьевичъ.
335. Шарабандовъ, Никита Григорьевичъ.
336. Шароевъ, Ваганъ Николаевичъ.
337. Шароевъ, Георгій Николаевичъ.
338. Шарумянцъ, Саркисъ Николаевичъ.
339. Шатворянцъ, Оедоръ Яковлевичъ.
340. Шахбудаговъ, Левонъ Григорьевичъ.
341. Шахназаровъ Павелъ Дмитриевичъ.
342. Шхимянцъ, Григорій Ивановичъ.
343. Юзбашевъ, Михаилъ Петровичъ.
344. Ярамышянъ, Христофоръ Аветовичъ.

СПИСОКЪ

Почетныхъ Членовъ Лазаревского Института
восточныхъ языковъ со времени его основанія

1. Его Святѣйшество Верховный Патріархъ и Каѳоликосъ всѣхъ Армянъ.
2. Епархіальный Архіепископъ въ Грузіи Карапетъ.
3. Архіепископъ Барсегъ.
4. Архіепископъ Іосифъ.
5. Архіепископъ Стефанъ Князь Аргутинскій-Долгорукій.
6. Архіепископъ Лука.
7. Архіепископъ Іоаннесъ Шахатуновъ.
8. Архіепископъ Стефанъ Араратовъ.
9. Митрополитъ Багдасаръ въ Карабахъ.
10. Архіепископъ Михаилъ Салантіанъ.
11. Архіепископъ Матвѣй въ Шамахъ.
12. Архіепископъ Іоаннесъ Крымскій въ Эчміадзинѣ.
13. Намѣстникъ Армянскихъ церквей въ Крыму Архимандритъ Самуиль.
14. Архіепископъ Оаддей.
15. Дѣйствительный Тайный Совѣтникъ и Академикъ Иванъ Ивановичъ Давыдовъ.
16. Майоръ и Кавалеръ Иванъ Нвановичъ Арапетовъ.
17. Генераль-Майоръ Павелъ Моисеевичъ Меликовъ.
18. Дѣйствительный Статскій Совѣтникъ Александръ Макаровичъ Худобашевъ.
19. Служащій при Египетскомъ пашѣ Министръ Богосъ-Бей.
20. Петросъ Бей въ Триестѣ.
21. Профессоръ Армянской Словесности Вальянъ-де-Флориваль въ Парижѣ при Королевской библіотекѣ.
22. Профессоръ Берлинской Академіи Восточной и Армянской Словесности Г. Нейманъ въ Берлинѣ.
23. Профессоръ и Академикъ Марій Ивановичъ Броссе въ С.-Петербургѣ.
24. Тайный Совѣтникъ Иванъ Давыдовичъ Деляновъ.

25. Прокуроръ Эчміадзинскаго Синода Коллежскій Совѣтникъ Өома Осиповичъ Коргановъ.
26. Докторъ Медицины Коллежскій Совѣтникъ Өедоръ Михайловичъ Забіякинъ.
27. Докторъ Медицины Коллежскій Совѣтникъ Соломонъ Артемьевичъ Теръ-Гукасовъ.
28. Въ Грузіи Предсѣдатель Сельскаго Хозяйства и Общества Шелководства и Пчеловодства Надворный Совѣтникъ Исай Моисеевичъ Теръ-Гукасовъ.
29. Коллежскій Ассесоръ Агафонъ Давыдовичъ Акимовъ въ С.-Петербургѣ.
30. Коллежскій Совѣтникъ Иванъ Осиповичъ Аскархановъ въ С.-Петербургѣ.
31. Майоръ Петръ Артемьевичъ Деляновъ въ Москвѣ.
32. Дѣйствительный Статскій Совѣтникъ Исай Егоровичъ Багдадовъ въ Москвѣ.
33. Бессарабскій помѣщикъ Иванъ Мануиловичъ Манукъ-Бей.
34. Лейбъ-Гвардіи отставной Полковникъ Грпгорій Мануиловичъ Манукъ-Бей.
35. Лейбъ-Гвардіи Гусарскаго полка Полковникъ Князь Семень Давыдовичъ Абамеликъ.
36. Коллежскій Ассесоръ Яковъ Исаевичъ Арапетовъ.
37. Князь Иосифъ Давыдовичъ Аргутинскій-Долгорукій въ Одессѣ.
38. Никита Осиповичъ Аскархановъ.
39. Петръ Степановичъ Херодиновъ.
40. Коммерціи Совѣтникъ Иванъ Степановичъ Анановъ.
41. Исай Моисеевичъ Касперовъ.
42. Макарь Давидовичъ Эдельхановъ.
43. Коммерціи Совѣтникъ Никита Акимовичъ Поповъ въ Нахичеванѣ на Дону.
44. Давидъ Осиповичъ Одабашевъ въ Нахичеванѣ на Дону.
45. Константинъ Яковлевичъ Мамиконовъ въ Константинополѣ.
46. Григорій Семеновичъ Семеновъ въ Одессѣ.
47. Исправляющій должность Эчміадзинскаго Прокурора Матиновъ.
48. Александръ Рафаиловъ въ Лондонѣ.

49. Мартынъ Ходжаевъ.
50. Гавріиль Ходжаевъ. | въ Нахичеванѣ на Дону.
51. Хачатуръ Крымаджевъ.
52. Иванъ Крымаджевъ.
53. Никита Абрамовъ.
54. С.П.Богосовъ въ Петербургѣ.
55. Два брата Сатовы въ Григоріополѣ.
56. Генераль-Майоръ Никита Макаровичъ Калустовъ.
57. Князь Иванъ Захаровичъ Аргутинскій-Долгорукій въ Тифлисѣ.
58. Протоіерей и Кавалеръ Іоакимъ Меликовъ въ Москвѣ.
59. Священникъ Гавріиль Серафимовичъ Паткановъ въ Нахичеванѣ на Дону.
60. Генераль-Лейтенантъ Князь Василій Осиповичъ Бебутовъ.
61. Давидъ Ивановичъ Тамамшевъ.
62. Профессоръ Эмиди, находящійся на службѣ при Министерствѣ Иностранныхъ Дѣлъ въ Восточномъ училищѣ.
63. Протоіерей Захарій въ Константинополѣ.
64. Полковникъ Еремѣй Егоровичъ Арцруни въ Москвѣ.
65. Статскій Совѣтникъ Николай Давыдовичъ Деляновъ.
66. Статскій Совѣтникъ Степанъ Исаевичъ Назаріанць.
67. Матвѣй Христофоровичъ Ирицнухъ-Плотниковъ.
68. Коллежскій Ассесоръ Багратіонъ Мухранскій.
69. Подполковникъ Конрадъ Ивановичъ Миллеръ.
70. Артиллеріи Поручикъ Артемій Макаровичъ Егуловъ.
71. Архіандритъ Гавріиль Айвазовскій.
72. Князь Караманъ Давыдовичъ Аргутинскій-Долгорукій.
73. Тифлисскій гражданинъ Иванъ Мнацакановъ.
74. Генераль-Майоръ Графъ Михаилъ Евстафьевичъ Ниродъ.
75. Надворный Совѣтникъ Соломонъ Артемьевичъ Теръ-Гукасовъ.
76. Надворный Совѣтникъ Иванъ Даниловичъ Лорисъ-Меликовъ.
77. Статскій Совѣтникъ Прокуроръ Эчміадзинскаго Синода Иванъ Исаевичъ Мираковъ.
78. Пребывающій въ Константинополѣ Григорій Абрамовичъ Пештемалджанць.

79. Пребывающий въ Копстантинополѣ Илья Хаджіанъ.
80. Каноникъ Подлясской каѳедры въ Бѣлостокѣ Іосифъ Малышевичъ.
81. Армяно-Грегорианскій Архимандритъ въ Парижѣ Карапетъ Шахназаріанъ.
82. Почетный опекунъ С.-Петербургскаго Опекунскаго Совѣта, Тайный Совѣтникъ Гавріиль Степановичъ Поповъ.
83. Дѣйствительный Статскій Совѣтникъ Петръ Васильевичъ Хавскій.
84. Ординарный профессоръ Императорской Медико-Хирургической Академіи, Гофъ-Медикъ, Академикъ, Дѣйствительный Статскій Совѣтникъ Павель Парфеновичъ Заблоцкій-Десятовскій.
85. Статсъ-Секретарь, Тайный Совѣтникъ Андрей Парфеновичъ Заблоцкій-Десятовскій.
86. Контръ-Адмиралъ Семень Ильичъ Зеленый.
87. Статскій Совѣтникъ Алексѣй Зиновьевичъ Зиновьевъ.
88. Дѣйствительный Статскій Совѣтникъ, Камергеръ Андрей Николаевичъ Муравьевъ.
89. Сенаторъ Генераль-Лейтенантъ Александръ Александровичъ Волоцкой.
90. Сенаторъ, Дѣйствительный Тайный Совѣтникъ Иванъ Ѳедоровичъ Апрулевъ.
91. Тайный Совѣтникъ Иванъ Павловичъ Арапетовъ.
92. Гофмейстеръ, Тайный Совѣтникъ Графъ Эммануиль Карловичъ Сиверсъ.
93. Тайный Совѣтникъ Егоръ Ивановичъ Бревернъ.
94. Тайный Совѣтникъ, Статсъ-Секретарь Юлій Андреевичъ Гагемейстеръ.
95. Тайный Совѣтникъ, Камергеръ Петръ Петровичъ Бутурлинъ.
96. Профессоръ пейзажной живописи, Статскій Совѣтникъ Иванъ Константиновичъ Айвазовскій.
97. Дѣйствительный Статскій Совѣтникъ Матвѣй Авельевичъ Гамазовъ.
98. Фридрихсгамскій первостатейный купецъ Григорій Алексѣевичъ Надуткинъ.
99. Коллежскій Ассесоръ Артемій Павловичъ Халибовъ.

100. Дѣйствительный Статскій Совѣтникъ Яннуарій Михайловичъ Невѣровъ.
101. Оберъ-Церемониймейстеръ, Тайный Совѣтникъ Захаръ Алексѣевичъ Хитрово.
102. Генераль-Лейтенантъ Платонъ Петровичъ Ковалевскій.
103. Дѣйствительный Статскій Совѣтникъ профессоръ Мирза Джефаръ Топчибашевъ.
104. Викарный Архимандритъ С.-Петербургскихъ Армянскихъ церквей Ефремъ Суваровъ.
105. Тайный Совѣтникъ Николай Васильевичъ Гулькевичъ.
106. Тайный Совѣтникъ Петръ Петровичъ Новосильцевъ.
108. Статскій Совѣтникъ Карль Ивановичъ Ренаръ.

Г.И.Кананов, Семидесятипятилетие Лазаревского института восточныхъ языковъ, 1815—1890. Исторический очеркъ и приложения, Москва, 1891, т. 180—183:

СОВѢТЬ ПО УПРАВЛЕНІЮ ИМУЩЕСТВАМИ С.ПЕТЕРБУРГСКИХЪ АРМЯНСКИХЪ ЦЕРКВЕЙ. ПРОТОКОЛЬ № 26

Экстреннаго засѣданія Совѣта 29 Сентября 1900 г.

ПРИСУТСТВОВАЛИ: Попечитель Князь С.С.Абамелекъ-Лазаревъ.

Члены: Г.А.Эзовъ.

Г.Ѳ.Тиграновъ.

А.А.Калантаръ

Х.З.Башинджагіанъ.

Кандидатъ: Э.И.Бабаянцъ.

Г. Попечитель Столичныхъ Армянскихъ Церквей Князь С.С.Абамелекъ-Лазаревъ, открывъ засѣданіе Совѣта, обратился къ Гг. членамъ Совѣта со слѣдующею рѣчью:

Въ отношеніи моемъ въ Совѣтъ отъ 30 Мая 1900 года за № 64, я, согласно обращенному ко мне ходатайству Совѣта по управленію имуществами Московскихъ Армянскихъ церквей, предложилъ на обсужденіе Совѣта по управленію имуществами С.Петербургскихъ Армянскихъ церквей предположеніе о выда-

7610 рублей, т.е. чистая доходность его будет 18310 руб. въ годъ. Такимъ образомъ Совѣтъ Московскихъ церквей изъ этой доходности будетъ погашать не только настоящую ссуду, но и свой старый долгъ 141,288 р. 65 к.

Что же касается гарантіи въ исправности погашенія займа, на которую указывалъ Совѣтъ С.Петербургскихъ церквей въ отношеніи своемъ къ Совѣту Московскихъ церквей, я считаю долгомъ высказать, что, по моему мнѣнію, такой гарантіей можетъ служить актъ залога существующихъ построекъ Московской церкви или же, наконецъ, Совѣтъ С.Петербургскихъ церквей можетъ выстроить домъ на землѣ, принадлежащей Московскимъ церквамъ, на свое имя съ тѣмъ, чтобы по истеченіи извѣстнаго срока домъ этотъ перешелъ въ собственность Московской церкви, а до того срока управлялъ Совѣтъ С.Петербургскихъ церквей, впредь до полнаго погашенія затраченнаго капитала съ процентами.

Закончивъ свою рѣчь, г.Попечитель предложилъ Совѣту въ настоящемъ его засѣданіи обсудить способъ празднованія столѣтія со дня смерти строителя столичныхъ армянскихъ церквей И.Л.Лазарева въ связи съ кондакомъ Его Святѣйшества Католикоса всѣхъ армянъ, послѣдовавшимъ по ходатайству г.Попечителя о содѣйствіи Его Святѣйшества безъ возвратной выдачѣ С.Петербургскою церковью Московской церкви 150,000 рублей на постройку дома и предлагающимъ Совѣту дать эту сумму въ видѣ безпроцентной ссуды.

Но прежде, чѣмъ приступить къ обсужденію этого вопроса, г.Попечитель заявилъ, что до него дошли свѣдѣнія о томъ, что среди членовъ Совѣта существуетъ мнѣніе, будто онъ нарушилъ своимъ отношеніемъ 30 мая 1900 года за № 64 права Совѣта, по этому онъ проситъ, чтобы ему было объяснено, въ чемъ онъ нарушилъ эти права.

Членъ Совѣта Г.А.Эзовъ выразилъ готовность исполнить это желаніе г.Попечителя и ваявилъ, что Попечитель постоянно нарушаетъ права Совѣта и порядокъ коллегіальнаго дѣлопроизводства, обращаясь по дѣламъ Совѣта, безъ его вѣдома, съ представленіями къ духовнымъ властямъ и въ Министерство Внутреннихъ Дѣлъ, дабы за тѣмъ предложить Совѣту къ испол-

ненію распоряженіе высшихъ властей; такъ и въ настоящемъ дѣлѣ, которое весьма существенно затрагиваетъ матеріальные интересы С.Петебургской церкви, ввѣренные, по закону, завѣдыванію Совѣта, Попечитель вмѣсто того, чтобы предварительно обсудить въ Совѣтѣ свое предложеніе о выдачѣ 150,000 рубл. Московскому Совѣту, безъ вѣдома Совѣта обратился къ Патриарху Католикосу и за тѣмъ предъявилъ Совѣту кондакъ Его Святѣйшества, основанной на одностороннемъ представленіи Попечителя.

Попечитель выразилъ на это, что онъ не могъ внести подобнаго вопроса въ С.Петербургскій Совѣтъ не снесясь предварительно съ Московскимъ Совѣтомъ и съ высшимъ Духовнымъ Начальствомъ. Попечитель лично предсѣдательствуя предложилъ Мосоквскому Совѣту офиціозно обратиться къ членамъ С.Петербургскаго Совѣта и заручиться ихъ обѣщаніемъ помочь Московской церкви, Московскій Совѣтъ командировалъ осенью 1899 года въ С.Петербургъ г.Матинова, который изъ своихъ переговоровъ съ членами С.Петербургскаго Совѣта вынесъ убѣжденіе, что они вполнѣ равнодушны къ интересамъ Московской церкви. Тогда Попечитель изложилъ передъ Его Святѣйшествомъ, какъ вопіющую нужду Московской церкви, такъ и громадныя излишки С.Петербургской церкви, позволяющіе С.Петербургскому Совѣту щедро помогать не только отдаленнымъ церквамъ, но и затратилъ съ согласія его Попечителя и по постановленію Совѣта 2 Февраля 1900 года десятки тысячъ рублей на содержаніе до 100 сиротъ армянъ въ Турции, въ теченіе пяти лѣтъ, при чемъ указалъ, что безъ содѣйствія Его Святѣйшества С.Петербургскій Совѣтъ не протянетъ руку помощи Московской церкви даже по случаю столѣтія кончины создателя богатства С.Петебургской церкви. Не отвѣчая пока Попечителю, Его Святѣйшеству угодно было обратиться съ кондакомъ непосредственно въ С.Петербургскій Совѣтъ, а потомъ уже къ Попечителю. Въ настоящую минуту Совѣтъ можетъ рѣшить вопросъ о помощи Московской церкви безъ боязни выйти изъ своей компетенціи. Что же касается замѣчанія Г.А.Эзова о сношеніяхъ Попечителя съ Министерствомъ Внутреннихъ Дѣлъ, то о нихъ Попечитель не спрашивалъ мнѣнія

членовъ Совѣта, и не желая отвлекаться въ сторону, находить излишнимъ о нихъ распространяться.

Затѣмъ Попечитель предложилъ обсудить вопросъ предложенный имъ об учрежденіи двадцати новыхъ стипендій для дѣтей духовенства имени Его Святѣйшества Католикоса Мкртича I-го.

Совѣтъ, послѣ обмѣна мнѣній, постановилъ: учредить двадцать новыхъ стипендій въ Лазаревскомъ Институтѣ для дѣтей священнослужителей армянской церкви имени Ивана Лазаревича Лазарева, при чемъ право избиранія кандидатовъ должно принадлежать Его Святѣйшеству Патриарху Католикосу всѣхъ армянъ.

Член Совѣта Г.Ө.Тиграновъ, кромѣ вышеупомянутыхъ новыхъ стипендій имени И.Л.Лазарева, прѣдложилъ Совѣту въ честь празднованія столѣтія кончины Лазарева издать переписку его, хранящуюся въ Лазаревскомъ Институтѣ Восточныхъ языковъ и напечатать и распространить въ публикѣ подробную біографію этого выдающагося дѣятеля-благотворителя и строителя армянскихъ столичныхъ церквей. По Его мнѣнію, составленіе біографіи слѣдовало бы поручить одному изъ талантливыхъ современныхъ публицистовъ, а изданіе переписки слѣдовало бы поручить кому нибудь изъ ученыхъ армянъ под наблюдениемъ Г.А.Эзова.

Совѣтъ, одобривъ оба эти предложенія, по обсужденіи способа осуществленія ихъ, постановилъ: а. для обработки редактированія переписки И.Л.Лазарева пригласить магистранта С.Петербургскаго Университета Карапета Осиповича Костаньянца; просить Г.А.Эзова войти съ нимъ въ соглашеніе по сему предмету, и ассигновать до трехъ тысячъ рублей на расходы по вознагражденію редактора, отпечатанію книгъ и по другимъ, сопряженнымъ съ нимъ, надобностямъ, и б. вопросъ же объ изданіи біографіи разсмотрѣть особо, по выясненіи переписки И.Л.Лазарева.

За симъ Совѣтъ перешелъ къ обсужденію вопроса о выдачѣ Московскимъ церквамъ 150,000 рубл. на постройку дома.

Обсужденіе этого вопроса вызвало въ Совѣтѣ оживленныя пренія, при чемъ голоса членовъ Совѣта раздѣлились: одни

высказались за выдачу ссуды, другіе – противъ. Г.Ө.Тиграновъ, формулируя мнѣнія сторонниковъ выдачи ссуды, высказалъ, что при утвердительномъ рѣшеніи этого вопроса, С.Петербургскій Совѣтъ: во 1-хъ, проявляетъ братскую любовь и оказываетъ поддержку Московскому Совѣту на пользу всего московскаго армянскаго населенія; во 2-хъ, исполняетъ волю Его Святѣйшества; въ 3-хъ, уменьшаетъ, по крайнемѣрѣ на полъ процента, расходъ Московскаго Совѣта по предстоящей постройкѣ дома; въ виду того, что Московскій Совѣтъ предполагаетъ для постройки этого дома взять ссуду изъ Московскаго Городскаго Кредитнаго Общества, которое согласно выдать въ ссуду необходимую сумму по расчету двухъ процентовъ погашенія и пяти процентовъ роста, а С.Петербургскій Совѣтъ могъ бы, вмѣсто пяти процентовъ, взять четыре съ половиною процента или даже еще менѣе, помощь, оказываемая Совѣту Московскихъ церквей, выразится въ этой разности платежей процентовъ, что въ окончательномъ итогѣ составитъ десяткі тысячъ рублей; въ 4-хъ, увеличиваетъ доходы отъ капиталовъ С.Петербургскихъ Армянскихъ церквей на полъ или даже три четверти процента, такъ какъ нынѣ отъ принадлежащихъ этимъ церквамъ капиталовъ, помѣщенныхъ въ процентныхъ бумагахъ, получается три и три четверти процента, а Московскій Совѣтъ будетъ уплачивать четыре съ половиною процента, и въ 5-хъ, создаетъ возможность для Московскаго Совѣта въ болѣе скоромъ времени погасить долгъ Московскихъ церквей – С.Петербургской – 141288 р. 65 к.

Означенное мнѣніе поддержали члены Совѣта А.А.Калантаръ и Х.З.Башинджагіан. А.А.Калантаръ заявилъ, что, признавая необходимость перестройки въ ближайшемъ будущемъ дома С.Петербургскихъ церквей, который уже пришелъ въ ветхость, полагаетъ, что это обстоятельство нисколько не должно останавливать Совѣтъ въ выдачѣ ссуды, если только въ принципѣ вопросъ рѣшится утвердительно. Самъ же онъ находитъ эту ссуду необходимой потому что: 1. Смѣта, представленная Московскимъ Совѣтомъ доказываетъ, что ссуда вполне обеспечена платежемъ: если цѣны на квартиры и не оправдаются, то доходъ дома еще болѣе повысится, если нижній этажъ его приспособить

подъ магазины. 2. Непозволительно оставлять въ такомъ центральномъ мѣстѣ, какъ Армянскій переулокъ, громаднѣйшій участокъ земли незанятымъ. 3. Перестройка здѣшняго дома потребуетъ не ранѣе, какъ черезъ пять лѣтъ, а къ тому времени сбереженій накопится больше, чѣмъ нужно на расходы. 4. Оказывая помощь Совѣту Московскихъ церквей мы даемъ ему возможность расширить свою благотворительную дѣятельность, прибавляя къ доходамъ церкви сверхъ существующихъ еще тысячь 18—20 въ годъ. Наконецъ, 5. Дается возможность Московской церкви возратить нашей церкви долгъ, раньше сдѣланный. Такимъ образомъ этой ссудой Совѣтъ принесетъ пользу не только Московской церкви, но и С.Петербургской, не говоря о нравственномъ значеніи подобной братской помощи.

Кандидатъ къ членамъ Совѣта Э.И.Бабаянцъ высказался безусловно противъ выдачи денегъ Московской церкви. Будучи техникомъ, какъ объяснилъ Э.И.Бабаянцъ, онъ, при ремонтѣ флигелей церковнаго дома, выходящихъ на Невскій проспектъ, имѣлъ случай убѣдиться, что флигеля эти пришли въ ветхость и въ самомъ непродолжительномъ времени потребуютъ перестройки. По сему г.Бабаянцъ находитъ совершенно необходимымъ сохранить наличныя суммы, принадлежащія С.Петербургской церкви, на собственныя ея нужды.

Членъ Совѣта Г.А.Эзовъ замѣтилъ, что существовавшій до 1871 года порядокъ управления церковнымъ имуществомъ изложенъ г.Попечителемъ не точно: по силѣ 1042 ст. 1 ч. Т. XI /изданіе 1857 г./ Попечитель столичныхъ церквей и Лазаревскаго Института имѣлъ право доходы церквей употреблять на Институтъ и обратно, но не имѣлъ права, и тогда, доходы одной церкви употреблять на нужды другой. Посему, когда Лазаревскій Институтъ былъ переданъ въ вѣдѣніе Министерства Народнаго Просвѣщенія и должность Попечителя Института упразднена, ст. 1042 была признана Кодификаціоннымъ отдѣломъ отмѣненною, и не внесена въ новое изданіе 1896 г., I ч., т. XI. Обращаясь за симъ къ вопросу о ссудѣ, Г.А.Эзовъ равнымъ образомъ высказался противъ ссуды церковныхъ денегъ, какъ по тому, что это противорѣчило бы ст. 1224, I ч. XI т. Свод. Зак. (издан. 1896 г), опредѣляющей условія, при соблюденіи коихъ дозволяются ссу-

ды церковныхъ денегъ, условій въ данномъ случаѣ, въ наличности неоказывающихся, такъ и по тому, что это было бы несогласно съ имущественными интересами С.Петербургской церкви, ввѣренными попеченію Совѣта. По объясненіи своихъ соображеній по сему дѣлу, Г.А.Эзовъ заявилъ, что онъ подастъ особое мнѣніе съ изложеніемъ своихъ доводовъ, о чемъ просить занести въ протоколъ заседания.

Затѣмъ, по разсмотрѣніи заявленія Л.Е.Мазирова, большинство членовъ Совѣта обратило вниманіе на то, что предложеніе его могло бы быть осуществлено и въ случаѣ выдачи ссуды Московскимъ церквамъ, такъ какъ у С.Петербургскаго Совѣта уже и нынѣ имѣется свободный капиталъ, превышающій ссужаемую сумму и, кромѣ того, капиталъ Совѣта будетъ пополняться ежегодными остатками отъ 30,000 до 40,000 рублей и уплатами Московскаго Совѣта въ погашеніе ссуды. Для того же, чтобы имѣть возможность вполне компетентно разрѣшить вопросъ, возбуждаемый Л.Е.Мазировымъ, Совѣтъ постановилъ: просить А.А.Калантара и Э.И.Бабаянца обсудить приведенные въ заявленіи г.Мазирова расчеты по постройкѣ домовъ на Голодаевскомъ островѣ и возможность указанной имъ доходности отъ этихъ домовъ съ помощью Архитектора Бенуа и затѣмъ доложить Совѣту свое заключеніе.

Обращаясь же къ вопросу о ссудѣ Московскому Совѣту, Совѣтъ большинствомъ голосовъ постановилъ: дать Совѣту по управленію имуществами Московскихъ Армянскихъ церквей на постройку дома ссуду въ СТО ПЯТЬДЕСЯТЬ тысячь рублей изъ четырехъ процентовъ роста и двухъ процентовъ погашенія, то есть съ ежегоднымъ взносомъ въ уплату долга по ДЕВЯТИ тысячь рублей. Для обезпеченія ссуды, кромѣ залога строеній принадлежащихъ Московской церкви, впредь до полной уплаты долга, новый домъ долженъ состоять въ управленіи Совѣта С.Петербургскихъ Армянскихъ церквей. Въ строительную комиссію Совѣтъ С.Петербургскихъ церквей можетъ назначить своего представителя для наблюдения и контроля за постройкой.

На 3 страницѣ, въ 8 строкѣ исправлено “исходя”, на 8 страницѣ въ 17 стр. зачеркнуто “можетъ” и приписано “могло-бы” и на этой страницѣ, сверху первой строки приписано “залогъ и”.

Попечитель: [Подпись]

Члены Совѣта: [Подпись]

[Подпись]

[Подпись]

[Подпись]

Кандидатъ: [Подпись]

Письмоводитель: [Подпись]

ՀԱՄ, ֆ. 399, ց. 1, գ. 17, ք. 68-72:

**СОВѢТЪ ПО УПРАВЛЕНІЮ ИМУЩЕСТВАМИ
С.ПЕТЕРБУРГСКИХЪ АРМЯНСКИХЪ ЦЕРКВЕЙ.
ПРОТОКОЛЬ № 23**

Засѣданія Совѣта отъ 30 сентября 1910 г.

Присутствовали: Предсѣдательствующій В.И.Вартановъ.

Члены: Н.Г.Адонцъ.

Н.И.Берберовъ.

Кандидаты:

Ис.об. Дѣлопроизводителя: Н.Н.Теръ-Нерсесовъ.

I. Были прочитаны и утверждены протоколы засѣданій Совѣта отъ 11-го и 23-го сентября с/г.

II. Отношеніе Кавказскаго Армянскаго Благотворительнаго Общества съ отчетомъ о субсидированныхъ школахъ на средства Совѣта и съ просьбой увеличить ежегодное пособие школамъ.

При разсмотрѣніи этого вопроса членъ Совѣта Н.Г.Адонцъ возбудилъ вопросъ о возможности передачи школьнаго дѣла Кавказскому Учительскому Союзу, какъ болѣе компетентному въ этомъ вопросѣ, чѣмъ Кавказское Армянское Благотворительное Общество и Бакинскій Армянскій Культурный Союзъ, которые часто конкурируютъ между собой; Кавказскій Учительскій Союзъ - же, какъ учрежденіе стоящее ближе всѣхъ къ

этому вопросу, вполне могъ бы удовлетворить желанія Совѣта въ дѣлѣ распространенія образованія среди армянскаго населенія. Необходимо этотъ вопросъ подробно разработать и войти въ переписку съ Учительскимъ Союзомъ.

Предсѣдательствующій обратилъ вниманіе Совѣта на то обстоятельство, что Кавказскій Учительскій Союзъ, какъ не давно народившееся учрежденіе, можетъ быть не столь прочное, чтобъ полагаться на него вполне, какъ Кавказское Армянское Благотворительное Общество.

Послѣ обмѣна мнѣній Совѣтъ постановилъ: отложить до разсмотрѣнія смѣты.

III. Центральнаго Комитета Кавказскаго Армянскаго Учительскаго Союза о пособіи въ 3000 рублей для составленія лѣтнихъ экскурсій съ чтеніемъ лекцій о педагогикѣ.

Постановлено: отложить до разсмотрѣнія смѣты.

IV. Докладъ члена Совѣта А.С.Кечека о назначеніи стипендіи.

Постановлено: отложить.

V. Заявленія разныхъ лицъ.

1) Общества Взаимнаго Страхования С-Петербургской и Выборгской губерній о письменномъ разрѣшеніи Совѣта на сдачу части помѣщенія С-Петербургскому Торговому Товариществу.

Постановлено: разрѣшить, о чемъ сообщить письменно:

2) Подрядчика по истребленію насѣкомыхъ Карапета Мартиросяна о выдачѣ 20 рублей за июль, августъ и сентябрь...

Постановлено: выдать.

VI. Прошенія разныхъ лицъ о пособіяхъ.

1/. Седрака Паронсаркисова о пособіи въ 100 рублей для изученія кройки.

Предсѣдательствующій доложилъ, что проситель объяснилъ ему свое тяжелое положеніе: въ Тифлисѣ Паронсаркисовъ имѣлъ свое торговое дѣло, во время послѣднихъ беспорядковъ сильно пострадалъ, послѣ чего пріѣхалъ въ Петербургъ, гдѣ устроился прикащикомъ у Лилипарова на 30 рублей въ мѣсяць, на каковое жалованіе невозможно существовать семейному; желая улучшить сколько нибудь свое матеріальное положеніе онъ проситъ Совѣтъ дать ему единовременное пособие въ 100 рублей для взноса платы въ правленіе Перваго

Вспомогательного Общества С-Петербургских Закройщиковъ, где въ короткое время онъ можетъ изучить кройку.

Доложивъ вышеизложенное Предсѣдательствующій высказался въ пользу удовлетворенія просьбы Паронсаркисова, объ улучшеніи его матеріальнаго положенія и что ----- такимъ образомъ Совѣтъ сдѣлалъ бы дѣйствительное благодѣяніе.

После обмѣна мнѣній Совѣтъ большинствомъ голосовъ постановилъ: выдать на изученіе кройки необходимую сумму не болѣе ста рублей.

2/. Вдовы Текли Исааковой объ увеличеніи ежемѣсячнаго пособия.

Постановлено: просить Н.И.Берберова навести справку и доложить Совѣту.

3/. Призрѣваемой Маріи Срабовой о разрѣшеніи ежемѣсячнаго отпуска по 2 недѣли въ Кронштадтъ къ сыну.

Постановлено: отклонить.

4/. Ованеса Теръ-Бардугимеосянца объ опредѣленіи одного изъ сыновей въ Лазаревскій Институтъ. /старш. 8 лѣтъ./

Постановлено: разсмотрѣть при опредѣленіи стипендіантовъ въ Лазаревскій Институтъ.

5/. Гайка Осепянца, ученика 8 класса Лазаревского Института, стипендіата С-Петербургскихъ Армянскихъ Церквей, съ просьбой дать возможность и на дальнейшее образование.

Постановлено: къ свѣдѣнію.

VII. Текущія дѣла.

1/. Выдано по распоряженію Предсѣдательствующаго: а/ Степану Габаянцеву единовременно 28 рублей и б/ Аршаку Нанасянцу единовременно 3 рубля.

Но обѣимъ выдачамъ постановлено: утвердить.

2/. О наймѣ добавочнаго дворника съ 1 октября.

Постановлено: нанять шестого дворника.

3/. О приобрѣтеніи для дежурнаго дворника романовскаго полушубка, 1 кушака, 1 пары валенныхъ сапогъ, 6 шапокъ для дворниковъ и ремонтъ тулупа.

Постановлено: приобрѣсти.

4/. О необходимыхъ покупкахъ по Канцеляріи Совѣта: /самовара, стакановъ, 1/2 дюж. чайныхъ полотенецъ, шкафъ для чайной посуды.

Постановлено: купить самоваръ, 1 дюжину стакановъ съ блюдцами, 1/2 дюжины чайныхъ полотенецъ, сахарницу, шкафъ для чайной посуды. Письменный столъ починить и обтянуть сукномъ. Купить три шторы для Совѣтской комнаты.

VIII. Бумаги къ свѣдѣнію.

1/. Отношеніе Епархіальнаго Начальника отъ 23 сентября с/г за № 424 съ препровожденіемъ списковъ требъ разъѣздного священника Хорена Мнацаканянца по Бессарабской Епархіи.

Постановлено: къ свѣдѣнію.

2/. Копія резолюціи С-Петербургскаго Окружнаго Суда по дѣлу съ Ю.Ришаръ о присужденіи въ пользу Совѣта 90 рублей съ процентами и судебн. и за веден. дѣла издержками. въ 6 р. 15 коп. Постановлено: принять къ свѣдѣнію и передать Юриконсульту.

Предсѣдательствующій въ Совѣтѣ [Подпись]

Члены Совѣта [Подпись]

[Подпись]

Ис. об. Дѣлопроизводителя Совѣта [Подпись]

ՀԱՄ, ֆ. 399, ց. 1, գ. 27:

I

ПРАВИЛА

объ управленіи имуществами армяно-григоріанскихъ церквей въ С.-Петербургѣ и Московѣ.

По Положенію Комитета Министровъ Высочайше утверждены
18-го ноября 1883 г.

1) Управление имуществами и относящимися къ нимъ дѣлами армяно-григоріанскихъ церквей въ С.-Петербургѣ и Москвѣ ввѣряется, въ каждомъ изъ сихъ городовъ, особому совѣту въ составѣ предсѣдателя и членовъ, числомъ шесть, съ равными правами, избираемыхъ прихожанами изъ своей среды на три года.

2) Предсѣдателемъ обоихъ совѣтовъ состоитъ попечитель столичныхъ армянскихъ церквей князь Семень Абамякъ-Лазаревъ.

Примѣчаніе. Званіе предсѣдателя церковныхъ совѣтовъ, подобно званію попечителя, переходитъ въ потомство князя Абамякъ-Лазарева, по праву первородства въ мужской линіи, къ лицамъ армяно-григоріанскаго исповѣданія. Въ случаѣ несовершеннолѣтія наслѣдниковъ изъ фамиліи князей Абамякъ-Лазаревыхъ, прихожанамъ армянскихъ столичныхъ церквей предоставляется право избирать изъ своей среды временныхъ, до наступленія совершеннолѣтія старшаго представителя изъ рода князей Абамякъ-Лазаревыхъ, предсѣдателей упомянутыхъ совѣтовъ, каждый разъ на срокъ не болѣе трехъ лѣтъ. По достиженіи же представителемъ изъ рода князей Абамякъ-Лазаревыхъ совершеннолѣтія, избранные временные предсѣдатели слагаютъ съ себя сіе званіе, не ожидая истеченія избирательнаго срока.

3) Кромѣ членовъ совѣтовъ, избираются на трехлѣтній срокъ по два къ нимъ по каждому совѣту кандидата, заступающіе мѣсто членовъ въ случаѣ отсутствія послѣднихъ или выбытія ранѣе срока. При отсутствіи или болѣзни предсѣдателя, мѣсто его занимаетъ въ каждомъ изъ совѣтовъ одинъ изъ членовъ подлежащаго Совѣта, по выбору предсѣдателя.

4) Избраніе временныхъ предсѣдателей совѣтовъ, членовъ оныхъ и кандидатовъ къ симъ послѣднимъ производится въ общихъ собраніяхъ прихожанъ, по большинству голосовъ присутствующихъ, и утверждается епархіальнымъ начальникомъ. Въ сихъ собраніяхъ право голоса имѣютъ всѣ принадлежащіе къ приходу лица мужскаго пола, достигшія 25-ти-лѣтняго возраста, пользующіяся общою законною правоспособностью къ исполненію общественныхъ обязанностей и состоящіе прихожанами церкви не менѣе двухъ лѣтъ. Въ званіе временныхъ предсѣдателей, членовъ совѣтовъ и кандидатовъ къ симъ послѣднимъ могутъ быть избираемы лишь тѣ лица, которыя имѣютъ право участвовать въ общихъ собраніяхъ прихожанъ. О времени и мѣстѣ выборовъ приходъ извѣщается троекратнымъ, въ воскресные дни, объявленіемъ въ церкви.

5) Избираемые члены совѣтовъ и ихъ кандидаты выбываютъ по истеченіи трехлѣтія, по очереди, по одному въ годъ, но могутъ быть снова избраны.

Примѣчаніе. Въ первые два года, впредь до установленія очереди, члены совѣтовъ выбываютъ по жребію.

6) Засѣданія совѣтовъ признаются состоявшимися, когда въ нихъ участвовало не менѣе трехъ членовъ. Определенія постановляются большинствомъ голосовъ, а въ случаѣ равенства голосовъ, голосъ предсѣдателя или временно заступающаго его мѣсто даетъ перевѣсъ. Однимъ изъ членовъ совѣтовъ или особо назначеннымъ для сего лицомъ ведутся протоколы засѣданій Совѣта.

7) Кругъ обязанностей совѣтовъ по управленію имуществомъ столичныхъ армянскихъ церквей, отчетность оныхъ и ближайшій распорядокъ ихъ дѣлопроизводства опредѣляются, по соглашенію попечителя названныхъ церквей съ епархіальнымъ начальникомъ, особою инструкціею, симъ послѣднимъ утвержденною, съ соблюденіемъ существующихъ постановленій.

8) Совѣтамъ для пособія въ хозяйственныхъ дѣлахъ церкви подчиняются церковные старосты, или ктиторы, дѣйствующіе на основаніи инструкціи, составленной подлежащимъ

совѣтомъ. Старосты избираются для каждой изъ столичныхъ армянскихъ церквей прихожанами на три года, порядкомъ и съ правами, опредѣленными ст. 1026, 1028 и 1032 ч. 1 т. XI Св. Зак.

9) Въ нужныхъ случаяхъ по дѣламъ упомянутыхъ церквей попечитель, какъ предсѣдатель церковныхъ совѣтовъ, по-прежнему сносится съ правительственными мѣстами и лицами. Присутственныя мѣста и должностныя лица оказываютъ по симъ сношеніямъ законное содѣйствіе.

Высочайше утвержденнымъ 31-го мая 1885 г. Положеніемъ Комитета Министровъ постановлено: существующую редакцію §§ 5 и 8 Правиль объ управленіи имуществами столичныхъ армянскихъ церквей измѣнить слѣдующимъ образомъ:

§ 5. Избираемые члены Совѣтовъ и кандидаты къ нимъ выбываютъ по истеченіи трехлѣтія, первые по очереди, по два въ годъ, а послѣдніе – съ истеченіемъ каждаго трехлѣтія по ихъ избранію; тѣ и другіе могутъ быть снова избраны.

§ 8. Совѣтамъ, для пособія въ хозяйственныхъ дѣлахъ церкви, подчиняются церковные старосты, или ктиторы, дѣйствующіе на основаніи инструкціи, составленной подлежащимъ Совѣтомъ. Старосты избираются прихожанами на три года, порядкомъ и съ правами, опредѣленными ст. 1026 и 1032 ч. 1 т. XI Св. Зак.

II.

РАЗЪЯСНЕНІЯ

Министерства Внутреннихъ Дѣлъ къ Высочайше утвержденнымъ правиламъ объ управленіи имуществами столичныхъ армянскихъ церквей.

I.

(Отношеніе Министерства отъ 29-го марта 1885 г., за № 1460).

1) Такъ какъ право голоса въ общихъ собраніяхъ прихожанъ, на основаніи § 4 Высочайше утвержденныхъ 18-го ноября

1883 г. правилъ, предоставлено лицамъ, состоящимъ прихожанами церкви не менѣе 2-хъ лѣтъ, то армяне, не имѣющіе въ столицѣ постоянной осѣдлости, не могутъ быть признаваемы членами прихода, если они въ теченіи 2-хъ лѣтъ не числились въ спискѣ прихожанъ и въ исповѣдныхъ росписяхъ.

2) Учащіеся въ высшихъ учебныхъ заведеніяхъ не могутъ считаться пользующимися общою законною правоспособностью къ исполненію общественныхъ обязанностей, въ виду ст. 120 и 123 Высочайше утвержденнаго 23-го августа 1884 г. устава Императорскихъ Россійскихъ Университетовъ, въ коемъ постороннія лица, имѣющія опредѣленное общественное положеніе или занятія, противопоставляются студентамъ.

3) Присутствіе на выборахъ лицъ, не пользующихся правомъ голоса, не можетъ быть допускаемо, такъ какъ Высочайше утвержденныя 18-го ноября 1883 г. правила не заключаютъ въ себѣ постановленія относительно публичности выборовъ, и таковое умолчаніе приводитъ къ заключенію, что присутствіе постороннихъ зрителей, допускаемое въ нѣкоторыхъ общественныхъ учрежденіяхъ особымъ постановленіемъ закона, въ настоящемъ случаѣ оказывается излишнимъ.

4) Такъ какъ соблюденіе установленныхъ закономъ условій для участія въ выборахъ возможно лишь въ томъ случаѣ, если Церковный Совѣтъ будетъ наблюдать за сохраненіемъ законнаго порядка въ избирательномъ собраніи, то отсюда слѣдуетъ, что сей Совѣтъ имѣетъ право, въ случаѣ сомнѣнія, требовать отъ неизвѣстныхъ лицъ документовъ для удостовѣренія въ томъ, что эти лица имѣютъ право участвовать въ выборахъ.

и 5) Разрѣшеніе вопроса: слѣдуетъ ли производить выборы членовъ Совѣта баллотировкою шарами или билетами – зависитъ отъ усмотрѣнія Совѣта, который можетъ, примѣняясь къ обстоятельствамъ, избрать изъ двухъ указанныхъ способовъ тотъ, который будетъ признанъ болѣе удобнымъ.

II.

(Отношеніе Министерства отъ 10 мая 1886 г., за № 1906).

Такъ какъ, по закону, засѣданія коллегіальныхъ учрежденій признаются состоявшимися, когда въ нихъ участвовало не

менѣ трехъ членовъ, со включеніемъ предсѣдателя, то таковое число достаточно и для Церковныхъ Совѣтовъ.

III.

(Отношеніе Министерства отъ 23 мая 1888 г., за № 2681).

По разсмотрѣніи вопросовъ, представленныхъ Вашимъ Сіятельствомъ 13-го мая сего года, за № 10, на разрѣшеніе Министерства Внутреннихъ Дѣлъ, я считаю необходимымъ остановиться на слѣдующихъ соображеніяхъ.

Общее собраніе прихожанъ петербургскихъ армянскихъ церквей, состоявшееся 8-го сего мая, по точному смыслу 4 и 8 ст. Высочайше утвержденныхъ 18-го ноября 1883 года правилъ объ управленіи имуществами столичныхъ армянскихъ церквей, должно было ограничиться избраніемъ должностныхъ лицъ, указанныхъ въ означенныхъ статьяхъ, но таковое Собраніе превысило свои права, позволивъ себѣ войти въ обсужденіе вопросовъ, не подлежащихъ его разсмотрѣнію. Послѣдствіемъ сего было то, что означенное Собраніе избрало втораго кандидата къ члену Церковнаго Совѣта, каковое избраніе составляло прямую обязанность этого Собранія.

Вслѣдствіе сего, признавая всѣ постановленія этого Собранія и состоявшіеся въ ономъ выборы незаконными и недействительными, я нахожу необходимымъ вновь созвать общее собраніе прихожанъ, предоставляя предсѣдателю онаго принимать нужныя мѣры къ охраненію законнаго порядка въ новомъ собраніи отъ какихъ бы то ни было нарушеній.

О вышеизложенномъ имѣю честь сообщить Вашему Сіятельству для руководства и объявленія первому Общему Собранію прихожанъ и Церковнымъ Совѣтамъ.

III.

ИНСТРУКЦІЯ

Совѣтамъ С.-Петербургскихъ и Московскихъ армяно-григоріанскихъ церквей

по предметамъ

круга обязанностей Совѣтовъ по управленію церковными имуществами, отчетности оныхъ и ближайшаго распорядка ихъ дѣлопроизводства.

Составлена на точномъ основаніи § 7 Высочайше утвержденныхъ 18-го ноября 1883 года правилъ объ управленіи имуществами означенныхъ столичныхъ церквей.

Обязанности Совѣтовъ.

§ 1. На обязанности Совѣтовъ лежить:

а) Завѣдываніе капиталами и имуществами церквей.
 б) Содержаніе точной и подробной описи всѣмъ церковнымъ движимымъ и недвижимымъ имуществамъ, церковной утвари и прочимъ вещамъ, съ обозначеніемъ ихъ стоимости. Церковная утварь, употребляемая при богослуженіяхъ, должна находиться въ завѣдываніи и храненіи одного изъ священнослужителей, назначаемаго Епархіальнымъ Начальникомъ по соглашенію съ Попечителемъ столичныхъ церквей. При необходимости пріобрѣсти новыя облаченія и разныя церковныя и другія принадлежности, Совѣты дѣлають о томъ распоряженія, предварительно совѣщавшись съ настоятелемъ церкви или Духовнымъ Правленіемъ и по ихъ указаніямъ. Въ случаяхъ уничтоженія, отчужденія или продажи обветшалой утвари или другой движимости, Совѣты дѣйствуютъ не иначе, какъ съ разрѣшенія подлежащаго начальства, согласно 1012 ст. 1 ч. XI тома Св. Зак. изд. 1857 года.

в) Изыскивать средства къ возможно болѣе правильному и успѣшному приращенію капиталовъ.

г) Опредѣленіе наемной платы за квартиры, магазины и другія помѣщенія, сообразно обстоятельствамъ времени и другимъ условіямъ.

д) Определение и увольнение необходимых для службы по управлению имуществами лицъ, съ назначеніемъ соотвѣтствующаго содержания въ предѣлахъ утвержденной Епархіальнымъ Начальникомъ смѣты и снабженіемъ ихъ инструкціей.

е) Наблюдение за веденіемъ дѣлъ и книгъ, за сохранностію вѣреннаго служащимъ суммъ, книгъ и документовъ и за точнымъ исполненіемъ данныхъ имъ инструкціей.

ж) вспомошествование бѣднымъ учащимся армянамъ разнымъ армянскимъ благотворительнымъ и учебнымъ учрежденіямъ и призрѣніемъ къ приходу принадлежащихъ бѣдныхъ армянъ.

з) Составление за каждый годъ подробнаго отчета и представление такового на утверждение Епархіальнаго Начальника.

Примѣчаніе. Годовой отчетъ за подписью Предсѣдателя Совѣта и всѣхъ его членовъ долженъ быть представленъ Епархіальному Начальнику не позже 1-го апрѣля года, слѣдующаго за отчетнымъ годомъ. По утвержденіи Епархіальнаго Начальника отчетъ долженъ быть напечатанъ и раздаваемъ для свѣдѣнія желающимъ прихожанамъ.

и) Составление на каждый послѣдующій годъ подробной смѣты прихода и расхода по управленію имуществами и представление таковой на утверждение Епархіальнаго Начальника. Жалованье наличному составу духовенства должно производиться и впредь въ томъ размѣрѣ, какъ было опредѣлено до обнародованія Высочайше утвержденныхъ правилъ 18-го ноября 1883 г. Прибавленіе же или убавленіе жалованья духовенству, или же прекращеніе ему даровыхъ квартиръ и отопленія оныхъ можетъ быть только по предварительному соглашенію Попечителя церкви съ Епархіальнымъ Начальникомъ и съ его разрѣшенія.

Примѣчаніе. Смѣта, подписанная Предсѣдателемъ Совѣта и всѣми его членами, должна быть представлена Епархіальному Начальнику не позже 1-го декабря года, предшествующаго смѣтному году.

§ 2. Члены Совѣтовъ, кандидаты къ нимъ и ктиторы церковные несутъ обязанности свои безвозмездно; причѣмъ ктиторы (старосты) лишены также права пользованія даровыми помещеніями въ церковныхъ зданіяхъ.

§ 3. Кандидаты вступаютъ въ отправленіе обязанностей членовъ Совѣтовъ по большинству полученныхъ ими при избраніи голосовъ, по приглашенію Совѣта. Совѣтъ предлагаетъ кандидату вступать въ отправленіе обязанностей члена при временной отлучкѣ, болѣзни или выбытіи ранѣе срока члена Совѣта.

§ 4. Обязанности членовъ Совѣта не могутъ быть совместимы съ обязанностями ктиторовъ, управляющихъ домами и другихъ служащихъ по управленію церковными имуществами, дѣйствія которыхъ подлежатъ непосредственному контролю Совѣтовъ. Равно члены Совѣтовъ не могутъ принимать на себя какіе-либо подряды или поставки, касающіеся до управленія церковными имуществами.

§ 5. Члены Совѣтовъ и заступающіе ихъ мѣсто кандидаты исполняютъ свои обязанности на основаніи сей Инструкціи. Если неисполненіе оной повлечетъ матеріальный ущербъ для церкви, то члены Совѣта наравнѣ съ Предсѣдателемъ несутъ имущественную отвѣтственность; уклоненіе отъ имущественной отвѣтственности лишаетъ виновнаго навсегда права быть вновь выбраннымъ на какую-нибудь должность. Служащіе же, на основаніи данныхъ имъ Совѣтовъ инструкцій, въ случаѣ съ ихъ стороны противузаконныхъ дѣйствій, превышенія предѣловъ власти, нарушенія данной имъ Совѣтами упомянутой въ § 1-мъ лит. д. инструкціи, подлежатъ какъ личной, такъ и имущественной отвѣтственности по закону.

§ 6. Для ближайшаго дѣлопроизводства и отчетности избираются Совѣтами изъ постороннихъ лицъ по одному письмоводителю, которые во всѣхъ своихъ дѣйствіяхъ подчиняются непосредственно Совѣтамъ. На письмоводителя возлагается и веденіе протоколовъ засѣданій Совѣтовъ, если таковые не будутъ редактированы кѣмъ-либо изъ членовъ Совѣта.

§ 7. Цѣнные бумаги, приобрѣтенныя на церковные капиталы и на вѣчные вклады, должны быть на храненіи въ Государственномъ Банкѣ.

§ 8. Всѣ поступающія въ церковныя кассы суммы должны быть вносимы на текущій счетъ въ избранныя Совѣтами банки, имѣющіе солидный авторитетъ. Сумма на текущихъ счетахъ не должна превышать *семи тысячъ рублей*. Прочія же, сверхъ этого количества, деньги должны быть употреблены на покупку государственныхъ бумагъ или иныхъ, но гарантированныхъ Правительствомъ.

§ 9. Церковныя деньги не могутъ быть отдаваемы въ займы кому бы то ни было, не смотря на выгодныя для церковнаго интереса условія.

§ 10. Общая сумма расходовъ не должна превышать смѣтной, утвержденной суммы; но если встрѣтится необходимость произвести расходъ сверхсмѣтный на сумму свыше *одной тысячи рублей*, то на таковой расходъ испрашивается предварительно разрѣшеніе Епархіальнаго Начальника, съ представленіемъ объясненія въ необходимости такого расхода. На сверхсмѣтный же расходъ менѣе чемъ на одну тысячу рублей разрѣшенія испрашивать не требуется.

§ 11. Совѣты, если найдутъ возможнымъ, могутъ давать служащимъ по управленію церковными имуществами въ ссуду въ счетъ получаемаго ими жалованья сумму, не свыше размѣра трехмѣсячнаго жалованья, ими получаемаго. Ссуды должны быть ежемѣсячно погашаемы вычетомъ изъ жалованья въ теченіи не болѣе года.

§ 12. На всякую поставку и на всякій подрядъ на сумму свыше *одной тысячи рублей* Совѣты, по разсмотрѣніи условій и цѣнъ, заявленныхъ подрядчиками, заключаютъ съ благонадежными изъ нихъ формальные контракты, въ которыхъ должны быть обусловлены всѣ случаи, могущіе вполнѣ оградить церковныя интересы. При этомъ подряды или поставки должны быть обеспечены со стороны подрядчиковъ соответствующими залогами *не менѣе одной трети* подрядной суммы цѣнными бумагами по росписи Министерства Финансовъ или наличными деньгами. Такого рода контракты могутъ быть совершаемы и на меньшіе чемъ въ 1,000 рублей подряды.

§ 13. Контракты или условія на отдачу въ наемъ квартиръ въ церковныхъ домахъ, равно и контракты на поставки должны

быть заключаемы на сроки не болѣе трехъ лѣтъ; но, при ясныхъ для церковнаго интереса выгодахъ, Совѣты могутъ заключать контракты и на дольшіе сроки, но не свыше десяти лѣтъ. Въ контрактахъ должно быть оговариваемо о могущихъ быть перестройкахъ въ домахъ, дабы церковное управление въ такихъ случаяхъ не встрѣчало препятствія отъ жильцовъ.

Засѣданія Совѣтовъ.

§ 14. Предсѣдатель Совѣта или заступающій, по его назначенію, его мѣсто, соображаясь съ количествомъ и свойствомъ дѣлъ, назначаетъ дни и часы засѣданій Совѣта, о чемъ члены и, на случай, кандидатъ извѣщаются повѣстками. Обыкновенно засѣданія Совѣтовъ имѣютъ быть два раза въ мѣсяцъ, а именно въ 12 и 25 число каждаго мѣсяца, въ 8 часовъ вечера. Въ случаѣ измененія чиселъ дня, о томъ посылаются повѣстки за день.

§ 15. Никто изъ членовъ Совѣта или кандидатовъ не имѣетъ права уклоняться отъ присутствія въ засѣданіяхъ подъ предлогомъ неимѣнія времени, престарѣлости или постоянной болѣзни: находящій себя неспособнымъ къ исполненію своей обязанности долженъ просить совершеннаго увольненія изъ состава Церковнаго Совѣта. Равнымъ образомъ никто изъ членовъ Совѣта не имѣетъ права уклоняться отъ подписанія отчетовъ. Уклоненіе равносильно сложенію съ себя обязанности члена. Совѣтъ въ такомъ случаѣ тотчасъ доноситъ Епархіальному Начальнику о выбитіи такового члена изъ своего состава.

§ 16. Въ случаѣ болѣзни или временнаго отсутствія изъ города члена Совѣта, онъ обязанъ о томъ увѣдомить предсѣдателя Совѣта.

§ 17. Въ назначенный день засѣданіе Совѣта открывается предсѣдателемъ. Если же число явившихся членовъ будетъ менѣе узаконеннаго (см. § 6 Высочайше утвержденныхъ правилъ 1883 года), то засѣданіе считается несостоявшимся, о чемъ составляется протоколъ, который подписывается предсѣдателемъ и присутствующими членами, а въ слѣдующемъ засѣданіи означенный протоколъ подписывается и тѣми членами, которые отсутствовали въ несостоявшемся засѣданіи.

§ 18. По открытіи засѣданія, прежде всего читается протоколъ предыдущаго засѣданія и утверждается подписями членовъ Совѣта, если таковой протоколъ не былъ составленъ и утвержденъ подписями въ предыдущемъ собраніи; затѣмъ приступаютъ къ обсужденію текущихъ дѣлъ.

§ 19. Докладъ дѣлъ въ засѣданіяхъ производится письмоводителемъ Совѣта на бланкахъ „докладной реестръ“.

§ 20. Для каждаго засѣданія Совѣтовъ, а въ необходимыхъ случаяхъ и для отдѣльныхъ, обсужденныхъ въ засѣданіи дѣлъ, изготовляются протоколы, которые подписываются предсѣдателемъ или предсѣдательствующимъ, членами и скрѣпляются письмоводителемъ.

§ 21. Члены Совѣта дѣлаютъ свои предложенія или заявленія письменно предсѣдателю или предсѣдательствующему, или устно во время засѣданія, которыя въ послѣднемъ случаѣ заносятся въ протоколъ. Эти заявленія обсуждаются тотчасъ же или отлагаются до слѣдующаго засѣданія, но въ присутствіи сдѣлавшаго заявленіе.

§ 22. Присутствующій въ засѣданіи членъ не въ правѣ подъ какимъ-либо предлогомъ отказываться отъ подачи своего голоса по обсуждаемому въ засѣданіи дѣламъ.

§ 23. Въ засѣданіяхъ Совѣтовъ не могутъ обсуждаться вопросы по дѣламъ, не входящимъ и не относящимся къ управленію собственно церковнымъ имуществомъ и относящимся къ нему дѣламъ, согласно § 1-му Высочайше утвержденныхъ Правиль 1883 года.

Общее собраніе прихожанъ.

§ 24. Общія собранія прихожанъ созываются Церковными Совѣтами ежегодно, одинъ разъ, не позже апрѣля месяца или начала мая, для избранія членовъ и кандидатовъ, а равно и ктиторовъ церковныхъ.

Примѣчаніе. Въ случаѣ смерти Попечителя столичныхъ церквей и Предсѣдателя церковныхъ столичныхъ Совѣтовъ созывается экстренное собраніе прихожанъ, согласно примѣчанію къ § 2-му Высочайше утвержденныхъ Правиль.

§ 25. Избраніе въ упомянутыя въ § 24 званія лицъ производится по истеченіи указанныхъ Высочайше утвержденными Правилами сроковъ.

§ 26. Приглашеніе въ общее собраніе, съ указауіемъ дня и мѣста для выборовъ, производится троекратнымъ, въ воскресные дни, объявленіемъ въ церкви послѣ богослуженія, причемъ третье объявленіе имѣетъ быть за недѣлю до назначеннаго дня общаго собранія.

§ 27. О времени и мѣстѣ общаго собранія Попечитель церковей извѣщаетъ Г-на Градоначальника, Г-на Оберъ-Полицій-мейстера и участковыхъ приставовъ.

§ 28. До общаго собранія Церковные Совѣты изготовляютъ въ алфавитномъ порядкѣ на русскомъ и армянскомъ языкахъ списки имѣющихъ право голоса прихожанъ, записавшихся въ адресную книгу, обозначивъ имя, отчество, фамилію и прочія свѣдѣнія, согласно рубрикамъ въ книгѣ.

Списки эти утверждаются Совѣтами и, по напечатаніи, рассылаются по адресамъ къ прихожанамъ. Въмѣстѣ съ означенными списками рассылаются прихожанамъ и печатныя извѣщенія о времени и мѣстѣ общаго собранія; таковыя извѣщенія служатъ и входными билетами въ общее собраніе.

Примѣчаніе. Не получившіе печатнаго извѣщенія допускаются въ общее собраніе въ томъ только случаѣ, если правоспособность лица отмѣчена въ адресной книгѣ и утверждена Совѣтомъ.

§ 29. Число присутствующихъ на общемъ собраніи определяется числомъ представленныхъ входныхъ билетовъ.

§ 30. При входѣ въ собраніе каждому прихожанину выдается по одному бланку для записыванія имени и фамиліи предлагаемыхъ имъ къ избранію лицъ.

§ 31. Церковные Совѣты въ опредѣленіи правоспособности прихожанъ къ участию въ общихъ собраніяхъ руководствуются § 4-мъ Высочайше утвержденныхъ Правиль 1883 года и разъясненіями къ нимъ Министерства Внутреннихъ Дѣлъ.

§ 32. Совѣтъ наблюдаетъ за сохраненіемъ законнаго порядка въ общемъ собраніи (согласно съ министерскимъ

разъясненіемъ 29-го марта 1885г., за № 1460 п. 4). По этому присутствіе во все время общаго собранія предсѣдателя или предсѣдательствующаго Совѣта и не менѣе двухъ его членовъ есть необходимое условіе признанія общаго собранія состоявшимся и законнымъ.

§ 33. Въ назначенный день и часъ собраніе открывается Попечителемъ столичныхъ армянскихъ церквей, который и предсѣдательствуетъ въ общемъ собраніи. Если Попечитель по какимъ-либо причинамъ не можетъ предсѣдательствовать въ общемъ собраніи, то предсѣдательствующій Совѣта открываетъ собраніе и предлагаетъ ему выбрать предсѣдательствующаго въ этомъ собраніи.

§ 34. Обязанности письмоводителя общаго собранія исполняетъ письмоводитель Церковныхъ Совѣтовъ.

§ 35. По открытіи общаго собранія, Попечитель столичныхъ церквей или выбранный предсѣдательствующій, объявляя о выбывающихъ членахъ Совѣта, кандидатахъ и ктиторгахъ, объясняетъ, что выбывающіе могутъ вновь быть выбраны и приглашаетъ собраніе приступить къ повѣркѣ числа явившихся прихожанъ (§ 29) и затѣмъ къ выборамъ въ указанномъ въ § 37 порядкѣ.

§ 36. По опредѣленіи числа присутствующихъ прихожанъ, Попечитель или предсѣдательствующій приказываетъ прекратить доступъ въ собраніе опоздавшихъ.

§ 37. По повѣреннымъ количествамъ выданныхъ и представленныхъ прихожанами бланковъ, составляется списокъ лицъ, подлежащихъ избранію баллотированіемъ шарами. По освѣдѣтельствovanіи и установленіи ящичковъ съ именемъ и фамиліею кандидатовъ, въ порядкѣ по числу наиболѣе полученныхъ голосовъ, вызываются предсѣдателемъ избиратели, которые, получая у cadaго ящика по одному шару, опускаютъ оный въ то или другое отдѣленіе ящика („за" или „противъ"). У cadaго ящика должно находиться столько шаровъ, сколько явилось на собраніе прихожанъ, и шаръ, взятый прихожаниномъ у одного ящика, долженъ опускаться въ тотъ же ящикъ; но ни коимъ образомъ не допускается, чтобы взятые шары у нѣсколькихъ ящичковъ опускались бы въ одинъ ящикъ. По окончаніи

баллотировки приглашаются трое изъ присутствующихъ прихожанъ для повѣрки и записыванія полученныхъ результатовъ; счетъ же шаровъ производитъ самъ Предсѣдатель общаго собранія въ виду всего собранія. Число избирательныхъ и неизбирательныхъ въ каждомъ ящике шаровъ не должно превышать числа наличныхъ избирателей; въ противномъ случаѣ выбранный подлежитъ перебаллотированію.

Примѣчаніе. Если бы нашелся впоследствии болѣе удобный способъ баллотировки, то общее собраніе можетъ его принять для выборовъ.

§ 38. Избранными признаются получившіе большинство голосовъ, которое исчисляется по отношенію голосовъ утвердительныхъ къ общему числу присутствующихъ въ собраніи прихожанъ.

§ 39. Если избраннымъ окажется прихожанинъ, отсутствующій въ общемъ собраніи, то, на случай его отказа, долженъ быть избранъ на его мѣсто кандидатъ, присутствующій въ собраніи.

§ 40. Не присутствовавшій въ общемъ собраніи, но выбранный въ общемъ собраніи, долженъ въ теченіе семи дней сообщить предсѣдателю Церковнаго Совѣта о своемъ согласіи или несогласіи на совершившееся въ пользу его избраніе; несообщеніе же будетъ считаться отказомъ.

§ 41. Постановленія общаго собранія, по отношенію порядка и производства выборовъ, записываются въ протоколь и подписываются Предсѣдателемъ общаго собранія, членами Совѣта и желающими подписаться прихожанами, присутствующими на общемъ собраніи.

§ 42. Такъ какъ общія собранія собираются лишь для избранія должностныхъ лицъ, то предсѣдательствующему въ общемъ собраніи вмѣняется въ обязанность не допускать обсуждения вопросовъ, не касающихся выборовъ. Несоблюденіе сего влечетъ за собою признаніе собранія незаконнымъ, не состоявшимся и могущіе въ немъ быть произведенными выборы недѣйствительными (см. минист. разъясн. 23 мая 1888 г., за № 2681).

§ 43. При нарушении членами общего собрания порядка и при безуспешности возстановить оный, Председатель обязан закрыть собрание, хотя бы выборы не были произведены.

§ 44. Совет, в случае несостоявшегося собрания, назначает, с соблюдением порядка, предусмотренного в § 26 Инструкции, другое собрание. Если и в другой раз выборы не состоятся, то Совет представляет о том через Попечителя на благоусмотрение Епархиального Начальника, ожидая его распоряжений.

§ 45. Замечания на допущенные в общем собрании неправильности могут быть указаны Церковным Советам в течение восьми дней по совершении выборов. Совет, рассмотрев означенные замечания, представляет их через Попечителя Епархиальному Начальнику с своим заключением.

§ 46. Попечитель церквей, получив от Совета протокол общего собрания с заключением Совета о правильности выборов, представляет на утверждение Епархиального Начальника избранных лиц, которые вступают в исправление своих обязанностей лишь по их утверждении, о чем извещаются Попечителем.

§ 47. Если прихожане считают нужным для пользы управления церковными имуществами сделать какие-либо предложения или заявления, то таковые представляются Церковным Советам вне общего собрания и письменно. Если эти письменные предложения подписаны не менее 30 прихожанами, имеющими правоспособность, Совет о своем заключении на оные сообщает им через указанного от них уполномоченного, и копию такого состоявшегося заключения Совета представляют Епархиальному Начальнику сведения для и надлежащего усмотрения.

Отчетность.

§ 48. Церковные Советы ведут книги и счета так, чтобы они во всякое время содержали полные и точные сведения о наличных капиталах, о приходе и расходе денег по управле-

нию церковными имуществами и о состоянии недвижимого и движимого церковного имущества.

§ 49. За каждый месяц, не позже 12-го числа, Советы рассматривают баланс по состоянию счетов, проверяют наличность кассы и удостоверяют таковой баланс своими подписями.

§ 50. За каждый месяц, не позже 4-го числа наступающего месяца, церковный ктитор, управляющий домами и смотритель кладбищенской церкви и дома при ней представляют все подробные сведения о поступивших у них за месяц сборах и произведенных ими разрешенных Советом расходах с оправдательными документами. Письмоводитель все эти сведения проверяет, группирует, заносит в подлежащие книги и представляет, вместе с балансом за отчетный месяц, Совету на рассмотрение и утверждение.

§ 51. Все поступающие за отчетный месяц сборы через старосту и смотрителя кладбищенской церкви в городской и кладбищенской церквях и домах, передаются под роспись управляющим церковными домами, а сии последние вносят переданные им суммы немедленно на текущий счет, вместе с полученными с квартир деньгами в продолжение месяца и по мере получения, в назначенный Советом банк. Из сборов получаемых церквями за совершение обрядов крещения, венчания, погребения и панихид по усопшим, Советы, по существующему во всех армяно-григорянских церквях порядку, должны, по истечении каждого месяца, через местные духовные правления, отсылать в консисторию своей епархии половинную часть этих сборов. Затем все сборы добровольных пожертвованных *вне церкви*, но в пользу их, по особым книгам, могут быть производимы, но не иначе как с разрешения подлежащего начальства, согласно 1014 ст. части 1 тома XI Св. Зак. изд. 1857 года.

§ 52. Без разрешения Совета управляющие домами не вправе под каким-либо предлогом хранить у себя поступившие к ним деньги с квартир либо из других источников дохода.

§ 53. Всѣ счѣты, по которымъ подлежатъ произвести платежи, представляются къ 20-му числу каждаго мѣсяца въ Совѣтъ ктиторомъ, управляющимъ домами и смотрителемъ кладбищенской церкви, удостовѣренные надлежащими подписями въ дѣйствительности поступления къ нимъ указанныхъ въ отчетахъ предметовъ или производства работъ.

§ 54. По упомянутымъ въ § 53 счѣтамъ письмоводитель Совѣта составляетъ платежные листы, которые при особомъ спискѣ представляетъ не позже 25-го числа каждаго мѣсяца въ засѣданье Совѣта на утверждение членовъ. Къ этому же числу мѣсяца представляются и требовательныя вѣдомости на выдачу жалованья духовенству и служащимъ. Платежные листы помѣчаются Предсѣдателемъ, съ показаніемъ на нихъ № чека и подписаніемъ на каждомъ слова “выдать”, и за выдачею по онимъ, съ роспискою на нихъ же полученія, присообщаются къ документамъ Церковнаго Совѣта.

§ 55. Никакой расходъ не можетъ быть произведенъ безъ разрѣшенія Совѣта, за исключеніемъ мелочныхъ расходовъ, на которые Совѣтъ выдаетъ опредѣленныя суммы авансомъ.

§ 56. Служащіе, получившіе авансы на мелкіе расходы, обязаны, по окончаніи ихъ, представить Совѣту подробный отчетъ произведеннымъ расходамъ съ оправдательными документами. По повѣркѣ, Совѣтъ, если нужно, вновь разрѣшаетъ выдачу авансовъ.

§ 57. Платежи по расходамъ, утвержденнымъ Совѣтами, по контрактамъ, условіямъ и протоколамъ, разрѣшаются по платежнымъ листамъ Предсѣдателемъ за скрѣпою письмоводителя. При каждомъ платежномъ листѣ должны быть приложены удостовѣренные счѣты въ надлежащемъ порядкѣ въ томъ, что поставка, подрядъ или другая работа дѣйствительно исполнены. Платежные же листы по остальнымъ выдачамъ или расходамъ, разрѣшаемымъ Совѣтомъ, подписываются, для выдачи по нимъ, присутствующими членами въ Совѣтъ.

§ 58. На производство платежей по платежнымъ листамъ Совѣтъ всякій разъ разрѣшаетъ выдачу управляющимъ домами чека на полученіе съ текущаго счѣта денегъ. Изъ вырученныхъ же денегъ со свѣчей, другихъ предметовъ и со сборовъ въ

церкви не дозволяется производить платежей, хотя и разрѣшенныхъ Совѣтомъ, для которыхъ дается или авансъ или отдѣльный чекъ.

§ 59. Отчетный годъ считается съ 1-го января.

§ 60. Годовой отчетъ по управленію церковными имуществами долженъ заключать въ себѣ слѣдующая главныя статьи.

1) *По приходу*: а) Приходъ по городскимъ и кладбищенскимъ церквамъ, какъ-то: прибыль отъ продажи свѣчей, освѣщенія церкви во время браковъ, отпѣванія, отъ употребленія церковныхъ покрововъ на гробѣ, панихидъ на дому и въ церкви и за купель при крещеніи. б) Приходъ по городскому дому: съ отдачи квартиръ, магазиновъ при домахъ и другихъ помѣщеній, независимыхъ отъ квартиръ; съ продажи пришедшихъ въ ветхость предметовъ при домахъ; съ полученія процентовъ съ церковныхъ капиталовъ и съ суммъ, лежащихъ на текущемъ церковномъ счѣтѣ, и съ разныхъ случайныхъ по хозяйству мелкихъ доходовъ.

2) *По расходу*: а) По городскимъ и кладбищенскимъ церквамъ, какъ-то: содержаніе духовныхъ правленій, духовенства и служащихъ при церквахъ, пособія вдовамъ ихъ, за страхованіе, отопленіе церкви, освѣщеніе, ремонтъ церквей, утвари церковной и другіе мелкіе расходы. б) По городскимъ и кладбищенскимъ домамъ: содержаніе, пособія и награды служащимъ и инымъ; страхованіе, отопленіе, освѣщеніе, водоснабженіе, ремонтное содержаніе газо- и водопроводовъ, ремонтъ домовъ и мостовыхъ, уплата государственнаго налога и оцѣночнаго сбора, чистка дымовыхъ трубъ, вывозка нечистотъ и мусора, канцелярскія принадлежности Совѣтовъ и мелкіе непредвидѣнные расходы. в) Общіе расходы: стипендіаты, такъ-называемые “церковные”, въ Лазаревскомъ институтѣ, участіе Совѣта петербургскаго въ пособіи нѣкоторымъ школамъ, пособія учащимся въ С.-Петербургѣ и пособія бѣднымъ, пріѣзжающимъ въ столицу и на отправку ихъ и другихъ больныхъ на родину, погребеніе неимущихъ, умирающихъ въ госпиталяхъ.

3) За тѣмъ при отчетѣ (въ балансѣ) должны быть показаны: *по активу*: а) Счетъ кассы, т.е. остатокъ наличныхъ денегъ

къ 1-му января слѣдующаго года. б) Счетъ текущихъ счетовъ. в) Опись процентныхъ церковныхъ бумагъ (со стоимостью бумагъ по послѣднему, до заключенія счетовъ, курсу и по церковнымъ книгамъ), съ показаніемъ нарицательныхъ цѣнъ. г) Счетъ недвижимыхъ имуществъ, стоимость каждаго отдѣльнаго строенія, за отчисленіемъ 2 % погашенія. д) Счетъ движимыхъ имуществъ со стоимостью оныхъ, за отчисленіемъ ежегодно 10 % погашенія. е) Счетъ разныхъ должниковъ, учреждений и лицъ. ж) Счетъ или опись залоговъ, удержанныхъ съ подрядчиковъ или поставщиковъ процентными бумагами или наличными деньгами, и з) Опись оставшихся къ 1-му января наступающаго года дровъ, свѣчей, деревяннаго масла, бланковъ, писчей бумаги и проч. *По пассиву:* а) Счетъ церковныхъ капиталовъ, съ присоединеніемъ прибыли отъ истекшаго года, б) Счетъ вѣчныхъ вкладовъ, внесенныхъ разными лицами, съ назначеніемъ по ихъ духовнымъ завѣщаніямъ. в) Счетъ разнымъ кредиторамъ, т.е. суммамъ, числящимся за церквами, учреждениямъ кредитнымъ и лицамъ, не выплаченныхъ имъ по счетамъ денегъ за отчетный годъ, или не выданнаго духовенству за отчетный годъ жалованья, равно и служащимъ; счетъ также суммамъ, внесеннымъ жильцами за наступающій годъ, и г) Счетъ прибылей и убытковъ (суммъ дѣйствительной прибыли за отчетный годъ).

§ 61. Въ годовыхъ балансахъ неблагонадежные долги должны быть показываемы въ примѣрныхъ цифрахъ, а стоимость принадлежащихъ церквамъ процентныхъ бумагъ показывать не свыше той цѣны, по которой онѣ приобрѣтены.

Дѣлопроизводство.

§ 62. Всѣ входящія въ Совѣтъ бумаги, по вскрытіи или приѣмѣ ихъ, помѣчаются письмоводителемъ, съ обозначеніемъ года, мѣсяца, дня приѣма и нумера по порядку.

§ 63. Полученныя бумаги вносятся въ журналъ входящихъ бумагъ, въ которомъ излагается вкратцѣ содержаніе каждой бумаги, съ означеніемъ года, мѣсяца, дня, нумера, мѣста или лица, отъ котораго получена, по порядку вступленія; въ журналъ вносятся и нумера исходящихъ бумагъ.

§ 64. Входящія бумаги, по запискѣ въ журналъ (§ 63), представляются Предсѣдателю Совѣтовъ, который дѣлаетъ на нихъ помѣтки.

§ 65. По разсмотрѣніи Предсѣдателемъ входящихъ бумагъ и нужныхъ по нимъ справокъ или объясненій, составляется докладной реестръ.

§ 66. Докладной реестръ долженъ содержать въ себѣ содержаніе бумагъ, справки и объясненіе дѣла, не обсужденнаго въ предъидущемъ засѣданіи. Словесныя же предложенія членовъ вносятся въ докладной реестръ во время засѣданія.

§ 67. Словесныя прошенія постороннихъ лицъ выслушиваются въ засѣданіи Совѣта и тутъ же вносятся въ докладной реестръ для обсужденія.

§ 68. По приготовленіи докладнаго реестра, онъ вносится для разрѣшенія въ предстоящее засѣданіе Совѣта.

§ 69. Постановленіе Совѣта по каждому дѣлу помѣчается Предсѣдателемъ вкратцѣ во время засѣданія на докладномъ реестрѣ въ графѣ “резолуція Совѣта”.

§ 70. Докладъ состоитъ въ чтеніи и разборѣ дѣла, причемъ докладывающій, въ случаяхъ, требующихъ поясненій, излагаетъ ихъ словесно.

§ 71. По мѣрѣ обсужденія и разбора дѣлъ по докладному реестру, составляется протоколъ, въ которомъ выставляются: число засѣданія, присутствовавшіе члены, содержаніе дѣлъ, рѣшенія и голоса “за” или “противъ”.

§ 72. Протоколъ готовится во время засѣданія; при невозможности исполнить оный по мѣрѣ слушанія дѣлъ, онъ готовится послѣ, и вчернѣ разсылается членамъ для просмотра; въ слѣдующее же засѣданіе прочитывается и подписывается членами Совѣта.

§ 73. Если протоколъ не составленъ во время засѣданій, то, въ случаѣ неотложности нѣкоторыхъ дѣлъ къ немедленному исполненію, таковыя дѣла, рѣшенныя Совѣтомъ, подписываются членами на докладномъ реестрѣ.

§ 74. Члены Совѣта не имѣютъ права въ присланныхъ имъ для просмотра протоколахъ прошедшаго засѣданія измѣнять высказанныя ими мнѣнія; если же кто-либо находитъ, что его

Согласного § 7 Высочайше утвержденных Правиль объ управленіи имуществами армяно-григоріанскихъ церквей въ С.-Петербургѣ и Москвѣ (ноября 18-го 1883 года), инструкцію сію, составленную по соглашенію съ Высокопреосвященнымъ Начальникомъ Нахичевано-Бессарабской Епархіи Архіепископомъ Григоріемъ, Попечителемъ столичныхъ армяно-григоріанскихъ церквей и Предсѣдателемъ столичныхъ Церковныхъ Совѣтовъ, Генераль-Маіоромъ *Княземъ Семеномъ Давыдовичемъ Абамелекъ-Лазаревымъ*, въ С.-Петербургѣ, августа 21-го 1887 года, и утвержденную Начальникомъ Нахичевано-Бессарабской Епархіи Архіепископомъ Григоріемъ 28 сентября 1887 года, по предварительному соглашенію съ Епархіальнымъ Начальникомъ, измѣнилъ и дополнилъ октября 20 дня 1888 года Попечитель столичныхъ армянскихъ церквей *Князь Семень Абамелекъ-Лазаревъ*.

Настоящую инструкцію, составленную Его Сіятельствомъ Господиномъ Попечителемъ С.-Петербургскихъ и Московскихъ армяно-григоріанскихъ церквей *Княземъ Семеномъ Давыдовичемъ Абамелекъ-Лазаревымъ*, по предварительному со мною соглашенію, на основаніи § 7-го Высочайше 18-го ноября 1883 года утвержденных Правиль, и мною 28 сентября 1887 года утвержденную, измѣнилъ и дополнилъ, по предварительному со мною соглашенію, Его Сіятельство Господинъ Попечитель столичныхъ армяно-григоріанскихъ церквей *Князь Семень Семеновичъ Абамелекъ-Лазаревъ*, симъ для надлежащаго руководства подписью моею и приложеніемъ именной печати утверждаю. Октября 20 дня 1888 года, г. Кишиневъ.

Начальникъ Нахичевано-Бессарабской Армяно-Григоріанской Епархіи, Архіепископъ Григорій. Секретарь Нахичевано-Бессарабской Армяно-Григоріанской Епархіальной Консисторіи С.Бархударовъ.

РГИА, ф. 821, оп. 7, д. 181, л. 197–210:

- Ա.Ն.Վ.Ա.Ն.Ա.Յ.Ա.Ն.ԿԵՐ**
Ա.Ն.Զ.Ն.Ա.Ն.ՈՒՆՆԵՐ
- Աբամելիք Հ.Ս. 240*
Աբամելիք-Լազարյան Ս.Դ. 76, 77, 78, 79, 80, 239, 240
Աբամելիք-Լազարյան Ս.Ս. 82, 83, 86, 89, 90, 95, 140, 141, 142, 157, 281
Աբամելիք-Լազարյաններ 76, 84, 240
Աբամելիք իշխանուհի 186
Աբամելիքներ 109
Աբանյանց եղբայրներ 114
Աբելյան Ն. 135
Աբուլյան Գ. 259
Աբրահամ 13
Աբրահամյան Վ. 204
Աբրահամյան Հ. 307
Աբրամ 48
Աբրո Պ. 33, 48
Ագապիտ 11
Ադամյան Ա. 125
Ադամյան Թ. 135,
Ադամյան Պ. 317, 318
Ադամյանց 114
Ադամով Ա. 114

* Անվանացանկերում արտացոլված չեն «Հավելվածում» տեղ գտած անձնանուններն ու տեղանունները:

- Աղելունգ 223
 Աղոնց Ն. 90, 146, 150, 156, 205, 209, 249, 255, 261, 262, 263, 286, 293, 297, 312
 Ազիմով 146
 Աթաբեկյան Ա. 297
 Ալադաթյան Ն. 315
 Ալամդարյան Հ. 241, 291, 312
 Ալեքսանդր III կայսր 235
 Ալեքսանդր I կայսր 119, 221,
 Ալեքսանդր II կայսր 209, 226, 234, 235, 245, 309,
 Ալեքսեյ Միխայլովիչ կայսր 26, 27, 28, 32, 34, 35, 36,
 Ալթունյան Ե. վրդ. 76
 Ալիխանյան Ս. 160, 249
 Ալիշան Ղ. 190, 293, 294
 Ախաշյան 317
 Ախիկյան Վ. 330
 Ահարոնյանց 146
 Ահմադ խան 17
 Աղանյանց Գ. քհն. 117, 281, 282
 Աղազարյան Մ. 113
 Աղազարով Մ. 48
 Աղայան Ղ. 164, 165, 170, 191, 204, 259, 260, 301
 Աղասյան Ա. 331
 Աճառյան Հ. 311
 Աճեմյան /Աճեմով/ Մ. 156, 177
 Ամիրազով 114
 Ամիրև 22
 Ամիրով Ի. 153, 156, 232
 Ամիրջանյան Բ. 317, 325, 326
 Այվազյան Գ. 87, 171
 Այվազովսկի Հ. 206, 326, 329, 330
 Այվազովսկի Գ. 308
 Անանյան Ժ. 8

- Անանով Ի. 77
 Անանուն Դ. 84
 Անդրիևսկիներ 323
 Աննա Իվանովնա կայսրուհի 50, 52,
 Առաքելյան Հ. 258, 293
 Ասկարխանով Հ. 242
 Ասկարխանով Ն. 242
 Աստվածատուրյանց Ս. 186
 Ասրիբեկով Ա. 156, 157
 Ասրյան դպիր 90
 Ավագյան Բ. 205
 Ավագյան Հ. 71
 Ավանեսով Վ. 160
 Արազով Գ. 139
 Արակչեև Ա. 221, 222
 Արամյան Հ. 256
 Արեշյան Ս. 290
 Արիստակես եպս. 88
 Արիստակես սրկ. 196
 Արծրունի Ա. 170
 Արծրունի Գ. 168, 170
 Արղության Հովսեփ 59, 66, 68, 116, 117, 118, 119, 121, 122, 123, 127, 128, 132. 289, 290
 Արղության-Երկայնաբազուկ Կ. 126-127
 Արղության-Երկայնաբազուկ Բ. 232
 Արշարունի Ա. 167
 Արտեմյան Ա. 135
 Աֆրիկյան 278
 Բաբայան Լ. 314, 315
 Բաբաջանյան Մ. 146
 Բաբստ 236
 Բազրամով Դ. 38

- Բազրամով Ի. 90
 Բազրատ վրդ. 252, 271
 Բազիրկյան Կ. 245
 Բախ 325
 Բաղդադով Ա. 200
 Բաղդադով Ե. 242
 Բաղդադով Հ. 242
 Բաղդասարյան Ա. 139
 Բաղրամյան Հ. 91
 Բաղրամով Հ. 157
 Բաշինջաղյան Գ. 326, 331
 Բաջեցի Ա. 23
 Բաստամյան Վ. 87, 309
 Բարատինսկի 304
 Բարխուդարյան Գ. 304, 307,
 Բարխուդարյան Հ. 309, 310
 Բարխուդարյան Մկ. 86, 90, 91, 176, 310
 Բարխուդարյան Մ. 183
 Բարխուդարյան Վ.Բ. 8, 22, 24, 27, 29, 35, 100, 217,
 Բարյատինսկի Ա. 307
 Բեգլուլյանց քհն. 196
 Բեգրորոզկո 231
 Բեհբուխյան Կ. 187
 Բենկենդորֆ Ա. 72, 74, 126, 130, 183, 222, 226, 227, 228,
 229, 231, 232, 292
 Բերբերյան Մ. 181, 182, 310
 Բերբերյան Հ. 169
 Բերբերով 156
 Բերոյան Մ. 268
 Բլուզով Դ. 72, 228, 229
 Բոզղան 19
 Բոզղանով Գ. 111
 Բոզղանով եղբայրներ 198

- Բոյաջյան 322
 Բուդազով Ս. 90
 Բուստով Վ. 222, 231, 234, 235
 Բուլիչ 298
 Բունիաթյան Ա. 251
 Բուրջալյան Մ. 315
 Բրյուսով Վ. 154, 194, 305, 306
 Բրոդսկի 283
 Գաբրիել արք. 118
 Գալեմքեարյան Գ. վրդ. 23
 Գալկին Ն. 324
 Գալուստով 239
 Գասպարով Ս. 198, 199, 200, 201, 232, 242
 Գարազաշ 286
 Գենչ-Օղլուկ Խ. 154
 Գեորգյաններ 320
 Գիգուլյանով Պ. 190, 241
 Գլազով Վ. 246
 Գլինկա Ս. 45, 291, 292
 Գյուլամիրյան Ս. 91, 140, 187, 312
 Գնեդիչ 304
 Գոլիցին Ա. 71, 220
 Գոլիցիններ 246
 Գոլոչապով 146
 Գորիչ Ի. 118, 119
 Գորկի Մ. 306
 Գորոզեցկի Ս. 194
 Գուրգենբեկյան Հ. 315
 Գուրով Բ. 52
 Գրեկով Բ. 16
 Գրիգորև Ի. 23
 Գրիգորև Մ. 29

- Գրիգորե Յա. 38, 110
 Գրիգոր արք. 66, 80
 Գրիգոր Լուսավորիչ 11, 20, 57, 121
 Գրիգորի 88
 Գրիգորյան Կ. 290, 304
 Գևորգ Դ կաթողիկոս 77, 186, 236,
 Գևորգ Ե կաթողիկոս 149, 287,
 Գևորգ Զ Չորեքչյան կաթողիկոս 321, 322
- Դալլաքյան Կ. 148
 Դանազյոզյան Մ. վրդ. 144
 Դանիելյան Մ. 139
 Դառուղով 34
 Դառուղով Վ. 31, 34
 Դաստակյան Ա. 135
 Դավիդով Պ. 38
 Դավիդով Գ. 50
 Դավիդով Հ. 118
 Դավիդով Ի. 225, 241
 Դավիդով 328
 Դավիթ վրդ. 56, 57
 Դաթյան 246
 Դելյանով Հ. 76, 77, 96, 172, 173, 186, 200, 232, 236, 237,
 240, 242
 Դելյանով Ա. 93, 96, 186
 Դելյանով Գ. 139,
 Դելյանով Մ. 200
 Դելյանովներ 109
 Դեմիդովներ 246
 Դիլոյան Վ. 60, 111, 113, 119, 130
 Դյուլբենչի 90
 Դյուլորիե Է. 134, 135, 299, 300
 Դոդոխյան Գ. 304

- Դուգորուկով Յ. 29,
 Դուգորուկով Վ. 123, 240
 Դուլինա Մ. 327, 328
 Դոն-Պեդրո /Բրազիլիայի կայսր/ 240
 Դոնսկոյ Դ. 13
 Դուբինսկի 327
 Դուբնովո Պ. 186
- Եզիգարյանց 146
 Եզյան Կ. 90, 169, 170, 171, 186, 187
 Ելիզավետա Պետրովնա կայսրուհի 52
 Եկատերինա II կայսրուհի 6, 122, 54, 55, 56, 57, 99, 118,
 119
 Եկատերինա /Հ.Լազարյանի կինը/ 68,
 Եկատերինա /Մանուկ Բեյի դուստրը/ 232
 Եկմալյան Մ. 320
 Եղիշե սրբազան 261
 Եղիշե 224, 290
 Ենգիբարյան Խ. 134, 135, 320
 Եվանգուլյան Գ. 170, 186
 Երամյան Հ. 258, 259
 Երեմիա եպս. 88
 Երիցյան Ա. 73, 76, 168, 169, 170, 171, 196, 226
 Եփրեմ արք. 42, 70
 Եփրեմ կաթողիկոս 131, 219, 221
- Ջաբելին Ի. 15
 Ջալինով Ս. 114
 Ջալյան Մ. 135
 Ջակեյան 322
 Ջառայան Հ. 160
 Ջավրյան Հ. 187, 209
 Ջարգարյան Ս. 90, 91

- Զարիֆյանց *Խ.* 99
 Զաքարյան *Գ. արք.* 124
 Զելենոյ *Ս.* 241
 Զինովկ *Ա.* 241
 Զինովկ *Ի.* 141

 Էդիլխանյան 317
 Էլզինովա *Լ.* 212
 Էմին *Մ.* 77, 210, 241, 224, 234, 266, 267, 268, 299, 303, 304, 311

 Թադևոսյան *Մ.* 156
 Թադևոսյան *Յ.* 235
 Թադիև 146
 Թամամչև *Վ.* 157
 Թամամչև *Ե.* 232
 Թամանյան *Ա.* 62
 Թամբյան 323
 Թանգյան *Ի.* 193
 Թավաքալյան *Բ.* 170
 Թավաքալով *Ի.* 24
 Թարխանյան *Ե.* 253
 Թեմուրյան *Մ.* 303
 Թերզիբաշյան *Վ.* 315
 Թերլեմեզյան *Ռ.* 319
 Թովմա Արծրունի 269
 Թորամանյան *Թ.* 274
 Թումանյան *Ա.* 311
 Թումանյան *Հ.* 187, 283, 284, 285, 286, 287, 288, 306, 312
 Թումանյան *Ն.* 283, 284

 Ժամհարյաններ 155, 210, 320
 Ժուկովսկի *Վ.* 304

- Իգուլմնով 327

 Իզմայիլով *Հ.* 64, 112
 Իզմիրյան *Հ.* 93

 Ինիաթով 114
 Իշխանյան *Ռ.* 290
 Իոսելիանի *Ի.* 138
 Իսախանով *Ա.* 111
 Իսախանով *Բ.* 111
 Իսախանով *Մ.* 111
 Իսախանով *Ն.* 111
 Իսախանովներ 64, 109, 111, 112
 Իսահակյան *Ա.* 312
 Իվան III կայսր 17, 19
 Իվան IV կայսր 19, 20, 22,
 Իվանով *Ա.* 29

 Լազարյան *Ա.Խ.* 76, 186
 Լազարյան *Ե.Խ.* 76
 Լազարյան *Ա.Ն.* 57, 59, 60, 113, 117
 Լազարյան *Ե.(Լ.) Հ.* 75, 129, 197
 Լազարյան *Խ.Հ.* 72, 73, 74, 75, 76, 106, 117, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 171, 172, 173, 174, 186, 196, 197, 198, 199, 218, 219, 220, 223, 226, 227, 228, 232, 233, 234, 235, 236, 237, 239, 240, 266, 291, 292, 298, 299, 300, 331
 Լազարյան *Հ.Ա.* 43, 60, 70, 72, 75, 118, 216, 217, 218, 221, 221, 298,
 Լազարյան *Հովհ.Ա.* 57, 58, 60, 61, 70, 71, 75, 77, 83, 118, 119, 120, 122, 123, 124, 128, 132, 189, 216, 282

- Լազարյան Հ.Հ. 63, 68, 72, 73, 76, 197, 199, 200, 218, 220,
 223, 233, 234,
 Լազարյան Հ.Խ. 75, 232
 Լազարյան Հ.Ն. 59
 Լազարյան Հ.
 Լազարյան Մ.Ա. 43, 60, 71, 75, 118, 130
 Լազարյան Մ.Ն. 59
 Լազարյաններ 41, 42, 43, 59, 60, 61, 63, 64, 68, 69, 70,
 72, 73, 75, 76, 77, 109, 111, 113, 116, 121, 124, 126,
 127, 128, 130, 173, 174, 187, 189, 198, 199, 200, 216,
 218, 219, 220, 221, 223, 224, 226, 227, 228, 229, 230,
 231, 232, 233, 235, 236, 239, 240, 243, 244, 248, 265,
 266, 291, 298,
 Լազարև Մ. 200, 201
 Լալայան Ե. 84, 279, 280, 281
 Լալայան Հ. 186
 Լամանսկի 294
 Լանգլուա Վ. 299
 Լանսերե 283
 Լգով Լ. 34
 Լենին Վ. 248
 Լեշետիցկայա Թ. 327
 Լեո 172, 173, 219, 310
 Լեչկով 297
 Լերմոնտով Մ. 304, 318
 Լիանոզյան 322
 Լիանոզյան 320
 Լիանոզով Գ. 201
 Լիսիցյան Տ. 331
 Լիվեն Կ. 220
 Լյուբիմով 283
 Լորիս-Մելիքով Մ. 209, 240
 Լուկանոս 23

- Լուկաշին Ս. 160
 Լուսիկով Գ. 29, 31, 32
 Լևոնով 22
 Խալաթյաններ 320
 Խալաթյանց Գ. 90, 91, 145, 187, 190, 242, 293, 297, 311
 Խալդարյան Գ. 112, 289
 Խանդատյան Յ. 311
 Խաչատրյան Վ. 8
 Խաչատրյանց Լ. 210
 Խաչիկյան Լ.Ս. 14, 15, 16, 19
 Խասատով Վ. 111, 112
 Խասատովներ 46
 Խատիսյան Ա. 255
 Խատիսյան Կ. 256, 262
 Խարազով 114
 Խարմաշև 156
 Խոջամալյան Հ. 118
 Խոջամիրյան Ե. 183
 Խոջենց Մ. 291
 Խուբով Գևորգ 290
 Խուդաբաշյան Ա. 127, 200, 291
 Խուդավերդյան Ն. արք. 143
 Խրիմյան Հայրիկ 148, 186, 187, 211, 260
 Ծատուրյան Ա. 153, 182, 183, 185, 187, 191, 192, 206
 Ծերենց 191
 Կաթինյանց Ա. 327
 Կալյուստով Ղ. 23
 Կակոս /Կիրակոս/ 19
 Կաճկաճյան Ա. 315
 Կամպանյան Գ. 123

- Կայալով Մ. 138
 Կասպարով Ա. 29
 Կարակաշ Ն. 90
 Կարամզին Ն. 12, 13, 20
 Կարավելով Լ. 136
 Կարինյան Ա. 161
 Կաֆիև Կ. 114
 Կեռքչյան քհն. 201
 Կիզեվետեր Ա. 194
 Կիպրիան 14
 Կիրակոս Գանձակեցի 224
 Կոզրա 185
 Կոզաչենկո 327, 328
 Կոմիտաս 319, 321
 Կոնդուրով 328
 Կոստանյան Ա. 326
 Կոստանյան Կ. 241, 242, 249
 Կոտելնիկով. 210,
 Կոտելնիկով Ա. 313
 Կոտելնիկով Մ. 200
 Կոտլյարևսկի Ս. 194
 Կորզանով Ա. 114
 Կորեչչենկո Պ. 179
 Կորիցկի Դ. 42
 Կորոլենկոյ Վ. 283
 Կոլսիկյան Կ. 87, 192
 Կոլսիկյան 193
 Կոլրակին Ա. 118
 Կրաուզե 241
 Կրասովսկի 129
 Կրյուկով 185
 Հախումյան Մ. 315

- Հախվերդով Բ. 64, 112
 Հակոբ Ջուղայեցի կաթողիկոս 38
 Հակոբյան Ե. վրդ. 196
 Հակոբյան 193
 Համազասպյանց Հ. 304
 Համալյան Ս. 163
 Համբարձումյան Ա. 297
 Համբարձումյան Հ. 207
 Հանբարձումյան Ս. 297
 Համբարձումյան Վ. 207
 Հայկ 251
 Հայրապետյանց Հ. 197
 Հասան Ջալալյան Ե. 56
 Հարուժյունյան Ա. 157, 160
 Հարուժյունյան Ս. 90, 254
 Հեջուբյանց Գ. 224
 Հերակլ II Թագավոր 119
 Հյուզո Վ. 182
 Հովհաննես արք. 71
 Հովհաննես Կարբեցի կաթողիկոս 72, 229
 Հովհաննիսյան Աբգ. 170, 309
 Հովհաննիսյան Ա. 297
 Հովհաննիսյան Ա. 137, 138, 160, 169, 170, 173, 174
 Հովհաննիսյան Խ. /տես Շովրյան Մ./
 Հովհաննիսյան Խ. 293
 Հովհաննիսյան Հ. 315
 Հովհաննիսյան Հ. 93, 201, 210, 212
 Հովհաննիսյան Հ. 305, 312
 Հովհաննիսյան Հ. 290
 Հովհաննիսյան Մ. 71
 Հովհաննիսյան Ռ. 297
 Հովհաննիսյան Ս. 90, 91
 Հովնաթանյան Ա. 331

Հովնաթանյան Հ. 330

Հովսեփ եպս. 209

Հովսեփյան Հ. 160

Հովսեփյան Գ. 84, 297, 330

Հռիփսիմե 11

Ղազարյանց 114

Ղազարոս 165, 170, 191, 204, 259, 260, 301

Ղազյանց 146

Ղուկասյան Ա. 286

Ղուկասյան Պ. 146

Ղուկասով Հ. 156

Ղևոնդ 269

Մալխասյան Լ. 90,

Մալխասյան Ս. 258

Մալխասյանց Ս. 84

Մալյուտին 210

Մակար կաթողիկոս 86

Մակարով Վ. 53

Մակարովներ 46, 111

Մակինցյան Պ. 160, 193, 248, 249, 311

ՄաՀտեսի Ս. 114

ՄաՀտեսյան Է. 331

Մամայ խան 13

Մամիկոնյան Վ. 268

Մամիկոնյան Վ. 224, 290

Մամիկոնյան Ս. 91, 145, 147, 153, 157, 158, 187, 191, 193, 287

Մամիկոնյան 318

Մամիջանյան Ա. 324

Մանդինյան Ս. 315

Մանթաշև Ա. 114

Մանուհիով Ա. 64

Մանուկ Բեյ Հ. 125, 200, 232, 241

Մանուկյան Բ. 167

Մանուչարյան Հ. 139

Մանուչարյան Փ. 112, 118

Մանուչարյան Մ. 112, 118

Մանուչարյաններ 57, 109, 112

Մառ Ն. 84, 157, 249, 258, 270, 271, 272, 273, 274, 275, 277, 278, 283, 286, 287, 288, 294, 295, 298

Մասլով 187

Մատթեոս արք. 76,

Մատթեոս Ա կաթողիկոս 108, 240,

Մատթեոս Բ Իզմիրլյան կաթողիկոս 187, 275

Մատվեև Հ. 110

Մարգարյան Ա. 251

Մարիա Ֆյոդորովնա 120

Մարդյասով Մ. 112

Մարտինով 22

Մարտինով Հ. 35, 112

Մարտիրոս 251

Մարքս Կ. 17

Մերուրնուտով Օ. 183

Մեղնիկյան Հ. 205

Մելիք-Աղարյան Ա. 280, 281

Մելիքյան Ռ. 320, 321, 322

Մելիքով Պ. 197, 198, 242

Մելքոնյան Ա. 211

Մենզլի Գիրեյ խան 19

Մեսյան Գ. 313

Միանսարյան Մ. 170, 259

Միլլեր Վ. 181, 241, 242, 296, 317

Միխայիլ Նիկոլաևիչ 187

Մինաս վրդ. 46, 47, 48, 49, 50, 56

- Միքայել 251
 Միքայելյան Վ. 8, 12, 15
 Միքայելյան Ա. 156
 Միքայելյան 323
 Միքայելյան Բ. 144
 Մխիթար Աբբազայր 293, 298
 Մխիթար Անեցի 269
 Մխիթար Այրիվանեցի 224, 267, 268, 269
 Մխիթարյան Մ. 308
 Մնացականյան Ա. 18
 Մնացականով Հ. 232
 Մոնոմախ Վ. 11,
 Մոպասան 182
 Մովսես Խորենացի 268, 290
 Մովսես Կաղանկատվացի 267, 268, 269
 Մորոշկին Ֆ. 241
 Մսերյան 249
 Մսերյան Զ. 77, 91, 198, 307, 210, 308, 310
 Մսերյան Լ. 297
 Մսերյան Մ. 184, 228, 241, 266, 307
 Մսերյաններ 266, 303, 307
 Մուրադ 23
 Մուրադյան Մ. 90, 91
 Մուրատով 22
 Մուրզաև 177
 Թաղուբյան Գ. 90, 133, 135
 Թաղուբյան Կ. 166
 Թորգան Ն. 162
 Թուզբաշյան 146
 Նադիր շահ 59, 113

- Նազարյանց Ս. 171, 173, 174, 234, 239, 241, 303, 306, 308,
 309, 315, 316
 Նազարով Ա. 53, 54
 Նալբանդյան Մ. 137, 138, 139, 168, 170, 171, 174, 303,
 304, 306, 307, 309, 310, 316
 Նալբանդյան Հ. 141, 325, 326, 327, 328
 Նապոլեոն 218
 Նասր-էղզին /Թրանի շահ/ 240
 Նարայեյ Խ. 87
 Նարսի 193
 Նեկրասով Ն. 304
 Նեմիրովիչ-Դանչենկո Վ. 154, 194, 327
 Նեյդարտ 157
 Ներսես Աշտարակեցի կաթողիկոս 67, 128, 129, 130, 174,
 198, 201, 217, 224
 Ներսես Շնորհալի 290
 Ներսիսյան Ս. 331
 Ներսիսյան Դ. 135
 Ներսիսյան Ն. 77
 Ներսիսյան Ն. 297
 Ներսիսյան Ն. 317
 Ներսիսյան 317
 Ներսիսյան Ս. 331
 Ներսիսյանց 176
 Նիկիտին 157
 Նիկոլայ I կայսր 67, 127, 130, 184, 222, 226, 227, 233
 Նիկոլայ II կայսր 211,
 Նուսնասյան 114
 Շահ Աբաս 113
 Շահազիզ Ե. 246
 Շահազիզ Ս. 165, 176, 183, 191, 242, 300, 302, 304, 305,
 307, 309

- Պիշոֆ Յ. 23
 Պլատոն արք. 117
 Պոդյաչև Ի. 217
 Պոդոսյան Լ. 8
 Պոդոսյան Ե. 198
 Պոդոսով Հ. 38, 110
 Պոպով Է. 82
 Պոպով Ի. 193
 Պոպովյան Մ. 91, 187
 Պոպովյան Հ. 320
 Պոտյոմկին Գ. 118, 119, 120
 Պոտոցկայան 328
 Պռոշյան Պ. 310
 Պրոստակով Ի. 42, 217
 Պուշկին Ա. 182, 304
- Ջալալյան 176
 Ջալալյան Ս. 232
 Ջանիբեկովներ 114
 Ջանչյան Գ. 185, 302
 Ջանուսյաններ 317
 Ջանփոլադյան Հ. 12
 Ջիվելեզով Ա. 147, 153, 155, 158
 Ջհանգիր խան 245
- Ռամադամսկի Ս. 29, 31
 Ռաստրելլի Վ. 42
 Ռետովիչ 325
 Ռիման Պ. 241
 Ռիմսկի-Կորսակով Ն. 324
 Ռիչելլե 231
 Ռոմանով Կ. 276
 Ռոմոզանով 22

- Ռոստինով Ե. 114
 Ռոստոմյան 156
 Ռուստամ 218
 Ռուբինշտեյն Ա. 326
- Սադաթյան Մ. 304
 Սալթանով Բ. 35, 36, 37
 Սալթիբյան Գ. 187
 Սալլանթյանց Մ. 224, 241, 291
 Սաղաթելյան Պ. 177
 Սանասարյան Մ. 90, 170, 186, 259
 Սավելև Գ. 29
 Սավինա 319
 Սարաջև Դ. 114
 Սարաջև 323
 Սարասատե 325
 Սարաֆյան Կ. 289, 290
 Սարաֆյան Մ. 123, 290
 Սարգիսով Օ. 114
 Սարգսյան 246
 Սարգսյան Լ. 82
 Սարգսյան Մ. 331
 Սարգսյան Ա. 188
 Սարգսյանց 146
 Սարինով 327
 Սարյան Մ. 323
 Սարուխան 156
 Սաֆար 23
 Սաֆարյան Ա. 138
 Սաֆարյան Վ. 138
 Սաֆարյան Օ. 138
 Սեբեստ 269
 Սերգեև Ս. 110

- Սիգիզմունդ թագավոր 22
 Սիմեոն Երևանցի կաթողիկոս 55, 56, 59
 Սիմոնյան Մ. 170
 Սիմոնյան Ա. սրկ. 193
 Սիմոնով 22
 Սիրոյեչկովսկի Վ. 15
 Սիրունի Հ. 125
 Սկարբեկով 239
 Սմբատյան Մ. արք. 297
 Սմբատով Հ. 118
 Սոբեսկի Յ. 4
 Սուլզուր Ֆ. 194
 Սպենդիարյան Ա. 324, 326
 Ստեփան 48
 Ստեփանե Խ. վրդ. 86, 87, 212, 307, 309, 320
 Ստեփանյան Մ. 201
 Ստեփանյան 145,
 Ստեփանով 239
 Ստեփանոս Սյունեցի /Օրբելյան/ 224
 Ստոլպովսկի 185
 Ստորոժենկո Ն. 317
 Ստուկին 210
 Ստրոգանով Ա. 230
 Սուլթանշահ Գ. 82, 88, 90, 175, 176
 Սուլթանշահ Ա. 186, 307, 309
 Սունդուկյան Գ. 190, 316
 Սուվորով Ա. 119
 Սուրենյանց Հ. 86, 209, 213
 Սուրենյանց 318
 Սուրենյանց Վ. 182, 283, 286, 327
 Սուքիասյան Գ. 196
 Վահանով Վ. 290

- Վանանդեցի 315
 Վասակ 293
 Վասիլև Ս. 38, 46
 Վասիլեներ 46
 Վարդազարյանց 82
 Վարդան Արևելցի 267, 268
 Վարդանյան 317
 Վարդանյան Հ. քահանա 71
 Վարդանյան Վ. 88, 90, 157, 187, 258, 274, 277, 286
 Վարդանով Ա. 38
 Վարժապետյան Ն. 134
 Վեսելովսկի Ա. 154
 Վեսելովսկի Յու. 154, 181, 182, 183, 184, 194, 212, 305,
 308, 310, 317
 Վեսելովսկիներ 154
 Վերմիշև Ա. 139
 Վերմիշև Հ. 139
 Վիտալի Ի. 42
 Վլասով 323
 Վոլինսկի Ա. 32
 Վոկաչ 185
 Վորոնցով-Դաշկով Ի. 145
 Վրույր Ա. 278
 Տատյանա Նիկողաևնա 158, 159
 Տատյան Գ. 164
 Տեր-Հովհաննես 71
 Տեր Մինաս 71
 Տեր-Առաքելյան Վ. 251
 Տեր-Ավետիսյան Ս. 271, 272, 281
 Տեր-Դավթյան 147
 Տեր-Գաբրիելյան Գ. 114, 115
 Տեր-Հակոբյան 320

- Տեր-Հովհաննիսյան Բ. 251
 Տեր-Հովհաննիսյան Հ. 156
 Տեր-Հովհաննիսյան քհն. 251
 Տեր-Մինասյան 330
 Տեր-Մկրտչյան Ա. 91
 Տեր-Մկրտչյան Գ. 84, 284, 287, 296, 297
 Տեր-Մովսիսյան Մ. վրդ. 279, 280, 283, 287
 Տեր-Ստեփանյաններ 114
 Տեր-Վարդանյան Ե. 251
 Տերյան Ի. 82
 Տերյան Վ. 160, 161, 165, 249, 277, 311
 Տերյան-Կորգանովա (Ղորղանյան) 323, 326
 Տիգրանյան Գ. 90, 146, 156, 247
 Տիգրանյան Ս. 286
 Տիգրանյան Ն. 323, 327
 Տիխոմիրով Մ. 11, 14, 15, 16
 Տիխոնրավով Ն. 234
 Տոլստոյ Լ. 181, 182, 183
 Տոլստոյ Դ. 222, 237, 238, 239, 240
 Տոկարսկի Ն. 278
 Տորմասով Ա. 220
 Տրդատ Թագավոր 121
 Տրեգին Պ. 53
- Բաֆֆի 182, 303, 307, 309, 310
- Ցաղարելի 180
- Ուսեին Շախ 210
 Ուսպենսկի Ա. 37
 Ուվարով Ս. 220
 Ուվարովա 273, 293

- Փանյանց Գ. 320
 Փանյանց Մ. 201, 210
 Փարպեցի Ղ. 267, 268
 Փափաղյան Վ. 312
 Փեշեքերով Մ. 138
 Փորբշեյան Խ. 12
 Փուղինյան Ն. 315
 Փրիդո նով Ա. 114
- Քալանթարով Վ. 198
 Քանանյան (Քանանով) Գ. 77, 175, 176, 234, 237, 240, 241, 242, 245, 303
 Քանանյան Վարվառա 90, 303
 Քանանյան Մ. 90, 91,
 Քանանովա Օ. 138
 Քիչմիշյան Ա. 315
 Քոլանջյան Ս. 4
- Օգանեզով Ս. 23
 Օնանով Հ. 242
 Օստրոգորսկի Վ. 136
 Օրբելի Հ. 249
 Օրդին-Նաչչոկին Ա. 29, 31
 Օրմանյան Մ. 141, 142, 209
 Օրլով Ա. 222, 231, 233
 Օքրոյան Դ. 312, 330
 Օրի Ի. 39, 46
- Ֆելտեն Յ. 42, 61
 Ֆլետչեր Դ. 22
 Ֆոստեմ 327
 Ֆրանցև Ի. 112
 Ֆրեն 223

ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐ

Ագուլիս 29, 213
 Ազով 20, 112
 Ալեքսանդրապոլ 140, 151, 167, 205, 262, 302
 Ախալցխա 167, 293
 Ախալքալաք 205, 211, 212, 251, 273
 Ախուրյան 328
 Ակերման 253
 Աղթամար 257, 285
 Ամերիկա 140
 Ամատերդամ 33, 47, 48
 Այնթապ 142
 Անգեղակոթ 46
 Անգլիա 22, 30
 Անդրկովկաս 20, 23, 26, 37, 114, 129, 138, 144, 167, 194,
 232, 259, 279, 305, 313
 Անի 124, 273, 274, 275, 276, 277, 278, 294, 323, 328
 Աշտարակ 302
 Ապարան 262, 263
 Ասիա 25, 30, 127
 Միջին Ասիա 244
 Փոքր Ասիա 141
 Ասորեստան 268
 Աստրախան 6, 8, 19, 20, 23, 34, 51, 52, 57, 58, 59, 65, 66,
 67, 71, 104, 110, 111, 113, 123, 184, 215, 289, 290
 Արարատ 329
 Արարատյան երկիր 56

Արարատյան լեռնաշղթա 130
 Արարատյան նահանգ 124
 Արաքս 130
 Արդվին 273
 Արդահան 273
 Արխանգելսկ 21, 46
 Արտանուշ 253
 Արտաշատ 295
 Արևելյան Եվրոպա 4, 22, 37, 65,
 Արևելյան Հայաստան 7, 8, 85, 102, 116, 126, 130, 133,
 149, 227, 261, 292
 Արևելք 23, 25, 121, 181, 238, 273
 Արևմուտք 25
 Արևմտյան Հայաստան 85, 247, 133, 135, 136, 139, 143,
 146, 147, 186, 209, 210, 254, 257, 261
 Բաթում 184
 Բալթիկ 44
 Բախչիսարայ 183
 Բանանց 253
 Բաշքեանդ 251
 Բաքու 144, 145, 151, 175, 184, 194, 254, 282
 Բենդալիա 4
 Բեռլին 133, 134, 135, 147, 270, 285, 326
 Բեսարաբիա 66, 67, 76, 80, 81, 85, 88, 98, 104, 105, 130,
 141, 143, 171, 190, 282, 293
 Բիթլիս 260
 Բյուզանդիա 17
 Բոթոշան 126
 Բոսֆոր 169
 Բորչալու 251, 273
 Բրազիլիա 240
 Բրուսիա (Պրուսիա) 22

Բուլղարիա 136

Բուլքրեշ 125

ԳաՀիրէ 308

Գանձակ 167, 253

Գանձասար 38, 56

Գեորգիևսկ 132

Գերմանիա 147

Գյառգյառ 251

Գյոկչայ 263

Գողգոթա 192

Գողթն 263

Գորի 293

Գորիս 167

Գրիգորիոպոլ 7, 8, 55, 65

Գրոզնի 184, 251

Դիլակ 263

Դոն 100, 139

Դոնի Ռոստով 102, 138

Դորպատ 164, 169

Դվին 295

Դվինա 21

Եկատերինոպոլ 205

Եկատերինոսլավ 167

Եվրոպա 4, 17, 21, 23, 25, 28, 30, 37, 44, 46, 51, 65, 127, 134, 135, 140, 203, 217, 235, 298, 307, 309,

Երևան 4, 12, 14, 22, 29, 33, 35, 60, 100, 119, 126, 127, 130, 140, 148, 160, 163, 165, 167, 170, 177, 184, 191, 211, 219, 262, 283, 284, 290, 315, 319, 331

Երվանդաշատ 295

Երուսաղեմ 48, 245, 285

Զանգեզուր 263

Զեյթուն 212, 312

Զմյուռնիա 33, 48

Էջմիածին 38, 55, 56, 57, 58, 66, 81, 84, 87, 119, 127, 140, 149, 150, 157, 167, 184, 195, 228, 245, 252, 253, 262, 266, 271, 285, 286, 287, 309, 321, 322

Էրզրում 212, 259, 295

Թաման 19

Թավրիզ 140

Թիֆլիս 29, 56, 68, 114, 117, 124, 129, 152, 167, 168, 169, 172, 176, 180, 184, 194, 212, 215, 219, 232, 251, 254, 262, 281, 286, 287, 307, 315

Թուրքիա 4, 23, 25, 33, 34, 47, 56, 58, 134, 137, 139, 140, 141, 147, 158, 161, 185, 195, 203, 257

Թուրքմենչայ 126

Իգդիր 140, 253

Իլանջալու 253

Իսրայել 39, 46

Իտալիա 113, 182, 190, 326

Իրան 240

Լայպցիգ 75

Լեհաստան 3, 4, 6, 22, 33, 47, 312

Լիտվա 17, 22

Լոնդոն 285, 289

Լոռի 263

Լվով 22

Խաչեն 263

Խերսոն 66

Խորհրդային Հայաստան 249

Կազան 12, 19, 20, 139

Կախեթ 253

Կաղզվան 205

Կապան 263

Կասպից ծով 20, 21, 111

Կարս 140, 253, 262

Կաֆա 15, 19, 20,

Կերչ 253

Կիև 11, 12, 184

Կ.Պոլիս 18, 31, 113, 141, 143, 166, 209, 210, 257, 260, 261,
285, 318

Կովկաս 6, 8, 13, 35, 55, 65, 119, 138, 140, 145, 148, 151,
156, 166, 204, 231, 232, 236, 239, 244, 254, 255, 277,
307, 313

Կրեմլ 13, 22, 26

Կրոնշտադ 44

Կուրիկովյան դաշտ 13

Հայաստան 7, 8, 9, 18, 22, 23, 30, 47, 56, 57, 58, 67, 82,
85, 88, 98, 102, 107, 108, 114, 116, 119, 120, 121, 122,
123, 124, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 135,
136, 139, 143, 146, 147, 149, 157, 159, 163, 165, 166,
167, 186, 190, 192, 194, 196, 204, 205, 209, 210, 211,
214, 220, 227, 243, 244, 247, 249, 250, 252, 254, 256,
257, 261, 262, 263, 266, 267, 272, 273, 279, 289, 290,
291, 292, 310, 312, 315, 331

Հարավային Կովկաս 119

Հարավային Ռուսաստան 35, 55

Հյուսիսային Կովկաս 6, 8, 35, 55, 65, 277, 313

Հնդկաստան 6, 28, 29, 33, 247

Հոլանդիա 30, 33, 47, 48, 110, 113

Հոոմ 23, 48, 285

Հունաստան 182

Հունգարիա 4

Ղազախ 272

Ղարաբաղ 48, 119, 127, 146, 256, 262, 312

Ղարաբուլաղ 253

Ղզլար 6, 35

Ղոթուր 253

Ղրիմ 7, 8, 11, 12, 13, 15, 16, 17, 18, 19, 21, 23, 65, 66,
164, 167, 293

Ղուբա 205

Ճալա 253

Մակու 130

Մայկոպ 253

Մավիա 253

Մեծ Բուլգար 12

Մեծ Մասիս 179

Մեղրի 167

Միջագետք 157

Մյունխեն 270

Մոզդոկ 6

Մուլդովա 4, 125

Մոսկվա 6, 8, 9, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21,
22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35,
36, 38, 39, 41, 42, 43, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53,
55, 57, 59, 60, 61, 63, 66, 67, 70, 71, 72, 74, 75, 77,
78, 79, 82, 83, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94,
95, 97, 98, 99, 102, 103, 104, 106, 108, 109, 110, 111,
112, 113, 114, 117, 118, 123, 127, 129, 132, 135, 138,
139, 140, 141, 143, 144, 146, 147, 148, 150, 153, 154,

- 155, 156, 157, 158, 161, 164, 165, 167, 168, 169, 170,
171, 175, 176, 179, 181, 183, 184, 185, 187, 188, 189,
191, 192, 193, 196, 197, 198, 199, 200, 204, 205, 206,
207, 208, 209, 211, 212, 213, 215, 216, 217, 220, 224,
225, 228, 232, 233, 236, 237, 239, 240, 241, 242, 244,
248, 250, 265, 266, 267, 268, 270, 272, 286, 288, 289,
291, 292, 293, 297, 302, 303, 304, 305, 307, 308, 310,
311, 313, 314, 315, 316, 317, 318, 320, 321, 322, 323,
324, 325, 326, 329
- Մուշ 136, 141, 142, 209, 260, 261, 281, 295, 298
- Նախիջևան 56, 114, 127, 263
- Նարվա 46
- Նիժնի Նովգորոդ 12, 13
- Ս.Նիկոլայ եկեղեցի 73
- Նովգորոդ 52, 118
- Նովորոսիա 55, 118
- Նոր Բայազետ 262
- Նոր Նախիջևան 6, 8, 35, 55, 65, 66, 67, 76, 80, 81, 85, 88,
98, 99, 100, 101, 102, 104, 105, 106, 130, 138, 141,
143, 147, 157, 171, 175, 177, 184, 188, 190, 191, 193,
215, 217, 246, 282, 289, 317
- Նոր Զուղա 3, 6, 26, 28, 30, 32, 36, 46, 48, 59, 60, 110,
256, 271, 272
- Նորաշեն 253
- Նևա 39, 44
- Շամախի 29, 56, 127, 167, 212, 262
- Շարուր-Դարալագեազ 251, 253, 263
- Շաքի 127
- Շիրակ 275, 311
- Շորազյալ 263
- Շուշի 114, 167, 184, 253

- Շվեդիա 39
- Շվեյցարիա 33, 279
- Չարդախու 253
- Պավլովսկ 324
- Պարսկաստան 8, 20, 25, 32, 33, 34, 38, 47, 48, 51, 54, 56,
58, 59, 110, 111, 113, 119, 126, 128, 129, 137, 161, 140,
244, 245, 246, 247, 271, 272, 292
- Պետրոգրադ 150, 153, 157, 159, 160
- Պետրոգրադյան կղզի 44
- Պսկով 52
- Ջավախք 211
- Ջենովա 15
- Ջուղա 24, 29, 56
- Ռուսիա 125, 162
- Ռուսական կայսրություն 101, 102, 123, 124, 141, 184,
219, 244, 257
- Ռուսաստան 3, 6, 7, 8, 16, 17, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25,
26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 37, 38, 39, 44, 45,
46, 47, 50, 53, 54, 56, 57, 58, 59, 60, 63, 65, 66, 67,
68, 85, 87, 99, 101, 103, 104, 106, 107, 108, 109, 110,
111, 112, 113, 116, 120, 121, 122, 123, 124, 126, 127,
128, 129, 133, 136, 137, 138, 140, 141, 148, 155, 157,
158, 159, 163, 164, 166, 167, 169, 174, 175, 182, 187,
195, 203, 206, 215, 219, 221, 227, 239, 240, 244, 245,
246, 247, 270, 282, 286, 292, 306, 312, 319
- Ռուսիա 11, 13, 17, 26, 148, 310
- Ռուսչուկ 125
- ՌՍՖՍՀ 248

- Սպիտակ 140
 Սպիտակաբեր 253
 Սանկտ Պետերբուրգ 6, 8, 9, 11, 23, 33, 42, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 55, 57, 58, 60, 61, 62, 63, 64, 66, 67, 68, 70, 72, 74, 75, 77, 78, 79, 82, 83, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 92, 93, 94, 95, 96, 98, 99, 100, 102, 103, 104, 107, 108, 109, 111, 112, 114, 115, 118, 126, 128, 129, 132, 133, 134, 136, 138, 139, 140, 141, 144, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 155, 156, 157, 160, 161, 164, 165, 166, 167, 169, 170, 175, 179, 184, 186, 187, 190, 191, 196, 204, 205, 206, 208, 209, 210, 211, 212, 213, 215, 216, 227, 228, 236, 237, 239, 242, 250, 251, 252, 255, 256, 259, 261, 262, 263, 265, 268, 269, 270, 271, 272, 273, 275, 276, 277, 279, 282, 283, 284, 285, 287, 288, 289, 290, 291, 292, 293, 296, 297, 298, 300, 301, 302, 303, 311, 312, 313, 316, 317, 318, 320, 321, 322, 324, 325, 326, 327, 328, 329, 330, 331
 Սասուն 295
 Սիբիր 138
 Սևանա լիճ 270, 323
 Սիմֆերոպոլ 325
 Սիսիան 263
 Սղնախ /Կախեթում/ 253
 Սմոլենսկ 38
 Սպահան 48
 Սիս 285
 Սուզդալ 52
 Սուրմալու 253
 Սուրոժ 15
 Վան 209, 258, 260, 268, 281
 Վալաքիա 4, 125
 Վաղարշապատ 124, 295

- Վասիլևյան կղզի 44, 49, 51
 Վասպուրական 136, 209
 Վատիկան 17, 285
 Վարանդա 263
 Վենետիկ 15, 28, 166, 245, 270, 285, 298, 305
 Վիեննա 4, 23, 166, 235, 270, 299, 285
 Վոլգա 12, 21, 44, 111
 Վրաստան 114, 119, 131, 132
 Տաճկահայաստան 148
 Տաճկաստան 286
 Տանձուտ 253
 Տարոն 210, 261
 Տրանսիլվանիա 3
 Տրապիզոն 329
 Տուլա 206
 Ցարսկոյե սելո 119
 Ուզբեկ 17
 Ուլյա Նորաշեն 253
 Ուկրաինա 25
 Փամբակ 263
 Փարիզ 134, 245, 270, 279, 285, 299
 Փոքր Ասիա 141,
 Փոքր Մասիս 179
 Օշական 167
 Ֆիննական ծոց 44
 Ֆրանսիա 30, 136, 148
 Ֆրյանովո 113

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Երկու խոսք	3
<i>Գլուխ առաջին</i>	
Հայկական գաղութների առաջացումը Մոսկվայում և Պետերբուրգում	11
1. Հայերի կապերը Մոսկվայի հետ	11
2. Մոսկվայի հայկական համայնքի ձևավորումը	25
3. Պետերբուրգի հայկական համայնքի ձևավորումը	44
<i>Գլուխ երկրորդ</i>	
Մայրաքաղաքների համայնքների ներքին կյանքը	65
1. Եկեղացական խորհուրդը	65
2. Եկամուտներն ու ծախսերը	92
3. Բնակչությունը	101
<i>Գլուխ երրորդ</i>	
Հայկական համայնքները հասարակական-քաղաքական և սոցիալական կյանքի ոլորտում	116
1. Քաղաքական մաքառումների քառուղիներում	116
2. Հայ-ռուսական հասարակական կապերի ոլորտում	162
3. Սոցիալ-տնտեսական կապեր հայրենիքի հետ	195
<i>Գլուխ չորրորդ</i>	
Մշակույթ	214
1. Կրթություն	216
2. Գիտություն	266
3. Գրականություն և մամուլ	301
4. Արվեստ	314
Վերջաբանի վիճաբան	332
Հավելված. վավերագրեր	339
Անվանացանկեր	419
Անձնանուններ	419
Տեղանուններ	444

Վլադիմիր Բախշիի Բարխուդարյան

Մոսկվայի և Պետերբուրգի հայկական գաղութների պատմություն

Հրատ. խմբագիր՝ Հ.Քոչարյան

Հանձնված է արտադրություն 22.02.2010

Չափսը 60x84 1/16

28.5 տպ. մամուլ: Թուղթը՝ օֆսետ N 1:

Գինը՝ պայմանագրային:

Տպագրված է «Էդիթ Պրինտ» ՍՊԸ տպարանում: